Микола Руденко

ОСТАННЯ ШАБЛЯ

Annotation

-

державне видавництво ХУЛОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

київ-1963

Минуло майже десять років, як полковник у відставці Турбай повісив свою бойову шаблю з дарчою монограмою на широкий килим в кабінеті щойно збудованого ко теджу. Держава забезпечила заслуженого ветерана всім необхідним; здавалося б, можна спокійно доживати віку разом з молодою вродливою дружиною. Але чому такий неспокійний полковник? Що турбує його сумління? І автор роману «Остання шабля» знайомить читача з складною гамою думок і почуттів героя, що вирішив зробити крутий поворот у своєму житті. Турбай кидає затишний котедж і потрапляє у кипучий вир нашої дійсності. Одночасно йому доводиться пережити ще одну не менш глибоку духовну драму: життя показало, що його одруження з красунею Ларисою було прикрою помилкою...

Події роману відбуваються в 1956 році—році історичного XXз'їзду КПРС. Письменник піднімає ряд важливих проблем громадського і морально-етичного плану, розкриває гострі драматичні конфлікти.

Полковникові у відставці Іванові Яковичу Черненку присвячую.
Автор

ЗМІСТ

Частина перша. Шабля на килимі 5
Частина друга. «Степова Пальміра» 129
Частина третя. На коні і під конем 225
Частина четверта. Пісок змивається — золото осідає 356
Частина п'ята. Каштан зацвів у жовтні . . . 450
Епілог 579

ПИКОЛАЙ ДАНИЛОВИЧ ГУДЕНКО
Последняя сабля **Роман** ***(На украинском языке)***
Редактор ***В. О. Тихонович*** **Художник** ***В. І. Якубич*** **Художній редактор** ***К. К. Калугін*** **Технічний редактор О. /.** ***Дубова*** **Коректори** ***А. Г. Зіневич, С. Р.*** **Сеульська**
Здано иа виробництво 13/УІ 1962 р. Підписано до друку 3/ІХ 1962 р. Формат паперу 84 Х^{1}°87»і- Фіаичн. друк. арк. 18,25. Умови, друк. арк. 29,93. Обліково-видавн. арк. 31,747. Ціна І крб. 10 коп. Зам. 1289. Тираж 100 000.

Держлітвидав України, Київ, Володимирська, 42.

Надруковано з матриць Книжкової ф-ки ім Фрунзе, Харків, у 4-ій поліграффабриці Головполіграфвндаву Міністерства культури УРСР, Київ, пл. Калініна, 2,

АСТИНА
ПЕРША

Игрушкой золотой он
блещет на стене,
Увы, бесславный
и безвредный!
М. Лермонтов

ч

ШАБЛЯ НА. КИЛИМІ 1

Турбай сьогодні також ночував у кабінеті на мансарді. Прокинувшись на світанку, він ступив босоніж на шорсткий килим і підійшов до вікна.

Осінні світанки тривалі, неквапливі. Сонце, знаючи, що тепла принесе небагато, не поспішає показатися на людські очі. Спочатку, розганяючи

хмари, що заступають йому шлях, окреслить небесні володіння сірими, холоднуватими мечами, а потім уже явить світові своє змарніле обличчя...

В постаті полковника, щільно обтягнутій трикотажною білизною, не було нічого примітного. Зросту вище середнього, з помірною, здоровою повнотою. В широкій, м'язистій спині та в дебелих в'язах вгадувалося незмарноване здоров'я літньої людини, що колись чимало займалася фізичною працею. Поріділе волосся Іван Юхимович зачісував набік. Тонка смужка шраму від шабельного удару перекреслювала його щоку від правої брови до мочки вуха. Це надавало його обличчю деякої суворості.

Незабаром Турбай вже стояв на верхній терасі власного котеджу, вдягнений в кавалерійські шаровари, обшиті шкірою, та в синю венгерку, оторочену на бортах і на комірі смужками сірого каракуля. Каракулева папаха, трохи заломлена на потилицю, звично сиділа на його масивній голові. Не вистачало лише погонів з золотими підківками.

Мила, овіяна легендами кіннота! Небагато гучних перемог у минулій війні випало на твою долю, і останні твої командири, прославлені рубаки, мирно доживають віку, навіть не задумуючись над тим, що вони були кінцевою ланкою тисячолітнього ланцюга, початок якого губиться за густими туманами минувшини. І, може, сняться ще комусь шеренги бравих вершників, ритмічний цокіт підків, цнотливі усмішки дівчат, що кидають троянди під копита коней... Може, й сняться... Тільки частіше пригадується перший рік війни, його залізні уроки, з яких випливав невблаганний висновок: шаблею проти танкової броні нічого не вдієш...

Минуло майже десять років, як Турбай повісив шаблю з дарчою монограмою на широкий килим у кабінеті нового, що пахнув свіжою фарбою, котеджу. Йому навіть не спадало на думку дотягнутися до неї рукою, вийняти з піхов... Значно більше уваги він приділяв мисливській рушниці, яка висіла поруч.

Ось і тепер він зняв її зі стіни, підперезався патронташем і почав обережно спускатися по дерев'яних сходах.

Чого ж це він у власному домі прокрадається, мов злодій? Кого він боїться, від кого втікає? А може, просто не хоче розбудити ту, що спить в кімнаті за скляними дверима?.. Ні, в о н а не спить... Щось скрипнуло, зашаруділо... Видно, вона, підводячись з ліжка, відсунула стілець...

Іван Юхимович спинився на якусь мить, скоса глянув на скляні двері, боячись, щоб вони раптом не відчинилися, і, затамувавши подих, рушив далі, до виходу... А коли опинився на подвір'ї і відчув на обличчі подув ранкового вітру, що приніс із лісу солодкуваті пахощі прілої трави, він полегшено зітхнув... Таки ж вдалося й сьогодні уникнути зустрічі!.. Чи пощастить увечері?.. А завтра?

Будинок Турбая стояв на околиці міста, під самим лісом. Варто лише перейти через яр, потім піднятися крутою стежкою, що в'ється поміж колючим глодом та молодим терном, і ти одразу потрапиш у лісову гущавину, де заспокійливо шелестять столітні дуби, голубливо дзюркоче струмок, лунко шарудить під ногами сухе галуззя. Якщо ж тобі трапиться нагода вийти на галявину, оточену кленами, ти побачиш, як ранкове сонце пронизує осіннє листя, як це листя, плавно кружляючи, опадає, а небо, земля і озерні води урочисто мовчать, заворожені золотим осіннім умиранням...

Коли б Турбая позбавили отаких лісових блукань з рушницею за плечима, він би, мабуть, не прожив і року, бо в цих блуканнях був його порятунок.

Який там з нього мисливець?.. Зайці та дикі кабани, помітивши його на узліссі, могли почувати себе цілком спокійно. За останні два роки він стріляв двічі, та й то лише для того, щоб перевірити рушницю. Тур-бай шанував цю мисливську зброю за те, що вона давала йому змогу усамотнюватись.

Та чому він шукав самотності? Коли це почалося?..

І знову спливло в пам'яті те, що в його невеселих розмовах з дружиною стояло за скупим словом «колись»...

...Полковник, якому на вигляд було років сорок» виплигнув із штабного вагона, щоб висповідати інтенданта, котрий відправив пульмани з фуражем на запасну колію, в тупик, і тепер бійцям доведеться носити сіно оберемками аж через два состави. Полковник почав розпікати інтенданта словами крутого кавалерійського замісу, від яких навіть коні стають дибки. І раптом він сторопів, на його щоках виступив рум'янець сорому. На пероні, підпираючи спиною старий облуплений кіоск, стояла дівчина, пила воду з сахариновим сиропом і, глузливо примруживши очі, позирала на полковника. Вигляд у неї був такий, ніби вона хотіла сказати: «Ти прекрасний у своєму гніві, герою. Ти маєш над цими людьми необмежену владу... Та моя влада вища за твою, і ти незабаром у цьому пересвідчишся...»

І полковник пересвідчився...

Війна відкотилася далеко на захід, і тут, на степовому полустанку, вона нагадувала про себе сірими брилами танків на залізничних платформах, брязкотом солдатських казанків біля крана з написом «окріп», тривожним іржанням коней у вагонах. Після поповнення кіньми, технікою та людьми кавалерійська частина полковника Турбая мала незабаром вступити в останню битву. Ще було невідомо, хто доживе до перемоги, а чий кінь, подзенькуючи скривавленими стременами, гасатиме по чужих потоптаних нивах без вершника...

Це була одна з тих непередбачених зупинок, які можуть тривати і кілька хвилин, і кілька діб. І коли б состав рушив негайно, можливо б, оте жартівливе дівоче зухвальство, отой владний і глузливий погляд лишився б чимось випадковим, загубився серед степового мерехтіння, як губиться іскра у вологих березневих снігах. Та проте сталося не так. Від коменданта надійшло повідомлення, що состав має затриматись на невизначений час, бо десь попереду ворожа авіація зруйнувала міст через річку.

Полустанок, на якому познайомилися Турбай і Лариса, був розташований недалеко від міста, де Лариса вчилася на першому курсі медичного інституту. Вчора, в суботу, вона приїхала додому, до матері, а завтра вранці їй слід бути на лекціях.

Десь краяли вечірнє небо прожектори, десь гули ворожі й наші літаки, але Турбаєві та Ларисі зараз було не до них. Вже не вперше вона підводила Турбая до воріт, щоб попрощатися, але знов і знов вони, проминувши ворота, йшли далі...

І дивувалася Лариса: як же так — вона ж любить... На фізико-математичному в університеті, що містився поряд з їхнім інститутом, є студент Вадим, якого всі вважають мало не генієм, і дівчата відверто заздрять

Ларисі. Вона любить Вадима, а Вадим любить її... Чому ж вона сьогодні не може попрощатися з оцим кремезним полковником, що спершу здався їй смішним і незграбним?

Є в Турбаєві та внутрішня сила, якої вона не помічала у Вадимові. Є міцний природний розум, хай навіть не оздоблений окрасами освіти, зате багатий і щедрий, мов степовий чорнозем. Так, Турбай удвоє старший за неї, але їм хороше, дуже хороше разом. Ота ж різниця в літах... Ні, *про* неї не думалось.

А Турбай... Про що думав Турбай, вдивляючись в освітлене місяцем обличчя Лариси?

Важко йому було розібратися в своїх почуттях. Війна, що позбавляє солдата можливості втішатися жіночою вродою, війна, що зодягає в броню не лише солдатську голову, але й серце, притупляє в людині відчуття прекрасного. Війна — це кров, і стогін, і думки про помсту, а серце... Воно не помітить ромашки в степу, зате помітить і навік запам'ятає кров бойового друга біля отієї ромашки...

Та раптом прийде хвилина, коли вся чоловіча ніжність і жадоба любові, нещадно витиснуті із солдатського серця, повернуться до нього, як повертаються хвилі до берега в час припливу. Ті хвилі бувають бурхливі, невгамовні, бо вони — стихія...

Було й Турбаєве серце підхоплене хвилею отакого припливу.

Прощання їхнє було стриманішим, ніж вони обоє підсвідомо того бажали. А потім листи... Вони також були стримані. Та крізь цю стриманість пробивалися почуття, мов суцвіття рясту крізь пробоїни солдатської каски, що забута іржавіє десь на узліссі.

Броня гинула, мусила загинути, бо серце людське закувати в броню неможливо...

Турбай з'явився в Ларисиному інституті у грудні сорок шостого — тоді, коли між нею і Вадимом сталася чергова сварка. До його повернення Лариса ще намагалася переконати себе, що любить Вадима, а Турбай в її серці живе якось окремо, і це нібито щось більше за дівочу любов — те, чого вона не вміла пояснити. Та повернувшись, він увійшов у її життя якось одразу, і про Вадима вона забула й думати.

Якось мати на неділю поїхала в місто, а Турбай і Лариса допізна блукали засніженим селищем, стояли біля воріт, потім зайшли в хату погрітися. І лишилися тут до ранку... Відтоді Турбай уже не переконував себе, що поміж ними існує лише мимовільна симпатія. Він не дозволив Ларисі приховувати від матері того, що сталося. Віднині в них одна дорога. А до людських теревенів їм байдуже...

Не знав Турбай, що найстрашніше попереду.

Зустріч з сином і дружиною відбулась на вокзалі. Вони стояли похмурі, занімілі — син і Марія...

Рідні, жадані, але тепер недосяжні для нього... І він не посмів простягнути руки назустріч їхнім рукам. Тільки зціплені зуби свідчили про тамування болю. Не лише Марія, але й тринадцятилітній Толик зрозумів, що тато до них не повернеться, що хтось його зробив чужим. Хлопець мовчав, вовкувато позираючи на батька, і тяжка, нехлоп'яча образа пересмикувала куточки його губів.

— Значить, їхав, та й не доїхав,— тільки й спромоглася вимовити Марія.

І ні слова більше. Відвернулась, наче його тут і не було, взяла сина під руку,— не за руку вже, а під руку! — й пішли вони по перону...

Пізніше довідався Турбай, що оселились вони в рідному селі, у його брата Ларивона...

Двічі він їздив до сина — у сорок сьомому й сорок восьмому. А потім... Так, у Марії характер твердий!..

Іноді Ларисі здавалося, що вона вийшла заміж за Турбая лише тому, що дуже хотіла насолити Вадимові. Так, так, винен у всьому Вадим, ота нерозумна сварка перед поверненням Турбая.

Та минали літа, і несподівано для себе Лариса помітила, що вона щаслива.

Оцей дім, який вони збудували після Турбаєвої відставки, його сильні руки і ясний природний розум стали для неї цілим світом. І, певне, щасливішим за неї був тільки Турбай. Загоїлися рани не лише на тілі, але й ті невидимі, які війна лишила в серці кожного фронтовика. І навіть спомин про сина та про Марію вже так не гнітив. Лишилася від нього сама гіркота — гіркота провини. І тільки...

Старі індійці кажуть: щоб зберегти молодість, треба частіше дивитися на біле, зелене й голубе... Сади й ліси взимку вкривалися памороззю, поля й луги засинали під снігом, а весною довколишній світ шумів малахітовою зеленню, хлюпотів голубизною лісових озер, і небо височіло над їхніми головами таке голубе, що й не сказати...

Лариса насаджувала квіти, посипала піском доріжки, молола каву, вишивала гладдю і хрестиком. Турбай був не байдужий до її піклувань, помічав кожний камінець, покладений нею для окраси їхнього гнізда, а більшої нагороди Лариса для себе й не жадала...

Може б, так і тривало, коли б не раптове пробудження від цього десятилітнього сну.

Якось навесні Іван Юхимович ішов людною вулицею міста. Каштани збиралися викинути білі свічки, сонце заглядало в кожну калюжу, мов дівчатко, яке вперше помітило силу своєї вроди і не могло на себе надивитися. Настрій у Турбая був святковий, всі перехожі здавалися йому веселими, щасливими людьми.

Раптом він відчув на собі чийсь погляд. Оглянувся. Люди йшли своєю дорогою, ніхто за ним не стежив, тільки осторонь біля вітрини спинився юнак і почав з підкресленою увагою щось розглядати... Іван Юхимович пішов далі, але відчуття чийогось гострого погляду його не залишало. Наче хтось невідступно йшов за ним. Тоді він озирнувся несподівано, раптово...

І вони зустрілися очима. Юнак був зодягнений у вицвілий бавовняний костюм, у білу сорочку, широкий комірець якої лежав на комірі піджака.

Хлопець знов різко спинився, ніби спіткнувся на рівному.

Турбай дивився на спантеличеного юнака і не міг повірити власним очам: так, це був син, Анатолій... Турбай ступив крок до нього, та Анатолій змішався з натовпом і зник безслідно. Турбай обійшов півміста, але марно... Поміж ними лежали не тільки вулиці,— лежало більше ніж десять літ. Кілометри подолати неважко, якщо їх навіть тисячі й десятки тисяч. Десятиліття, що лишилося в минулому, не подолаєш ніякими зусиллями. Можеш лише постояти над цією прірвою, подивитися на протилежний бік, звідки світяться рідні очі, що переслідуватимуть тебе до самої смерті...

Так почалась для Турбая жорстока розплата.

Лариса все це знала. Його муки були її муками. Але вона не могла передбачити, що Турбай, нещадно караючи себе, мимоволі відходитиме від неї.

...Додому із своїх лісових блукань Іван Юхимович повертався в надвечірніх сутінках. З лісу крадькома, щільно припадаючи до землі, виповзав туман. Він заповнив яр і підіймався все вище — аж до самих вікон Турбаєвого будинку. Навколо лунали дитячі голоси. Галасливі замазури з дерев'яними шаблями в руках, бавлячись, падали на лікті, щоб заховатися від «ворога», і одразу ж ставали невидимими... Хоч би одного такого мати. Все життя пішло б інакше...

Іван Юхимович дістав мисливський ніж, просунув у щілину хвіртки... Дивне правило: чим обережніше відчиняєш двері, тим лютіше вони скриплять... А він думав, що знову зуміє піднятися в кабінет непоміченим...

Назустріч вийшла вона. Для неї це теж, напевне, було несподіванкою,— відступила, поточилася і застигла в прогалині дверей, що вели до кухні. Синій шовковий халат облягав її стрункy, майже дівочу постать, а погляд був докірливо м'який і стомлений. Неслухняне пасмо кольору осіннього листя упало на рівне, без єдиної зморшки чоло, і, хоч важкого вузла тужавих кіс не було видно, Турбай бачив і його... Він бачив зараз її всю, розумів мовчазне запитання, що жевріло в голубих очах, облямованих темними віями. Він розумів, чому кухоль злегка тремтить у неї в руці... Але що їй сказати?.. Вона молодша за нього на двадцять років. Чи можна повірити, що та відчуженість, яка виникла поміж ними протягом останніх років, її глибоко бентежить? Може, це тільки гра? Проте Лариса, здається, на гру нездатна. А втім...

Іван Юхимович одвів погляд і вже хотів пройти повз неї, щоб знов замкнутися в крижаній цитаделі своєї самотності. Та це йому зараз не вдалося. Він помітив, як очі її почали виповнюватися вологою.

Тільки не сльози!.. Коли б Лариса вміла лаятися, потрясати перед його обличчям маленькими кулачками, Турбаєві було б легше. А жіночі сльози роблять його безвільним, безпорадним. Знає ж вона це! Знає і користується сльозами, як зброєю. Глуха злість заворушилася в душі...

Лариса переборола себе, відвернулася, а коли знову глянула на чоловіка, її очі були сухі, а обличчя спокійне. Турбай стояв перед нею, обважнілий, зів'ялий, винувато розглядаючи носки її замшевих черевиків. Лариса взяла його за лікоть, мовчки повела за собою, і він слухняно пішов. У вітальні біля каміна спинилася, дивлячись, як жовтуваті язики полум'я злизували з березових дров сріблисту кору, що вилася в тонкі пергаментні **збитки** і, відпадаючи, кипіла смолою.

За вікнами вже стемніло. Від спокійного обличчя Лариси, освітленого вогнем каміна, від потріскування дров та від отих жовтуватих плям, що танцюють на стелі, повіяло давно забутим затишком, якого так нерозсудливо колись домагався Турбай. Проте він знав, що це відчуття затишку — хвилинне і воно розвіється одразу ж, як тільки заговорить Лариса. .

Так воно й сталося. Вона показала рукою на крісло, і він, знявши папаху та розстебнувши венгерку, стомлено сів. Рушниця й мисливська торба лежали біля його ніг, і він здавався зараз не господарем цього дому, а випадковим перехожим, якого пустили погрітися.

— Я більше не можу,— тихо сказала Лариса, а Турбай навіть зрадів, що гнітюча тиша порвалася і неминуча розмова почалася.— Ти поводишся так, ніби я квартирантка, якої ти хочеш позбутися... А колись...

Знов оте невблаганне «колись»!

Дрова в каміні догоріли, жовтуваті плями на стелі припинили свій танок. Шибки знадвору були підбиті пасмами сірого туману.

В кімнаті запанувала цілковита темрява. Може, це и на краще — не бачиш того, до кого звертаєшся, і тобі здається, що розмовляєш сам з собою, зі своїм серцем.

Не дочекавшись відповіді, Лариса продовжувала:

— Ні, я нездатна жити для когось... Навіть для тебе... Я жила для себе. І ти, будь ласка, не думай, що з мого боку були якісь зречення, самопожертви...

Вона почула, як Турбай гучно втягнув повітря в легені. Про що він думає зараз?..

— Хто любить, той ніколи й нічим не жертвує. Просто жити інакше нездатний... Я добровільно відгородилася від людей. Мені було цілком досить тільки тебе... Що ж мені лишається, Іване? Я не хочу викликати в тобі жалість... Не хочу, щоб ти жертвував чимось задля мене. Прагну лише одного — зрозуміти тебе. І якщо я зрозумію, що стала зайвою,— тихо зійду з твоєї дороги... Ти не почуєш ні скарг, ні докорів... То для чого ж нам грати в мовчанку?

Іванові Юхимовичу здавалося, що він добре знав Ларису. Колись, намагаючись переконати себе, що вибір зроблено правильно (ніби він вибирав!), Турбай думав так: «її розум і пам'ять — тільки початок тієї книги, яку слід написати. її характер — свіжий віск, з якого можна виліпити що завгодно. І я напишу, я виліплю. Це буде моє творіння, моя духовна подоба, мій надійний друг і дружина...»

Чому ж ти мовчиш?.. Вирішуй свою і її долю!

Передусім мусиш відповісти, навіщо ти умовив її залишити інститут. Чи не тому, що хотів бачити в ній тільки дружину? Чи не тому, що боявся —

студентський колектив віддалятиме її від тебе, породжуватиме в ній інтереси, що не збігатимуться з твоїми власними, і це щодня нагадуватиме про різницю в роках?.. Авжеж, так!

Ще на початку їхнього спільного життя вона ретельно відкладала з його пенсії четверту частину й переказувала на ощадкнижку, що була заведена на ім'я Анатолія — до повноліття. Марія відмовилася від грошової допомоги і заборонила Іванові Юхимовичу бачитися з хлопцем. Повноліття давно минуло, на книжці зібралася велика сума, але вона поки що так і лишалася нічиєю. Минулого року Турбай поїхав у сільськогосподарський інститут, де вчився Анатолій. Розмова була короткою. На Івана Юхимовича дивилися,холодні, байдужі очі, в яких не було ні співчуття, ні докору. А коли він заговорив про те, що хотів би повернути борг і пояснив, який саме, Анатолій відповів:

— Я нікому нічого не позичав і ніяких боржників не знаю.

Оце і все...

Лариса чекає на відповідь. Сіла поруч, її тепле коліно торкнулося його стегна. Відсунулася, кинула трісок у камін... А коли полум'я освітило його обличчя, вона глянула на нього — і вжахнулася. Обличчя Турбая посіріло, щоки запали, а під очима з'явилися зем-

.чисті мішки, що нагадували дві половинки волоського горіха.

Лариса не могла знати, яке видіння постало перед ного очима. Ні, то не видіння — то кострубатим пальцем постукалось до пам'яті босоноге дитинство.

Село у великій улоговині на березі Сухого Ташли-ка — рідна Пальміра. Край села на горбику батькова кузня. Звідти долинає передзвін молотків. Гупає молоток Ларивон — надійний батьків молотобоєць. Ларивон!.. Старший Іванків брат. Він гордовитий **і** недосяжний, як сам господь бог. Іванко підходить до нього **з** трепетом і захопленням. Якщо навіть доброго тумака **відважить,** і то не біда — йому все можна. Він уже **ж при** батькові «козячу ніжку» скручувати не боїться. **Зате** яка радість, коли Ларивон покладе руку на голову, а потім заговорить — просто, як рівний з рівним. Накаже йому Ларивон голими руками вигребти жар із горна — Іванко, не задумуючись, кинеться виконувати волю старшого брата...

Дід **Кирило.** Скільки пам'ятає його Іван Юхимович, Кирило завжди був дідом. Наче так і народився — **з** білою бородою і рудими від тютюну вусами. Дід знрізує прутика із бузини, підсушує його в кузні. (Він часто заходить до батька — вони ж друзі). Дротиком виштовхує крихку, як у соняха, серцевину, пропікає дірочки. Сопілка готова. І такою чарівною мелодією озивається вона з-під дідових пальців, що, здається, затанцюють зараз і солом'яні хатки, і акації, і верби **-іід** річкою.

Батько витирає об ковальський фартух порепані, **в крем'янистих наростах** мозолів руки.

— Ну й дивак же ти, Кириле Панасовичу. Хлібом не годуй,— аби забавка була.

— Е-е, це для твого соколика. Ану, пробуй, хлопче...

Іванко пробує. Але сопілка одразу ж втрачає свою співочу душу. У хлопця сльози на очах. Дід Кирило втішає:

— Навчишся, соколе...

Білі казкові ліси на шибках. І жаль на них дихати,— гинуть вони одразу. Та хочеться хоч одним оком визирнути на вулицю, а мати не пускає: чобіток нема...

Зацвіла акація... Це значить — купатися можна. Якийсь святий Ілько торік після косовиці у воду до вітру сходив, а як тільки зацвітає акація, вода, кажуть, від тих «святощів» очищається...

Ось Іванко видирається на вершину акації, щоб наламати білих запашних «вареничків». Чи є на світі смачніші ласощі?..

Пальміра, Пальміра... Ти часто ввижалася в безсонні фронтові ночі. І так хотілося ступити босоніж на твої шовковисті спориші, назбирати солодкого пасльону, наламати білих «вареничків»... А зараз ти зовсім недалеко — за півдня можна дійти пішки. Чому ж ти, Іване Юхимовичу, не наважуєшся відвідати рідне село? Невже не кличе тебе земля, що колись була такою ласкавою до твоїх босих дитячих ніг?..

«Щоб зберегти молодість, треба частіше дивитися на біле, зелене й голубе...»

За вікнами впало на землю щось важке, гнітюче, монотонно забарабанило по шибках, захлюпало на ґанку.

Це прийшла осінь.

2

В холодні осінні дощі Пальміра завмирає. Хати, промоклі до дерев'яних кісток, здаються такими недоречними під оцим низьким кошлатим небом, як рибальські суденця в розбурханому океані. Десь є асфальт, надійні багатоповерхові будинки з чавунними батареями попід вікнами, газ на кухні, гаряча вода в ванній кімнаті, електрика... Там люди до цього звикли і навіть не уявляють, як цього може не бути. А тут ненадійна стріха над головою, рогачі в кутку, що. перейшли від діда-прадіда, полив'яні горщики на полиці, холодні калюжі за дверима та принишклий Рябко на цепу.

З року в рік пальмірівці жили надіями. З села все молоде, здорове й кмітливе витікало, мов зерно з драного мішка. Дівчата влаштовувалися в

містах хатніми робітницями, щоб потім, здобувши міську прописку, піти на якісь курси. Хлопці також не лишалися вдома. Потім вони з'являлися в селі в новеньких коверкотових костюмах, з баянами і велосипедами, розповідали

про інші краї, де життя кипить **і** вирує, де кожній здібній людині відчиняються двері до знань і достатку...

Десь високо за свинцевими стружками осіннього хмаровиння ревіли реактивні літаки. Пілоти твердо вірили, що незабаром відірвуться від нудної липучки, яка називається земним тяжінням, полетять назустріч новим світам, щоб привезти звідти відомості про далекі, фантастичні цивілізації...

Тим часом по землі, витягуючи діряві чоботи з липкого багна, йшла жінка з в'язкою хмизу на плечах. Вона аж згиналася під важкою ношею, але не спинялася для перепочинку, бо, якщо звалити хмиз і випростати спину, хто тоді допоможе підняти в'язку на плечі?

Сиве пасмо, мов голубине крило, вибилося з-під мокрої хустини, пов'язаної дашком, прилипло до спітнілого чола, а руки заклякли від мотузяної петлі, що врізалася в долоні. Чорні очі були спокійні, в них не помічалося втоми. Видно, жінка звикла до такої роботи.

Штовхнула коліном хвіртку, зайшла у двір, поклала в'язку на призьбі, а сама прихилилася спиною до стіни і лише тоді відчула, як вона стомилася. Якусь мить стояла отак у ранніх вечірніх сутінках. Потім піднялася на ґанок і стиха зойкнула.

На порозі, біля дверей, лежало щось чорне, нерухоме. Н аз коло тхнуло буряковим самогоном. Невже **знову** він?.. Жінка нагнулася, — так і є... Минулого разу Вмшиваний постукав у двері тихенько, чемно, розмовляв з нею про сина, обіцяв завезти дров. А коли нагнулася за рогачем, щоб дістати з печі горщика й почастувати гостя свіжими варениками, він обхопив її ззаду, почав ламати, крутити руки. Ледве вирвалася... Вихопила з печі гарячу головешку, жбурнула йому просто в обличчя. Він відскочив до дверей. Тоді голими руками почала вигрібати жар і кидати туди, де стояла незугарна постать з сизим від пияцтва носом, з роздутими ніздрями і виряченими, мов у рака, очима. Так **і** впала біля печі. Опам'яталася лише тоді, коли полум'я своїм гарячим язиком лизнуло її в обличчя. Наступного дня вона вийшла на роботу з перев'язаними

руками, а Вишиваний довго скаржився, що його обсіли чиряки, і не показувався на людські очі.

Жінка постукала у віконце.

« Ларивоне!„Ларивоне!

Скрипнули сусідні двері, на порозі в тьмяному світлі каганця, що горів у сінях, з'явилася висока, худорлява постать літнього чоловіка в латаних солдатських штанях, у спідній сорочці та в калошах на босу ногу.

Це ти, Маріє?..

— А хто ж?..

— Знову по хмиз ходила?..— Голос його був застуджений, з грудей виривався хриплуватий кашель.-^» Казав же — бери, коли треба... Чи мені жалко?

— Спасибі й за те, що притулок дав. А нахлібницею не була й не буду.

*— Та-а... Балакаєш казна-що... Заходь, ми якраз вечеряємо.

— Допоможи гостя спровадити.

Вона взяла його за руку, повела до своїх дверей. Ларивон штовхнув ногою обважніле тіло Вишиваного, невдоволено буркнув:

Свиня свинею.-^ Потім обернувся до Марії.—* Йди в хату. Без тебе справлюся.

Параска — повногруда жінка років п'ятдесяти —■ поставила на стіл варену картоплю в «мундирах», обережно, мов ліки, налила в блюдце олії, розмішала її з сіллю. Так зручніше,— картоплю не треба присолювати. А хто любить, тому й смачніше.

Марія, розвісивши біля печі мокру хустину і старий, ще довоєнний, командирський плащ з мідними ґудзиками, теж присіла до столу.

їли мовчки. Зчищаючи лушпиння, зосереджено хукали на пальці. Ходики розмірено вицокували свою давню скаргу на те, що восени час пливе повільно-повільно і вони нездатні його прискорити.

Тишу порушила Параска. Кивнувши на пляшку з жовтою рідиною, сказала:

«=- Олія кінчається...

— В мене є ще трохи насіння. Треба збити,— зауважила Марія.

Не поспішай,— промовив Ларивон, увійшовши в хату.— Ось приїде Анатолій... Йому ж скоро два-

дпять два. Легко сказати — агроном!.. Інститут кінчає!.. А й досі в хлоп'ячому костюмчику бігає. Сидір Карпович за насіння готівкою платить.

— Тепер сам заробить,— посміхнулась Параска.

— Якщо трапиться отакий заробіток, як у нас...— процідив крізь зуби Ларивон, беручи велику картоп**лину.**

Згадка про Анатолія повернула всі думки Марії на **енна.** Отак **і** виріс без батька. Старший Іванів брат Ларивон. прихистивши їх під власною стріхою, нама**гався якось** скрасити безрадісне життя покинутої **сім'ї, ніби хотів** спокутувати Іванову провину. Евакуа**ція привчила** Марію до всякої роботи, тому переїзд **у село і** робота в колгоспі не здалися їй чимось над **міру** тяжким. Проте, коли вперше вийшла на буряки, **дехто** з земляків зустрів її відвертим глузуванням. **Мовляв,** тепер узнаєш, полковнице, як той цукор **росте,** А то гадаєш, **що** він на вербі цілими головами **родить... Марія терпляче** зносила **і** глузування, **і** в'їд**ливі дотепи. Вона,** як **і** Турбай, народилася й виросла **з** Пальмірі, подруги у свій час їй заздрили, отже, не **могло** обійтися без таких, що порадувалися з її нещас**тя. І** чим дошкульніше пекли їхні глузливі погляди, **тим** невблаганнішою ставала Марія в своїх коротких **розмовах** з Турбаєм. Так, вона не прийме його допомоги, а він не повинен бачитися з сином. Якщо Турбай не зважить на її вимоги, Марія забере хлопця **і** виїде з села. Куди[1].. А яке йому до цього діло?.. Вона знала, гіо Турбін буде змушений поступитися, бо виїзд із **села** неминуче **поставив** би її ще в тяжчі умови, а він **цього, безперечно,** не хоче. Тут був дах над головою, **були Ларивон та** Параска, які любили хлопця, мов **рідного** сина...

Анатолій розповідав матері про свою розмову з батьком. Молодець Толик, добре його відбрив!.. Ті гроші, звичайно, були б не зайвими, але якщо раніше **і** мати, і син стійко зносили нестатки, то нині аж ніяк не годилося поступатися гідністю. Анатолій скоро вийде на самостійний шлях, може, його навіть пришлють до Пальміри. Тоді трудодень до трудодня, копійка до колійки, та ще, дивись, **і** на майбутнє щось відкласти зможуть. Збудують власну хату, син приведе невістку... А там онуки...

2*>

19

Марія довірливо посміхається до своїх мрій. Скоро вже й бабуся! її ніскільки не лякає старість, що вже десь не за горами, як у бабине літо не за горами осінь. Та літові нема чого боятися осені, якщо воно не було безплідним...

Ларивон вовтузиться на стільці, йому не си-диться.

— Треба хоч в сіни затягнути. Ще застудиться. Ото ж таке. Родився малим, виріс п'яним, помре старим... Потім скаже, що й світу божого не бачив.

Низько схиляє голову в дверях, ніби вклоняється комусь незримому, виходить з хати.

Вишиваного немає, лише затоптаний шкіряний кашкет валяється біля тину. Підіймає кашкет, в калюжі змиває з нього грязюку, вішає на тину... Може, сам помітить, або люди передадуть.

А дощ не вщухає. Чи не заллє кузні? Якщо намокне обіддя, шини натягувати не можна: висохнуть колеса — позлітають... Коли б здогадався дід Кирило кинути на дах старої бляхи... Та ні, мабуть, не здогадається.

Ларивон повертається в хату, обмотує ноги онучами, встромляє їх у калоші. Литки, обтягнуті куцими солдатськими штаньми, здаються ще худішими. Незабаром його висока, ніби поставлена на ходулі постать, важко розгойдуючись, зникає за тинами.

3

Парторг домоуправління, де Турбай був на обліку, запропонував йому провести бесіду серед будівельників. Розказати про бої, про подвиги. Іван Юхимович з радістю погодився. Сів у таксі й незабаром опинився на будівельному майданчику. Обідня перерва ще не починалася. Баштові крани — ці однорукі залізні велетні — подавали бетонні плити кудись під саме небо, й вони там зникали серед стін і риштувань. Новобудова тягнулася майже на цілий квартал. Гупали в дерево молотки й сокири, диркотіла циркулярка, бульдозери зрізали кручу, розрівнюючи майбутнє подвір'я.

В тісній кімнатці начальника управління Турбай застав тільки сизуваті пасма тютюнового диму та гору недокурків у попільничці. Секретарка сказала, що Павло Остапович — начальник — десь на будівництві. **І** кивнула білявою голівкою у вікно.

Турбай пішов його розшукувати.

По хистких і, здавалось, дуже ненадійних риштуваннях піднявся на рівень другого поверху. Спинився, щоб передихнути. В себе над головою почув важке гупання ніг. Сильний грудний бас із нотками роздратування вигукнув:

— Ріжте мене, але черепицею крити не буду.

— Це ще ми побачимо! — сказав спокійний дискант.— Хіба вам, Павле Остаповичу, невідомо, що **тут** пройде головна магістраль з півдня?

— Ну то що?..

— А те, що міністерство дало вказівку — на магістралі крити лише черепицею. Шифер створює враження сірості.

— Хай ваші міністерські борзописці,— обурювався бас,— полізуть хоч на один дах, вкритий черепицею. Через дві зими від неї лишаються самі черепки. Давайте закарпатську!

— Ну-у, там глина... перший сорт. А в нас... Все одно. Вказівка є вказівка.

— Ось що, товаришу «Вказівка»... я поспішаю.

В просвіті поміж риштуванням Іван Юхимович побачив двох чоловіків. Один був огрядний, як ванька-встанька. Він наче не йшов, а котився нагору. Що іце **жому** давалось нелегко, можна було зрозуміти лише по **тому, як** він **пахкав у** сизі вуса: пп-ах!.. пп-ах!.. Наче **на ходу здував** пилюку з незатинькованих стін і кар**низів. Другим 65гб** худий, високий, в модному фетро**вому** капелюсі. Під пахвою він тримав дерматинову папку з застіжкою-блискавкою. Іван Юхимович пішов за ними.

Але виявилося, що ваньку-встаньку не так просто наздогнати. Високого з папкою Турбай наздогнав десь на четвертому поверсі. Він стояв, відсапуючись, і щось сердито бурмотів.

— Скажіть, будь ласка,— запитав Турбай,— ото начальник управління?..

— Він, він, — невдоволено буркнув чоловік з папкою,— Головань. В нього, мабуть, серце як у вола.

Турбай з жалістю глянув на бліде обличчя володаря дисканта й рушив далі. Йому теж важко було підніматися, але він соромився признатися собі, що отой товстий, майже круглий ванька-встанька, мабуть, старший за Турбая років на п'ять, дерся нагору з легкістю мавпи, а він, майстер джигітовки і вольтижування, не міг його наздогнати.

Наздогнав тільки на восьмому поверсі. Головань стояв за спиною молодого муляра, уважно стежачи за його руками. Тепер він зовсім не був схожий на вань-ку-встаньку. Середнього зросту чолов'яга з широченною спиною, важкий, огрядний, з сивими вусами, кінчики яких опускалися нижче підборіддя, з гострими яструбиними очима й широким монгольським носом. Постать його справляла враження монолітності, наче він був відлитий з добротного чавуну.

Молодий муляр, відчуваючи за своєю спиною пильне око начальника, губився, перекладав кельму з руки в руку. Рухи його були непевні, метушливі.

Головань відсторонив хлопця, взяв у нього кельму.

— Ех, муляр з тебе... В руках треба кебету мати. В руках! Голова хай собі хоч з Колумбом подорожує. Аби руки були тут. Якщо вони розумні. А як руки дурні, то й голові важко. Чим більше про цеглину думаєш, тим менше вона тебе слухається...

— Та як же не думати? — розгублено запитав муляр.— Я так не вмію...

— Учись... Цегли сюди! — крикнув Головань підсобникам.

Його руки замелькали над стіною так швидко, наче він не цеглу клав, а грав на цимбалах. Цеглини лягали рівно, легко, ніби самі по собі. Стіна виростала на очах.

І раптом зарокотів густий бас — спершу ледь чутно, не на повну силу, а потім все гучніше й гучніше. Пісню підхопили дівчата, що підносили розчин, муля-ри, які працювали поруч. Ось вона відгукнулася знизу, де припасовували бетонні плити, й покотилася по новобудові туди, де баштові крани, мов старанні господині біля грубок, поралися біля цегельних коробок майбутніх будинків.

Думи мо-ї-і-і, думи мої-і, Лихо ме-ні з ва-ами...

І тільки тепер Турбай помітив, що тут виростав ціляй район... Подекуди стіни клалися з цегляних блоків — так, як діти будують з кубиків. Десь виготовляли оцю велетенську іграшку-конструктор, привозили її сюди й тут, ніби забавляючись, складали.

Чом вас ві-тер не роз-віяв В степу, як пи-ли-ну?.. Чом вас лихо не приспало, Як сво-ю ди-ти-ну?.«

Рокоче сильний бархатистий бас Голованя, пливуть **білопері хмарки** над його головою, а навколо, від **краю н** до краю, гордовито підносять і опускають свої **залізні** руки баштові крани.

Незабаром біля оцих стін затуркочуть мотори гру-**зсвихів.** з радісним верещанням заметушаться дітлахи, г дорослі вноситимуть **у під**їзди шафи, дивани, роялі... **В підвалах, де вони** зараз живуть, інші мешканці скла **датимуть дрова,** завезуть туди барильця, наповнять їх **помідорами** та огірками...

А ти?.. Що робиш і чим живеш ти? Про що ти розмовлятимеш з оцими людьми? Що ти їм можеш сказати цікавого й повчального? Хіба не ти колись так нена-гидіз пустомель?

Пісня вщухла. Іван Юхимович знову почув, як скриплять крани й гупають сокири. Але ті звуки здались йому тепер продозженням пісні, її чудовим акомпанементом.

Головань **розігнув спину,** стягнув рукавиці.

— **Отак»— поплескав** він по плечу молодого муля**ра.— Голова мусить** навчати руки. Потім хай голова **живе для думки,** для пісні, а руки — для роботи. Отоді й труд веселіший буде...

Нарешті видерся нагору товариш «Вказівка». Його обличчя було вкрите холодним потом. Головань глянув на нього **й** зареготав.

— Ага-а, таки й ви тут...

— Нам треба закінчити розмову,— важко видихнув дискант.

— Про черепицю?.. Та пішли ви з нею під три чорти. Прийму тільки закарпатську. Або критиму шифером.

Але ж **є** вказівка використовувати місцеві будматеріали. Зайві перевозки... Ось я вам зараз покажу.

Він вправно смикнув замок застіжки й почав діставати з папки якісь папери.

Не треба,— махнув рукою Головань. Потім поплескав себе по могутній шиї.— Ти знаєш, скільки отут найсуворіших доган висить? Щосвята по десятку знімають, потім знов вішають... їх на мені, як на гусакові пір'я. А я своє знаю — роблю... То чим же ти можеш мене залякати?.. Ось тобі страшно крісло втратити. А Павла Голованя з роботи тільки смерть звільнить.

Я доповім Михайлові КузьМичу,— скиглив дискант.— Це свавілля!

Головань, єхидно примруживши, показав на риштування, що вели вниз:

— Обережніше спускайтеся. А то посунетесь —• і всі ваші циркуляри вітром рознесе.

Чоловік з папкою ступав по риштуваннях так, як ходять по болотяному купинні, щомиті пробуючи грунт під ногами. А повз нього зі сміхом пробігали дівчата, підштовхуючи одна одну носилками. Нарешті модний фетровий капелюх зник унизу.

Головань розстебнув важке, потерте на рукавах пальто. Воно було підбите сірою овчиною. Збивши чорну вушанку на потилицю, він витер рукавом спітніле чоло і лише тепер окинув оком Івана Юхимовича.

«ач Що **ви хотіли?**

І несподівано для себе Турбай помітив, що він торопіє перед цією людиною. І не тільки перед цією — взагалі перед людьми... Довголітня самотність порвала ті невидимі ниточки, які зв'язували його душу з душами інших. Тепер, щоб спілкуватися з кимось, потрібне неабияке зусилля волі. Виникла якась незрозуміла настороженість. А Головань був саме тією людиною, яка одразу ж викликала в нього симпатію. Що ж це значить? Ти ж просто відвик... Відвик від людей!

» Ви в якій справі? — лагідно перепитав Головань. В його погляді можна було вловити зацікавленість і повагу. Очевидно, постать Турбая в кавалерійській венгерці й полковницькій папасі в очах Голованя.заслуговувала на повагу. Іван Юхимович це зрозумів і подумав: «Помиляєшся, чоловіче... Це тільки опока. Металу в ній вже давно нема».

— Ви начальник управління? Мені б роботу **якусь,**— ніяково промовив Турбай.

Раптом усвідомив, що це не жарт **і** не випадкові **слова.** Це — цілком серйозно. Так воно й мусило **бути.**

« Вам роботу? — здивувався Головань.— А саме?

— Ну, я не знаю,— розвів руками Турбай.— Вам вжднішe.

— Чекайте... Ви полковник Турбай? — Відкрилися **рудуваті від тютюну** зуби, дебела рука потягнулася до **сжвжх вусів.— Мені** дзвонили з домоуправління.— Ді**став із кишені** годинник розміром з добру цибулину. — **Через** півгодини обідня перерва. Розкажіть, розкажіть **їм** про себе. Це дуже корисно. Молодь треба вихову**вати** на подвигах ветеранів.

Турбуй гірко посміхнувся.

— Вибачайте. Бесіда не відбудеться. **Я не** готовий... **А про роботу кажу** серйозно.

— Ну слухайте! — зареготав Головань.— Та куди ж ***я* вас?** Теслею чи муляром?

— Може, курси у вас...

— Облиште жарти.— Дістав записну книжку, щось **ввждко** черкнув олівцем. Потім вирвав листок і подав **Турбаєзі.—** Ось моя адреса. Заходьте якось увечері... Псбалакїємо.

І здалось на мить Турбаєві, що він зараз той самий **і**5-**іехс.** ££2Й заходив колись у батьківську кузню, а лзсдина і^і — кого старший брат Ларивон. І каже йому **Ларжвоз: «Геть звідси, не** заважай... Бачиш, тут діло **роблять».**

— Шкода, що бесіди не буде,— зітхнув Головань.— Люди **це** люблять. Про подвиги... **І** я б з охотою послу-хзз. **Я** ж на фронті не був... Заводи будував на Уралі.

«Дивак-чоловік!» — майже весело подумав про нього Турбай. Показавши на будівельний масив, запитав:

— А ото яке управління будує? Може, там...

— Ха-ха-ха!.. Наше, наше... їй-бо, ви жартуєте. Турбай зніяковів.

— А я думав — тільки оцей будинок.

— Цей? — Сиві вуса весело заворушилися". *— **Вісім**десят об'єктів. Шість тисяч робітників. Сотні тисяч квадратних метрів житлоплощі щороку...

Голос Ларивона з далекого дитинства:

«Не заважай... Тут діло роблять».

Турбай окинув оком панораму міста. Баштові крани. Дахи будинків. Димарі заводів із сизуватими султанами диму. Вулиці. Снують пішоходи, котяться авто. Під кожним дахом живуть люди, в яких завжди є невідкладні

справи. Вони тчуть шовк, роблять дитячі іграшки, будують паровози. Люди — трудівники... Це ж і є справжнє місто! А як же назвати той світ, у якому живе Турбай?

Знову стукає в скроні: як це сталося? Як?..

— То ви ж заходьте. Гаразд?

Головань подає руку. Рука його висить у повітрі... І здається: та рука опуститься зараз Турбаєві на шию, як колись Ларивонова:

«Не заважай... Тут діло роблять».

Біла травнева хмаринка мріє про ранкове сонячне проміння, як про свою окрасу. А коли хмарка загусне, обважніє і потемніє, в неї з'являються інші прагнення, інші бажання. Для неї вже не так важливо, буде те проміння ранкове чи вечірнє і скільки його впаде на її вологі коси. Вона наснажена могутніми енергіями, налита цілющими соками, і все це треба віддати. Треба впасти на землю щедрими зливами, напоїти спрагле коріння. Треба спалахнути сліпучими блискавицями і, може, самій згоріти в їхньому громохкому сяйві...

Турбай був потрібний Ларисі, мов отій хмарині земля. Та він тепер не тільки нічого не міг їй дати, але, — що значно гірше,— нічого й не брав...

їхня розмова біля каміна кінчилася нічим. Розчулений Іван Юхимович припав головою до її колін. Губи його шепотіли якісь слова, і слова ті були ніжними, покаянними. Та Лариса відчувала, що це від жалості, від усвідомлення своєї мимовільної провини перед нею. Чому він, власне, має каратися за те, що збайдужів до Лариси? Зрештою, нехай собі карається, але це її аж ніяк не заспокоїть. Не того вона жде, не того прагне...

Так, вона розуміє, який тягар лежить на його душі. Та чому він не поділиться з нею? Адже Лариса теж винна і, мабуть, не менше, ніж він. Іван Юхимович ніколи не приховував, що десь є дружина й син... Проте оце «десь» робило їх чимось безтілесним і якщо впливало на совість, то лише в самотині, коли Турбай і Лариса були далеко одне від одного.

Несподівано Іван Юхимович зібрався й виїхав на курорт лікувати печінку. Яка то була «печінка», Лариса догадувалася. Просто йому важко жити з нею під одним дахом і мовчати.

Вона лишилася одна й була задоволена з цього.

Випав перший сніг. Він ще був не певний у собі, лежав ненадійно, наче побоюючись, що потрапив не туди, де його ждали. Лижі провалювалися, час від часу черкали об землю, і тоді по ногах, по всьому тілу передавався якийсь неприємний озноб, що підступав до зубів, примушував стискувати щелепи. І все ж приємніше походити по цьому соромливому сніжку, що сліпить своєю цнотливою білістю, ніж скніти в чотирьох стінах, які стали чужими.

Дуби ще не втратили листя. Чому?.. Ага, вони втрачають його тоді, коли з'являється нове. А клени обвішані летючими сережками. Розумні клени. Навіщо ж розкидати своє насіння восени, перед снігопадами? До весни погниє, змішається з безбарвним торішнім листям. Краще кинути його на весняну землю, що аж піниться соками.

А вчинила зона?.. Куди кинула свої летючі се-г^зсгк?.. На осінній лід. І вони не проростуть. Холодно, порожньо... Долоні аж горять від бажання поплес**кати** по милих округлостях ніжного дитячого тільця... Але де воно і хто винен в тім, що його немає — вона чи Турбай?.. Невідомо.

Колись давно-давно був отакий день, прикрашений першим снігом, жерстяним листям дубів, летючими сережками кленів. І тоді вона не була самотня. Поруч ішов Вадим. Він сміявся так завзято й заразливо, що здавалося, то відгукувалися молодим сміхом дерева. Його русяве волосся було злегка припорошене снігом. Стрункий, весь зітканий із м'язів, він здавався їй живим втіленням сили й краси... А якою тоді була вона?.. Про це не їй судити. Знає тільки, що серце билося рвучко, прискорено, ї вона час від часу опинялася, щоб передихнути... Він брав її за руки, стягував рукавички, притискував долоні до своїх гарячих щік...

Чому ж вони посварилися?.. Пригадує, це була якась дурниця... Так, так... На вечорі в університеті він тричі танцював з Кларою, а Лариса стояла осторонь... Потім зірвала з вішалки пальто й вискочила на вулицю. А він не вибіг за нею... Лариса довго блукала алеями університетського парку. Ждала: ось-ось з'явиться Вадим. Він і справді з'явився під руку з Кларою. Помітивши Ларису, кинувся до неї через замети, почав щось гаряче доводити. Та вона не стала слухати — повернулася й пішла...

Легковажна, напівдитяча сварка, буйна гра двох молодих самолюбств, що розбиваються одне об одне, як два зустрічні струмені чистої гірської води, і киплять, і виграють всіма барвами райдуги,— очей не відірвати... Та це так, якщо дивитися збоку, милуючись юністю. Але ж на той час Лариса не була здатна глянути на себе збоку. Все постало перед нею в трагічному освітленні.

Давно це забулося. Чому ж зараз так настирливо спливало в пам'яті?..

Опівдні хтось закалатав у ворота. Лариса накинула норкову шубку просто на піжаму й вибігла на ґанок. На ворота з вулиці хтось налягав. У тісному просвіті з'явилася оголена жіноча рука, прикрашена золотим браслетом. Тонкі пальці намагалися відсунути іржавий засув. По знайомому браслету Лариса одразу ж упізнала Клару Мединську й дуже зраділа. Мединська за своїм характером нагадувала то осінню хмару, то фейєрверк. Було б добре, коли б вона обсипала Ларису своїми іскрами...

Клара кинулася їй на шию, защебетала:

— Ларчик, Ларчик!.. На кого ти схожа? Поглянь, які темні кола біля очей.— В її руках невідомо звідки з'явилося дзеркальце.— Ну справжнісінька кобра!.. Невже знову плакала?.. Чекай, чекай... Ти ще в мене затанцюєш. Куди машину поставити?

Вона вправно вскочила в «Побєду» і, перекресливши вкрите снігом подвір'я густим різьбленим орнаментом, підкотила до ґанку...

Зайшли в дім, роздягнулися.

Клара була схожа зараз на новорічну ялинку. Все на ній сяяло і барвисто світилося. В очах танцювали іскристі бісенята, широкий лаковий поясок туго стягував тонку талію, в рожевих мочках вух гостро зблискували діамантові сережки, а колоскового кольору волосся було ретельно викладене на округлій голові. Щоки її то спалахували несподіваним рум'янцем, ніби з-під шкіри просвічував жар, то знову робилися оксамитово-білими. Вона кілька разів обкрутилася перед дзеркалом то вправо, то вліво, вигинаючи талію. Потім, обернувшись до Лариси, що стежила за нею усміхненими очима, запитала:

— Як тобі подобається моє плаття? — і не чекаючи на відповідь, продовжувала щебетати: — Хочеш, повезу тебе до моєї кравчихи?.. Вона всім артисткам шиє.— Одразу ж забувши про кравчиху, поцікавилася: — Ти багато наварила варення? Я тебе навчу, як варити із слив. Треба зчищати шкірку. Марудна робота, зате потім пальчики оближеш!..

Лариса сіла в крісло, присунуте до самого вікна, стомлено опустила руки на м'які підлокітники. Мати б отакий щасливий характер, як у Клари. Адже в її житті теж, мабуть, небагато радощів. Які там радощі, якщо професор Мединський тільки те й робить, що хворіє. То катар, то подагра, то взагалі старечі недуги... Хоч вони майже одного віку з Турбаєм, але Іван Юхимович — це кремінь. Він ще років сорок проживе. А Дмитро Полікарпович вже зараз на ладан дише.

В Клариному одруженні не було ні випадковості, ні безрозсудливої поспішності. Вона признавалася подрузі з тим щиросердим цинізмом, на який і сердитись важко:

— А що ж я мала робити?.. За що не візьмуся — цілковита бездара. До вісімнадцяти років мати мені й за холодну воду братися не дозволяла. Лікаря з мене теж не вийшло... Як зайду, бувало, в анатомку, всі нутрощі вивертає... Гадаєш, на фабриці біля верстата з мене б щось путнє зробили?.. Навряд. А стати нахлібницею якогось трудяги,— хіба це чесніше?.. Мединського мені не жаль. Знав дідуган, на що йшов. Я йому ще до загсу казала, що вкорочу життя років на п'ятнадцять....

І все ж Лариса її любила. Було в ній щось від тієї Клари, якою вона могла стати, коли б виростала не в матусиній оранжереї, а там, де є справжнє життя. Лариса часто задумувалася над долею багатьох молодих людей її і Клариного віку. Батьки всього вміли: орати поле, кувати шаблі й лемеші, робити революції. Не вмів дехто з них одного: зробити любов свою до дітей розумною.

Батьки були схожі на недосвідчених садівників, що зловживають добривом, забуваючи просту істину: зайвина завжди шкідлива. Коріння робиться кволим, нездатним брати від землі природні соки, і перша буря нещадно вириває таке дерево з грунту.

Якщо в Лариси будуть колись діти, вона не повторить помилки своїх батьків. А чи будуть у неї діти?.. Ой, пора вже, пора!

Клара, мов пустотливе дівчисько, підкралася ззаду, обхопила Ларисину голову, пригорнула до грудей. Руки в неї були теплі, приємні, тільки металевий дотик браслета різнув по щоці нежданим холодом. Для чого вона носить його взимку?..

— Ну прокинься, мій чарівний філософе! Тобі слід було народитися з біблейською бородою. Все ти хочеш осмислити, всьому знайти причини... А я вже давно відмовилася загадувати собі загадки. Скажи, про що ти зараз думала?..

— Про що? — Лариса відкинула голову, заплющила очі.— Стомилась я, Кларо. Живу, як муха в порожній пляшці... Дзижчить, дзижчить... Б'ється об стінки. Десь є прямий вихід, але вона його не бачить... Бо все прозоре — і стіна, й порожнеча... І невідомо, що саме відгороджує од світу.

Клара підскочила, сіла на плюшевій спинці крісла. Вона дивилася на подругу, як семикласниця дивиться на учениці четвертого класу, що безнадійно заплуталася в межах чотирьох арифметичних дій.

— Ех, ти!.. Шукаєш виходу... В домі четверо дверей. Хіба цього мало?

— Ти ж кажеш — давно відмовилась від загадок. Мединська, зважуючи на долоньці мідний вузол

Ларисиних кіс, залилася безтурботним сміхом.

— А це й не загадка! Три ходи можна залишити для старого... Господар має право на переваги. А один...

зо

Бажано затоптувати сніг навколо будинку, щоб не було помітно слідів...

Вона прицмокнула язиком, скорчила таку смішну міну, що Лариса, яка вже готова була розсердитись, мимоволі посміхнулася.

— В мене все не так... Не те... Не це мені потрібно.

— А в мене те!..

Клара зіскочила на підлогу, підійшла до вікна, тонкими пальцями побарабанила по підвіконню. Коли вона через кілька хвилин обернулася до Лариси, її не можна було впізнати. Очі погасли, золотисті брівки наблизилися одна до одної, губи зробилися вузенькими, ніби вона тамувала біль.

— Гадаєш, я молюся на себе?.. О ні!.. Все про себе знаю. Іноді так ненавиджу себе, що готова власноручно покарати... Але якщо пішла через провалля по хисткій жердині, то вже назад повертатись не годиться. Тільки вперед, бо оступишся — кісток не збереш...— На її очах блиснули сльози, а губи розпливлися в зухвалу, відчайдушну посмішку.— Що ж нам,— вішатися тепер?.. Якщо й вішатися, то комусь на шию! — Клара закружляла по кімнаті. Плаття її нагадувало розкриту парасольку, а сама вона скидалася на барвистого метелика в польоті. — Тра-ля-ля! Тра-ля-ля!.. Як тобі подобаються мої сережки?..

Лариса стежила за нею, думаючи про своє: «Якщо й далі так триватиме, піду від Турбая. Це чесніше...»

— Ну досить! Поїхали,— зупинилася біля неї Мединська.

— Куди? — здивувалася Лариса.

— Не бійся, не розіб'ю... Подихаєш свіжим повітрям... Добрі господарі навіть подушки провітрюють...

Клара була досвідченим водієм. Повз них підтюпцем бігли телеграфні стовпи, повагом пропливали одягнені в кришталеві кольчуги дуби та прикрашені землистим, замороженим листям тополі, що нагадували недбало встромлені в сніг пензлі гігантів-худож-ників. Білі робітничі будиночки зливалися за вітровим склом у суцільну безформну масу.

Проїхавши хвилин десять, подруги потрапили в тисячне металеве стадо, що хрипіло застудженими голосами сирен, відфоркувалося вихлопними трубами, виблискувало начищеними пастою спинами. В цьому сталевому вирі, що був підлеглий лише автоматичним очам світлофорів, Клара почувала себе вільніше і впевненіше, ніж ставрида серед сріблистого косяка. Будинки нависали над вулицями залізобетонними дашками балконів і терас, поскрипували масивними, оббитими бронзою дверима парадних під'їздів та скляними млинками турнікетів.

Вже давно проминули п'ятиповерховий будинок, де жила Клара, а машина протискувалася серед десятків своїх залізних родичів все далі й далі. Якийсь старшина міліції загородив їм дорогу. Пізнавши Клару, ошатно козирнув і жезлом показав уперед.

—- Як водій, ти користуєшся популярністю,— посміхнулася Лариса.

— Начальство їхнє у Мединського лікується,— не повертаючи голови, недбало кинула Клара.

— Але ж куди ми їдемо?.. Хіба не до тебе? Клара загадково примружилась.

— Зараз побачиш.

Незабаром вона круто завернула під важке склепіння старого підвороття і спинилася у дворі. Примкнула тонкий паросток важеля швидкостей до руля і задумливо задивилася на довгастий замок, посічений поперек алюмінієвого циліндра тонкими кільцями цифр.

— Якщо забуду число,— сумовито промовила вона,— треба перебрати десять тисяч комбінацій, щоб відімкнути... І знаєш, Ларисо... Мені іноді здається, що я замкнула в собі справжню Клару на отакий замок, а фатальне число назавжди забула... Ну гаразд. Змінимо пластинку. Вилазь!..

— Але куди ж ми приїхали? — занепокоєно перепитала Лариса.

В дорогій норковій шубці на фоні почорнілих сараїв з проваленими толевими дахами вона була схожа на молоду паву, що, заблудившись, випадково потрапила до зубожілого курника.

Мединська мовчки взяла її за руку й повела за собою.

Сідловини витертих підошвами сходів. Певне, об них зносилися тисячі пар дебелих підметок. Дрібне дерев'яне сміття на площадках. Мабуть, печі тут опалюються не газом, а дровами. Сіра стеля над площадкою третього поверху вкрита округлими плямами свіжої сажі і щетиною майстерно наліплених обгорілих сірників. Певне, тут господарями були підлітки-шибайголови...

На шостому поверсі Мединська тричі постукала у двері, оббиті клейонкою. Двері відчинилися. На порозі з'явився високий, ставний чоловік років тридцяти п'яти з густим чорним волоссям, прибитим на скронях сивиною. Прямий ніс розділяв бездоганно виголене обличчя. Масивні губи ніяково посміхалися, чорні розумні очі зацікавлено оглядали подруг.

— Знайомтеся,— владним тоном господині промовила Клара, не вітаючись з людиною, що стояла в дверях.

«Вони, видно, вже сьогодні бачились»,— промайнуло в голові Лариси.

Чоловік ретельно витер долоню об сірий фартух, що покривав його майже од самого підборіддя до колін, простягнув руку Ларисі.

— Аркадій... Я саме такою вас і уявляв...

Рука в нього тверда, з тильного боку помітні сліди якоїсь тривкої глини.

Першою увійшла Клара, а за нею Аркадій завів розгублену Ларису.

Кімната, в яку вони потрапили, виходила вікнами на сусідні дахи., По них, здавалося, можна було обійти півміста. Десь глибоко, в проваллі поміж будинками, під сірими капелюхами і кольоровими беретами пересувалися по

бруку людські голови на невидимих згори тулубах. Лише зрідка мигтіли з-під капелюхів носки черевиків і калош.

На полицях попід стінами, на грубо збитому столі, на стільцях і на лавах в незатишній кімнаті Аркадія стояли закінчені й недавно розпочаті скульптури. Серед бородатих і безбородих чоловіків, серед юнацьких тіл, готових до стрибків у неіснуючу воду, серед в'язальниць зі снопами і доярок з дійницями Лариса помітила незвичайну глиняну брилу, з надр якої виростала гілочка розквітлої шипшини, а над нею — жіноче обличчя... Волосся й контури шиї були тільки намічені, зате обличчя й ота колюча гілочка з тонкою, невагомою квіткою здавалися живими. Ось дмухне вітрець — і заворушаться глиняні пелюстки, стануть пахучими, рожевими; щоки жінки спалахнуть рум'янцем, а в очах затанцюють іскристі бісенята, такі хитрі та лукаві, що від них не сховатися й за кам'яними мурами... В обличчі жінки вгадувався характер, схожий на оту гілочку шипшини: не любить — шпичаками до тебе обернеться, а полюбить — потягнеться запашною, усміхненою квіткою. Очевидно, скульпторові довелося відчути на собі обидві ці якості характеру, якщо він так тонко й натхненно зумів зобразити Клару.

А вона, не соромлячись подруги, накинула руку Аркадія собі на шию і виглядала з-під його пахви, мов приручене звірятко.

— Ось порівняй,— щасливо сміялася Клара.— Я — це я... А він — це ота безформна глина, що нависає над моїм обличчям... Хіба не так?

Аркадій запросив їх у сусідню кімнату до стола, накритого по-чоловічому незграбно. На столі стояли пляшка шампанського, тарілка з шинкою, розкрита банка шпротів. На білій скатертині лежали чотири паперові серветки й чотири виделки.

«Кого ж вони ждуть четвертого?» — подумала Лариса, оглядаючись. Звернула увагу на знайомий жіночий халат, що висів на нікельованій дузі ретельно заправленого ліжка, а під ліжком — кудлаті хатні черевички, схожі на ведмежі лапи. Ці речі вона колись бачила у Клари вдома.

— Ну чого стовбичиш? Фартух зніми,— скуйовдивши голову Аркадієві, защебетала Клара.— Боже!.. Чи він сам один бенкетувати зібрався?.. Ану, біжи в гастроном! Одна нога тут, друга — там... Візьми шоколаду, а для себе... пляшку коньяку.

Аркадій зітхнув, безпомічно розвів руками, зиркнув на Клару винуватим поглядом. Вона, очевидно, зрозуміла, що саме його стримувало, — вивела Аркадія в майстерню, розстебнула сумочку, дістала сторублів-ку, втиснула йому в кулак.

Повернувшись до кімнати, Клара плигнула з ногами на широку тахту, покриту дешевим килимком, притягнула до себе Ларису, посадила поруч.

— Ну? — багатозначно запитала вона, заглядаючи у вічі подрузі.— Як він тобі подобається?

Лариса не відповідала нічого — вона думала. А Кла-ра, коли її переповнювали почуття, не вміла чекати відповіді.

— Отак приїдеш сюди й починаєш вірити, що ти людина, що ти комусь потрібна... В тобі є навіть якісь думки, є душа... Поглянула б на його роботу «Хлопчик ганяє голубів»!.. Може, я необ'єктивна, але... Цієї скульптури вже немає... Розбив... Повернувся з обговорення і розбив. Я три дні над уламками проплакала...

Лариса дивилася на Клару так, наче вперше її побачила. Та й справді вперше, бо перед нею зараз була та Клара, якої вона зовсім не знала. Десь тут, в оцій тісній кімнаті, схована чарівна Кларина цифра від кільцюватого замка. Чого ж вона мучить себе сумнівами?..

— Давно ти познайомилася з ним?

— Минулого року. На пляжі... Ходив і ходив за мною. Очі горять, як у божевільного. Я не в жарт злякалася. Потім таки підійшов. І знаєш, що запропонував?.. Бути його натурщицею!.. Ох, і відповіла ж я йому!

Мединська вдоволено засміялася, смакуючи свою давню і, мабуть, не дуже делікатну відповідь.

— Про влучність твоєї відповіді можна судити з нинішніх результатів,— в'їдливо зауважила Лариса.

Клара одразу ж зажевріла, мов пригасла жаринка, на яку дмухнули.

— Ти засуджуєш?.. Ларчик, признайся...

— Та ні. Просто дивуюся... Чого тобі не кинути Мединського? Навіщо ця подвійна гра?

Обличчя Клари спохмурніло, стало серйозним і задумливим.

— Передусім тому, що не хочу бути вбивцею. Якщо зруйную його ілюзії,— він завтра ж помре... Біля Мединського я виконую роль сиділки і роблю це так, як здатна робити лише людина, що почуває свою вину... А по-друге... Невже ти гадаєш, що я зроблю Аркадія щасливим? Аркадій такий же непрактичний, як і талановитий. Він уміє ліпити, але не зміє влаштовувати. А що скоїться з Аркадієм, якщо йому на шию звалиться отака примхлива, розбещена комфортом лялька?

— Очевидно, треба відмовитись від комфорту,— серйозно сказала Лариса.

— Легко сказати... А ти пробувала?

Це запитання застало Ларису зненацька. Справді, чи могла б вона відмовитись від килимів під ногами, від норкової шубки? І як буде роздобувати собі на щоденний шматок хліба? Адже Лариса нічого не вміє — так само, як і Клара... Хіба що вишивати... А потім довелося б цілими днями

мерзнути на товкучці, піджидаючи випадку, коли забагнеться комусь купити оту вишивку за нещасного червінця... Лариса так яскраво уявила цю невеселу картину, що в неї аж пальці заклякли від уявного морозу, і їй стало жаль себе.

— Щоб відштовхнутися від берега, треба вміти плавати,— сказала Клара.— А якщо не навчили в дитинстві, то в тридцять років пізно...

В майстерні почулися кроки. Це повернувся Арка-дій. Але ж він з кимось розмовляє... І той «хтось» не наважується зайти в кімнату.

— Отакої... Будь ласка, візьми себе в руки...— тихо умовляв Аркадій.

Мединська напружено стежила за Ларисою, що вся перетворилася на слух і чекання. Проте Лариса не наважувалася запитати Клару про того — четвертого. Вона розуміла, що той запрошений для неї, і хвилювалася, хоч і не розуміла причини.

Нарешті двері відчинилися, увійшов Аркадій, навантажений пакунками. По кількості пакунків можна було зрозуміти, що гість теж взяв участь у приготуванні до цієї незвичайної трапези. Але де ж він сам? Зрештою, це навіть весело... Та наступної хвилини Лариса мало не зойкнула від несподіванки.

В кімнату з рішучістю, яка дається людям ціною великих зусиль, зайшов Вадим Голосарський. Він був схожий на колишнього Вадика не більше, ніж бездоганно виконаний портрет на недопроявлений негатив.

На негативній плівці тільки вгадуються обриси живого обличчя і ще невідомо, яким воно буде. Біле виявиться чорним, а чорне — білим... Достоїнства юності також можуть з роками перетворитися на недоліки, і навпаки — недоліки на достоїнства. Ларисі колись не подобався його широкий, приплюснутий ніс, а зараз, бач, як він гармонійно вписався в обличчя. Коли б ніс був тонший і рівніший, воно б здавалося надто суворим, навіть жорстоким. Широкі ніздрі, злегка вивернуті губи й глибока овальна ямка над ними надавали обличчю щирості, непідробної задушевності. А може, Ларисі саме таким його хотілося бачити?

Минуло півгодини, й Лариса вже почувала себе поруч Вадима цілком вільно, невимушено. Вона сердилася на себе за несподівану слабкість, яку виявила в перші хвилини зустрічі. Це винні оті чотири серветки на столі, які мимоволі її заінтригували. А що ж тут такого? Зустрілися друзі юності. Аркадій такий смішний! Він розважав їх фокусами, доки на столі не було все випито й з'їдено. Потім вони з Кларою кудись заспішили. Клара пояснила, що треба на годину заїхати до шевця, який шив їй хутряні румунки. Це десь на околиці, але вони машиною обернуться швиденько.

Коли ж Лариса теж виявила бажання поїхати, Клара запротестувала:

— В печі ще не прогоріло... Залишати небезпечно...

Вадим зачинив за ними двері, сів поруч з Ларисою на тахті.

Спочатку він розповідав їй про те, як прожив ці десять років. Три з них припадало на університет — адже Лариса пішла з другого курсу. (Слово «пішла» він вимовив нерішуче і своєю надмірною тактовністю лише підкреслив легковажність її вчинку). Потім працював в Омську, викладав астрономію... Лариса роздумувала над тим, як вона безнадійно відстала, і з розповіді Вадима запам'ятала лише одну деталь: взимку молоко в Омську вивозять на базар без посуду, у вигляді крижаних болванок... Там він захистив кандидатську дисертацію. А недавно-взяв участь у конкурсі на заміщення вакансії доцента в рідному університеті. Тепер він — доцент... Працює над докторською.

Розумів Вадим чи ні, що його розповідь буде мимовільним докором Ларисі?.. Як безглуздо вона змарнувала свої найкращі літа! Лариса боялася глянути йому у вічі, щоб він раптом не прочитав її невтішних думок. А Вадим дивився на схилений профіль, на плечі, покриті в'язаною хустиною, на химерне плетиво кіс.

Взяв її за лікоть, повернув до себе. Лариса підвела голову, намагаючись витримати допитливий погляд. В розширених зіницях, облямованих голубими обідками, Вадим побачив своє зображення, але таке дрібне й далеке, мов на дні глибокого колодязя. І йому захотілося, щоб те зображення розросталося, заповнило її цілком, витіснило з мозку і душі все, що вона знала й бачила до цієї зустрічі.

Чому виникло таке бажання, Вадим не знав. Коли б він зустрів її сьогодні вперше, то, може б, навіть не помітив. Пройшов би, як проходив десятки разів повз жінок. Ні, її він не зміг би не помітити. Десь під воро-хом вражень, захоплень і розчарувань дрімало крихітне зернятко, що впало з його юнацького кохання, як опадає зерно пшениці на незжатій ниві. Багато років те зернятко нічим не нагадувало про себе. Та вже від чекання сьогоднішньої зустрічі воно раптом почало набрякати, а зараз пустило перший несміливий паросток. Той паросток все настирливіше та владніше пробивався на волю, і незабаром Вадим відчув себе нездатним мовчати.

— Що минуло—згадувати не варто... Ти б не повірила, коли б я почав запевняти, що нікого не любив, ні з ким не знався...— Він помітив, що Лариса насторожено підвела повіки.— Але повір: пройшов, як поміж лісових чагарників... Щось чіплялося за одяг, щось лишало подряпини на тілі... А вийшов на поле, оглянувся,— в очах каламутно та й годі. Та ще неприємний осадок на душі... І ось — ти... Якою нерозумною була наша сварка! Я не хочу звинувачувати тільки тебе. Винні ми обоє. Коли б це сталося тепер, то я б розкинув руки поперек дороги, нікуди б тебе не від-

пустив. Благав би, скрутив би тебе, щоб ти опам'яталась... Що завгодно! Аби врятувати нас обох...

Лариса злегка відсунулася, ніби він і справді здатний був здійснити погрозу.

— Навіщо про це, Вадиме? Не треба!.. Підвелася, підійшла до вікна. Під окрайцем даху,

внизу, помітила непорушну Кларину машину, на кузові якої встиг вирости плескатий сніговий гриб... Де ж це вони мерзнуть?

Вхопила шубку, вигукнула на ходу:

— Он — грубка... А он — дрова... До побачення!

І, начебто боячись, що через кілька хвилин буде запізно, прожогом вибігла з кімнати.

4

Марія дістала з комірчини мішок з соняшниковим насінням, занесла в хату. Зайшла Параска. В руках вона тримала сито, за яким ходила до сусідки. Таких тепер не виробляють,— це скоріше шкіряне решето з округлими дірочками. Але в Пальмірі на густе сито мало хто сіяв, особливо взимку. Кожного непокоїла думка — чи вистачить до нового?

Параска зняла фуфайку, повісила на гвіздку біля порога і, лишившись у синій, в білу горошинку кофті, сіла біля печі на підлозі. Звалила мішок на коліна, вигребла з нього кілька пригорщей насіння.

— Це ж з яких соняшників? З того пайка, що за ставком тобі нарізали?

— З того,— відповіла Марія, сідаючи поруч Параски.— Та, мабуть, наступної весни заберуть... Поталанило мені на ухажора...

Невесела посмішка промайнула на її обличчі, як мигавка в темну ніч,— короткий тьмяний спалах, що не є провісником ні дощу, ні грому. Гладко зачесане волосся, яке ділило голову на дві рівні долі, було вкрите осінньою памороззю сивини. Смагляве обличчя з чіткими, правильними рисами, чорні очі, в які закрадалася втома, два туго натягнутих луки тонких смолистих брів — все це було мовчазним відголоском тієї неслов'янської вроди, що прийшла на Вкраїну з півдня і час від часу виявлялась в наступних поколіннях. І, певне, ця врода почувала себе в помірному кліматі краще, ніж під пекучим сонцем Туреччини, бо українки типу Марії старіли повільніше за своїх подруг і значно повільніше, ніж заморські туркені. Коли б не сивина, що переплела чорне волосся, Марії не можна було б дати її сорока чотирьох років. Та незмарновану вроду обкрадало лихо десятилітньої давності, яке повернуло все її життя на важку, крем'янисту дорогу.

Параска, замилувавшись обличчям Марії, подумала: «Правду кажуть: не будь вродливою — будь щасливою». Поправивши хустку, що сповзла на

шию, сказала:

— Не бійся, громада в обиду не дасть... Всі ж знають, що в нас одна садиба на дві сім'ї... Та й про те, що ти обсипала Вишиваного гарячими головешками, теж знають...

Пересипаючи з долоні на долоню добірне насіння, Марія промовила:

— Анатолій приїде наприкінці грудня. Я дещо відклала... Може, й вистачить на костюм, якщо Лантух не поскупиться. Це ж останній материнський. А то ніби сирота...

— Таки ж сирота. Дядько — не батько... Параска підважила мішок, допомогла взяти на плечі й відчинила двері перед Марією.

— Ти ж іди городами.

— Та вже ж... І так очі мушу сховати.

Вечоріло. Підсинені, як вода в ночвах, зимові сутінки розливалися повільно, обгортали хати, що, вгрузаючи в землю під важкою сніговою поклажею, вже де-не-де заблимали квадратами вікон. Зорі бліді, безкровні. Низькі тини покреслили на сотки снігові замети. Засинаючи, земля покрилася цими заметами, мов ковдрою, щоб ні колеса, ні людські ноги не торкалися її натомленого тіла. Собаки після похмурих осінніх дощів пооживали і тепер бряжчали цепами та від нудьги підвивали до місяця.

Вгрузаючи по коліна в сніг, Марія крадеться поза тинами. Тільки б нікого не зустріти...

«Колись ти була бібліотекаркою в полку, до тебе приходили бійці побалакати про книги. І ти вміла пояснити, чому кинулася під поїзд Анна Кареніна, чому запеклий бунтівник Жан Крістоф не знаходив для себе притулку ні вдома, ні на чужині. Тебе вважали розумною і культурною, хоч ти до всього доходила самотужки. А зараз... Ким ти стала? — картає себе Марія.— Тепер ти несеш добро, виплекане з ро-бінзонівською впертістю, людині, яку ти вважаєш ворогом села, щоб вона нашкребла з твоїх мозолів не зароблених нею червінців. Чи не краще було, не вдаючись до гонору, брати від Турбая те, що з нього належить?.. Але ж ні й ні! Цього ніколи не буде!»

Біля колодязя треба було перейти вулицю, а це не так просто, якщо ти не хочеш зустріти когось із односельчан. Он бач, від воріт Ганни Щербини відділилася жіноча постать з відрами на коромислі. Це, звичайно, вона. В селі не було людини, яку б Марія любила більше, ніж Ганну. Але навіть зустріч з нею для Марії була зараз неприємна. Звалила мішок просто на сніг і присіла на нього за тином. Треба перечекати...

Тим часом у хаті Лантуха, за столом під образами, тривала мирна бесіда господаря й гостя. Чарки наповнювались не часто. Руда борідка Лантуха, примащене оливою волосся робили його схожим на паламаря. Та він і

справді іноді допомагав соколівському батюшці, бо своєї церкви в Пальмірі не було. На покутті, в обрамленні візерунчастої сухозлітки, сидів Миколачудотворець з такою самою борідкою, як у Лантуха, і, піднявши сірий палець, комусь погрожував. А праворуч і ліворуч від нього вишикувалися дрібніші боги й боженята. Піч пашіла житнім теплом, велика лампа під стелею щедро освітлювала господу. На бляшаних дверцятах духовки сохли онучі гостя, що сидів за столом у самих шкарпетках. Дружина Лантуха давно померла, одружуватися вдруге Сидір Карпович не поспішав, і тому в хаті, котрій не бракувало достатку, явно не вистачало затишку.

Зрештою гостеві вдалося залізти на піч, і він поволі почав провалюватися в солодке небуття сну. Його ще довго уві сні гойдатиме і трястиме,— тривалі залізничні переїзди аж до самого Магадана й назад даються взнаки. Остання поїздка була напрочуд вдалою. Ретельно запакований багаж, в якому він переправляв насіння, не викликав на залізниці жодних підозрінь. Зате звідти Панько Грабченко повертався з новенькими акредитивами. Ех, якби ж то не треба було ділитися з Лантухом!.. Проте без Сидора Карповича нічого не вдієш. Доки Грабченко встигав обернутися туди й сюди, Сидір Карпович обережно, не поспішаючи, готував для нього новий багаж. Людина він досвідчена, хитра. Його і в ложці не спіймаєш... Такий, що з піску мотузки суче... Надійна рука в районі. Заступник голови райвиконкому Бабенко... Тільки так... Тільки так...

Сидір Карпович дістає із запічка туго перев'язану пачку сторублівок, запалює стеаринову свічку і по хисткій драбині спускається в льох, викопаний під хатою.

Поставивши свічку в цегляній ніші, Сидір Карпо-вич відсуває велику діжу. На вогкій підлозі льоху заворушилися мокриці, кинулися врозтіч. Згорнувши ногою притоптану землю, Лантух підняв добре замасковану ляду, дістав великий оцинкований бідон.

У вологе підземелля, освітлене мерехтливим вогником свічки, приглушено долинає далекий, несміливий стукіт. Хтось стукає в сінешні двері. Кого це дідько приніс?.. Коли б іще той дурень Грабченко не прокинувся та не пішов відчиняти... Знову стукають.

Лантух кидає гроші в бідон, опускає його в яму, притоптує ляду землею. Поставивши зверху діжу з квашеними огірками, вилазить із льоху, йде в сіни.

— Хто тут?

За дверима під чиїмись чобітьми поскрипує сніг. Видно, невідомий вагається, нервує і від нерішучості переступає з ноги на ногу. Того, хто сам боїться, іншому боятися не варто.

— Ну?..— твердо і впевнено, як і личить господареві, крізь зуби перепитує Лантух.

— Сидоре Карповичу,— почувся за дверима вкрадливий і ніби винуватий жіночий голос— Це я, Марія Турбай.

Лантух відсуває важкий залізний засув. Змірявши Марію непривітним поглядом, говорить:

— Чого тобі, небого?.. Заходь.

Марія зняла мішок, поставила на порозі. Вдарила себе по стегнах, тріпнула над головою хустину. Обтрусивши сніг, одразу ж стала схожа на ту Марію, яку він недолюблював за гордовитість і холодну неприступність. Інші молодиці ним не гидували...

Затягнувши в хату мішок і трохи віддихавшись, Марія сказала:

— Чула від людей, що ви купуєте... Та й собі... Лантух, насупившись, запитав:

— А тобі не казали, що я людей на дорогах ріжу?.. Ну купив якийсь там пуд... Бо свого немає. І вже почали базікати... Забирай своє добро та йди геть!..

-Та я ж нічого,— знітилась Марія.— То ж люди... А в мене небагато. Гроші потрібні...

— Виручиш людину,— скрипів Лантух, мов дуплисте дерево на вітрі,— а вона потім тобі віддячить... Під твою хату своє сміття понесе... Ось і ти просиш... А що потім про мене казатимеш?

— Якщо принесла,— тихо відповіла Марія, дивлячись на його волохаті груди, що виднілися з-під розстебнутої сорочки,— то вже нічого не казатиму. Тільки колесо грязюку на себе кидає...

Лантух мовчки розв'язав мішок, нагріб насіння і, пересипаючи з руки на руку, пробурмотів:

— Дрібне... Якби «кінський зуб» — ото насіння. Його й розгризати не треба. Нігтем колупнеш — і в рот. Навіть манікюру не зіпсуєш...

Зрозумівши, що сказав зайве,— хто його-за язик смикав? — Сидір Карпович кинув насторожений погляд на Марію.

А вона стоїть, дивиться на свої натруджені пальці. Теж колись до манікюрші ходила. Аж згадувати про це смішно. Отакі б руки до неї понести! Потріскані, мов шкірка на огірках-репанках.

Сидір Карпович вдоволено посміхнувся. Нічого не зрозуміла! Ну й гаразд... Щоб дошкульніше її вжалити, підхихикнув:

— Хе-хе!.. Про манікюр, мабуть, згадала... Видно, шкода...

Марія рвучко опустила руки.

— Не ваше діло.

— Та воно звичайно, — посміхнувся Лантух ховрашиною посмішкою. — Коли людина живе, як та сорока на тину, їй не до манікюру. — Дістав із-за образів гроші, подав Марії.— Лічи при мені. На світло глянь. Не фальшиві.

Марія зітхнула.

— А тут і лічити нічого.

— А що ж ти хотіла? — визвірився на неї Сидір Карпович.— За мішок насіння мішок грошей?.. Твій полковник тисячі одержує. Потруси його добре. Не пошкодує для сина.

Він стояв посеред хати в добрячих юхтових чоботях, в сірій бавовняній сорочці з недбало розстебнутим коміром. Вузенький ремінець звисав на округлому, як у павука, череві. Губи скривлені в презирливу посмішку, а руда борідка нервово тряслася... **І** в пам'яті

Марії спливла інша постать, в іншій хаті, в інші часи. Марія була тоді ще маленькою. Вона ховалася за ма* теринську спідницю, а мати благально зверталася до людини зі срібним ланцюжком на череві:

— Помилосердствуйте, Полікарпе Архиповичу... Свого ледве до різдва вистачить...

З яких же темних шпарин майже через три десятиліття виповзла на білий світ його огидна подоба? А може, це він і є?.. Колись обернувся на блощицю, жив собі тихенько в запічку. Блощиці, кажуть, живучі...

Марію аж занудило від раптового усвідомлення свого приниження. Коли б знав Анатолій, якою ціною вона намагалася придбати для нього обнову! Та він би нізащо їй цього не пробачив.

Стримуючи гнів, що обпікав її зсередини, Марія ледь чутно промовила:

— Що не пошкодує — знаю... Та є такі гроші, що руки печуть. їх краще не брати...

Наче з глибокої прірви долинає до її слуху:

— Брехня!.. Таких не буває. Гроші є гроші.

— Ось вони! — вигукує Марія, жбурнувши зім'яті асигнації Лантухові в обличчя, і, задихаючись, вибігає з хати. З насолодою втягує в груди морозне повітря. Дихати стає легше... За#її спиною шарудять квапливі кроки і розгублено поскрипує голос Лантуха:

— Маріє Панасівно!.. Маріє Панасівно!.. А насіння?..

5

В печі весело потріскують дрова. Так, справжні дрова, а не хмиз. Анатолій, мабуть, не догадається заглянути в сарай. Навіщо хлопцеві знати, що в неї немає жодного поліна? Доки гостюватиме вдома, Марія братиме потроху з Ларивонового сарая, а потім знову ходитиме по хмиз до лісу.

Анатолій схилився над якимись кресленнями. Стіл, перетворений на креслярську дошку, присунутий до самого вікна. На білому ватмані — сонце з чорними пунктирними промінцями, а навколо нього — кола, одне в одному, аж до країв великого квадратного аркуша. По колах біжать різних розмірів кульки. То планети...

Раніше бувало приїде на канікули і цілими днями малює в садку. Он і зараз на стінах висять його малюнки... А тепер сонце чомусь почало його непокоїти. Чи то вважає, що воно не на своєму місці стоїть?

Хоч би раз оглянувся в куток, подивився на інше сонце,— земне, веселе, з русявими косами, з карими очима, що крадькома від Марії позирають у його бік. Мабуть, не випадково Катерина ходить до неї вчитися вишивати саме тоді, коли приїздить Анатолій.

— Тітко Маріє, якої заполочі взяти на хвіст?

Це вона вишиває собаку, що тримає в зубах забиту качку. Але запитання її звучить смішно. Анатолій відривається від креслення, підводиться і, відкинувши назад голову, сміється.

— А кажуть, хвостаті в селі давно перевелися. Останньою була баба Килина... Чи ти, бува, нб ходиш, як вона, чужих корів доїти?

Катерина забивається в куток поміж піччю і глухою стіною, зиркає звідти осяяними мерехтливим блиском очима. Марія співчутливо дивиться на обличчя дівчини, що полум'яніє чи то від спалахів вогню, чи то від образи.

їй дуже кортить, щоб Катерина не змовчала, знайшлася на відповідь. Чомусь їй уявляється, що Катерина — то вона, Марія в молодості, а Анатолій — то Іван Турбай. Може, тому, що він таки дуже схожий на батька. Але тільки обличчям. Не більше. Серцем вдався в неї. І все ж вона зараз гаряче співчуває Катерині, а не йому. Бач, який грубіян! Дівчина до нього всією душею, а він...

Катерина лукаво посміхнулася і з гідністю відповіла:

— Хіба ти не бачив, як я вчора на мітлі скакала?.. Скоро всіх їздових переведу на мітловий транспорт, бо коні ледве переступають. А для мітли ні сіна, ні бензину не потрібно... Вишиваного на засідання райкому теж на мітлі возитиму...

Анатолій гучно регоче, аж пасма густого конопляного волосся здригаються на голові. Сірі очі звузилися, сяють спокоєм. А Марія сміється ще гучніше. Вогонь— не дівка. За словом до кишені не полізе.

— А ти знаєш, на яку мітлу його посадити? — давлячись від сміху, запитує Анатолій.— Не на всяку й можна.

— Знаю! — бадьоро відгукується дівчина.— У Вишиваного є персональна. Та, котрою його з усіх колгоспів через півроку виганяють...

Катерина наблизилась до хлопця, глянула через його плече на креслення. Біла блузка з вишивкою на рукавах лежала на ній вільно, злегка підіймаючись на грудях від частого дихання. Коси, мов два дощових струмочки, дзюркотіли по її спині, несучи на собі багрянисті одсвіти веселого полум'я печі.

— Чого це ти, мов циган, вертиш сонцем? Чим воно перед тобою завинило?

— Язичок у тебе, Катерино,— невдоволено промовив Анатолій, який не любив, коли хтось кепкував з його захоплень.

— Художник, агроном, астроном... Чи не забагато? Просто Ломоносов.

— Бачиш... Це має деяке відношення до агрономії. Коли б ти щось розуміла, то напевне б утрималась від своїх недоречних дотепів.

Катерина хитрувато примружилась.

— А ти поясни. Я, звичайно, інститутів не кінчала, але в десятирічці недалеко від тебе сиділа. В межах планетної системи дещо розумію. По астрономії завжди п'ятірку мала...

Анатолій став поруч неї. Він був на голову вищий за Катерину. Молода, пружна шия оправлена комірцем сорочки. Дебелі, жилаві руки з твердими округлостями розвинених м'язів, що так і грають під рукавами.

— Пригадуєш, у скільки разів маса Юпітера більша за масу Землі? — поблажливо посміхаючись, запитав Анатолій. Він був певен, що цим запитанням відіб'є в неї охоту заважати йому своїми розпитами.

Марія знову невдоволено глянула на сина. Навіщо знущатися з дівчини? Де вже їй, бідній, пам'ятати про того Юпітера? Анатолій інститут кінчає, а вона в колгоспі то конюх, то їздова... А чоловіки ходять з блок-нотиками в руках та з олівцями, встромленими за праве вухо. Рахівники, комірники, обліковці...

Марія дивилася на постаті сина й Катерини, що вирізьблювалися на фоні вікна, й думала: «Отак би поруч їм і піти... Хороша б невістка була в домі! Так ні, морочить дівчині голову своїми Юпітерами».

— Гадаєш, не знаю? — зухвало перепитала Катерина.— У триста вісімнадцять! А Сатурн — у дев'яносто п'ять разів... Цього я не забула, бо ще тоді дивувалася, яка маленька наша Земля. Піщинка та й годі...

— Вірно,— здивовано промовив Анатолій. — Тоді слухай... Ти чула що-небудь про сонячні плями?

— Чула, що вони є... Кажуть люди, і на Сонці бувають плями. Особливо Бабенко любить цю поговірку,— посміхнулася Катерина своєю іскристою білозубою посмішкою.

— Так от,— продовжував Анатолій, — це не просто плями, а гігантські завихрення в газовій оболонці Сонця, яка називається фотосферою.

Діаметри цих завихрень сягають до ста тисяч кілометрів... Уявляєш?

— Ого! — вигукнула дівчина.— Наша Земля потонула б у такій плямі, мов камінець в озері.

— Звідки ж вони беруться? — вставила Марія.

— Звідки беруться?.. Поки що це загадка для науки.

Анатолій згорнув креслення в трубку, засунув у щілину поміж піччю й стіною. Потім зняв з гвіздка шкіряний реглан, одягнувся.

— Я, мамо, піду... Погуляю.

— Та ти б і Катерину запросив,— несміливо запропонувала Марія.— Бач, скільки сонця надворі. Ніякі плями йому не завада...

— Авжеж! — розсердилась дівчина.— В мене ще лапа не закінчена.

Анатолій кинув на неї безтурботно веселий погляд і вийшов з хати.

Біля двору Сашка Семидесятого дітвора ліпила снігову бабу. Троє хлопчиків і двоє дівчаток. Найстарший був одягнений у батьківську заячу вушанку, яку йому часто доводилося підбивати знизу засніженим рукавом. А найменша дівчинка так закутана у важку, схожу на ковдру хустину, що не було видно й ніг. На призьбі сиділа порівняно молода жінка, їхня мати, тримаючи шостого — маленький полотняний вузлик, який покірно лежав на її напівзігнутих руках. Вона покрикувала на дітей, ніби смикала невидимі мотузки, що їх стримували:

— Васько! Не лізь у замет... Тарасе! Дивись, зачепиш Маринку. Обережніше...

На дорозі галасували горобці, налітаючи на зелені м'ячики кінського гною. Вони господарювали й попід стріхами, в давно покинутих ластів'ячих гніздах, мов зголоднілі дезертири в порожніх домівках.

Колгоспного шофера Калину з машиною він зустрів біля клубу.

— Сідай до мене, з'їздимо в ліс, дровець уріжемо, а то холодно, як у льоху,— кинув він Анатолію.

У Калини коротко підстрижені вуса, засмальцьована кепка на голові, з якою він не розлучався ні влітку, ні взимку. Очі довірливі, добрі. В його ставленні до Анатолія завжди було щось батьківське. Працюючи водієм єдиної колгоспної автомашини, він виявляв чудеса винахідливості, щоб змусити цей допотопний примус на латаних колесах торохтіти по вибоїнах і вивертах пальмірівських доріг. Одне в ньому не подобалось Анатолієві — захоплені розповіді про подвиги полковника Турбая, в полку якого Калині довелося служити в час війни. Анатолій вірив, що Калина не перебільшує, але слухати його вихвалянь не міг. Щось збурювалося в душі хлопця, протестувало, а іноді закрадалася підозра: чи не доручив йому батько пошукати шляхів до свого зближення з сином?..

Ось і зараз, крутячи баранку, Калина розповідає:

— Якось під ним жеребця осколком убило, а йому ногу поранило. Санчастина відстала. Ні фельдшера, ні санітара — хоч запали... Я піймав коня вбитого комес-ка, кажу: «Сідайте, товаришу полковник, вивезу». А він шаблею розпоров собі халяву, тицяє пальцем у рану: «Отут осколок сидить. Витягни». Мені аж моторошно стало. А він розсердився: «Слабонервним у кавалерії не місце!..» Кінчик шаблі встромив — і виколупав... «Перев'яжи», — каже. Дістав пакет, перев'язую. Потім допоміг йому сісти на коня. І куди, гадаєш, він поскакав? Вирвався наперед, повів ескадрони в атаку... Отакий був... А як за бійця душею болів! Інтенданти з ніг валилися, щоб наш брат ні в чому не знав нестатку. Кашу солдатську завжди перший куштував. **І** комесків так повчав. Великої душі був чоловік!..

— Був, — неохоче відгукується Анатолій, даючи зрозуміти, що розмова ця йому неприємна.

Машина завертає в ліс, зупиняється під сухим сучкуватим дубом. За один кінець широкої пилки береться Анатолій, за другий — Калина.

— Ть-о-ф... Ть-о-ф,— пташиним голосом обзивається пилка.

І чим далі вона заглиблюється в залізний стовбур дерева, тим настирливіше тьохкає і скрипить про далеке, напівзабуте дитинство.

Колись отакого зимового дня батько взяв його на прогулянку. Сам сидів у сідлі, а хлопець стояв на лижах, тримаючись за приторочені до задньої луки віжки. Виїхали на лісову дорогу. Батько пустив коня в кар'єр.

— Алюр три хрести! — радісно підганяв його Анатолій.

Вітром з-під задніх копит кидало в обличчя сніговий пил, на очах виступали сльози. А серцю в грудях було тісно від щастя й любові до тієї людини, чия широка спина розмірено погойдувалася над паруючим кінським крупом...

— Перепочиньмо трохи,— просить спітнілий Калина.

Але Анатолій не чує.

Спомини, спомини... Коли б можна було звільнити пам'ять від них, як шкільну дошку від написаних крейдою теорем!

б

Сон повторювався майже щоночі: весняна затока в лузі...

Ніяких видимих змін, все звичне, непорушне,— і кореневище старої верби, розчахнутої грозою, що повисло над затокою, мов обвуглені щупальця мертвого спрута; і човен, прип'ятий іржавим ланцюгом до забитого кимось у грунт уламка залізничної рейки; і торішній курінь на березі, в якому жив луговий сторож... Та якщо придивитися пильніше, то можна

помітити, що вода піднялася на півметра вище, а завтра або позавтра вона затопить береги,— і тоді рибалки$_г$ пропли-

ваючи лугами, навіть не пізнають, де міститься затока...

І те, чому Лариса не змогла б знайти точної назви, закрадалося в її тихий домашній світ, як весняна вода в затоку, з'єднану вузеньким гирлом з рікою, що мала незабаром розлитися.

Ніяких помітних змін не сталося в її житті. В кімнаті, як і завжди, було тепло й затишно. Широке горіхове ліжко з відполірованими до дзеркального блиску спинками ретельно покрите тюлевим покривалом. Барвистий квадрат гуцульського килима сягав на всю стіну. Праворуч у кутку стояв невеличкий письмовий столик, а ліворуч — такого ж брунатного кольору туалетний з милими дрібницями, без яких не обходиться жодна жінка, що має свій куток і хоча б який достаток. В широкому дзеркалі, яке нависало над туалетним столиком, відбивалася перламутрова шухлядка, а поруч — пляшечка духів, настільна бронзова пудрениця та китайське віяло, зроблене із тоненьких пластинок пахучого сандалового дерева. І тільки уважне око здатне було помітити, що в підкресленій ретельності, з якою ці предмети розташовані на своїх місцях, в педантичній чистоті кімнати, де не можна було відшукати жодної випадкової порошинки, є щось незвичне й небуденне.

Невже Лариса на когось чекала?

Може, й так. Але вона сама собі в цьому не сміла признатися.

За вікнами стояла надійна зима. Дерева одягнулись у сріблисте хутро волохатого інею. Задрімало коріння, вдоволене з того, що до весни не треба вгризатися в крем'янисті надра, добуваючи соків для ненажерливого молодого галуззя та шляхетного листя, відомого своєю невгамовною балакучістю.

А Ларисі знову снилася затока. Вода все підступала, підступала... І вона в тій воді. По коліна. По груди. По шию...

Нещодавно прийшов лист від Івана Юхимовича. Лист як лист, нічого особливого. Стурбований мовчанням, мовби вони останнім часом до цього не звикли. Відписала, що жива, здорова і вдячна за турботу.

Кілька днів тому до неї несподівано завітав Аркадій. Пальто з шалевим коміром, під морського котика,

а рукави короткі, потерті на ліктях. Видно, з чужого плеча, куплене за півціни в магазині випадкових речей.

Аркадій ніяково кліпав очима, від чаю відмовився, але холодну рибу, залиту томатним соусом, знищив з голодною пожадливістю.

Він тільки посланець і не знає, навіщо її запрошують. Клара наказала без Лариси не повертатись, а він не звик не виконувати її вимог.

До центру доїхали в переповненому автобусі. На шостий поверх підійматись не довелося: біля гастронома на них чекав Вадим. Весь обліплений снігом, він підійшов до Лариси і, винувато посміхаючись, сказав:

— Пробач. Клари немає... Довелося від її імені. Жити в одному місті й не бачити тебе — над мої сили.

Лариса не образилась, тільки поточилася від несподіванки й упустила муфту. Вадим хутко підняв її, дмухнув на пухнасту шерсть, здуваючи сніг. Від його подуву на норкових боках муфти пробіг грайливий вихорець.

Зануривши голову в піднятий комір, Аркадій ступив за сніговий серпанок, що густо миготів перед очима, і одразу ж загубився серед запорошених снігом спин перехожих.

Вадим взяв її під руку і повів просто в спогади» Саме так, бо університетський парк починався одразу ж за рогом.

Отут вона стояла колись, обнявшись з білокорою берізкою, і виливала їй, мов сестрі, своє горе, що насправді було дитячою примхою. А на оцій лаві зубрила анатомію — перед екзаменами за перший курс...

Сніжинки не падають — вони опускаються плавно, з розкішною граціозністю, мов білі балеринки, якщо дивитися на сцену в перевернутий бінокль. Засніжені дуби стоять урочисто, гордовито, впевнені в своїй красі й непохитній могутності. Алеї поміж лавами розчищені, а новий сніг покірно розступається під мікропористими підошвами.

Летять і летять над ними, кружляють у повітряному танку невагомі снігові балеринки, відгородивши їх од метушливого світу, створивши ілюзію цілковитої безлюдності.

з*

51

Може, це добре. А може, й ні... Серце Лариси б'ється в якомусь теплому просторі, наче окремо від неї. І Лариси немає,— є тільки воно, серце, що живе самостійно, не бажаючи брати до уваги поміркованих наказів розуму.

А навіщо він її покликав? Невже знову заговорить про те ж саме?

Вадим посміхається, наче здогадався, про що вона зараз подумала. Оленяча шапка насунута майже на брови, погляд розчулений, як буває у людини, що довго ждала свого щастя і зрештою діждалася.

— Ти пригадуєш, Ларисо, той лижний перехід, коли ми з тобою стали мимовільними чемпіонами?..

Так, Лариса пригадує. Вони, незважаючи на втому, вирвалися вперед, щоб у казковій величі зимового лісу лишитись удвох, щоб ніхто не побачив, яким щастям світяться їхні очі, не помітив несміливих потисків рук і першого в житті поцілунку. Було немало кращих лижників, та вони відстали, бо їм треба було поповнювати втрачені сили схованими в кишені кубиками цукру, а Вадима й Ларису вела та сила, яка сама себе наснажує і надихає;..

— Ти пригадуєш, як важко було прокласти лижню? — продовжує Вадим, обдаючи її щоки гарячим диханням.— І все ж таки *чи проклали. По нашій лижні потім ішли всі. Але попереду були тільки ми!

Подих ледь помітного вітру кинув з дубів лапаті пластівці снігу. Голос Вадима злегка приглушений, мов у кімнаті, оббитій ватою. То сніг вбирає в себе частки звуку і сам, здається, скоро зазвучить дивовижною мелодією.

— І тоді я зрозумів, як треба жити,— продовжує Вадим. — Жити треба так, щоб завжди перед тобою було чисте снігове поле і ти йшов не по чужій лижні, а прокладав свою власну... Нехай інші йдуть по твоїй. **1** не заради медалей, а заради тієї сили, що вела нас тоді... Ти чуєш, Ларисо?

' Він міцно стискає її руку, одягнуту в пухнасту рукавичку.

— Ти проклав свою лижню, — тихо каже Лариса.— Ти сильний.

— Ні! — запально вигукує Вадим. — Я тільки пробую, починаю. Але я вже встиг переконатися, що без тебе не зможу... В магічну дію цукрових кубиків не вірю. Хіба тоді б я зумів один, без тебе?.. Тільки разом, тільки удвох!

— Я вже нездатна на такі переходи, Вадиме. Я надто далеко відстала. Між нами десятирічна відстань...

Очі його лукаво блиснули, напівпрозора сніжинка задрижала на верхній вії і одразу ж розтанула.

— Цю відстань подолати неважко.

— Але як? — тремтячим голосом запитала вона.

— От так!..

Одним дужим ривком він наблизив її до себе. Очі опинилися так близько від його очей, що світ пішов обертом.

Лариса стояла перед ним, затуливши обличчя руками, і дрижала всім тілом. їй здавалося, що він все ще не відірвав своїх губів від її тремтячих вуст.

Все це було **кІ7VЬка** днів тому... А може, тиждень, а може, рік? Дні втратили будь-який вимір, зміщувалися, зливалися в єдиний світлий потік, що струмував навколо неї, як у сонячний день зміщується і зливається все довкола,— сонце, квіти, дерева,— коли ти мчишся по колу на швидкій, наповненій мелодіями каруселі...

Вони зустрічалися в місті і за містом, ходили на лижах, відвідували балет, блукали по слідах своєї юності. І минуле дихало на них радощами першого кохання, яке повік не забувається.

Інколи Лариса спинялася, дивилася затуманеними очима в одну точку й думала: «Що ж це зі мною?.. А як же він, Іван? Я ж його любила!»

В такі хвилини Вадим брав її руки, підносив до своїх вуст і часто-часто дихав на них. І образ Івана Юхимовича відступав кудись удалину, розпливався в тумані.

А ночами, коли вона лишалася одна, знов приходили муки сумління, Лариса картала себе за легковажність, давала собі клятву більше не зустрічатися з Вадимом.

Потім прислухалася до свого серця: кого вона з більшим нетерпінням жде — Івана чи Вадима?

І важко було їй відповісти на це.

Та приходив ранок, приходив день — і їй знову хотілося, щоб день той був таким, як учора. Щоб кружляли в повітрі білі снігові балеринки, скрипів під лижами сніг, мчалися повз них кущі й дерева.

Про Турбая думала так: «Хороший ти, Іване! Велика, світла душа!.. Та хіба ж я винна в тому, що сам ти замкнув свою душу на всі замки, відгородився від мене стінами? А як же мені жити в самотині?»

Потім знов його образ відступав кудись у далечінь, а поруч був тільки Вадим — молодий, іскрометний, завжди усміхнений.

Сьогодні ж вранці вона прокинулася з твердим рішенням — не зустрічатися більше з Вадимом до приїзду Турбая. А приїде Іван — рішуче й твердо з ним про все поговорити.

Може, всі її поривання до Вадима — тільки поштовхи серця, що прагне світла й радощів, яких вона не бачила вдома протягом останніх двох років? Може, це вияв життєвої спраги, буяння вгасаючої молодості?

Кого ж вона любить — Івана чи Вадима?..

А в цьому слід було розібратись.

І вона послала Вадимові короткого листа, в якому просила його дати їй час, щоб як слід обміркувати своє становище, вивірити свої почуття.

Коли вже кинула листа в скриньку, подумала: не такий Вадим, щоб дати їй спокій. Він або ж пришле когось, або...

Ось чому Лариса механічно переставляла всі предмети в кімнаті, витирала їх ганчіркою і чогось ждала.

Як це буде? Може, знову з'явиться Аркадій, запросить її до себе?.. Коли б так. Вона б не пішла та й годі. А може, Клара приїде?.. Від цієї важче відкрутитись.

...Вода підступала все вище та вище. По груди. По шию... І чомусь їй здалося, що нічого більше й не треба,— лише плавати в оцій лагідній весняній воді, що пронизує тіло ранковою свіжістю, сповнює м'язи не звіданою досі наснагою.

Хмарка мусила спалахнути блискавкою, мусила впасти на землю дощем.

Увечері хтось постукав — обережно, крадькома, мовби з оглядкою.

Несміливо підійшла до дверей, відчинила. Ні, це була не Клара. Не Аркадій. Це — він!..

Хотілося грюкнути дверима, замкнути їх на всі замки й заховатися в найтемніший куток, щоб раптом не побачити у дзеркалі власного обличчя.

Та вона цього не зробила. Тихо, з тремтінням у голосі промовила:

— Заходь...

7

Анатолій погойдувався поруч Калини на латаному мішковиною сидінні, роздумуючи про свою останню зустріч з рідною Пальмірою.

Йому пригадалася розмова з Катериною про сонячні плями. Для того щоб поганяти волів, зовсім не треба знати, у скільки разів маса Юпітера перевершує масу Землі. А таких, як вона, в селі стає все більше й більше. Світлі пагінці, зрошені бризками історії... Лише бризками, що долітали від бурхливого потоку, який чомусь обходить Пальміру стороною.

Анатолій почав думати вголос. Калина слухав, посміхаючись у пшеничні вуса, але не порушував його роздумів. Та коли Анатолій сказав, що для нових пагінців надто не підхожий клімат Пальміри, Калина спокійно зауважив:

— Виростуть. Розів'ються, як молоді дуби... А дерева й клімат міняють.

Анатолій невдоволено зиркнув на нього, але промовчав. Надто спокійно живе цей Калина. Не чути в селі його голосу. А він же ветеран війни, комуніст. Йому б належало бути патріархом тих дубів, які міняють клімат...

Думки знову повернулися до Катерини. Чому б це?.. Мабуть, лише тому, що вона його насмішила своєю поведінкою. Коли Анатолій перед від'їздом шукав на колгоспному подвір'ї Калину, він помітив її обличчя в сірому від багатолітнього пилу віконці корівника. Забачивши його, припала до скла. На обличчя й на губи їй, видно, налипло просякнуте пилом

павутиння. Дівчина сердилася і за кожним «апчхи» протирала очі. Анатолій засміявся і попрямував у корівник.

Катерина вдала, що не помічає його. її розтоптані, плескаті чоботи були руді від гною, а залатана на ліктях ватянка здавалася завеликою. Вона взялася ретельно вичищати стійла. Анатолій стояв, посміхався.

Дівчина не витримала його усміхненого погляду. Блиснувши карими очима, кинула через плече:

— Чого стовбичиш?.. Тут ніяких світил, окрім Андромеди, немає..

— Андромеда не світило, а сузір'я, — уточнив Анатолій.

— Для тебе сузір'я, а для мене — корова... Тварина з хвостом і чотирма ногами, що закінчуються ратицями.

І відвернулась, даючи зрозуміти, що розмова закінчена...

Калина знов заговорив про батька.

— Незабаром проїздити будемо... Ти хоч знаєш, де його будинок стоїть?.. Над яром, біля лісу.

— Не цікавився,— сухувато відповів Анатолій.

— Ех, молодо-зелено,— зітхнув Калина.— В священному писанії мудро сказано, що бог людину із глини виліпив...

Анатолій здивовано підвів очі на обличчя Калини, що непорушно схилялося над баранкою. Ось вони, пальмірівські комуністи...

— Так, саме із глини,— продовжував Калина.— Той, хто творив цю легенду, вже був близький до правди... Якщо відкинути бога, звичайно... Людина міцно до землі пуповиною приросла. І саме до того шматка, який її породив і вигодував. Ось я, наприклад... Де тільки не був. Півсвіту пройшов. Бувало, таку природу побачиш, що очі сліпить. А пуповина мене в рідні краї тягнула... Тут ота глина, з якої я зліплений. Отак і кров батьківська...

— Не всякий батько вартий того, щоб про нього пам'ятати, — заперечив Анатолій з нотками роздратування в голосі.

— Це правда. Не всякий... А твій — вартий.

Далі їхали мовчки. Машина круто падала вниз, у білі снігові вибалки, і тоді на вуха так тиснуло, що Анатолій мимоволі розкривав рота, як артилерист під час стрільби.

Сутеніло. Ліс, що обступав дорогу, був підсвічений знизу, від коріння, жовтуватою загравою недалекого міста. Обважнілі лапи ялин сяяли сніговою позолотою, що перемежалася з голубими тінями.

Ще раз шугнувши вниз, машина перескочила через місток, під яким розрізало крижані береги темне лезо лісового струмка, і почала важко видиратися нагору.

Біля дерев'яного паркана Калина різко крутнув баранку і заїхав просто в замет. Перед очима Анатолія відкрилася вечірня панорама міста, що лежало

в гігантській котловині — від горизонту до горизонту.

Анатолій уперше під'їжджав до міста з боку високих горбів, покритих віковим лісом, і тому дивився зараз на розлив електричних вогнів, на контури веж і соборів, на вогнисті пунктири мостів, що перекреслювали мальовниче нагромадження будинків з яскравими квадратами щедро освітлених вікон... Дивився зосереджено, не приховуючи свого захоплення.

— Перекур,— сказав Калина, виходячи з кабіни.

Анатолій теж вийшов. Шкіряний реглан, збережений матір'ю ще з довоєнних часів, задубів від морозу, рукави й поли майже не згиналися.

— Потри вуха,— порадив Калина.— А може, зайдемо, погріємось?..

Він багатозначно посміхнувся.

Анатолій глянув на шофера, потім перевів погляд на високий дерев'яний паркан, за воротами якого різко вимальовувався на фоні осяяного електричною загравою неба двоповерховий котедж з терасою. Так ось чому Калина вирішив влаштувати тут перекур!

— Минулого року я ночував у нього...

Та Анатолій не дав йому договорити. Все ясно." Калина не випадково так старається. Видно, батько умовив його бути провідником на плутаних стежках до синівського серця. Марна справа...

— Поїхали! — непевно кинув хлопець.

І все ж цікавість виявилася сильнішою за почуття застарілої образи. А справді, що станеться, якщо він переплигне через паркан, тихенько обійде будинок і, може, дозволить собі крадькома заглянути у вікно? Який то рай заснував батько на цьому узгір'ї?..

— Собаки в нього немає,— хитрувато підказав Калина.

Анатолій тупцював біля машини, бив ногою об ногу. В пам'яті виникла картина останньої зустрічі з батьком, його згорблена постать, коли він виходив з порожньої аудиторії інституту. Батько ступав важко, ніби на його плечах лежав невидимий тягар. Вперше Анатолій зрозумів, що він уже старий, не схожий на того майора, який скакав на коні попереду сина-лижника.

Проблема старості, як і смерті, для Анатолія раніше не існувала. Він не помічав, як старіла мати — йому здавалося, що вона завжди була такою. Там, в аудиторії, ця проблема постала перед ним уперше, і, коли батько вийшов, він подумав: «Може, старому жити лишилося недовго, а я з ним отак...» Йому стало жаль батька. Хотілося повернути його, сказати якесь тепле слово, та вже за хвилину образа перемогла, а наступного дня він був цілком певний, що іншої відповіді ця людина не заслуговує.

— Отут на хвіртці є кнопка,— вперто спокушав хлопця шофер, якому справді хотілося погрітися і, мабуть, не тільки теплом від каміна. Він почав

обмацувати пальцями хвіртку, але ніякої кнопки не знаходив.

— Куди ж вона поділася?.. Була. Точно пам'ятаю. Чорна, ебонітова...

Калина не міг знати, що Турбай останнім часом мало цікавився дрібницями свого нехитрого господарства. Коли б шофер був уважнішим, він би помітив, що стовпці паркана попідгнивали і подекуди він тримався на чесному слові.

Анатолій відірвав руки калини од хвіртки:

— Не треба. Я сам!..

Що підштовхувало хлопця?.. Невже тільки цікавість?

Він вхопився за перекладину паркана, підтягнувся на руках і за мить опинився в засніженому саду.

Вікна другого поверху — мансарди — були темні, а два вікна першого поверху, завішені тюлевими фіранками, щедро світилися, відкидаючи яскраві конуси в опушений інеєм сад.

Анатолій, обминаючи світлі плями на снігу, підійшов до будинку, прислухався.

Десь втомлено пахкав паровоз, від залізних риштувань якоїсь новобудови долинала дзвінка скоромовка пневматичних молотків. Чисте морозне повітря ніби мосилювало звуки.

Але за вікнами, в будинку, було тихо*

Прикре, незрозуміле хвилювання закрадалося в душу Анатолія. Варто лише підняти руку, постукати в шибку — і він, що виростав безбатченком, здобуде собі батька. Яке це прекрасне слово — «тато»! Далеко не всім його однокашникам по інституту є до кого його вимовляти. А в нього ж таки є... Війна, тисячі небезпек — все це було і все це не зважилося відібрати в Анатолія батька, а в матері — чоловіка.

Хто ж зважився?.. Вона. Незнайома, невідома, чужа... Невже вона сильніша за всі стихії, через які батько пройшов неушкоджений? Сильніша і страшніша...

Анатолій ніколи її не бачив, не знав навіть, як її звати, бо мати жодного разу не називала її імені. Але з дитинства та жінка уявлялася йому страшною, з холодними, як у вужа, очима, що здатні гіпнотизувати, сковувати волю, тягнути в прірву...

Із-за фіранки почувся короткий, збуджений жіночий сміх. Почувся так, ніби долинав з-під землі. Це, звичайно, сміється вона.

І Анатолієві закортіло хоч краєм ока глянути на ту, що володіла такою згубною силою.

Він помітив, що за тюлевою фіранкою була непрозора завіска, але в одному місці вона прилягала до стіни не досить щільно. Ставши на виступ фундаменту, можна заглянути в кімнату.

Вона стояла спиною до вікна, обхопивши руками голову людини, яку закривала своєю постаттю від очей Анатблія. Людина сиділа в кріслі, Анатолієві було видно лише її плечі та руки, що лежали на підлокітниках. Ось воно. Побачив — більше, й не треба... За те, щоб отак ніжитись усе життя, батько вкрав у нього право на велике слово — «тато».

Вогнисте волосся жінки падало на плечі хвилястими пасмами і, здавалося, тихо шелестіло. Ні, не шелестіло,— скреготало, як **збитки мідного** дроту, що, хилитаючись на вітрі, труться один об один. Скреготало нестерпно, до болю в щелепах.

Потім Анатолій збагнув, що це скрегоче зубами він сам — від образи, від незрозумілих, але гірких ревнощів.

Та раптом Анатолієві здалося, що руки, які лежать на підлокітниках крісла, належать не батькові. Справді, руки, які двадцять п'ять років не випускали шаблі, не можуть бути такими тендітними. Тонкі, довгі пальці з ретельно закругленими нігтями. І хоч вони, безперечно, належали чоловікові, але шкіра ніжна, рожева, як у жінки.

Жінка розігнулася, поправила волосся, а чоловік підвівся з крісла, обхопив її за плечі. Голова жінки безвільно впала йому на груди...

І тепер Анатолій побачив, що то був не батько.

Анатолій сплигнув на сніг. З силою втягнув у груди чисте повітря, потім набрав у жменю снігу, витер ним обличчя.

Він ненавидів себе за те, що піддався спокусі заглянути в той світ, в якому жив батько.

Хіба він чекав на таке приниження? Хіба він знав, що стане свідком людської ганьби?

Хто ж його поставив у це безглузде становище?

Таки ж він, батько... Він дозволив себе обплести павутиною лицемірства і зради, піддався гіпнозові вужиних очей, що завели його в прірву...

Анатолій відчував, як земля під ним гойдається. А може, це хиталися на снігу тіні від дерев?.. Йому не раз траплялося це відчути: йдеш по асфальту, покресленому зигзагами тіней від гілок. Тіні хитаються під ногами, а здається — то земля стає на диби, намагаючись тебе скинути, мов норовистий кінь верхівця...

Тікати, тікати звідси! І ніколи більше не ступати на цей шматок землі, відгороджений від цілого світу високим парканом.

Провалюючись, у замети, Анатолій побіг до хвіртки. Та не встиг він добігти, як зрозумів, що так просто покинути цей засніжений сад, це кам'яне гніздо, де поселилася зрадлива зозуля, він не може... Щось мусить зробити. Але що саме?

І раптом все його тіло пронизав дрож, що виник з несподіваної, з неусвідомленої і тому нездоланної жадоби помсти.

В скроні стукало — помститись, помститись... Порвати ті тенета, які вже десять років обплутують людину, що колись була батьком. Все: і своє приниження, і сльози матері, і гіркоту долі безбатченка^ все вкласти в ту помсту.

Він уб'є їх обох, розчавить без жалю і вагання. А потім — що буде, те й буде...

І Анатолій, обдираючи обличчя об льодове галуззя, побіг до ґанку... -

Ларису тепер не засмучувало, що повінь, якої вона так боялася, закрутила її у своєму вирі і несла невідомо куди. Інколи вона згадувала Івана, що скоро має повернутися і умовляла, благала Вадима сьогодні ж забрати її звідси. Куди завгодно! Вона готова жити в будь-якій землянці, у степовому вагончику, на баржі, що вмерзла в Дніпро. Аби тільки з ним.

Вадим намагався її урезонити,— мовляв, така поспішність завдасть їй небажаних труднощів, без яких можна легко обійтись. Зараз він поселився у матері, в її невеличкій кімнатці. Йому обіцяли незабаром видати ордер на квартиру. Тоді він якою завгодно ціною забере її до себе і зуміє створити навколо неї ту атмосферу затишку й достатку, без якої неспроможний уявити життя своєї майбутньої дружини.

— Кожен проходить через ту романтику, яка визначається відомою формулою — «з милим рай у курені»,— лагідно посміхаючись, говорив Вадим.— І добре, що ця романтика існує на світі. Коли б не вона — не було б ні Каховки, ні цілини... Але я нездатний засуджувати людей за те, що вона кінчається після тридцяти років. Естафету є кому підхопити, вісімнадцятилітні на землі ніколи не переводяться... А після тридцяти людина має право на сім'ю, на затишок, на квадратні метри під комунальною стелею. Це елементарні людські права, що не мають нічого спільного з міщанством...

Ларису ображала така розсудливість, але він тримав її руки в своїх, і тому вона не знаходила в собі сил, щоб задуматись над його словами і ваганнями.

Тиша кімнати виповнювалась для неї дивною, нечу-ваною музикою, що лилась звідусюди: від освітленої синьою нічною лампою стелі, від шелесту накрохмаленої простині, від його грудей, покритих коротким лоскотним волоссям. Вона, лежачи поруч Вадима, клала голову на його оголені груди і вслухалася в мелодію, що долинала з його серця. Ось б'ють литаври: бум, бум, бум... Ось вкралася скрипка... Він, видно, багато курить... Потім знову — бум, бум, бум... Але чому він так здригнувся?

Лариса відриває голову від його грудей. Литаври б'ють гучніше. Що це, звідки?..

Бум, бум, бум...

А Вадим уже схопився, квапливо почав одягатися.

— Відчиняти не поспішай. Спершу опорядись, оглянь себе в дзеркало...

Лариса зіскакує з ліжка, соромливо кутається в халат. Грюкіт у двері стає безладним, відчайдушним.

Вона помічає, що це її анітрохи не бентежить, і сама з цього дивується. Зрештою треба ж якось кінчати з Турбаєм. Але чого він гупає у двері, наче вовки за ним женуться?

Лариса спокійно поправляє рукою волосся і йде відчиняти.

— Куди ти? — хапає її за лікоть Вадим.— Ти при своєму розумі? Спершу треба подумати, як мені вийти... У вас, певне, не один вихід.

Лариса посміхнулася. Не інакше як Вадим пройшов інструктаж у Клари. А може, й раніше... Але це її не образило.

Вона увімкнула світло. Помітивши блідість на Вадимовому обличчі, заспокійливо провела теплими долонями по його щоках.

— Милий мій, милий... Чого нам боятися? Адже ми ні в кого нічого не крадемо. Хіба можна красти себе?.. Я відчиню й скажу...

— Але не зараз... Чуєш? Не зараз. Я забороняю тобі.

Він до болю стиснув їй пальці. І навіть біль цей був для неї приємним, бо нагадував, що вона живе, горить; а не скніє...

— Хлопчисько... Слухайся мене.— Голос її звучав спокійно, з материнською ніжністю.— Завтра — забороняй, наказуй... Всі твої бажання, навіть примхи будуть для мене радістю. А сьогодні ти в мене, ти мій, і за все відповім я сама.

Вона хутко обернулася і майже побігла на грюкіт, що тепер долинав у кімнату з новою силою.

Увімкнувши світло в передпокої, відчинила двері. Приготувавшись зустріти того, кого вона збиралася приголомшити зараз нещадною правдою, вона раптом зблідла, відступила. До передпокою зайшов юнак у шкіряному реглані. З подряпин на його перекошеному від люті обличчі текла кров, розбиті об дубові двері кулаки були міцно стиснуті і на півзігнутих руках виставлені вперед, як два тарани.

Він наступав на неї мовчки. Дикий, непорушний погляд відсував її все далі й далі, а вона поволі відступала аж до кімнати, де лишився Вадим. Хотіла крикнути, покликати його на допомогу, та крик застряв у горлі, і вона задкувала по кімнаті, аж поки не наштовхнулася на крісло. Безвільно впала на м'яке сидіння, хитнулася, заплющила очі. Подумавши, що між Вадимом і

цим юнаком зараз має відбутися щось страшне, вона зібралася, з силами, щоб прийти на допомогу коханому.

Розплющивши очі, Лариса окинула поглядом кімнату. Вадима не було й близько. Перед нею стояв юнак у шкіряному реглані. Але він тепер нічим не був схожий на того, що так налякав її своїм божевільним поглядом. Мокрий білявий чуб налип йому на лоба, знятий з голови кашкет хлопець м'яв у кулаці.

Лариса підвелася в кріслі, подалася тулубом уперед, безтямно дивлячись на юнака. В якусь мить хлопець піймав у її погляді щось схоже на співчуття.

— Хто ви?.. Що вам треба? — намагаючись говорити якомога спокійніше, запитала Лариса.

Анатолій мовчав. Так ось вона, володарка тієї сили, що виявилася владнішою за війну, за всі мислимі й немислимі небезпеки, які підстерігали його батька на кожному кроці!.. Звичайна жінка, може, трохи вродливіша за інших, але ніскільки не вродливіша за його матір. Тільки й того, що молодша. В очах Анатолія молодість ще не мала ніякої ціни, і тому він не розумів, що саме прикувало батька до неї.

— Та ви сядьте, заспокойтеся,— сказала Лариса, присуваючи йому вільне крісло.

Анатолій обмахнув кашкетом вологе обличчя. Подряпини, які він дістав, продираючись через сад, були дріб'язкові, і, коли він витер кров, змішану з холодним потом, вони стали майже непомітні.

Лариса дивилася на хлопця, силкуючись пригадати, де вона його зустрічала раніше. Ці стиснуті губи, складка над ними, що виказували впертість і рішучість, і особливо цей погляд розумних сірих очей їй були добре знайомі.

Та ось їй здалося, що перед нею стоїть Турбай. Його очі, його підборіддя...

Сумніву не було. Перед нею був той, кого вона часто викликала в думках, щоб висловити йому своє глибоке каяття. Ні перед ким у світі вона не почувала себе винною так, як перед ним. Анатолій був єдиною на землі людиною, перед якою вона готова була стати навколішки, особливо зараз, коли їй цілком ясно, що, обікравши його, вона не знайшла щастя для себе. І якби він накинувся на неї з кулаками, вона б стиснула зуби, стерпіла б усе, навіть смерть...

їй хотілося щось зробити для нього. І не колись, а зараз, цієї ж хвилини. Вона простягнула руку. Анатолій сильним поштовхом відкинув її і провів кашкетом по власній руці, ніби стираючи дотик.

Весь життєвий досвід Лариси не міг їй допомогти в ці хвилини. Перед нею стояв гнівний ворог, якому вона не була ворогом. Вона знову обвела кімнату стривоженим поглядом. Куди ж подівся Вадим? Чи знає він, чи чує, в якому складному становищі вона опинилась?

У суміжній кімнаті, де Лариса складала хатнє та кухонне начиння, щось загуркотіло. Двері відчинилися, й звідти викотилась велика цинкова виварка. З грудей Лариси вихопився приглушений зойк. В напівмороці за дверима вона помітила метушливу постать Вадима. Шукаючи дверей, він метався, як загнаний звір.

Анатолій не бачив обличчя Голосарського. Він бачив лише його спину, помітив міцну, ретельно підстрижену потилицю й високі манжети завужених штанів. Глузлива, презирлива посмішка скривила губи Анатолія. Гніву не було — лишилася тільки огида. Йому здалося, що навіть повітря під цим дахом непридатне для легенів «■ так важко було дихати. Анатолій безтямно зім'яв у кулаці кашкет, люто жбурнув його в спину Голосарського. Сам же різко обернувся й, не глянувши в бік Лариси, вибіг з кімнати.

Зіпрілий, скуйовджений Вадим, зчищаючи з рукавів крейду, підійшов до Лариси. Обличчя в нього було бліде, але він$_{А}$ трохи отямившись, намагався надати йому ображеного виразу. Звісно, винна в усьому Лариса. Навіщо вона впустила оцього телепня?..

Та Лариса не підвела на нього очей. Тільки показала рукою на двері і крізь сльози видавила з себе:

" Ідіть... І не смійте ніколи, ніколи...

За парканом загуркотів, зачмихав мотор. То Калина, якому так і не довелося погрітися, задубілими руками намагався завести свою багатостраждальну торохтійку. Довго він ждав Анатолія, горів нетерпінням дізнатися, чи зустрівся хлопець з батьком. Та питати про це не наважувався. Захоче — сам скаже. Запитав тільки про кашкет. Але Анатолій похмуро промовчав...

8

Невидимі молоточки стукають у скроні, думки нишпорять у століттях, мов казкові посланці-скороходи, що мають привести й вишикувати перед твоїми очима всіх, хто будь-коли вже переживав щось подібне. І з'являються древні греки, з'являються скіфи, з'являються ті, кому ти навіть імені не можеш дати. Вони стоять перед тобою, а ти — перед ними. Вони — твої судді, а ти — підсудний. Вони — людство, а ти — його частка. І ти поступово починаєш розуміти, що ніякого самостійного значення не маєш, що вся твоя гординя — тільки піна на вічних хвилях життя, а сам ти — краплина того океану, який не знає ні краю, ні меж. Якщо тобі раптом стало

тісно в надрах цього океану, якщо ти захочеш разом з піною злетіти й повиснути над ним хоч би на одну мить — ти й відчути не встигнеш, як зникнеш, розвієшся в просторі всесвіту прозорим випаром, і, може, частки твої колись упадуть в океан новою краплиною, але то вже будеш не ти...

Турбай зрозумів найголовнішу помилку свого останнього десятиліття.

Одна краплина, стомлена тіснотою і жорстокою штовханиною могутнього океанського виру, вихопилась на поверхню, потягнула за собою другу, меншу, слабкішу, і, злившись у єдине ціле, вони були кинуті прибоєм на золотий пісок безлюдного берега. Спочатку вони втішалися своєю цілковитою самотністю, раділи з того, що можна відгородитись від усього світу і жити двоєдиним життям, не відчувати відстані між собою. Кожний сонячний промінь пронизував їх разом, бо вони були одним організмом. І кожний для другого був цілим світом.

їм тоді здавалося, що це тривало довго — може, шість, а може, сім років. Зараз Турбай побачив, що перед вічністю це була та часточка єдиної миті, після якої починалося спустошення, перетворення на ніщо.

І рішення народилось невблаганно, як невблаганним буває всяке народження: тільки назад, в океан, до спільного сонця, до тисячі сонць, що світяться в його глибині на кожному кроці...

Все це Турбай передумав, лежачи на полиці в поїзді, що віз його з курорту додому.

Він відчував себе винним перед Ларисою, винним перед усім світом. Адже він, сам того не усвідомлюючи, відштовхував її все далі і далі. Шукаючи для свого стомленого серця спокою і самотності, він її теж зробив самотньою. А яке він мав право на це? її життя лише починалось.

Більше того, останнім часом Турбай мимоволі свою провину перекладав на неї. Мовляв, не було б її — не було б і вини перед сином, і Турбай на старості мав би ту заспокійливу втіху, яку природа дарує кожному батькові, що власними руками виводить дітей на широкі життєві дороги... Що йому лишається на старість? Самотність, цілковита самотність. І в усьому винна вона, Лариса. Винна самим своїм існуванням. Винна тим, що з'явилася на пероні біля старого кіоска... І хоч ці звинувачення жили в ньому підсвідомо, і Турбай ніколи не давав їм випливти на поверхню, але з Ларисою дедалі ставав настороженішим, сухуватим, щомісяця посилюючи їхню взаємну відчуженість.

А як це ніжне дівча любило його, якою відданістю пломеніло її щедре серце!

За вікном вагона щохвилини виростали все нові й нові краєвиди, ніби той великий, вічно живий світ, якого він зрікся, обмеживши себе крихітним шматком землі і окрайцем неба, вирішив тепер помститися за його

байдужість і зневагу. Світ той дражнив його то надвечірньою голубизною засніжених степових просторів, то тьмяно освітленими віконцями розпорошених у цьому просторі хаток, то кованим сріблом тополиних алей, ідо виростали в іскристих сутінках перед робітничими селищами.

Так, він тепер знає, як врятувати і себе, й Ларису. Просто взяти її за руку, вивести за ворота і піти з нею в широкий світ, де є хороші люди,— сотні, тисячі людей,— де є для них з Ларисою якась робота. Нехай проста, буденна, аби робота...

На пероні його увагу прикувала група незвичайних пасажирів, що скидалися на іноземних туристів. Але від туристів їх відрізняла велика купа різноманітного багажу, що був складений на міцно втоптаному снігу вокзального перону. Пасажири оглядались довкола, очевидно шукаючи в натовпі зустрічаючих знайомі обличчя. Вони розмовляли чужою для Турбая мовою, та інколи в цю розмову вкрадалися російські або українські фрази.

Чоловік з обличчям, зім'ятим передчасною старістю і постійним недоїданням, сумно промовив:

— В Афінах немає своєї опери... Зрозумійте«-« в Афінах!

*— Що ви там робили? Шили черевики?.

— Торгував лимонадом. До війни. А тепер...

Незабаром на пероні лишилася одна сім'я — чоловік років тридцяти п'яти з молодою дружиною і двома дітьми. їх ніхто не вийшов зустрічати. Забравши чемодани, вони пішли в зал для пасажирів.

Була десята година вечора.

Турбай розшукав грецьку сім'ю серед заповнених пасажирами масивних лав. Хлопчик і дівчинка зосереджено жували бутерброди, а молода мати діставала для них з чемодана надувні резинові подушки. Бать-ко, зодягнений в легеньке демісезонне пальто, стояв осторонь, розмовляючи з черговим по вокзалу і ще з якимось чоловіком у сірому капелюсі, якому, видно, належало потурбуватися про їхнє влаштування.

Грек розчулено посміхався, але ніяких турбот прийняти не бажав. Потім дістав з-під речей, що лежали між двома лавами, великий дерев'яний чемодан, акуратно пофарбований чорною фарбою, і пішов з ним до виходу. Черговий по вокзалу і чоловік у сірому капелюсі тільки знизали плечима. А їх в підопічний спинився біля широких мармурових сходів, які вели на другий поверх, вибрав для себе вигідне місце, розкрив чемодан. За хвилину він уже розмахував двома щітками для чистки взуття, обіцяючи пасажирам перетворити старі черевики й чоботи на нові.

Охочих одразу ж знайшлось чимало. Вони півколом обступили чистильника, зацікавлено розглядаючи блискучі мідні кулі, що височіли над черевиком клієнта, поставленим для чистки на тверду резинову підставку.

Але головною принадою був ксилофон, припасований під мідними кулями. Грек час від часу відкладав щітки, брав у руки молоточки — і тоді з його чарівного ящика лилася ніжна, тривожна мелодія, сповнена то одвічної туги, то несподіваних, відчайдушних радощів.

Турбаєві припав до серця цей винахідливий чистильник, що, видно, вмів вийти з якої завгодно скрути, не втративши ні своєї гідності, ні свого захоплення життям. Іван Юхимович підійшов до чоловіка в сірому капелюсі, який виявився працівником обкому профспілок. Він стояв осторонь і розгублено посміхався, не знаючи, що йому робити. Видно,' вся ця нежданa самодіяльність виходила за межі інструкції, і він боявся, що в обкомі на це подивляться несхвально.

Іван Юхимович показав документи.

— Я можу надати йому дві кімнати на який завгодно час. Можете не турбуватись, місця в мене вистачить...

Подолавши вагання, обкомівець погодився.

— Гаразд. Але завтра прошу подзвонити в обком. Побоювання Турбая, що грек може не прийняти

його запрошення, виявилися марними. Оглянувши Івана Юхимовича з ніг до голови, він сказав:

— Я весною закладу вам такий виноградник, що всі сусіди позаздрять.

Іван Юхимович покликав носильників, і незабаром вся сім'я сиділа в таксі. Грек назвався Олексою, а дружина його — Галиною. Вона також вільно розмовляла українською мовою, але з виразним акцентом. Очевидно, в них були якісь свої, грецькі імена, проте Олекса попросив називати його так, як називали в дитинстві.

— Мене батько вивіз у Грецію чотирнадцятилітнім хлоп'ям. З Горохівки. Може, чули?.. Російської мови я майже не знаю. А української навчив дружину й дітей.

Коли заїхали на подвір'я Турбая, Іван Юхимович по-молодечому вибіг на ґанок, постукав. Він був задоволений з того, що повернувся додому не один. Ларисі доведеться приймати гостей, підтримувати спільну розмову. Може, вона навіть розвеселиться. Це б, можливо, полегшило примирення... Але чому вона так довго не відчиняє?..

Іван Юхимович помацав рукою за одвірками, де вони інколи ховали ключі. Так і є,— ключі лежали тут. Значить, Лариси не було вдома. Що це мало означати?

Він заспокоїв себе тим, що вона могла з Кларою піти в театр, а потім заночувала в неї...

Турбай допоміг внести чемодани, показав гостям кімнати. Вечерю влаштували спільними силами: дещо розшукав на кухні Іван Юхимович, дещо знайшлося в гостей. Галина виявилася милою співбесідницею. Трималася просто, невимушено. Бездоганно правильні риси обличчя, чорне волосся, зібране в непомітну нейлонову сітку, манера говорити з тією вкрадливою скромністю, яка властива людям, що більше люблять заохочувати до розмови інших, ніж розмовляти — все це сподобалося Турбаєві одразу.

Олекса помітив нервозну заклопотаність господаря і намагався його розважити, як міг. В нього в запасі було стільки дивовижних історій, стільки неймовірних пригод, що їх вистачило б до ранку. Але Галина непомітно наступала йому на ногу. Вона зрозуміла, що саме непокоїть Турбая...

Коли гості поклалися спати, Іван Юхимович піднявся в кабінет і ліг на тахту, не роздягаючись. Він довго прислухався,— чи не затуркоче мотор машини десь за парканом?.. Адже Клара іноді підвозила Ларису додому. Але за вікнами було тихо, лише іноді глухо вібрували шибки від далекого заводського гулу.

Якесь тривожне передчуття заважало йому заснути. Ніби він довго,— не рік, не два, — ішов, тримаючись за тонку, ненадійну нитку. Нитка іноді рвалася, але він встигав піймати кінці і похапцем їх зв'язував. Тепер же він тримав у руках лише один кінець. Другий вислизнув з його рук і загубився безнадійно. І Турбай уперше відчув, якщо він не знайде його, життя втратить будь-який зміст...

На світанку Іван Юхимович підвівся, увімкнув світло. Перше, що впало йому в вічі, була фотографія малого Анатолія, яка завжди стояла на його письмовому столі. Потім він звернув увагу на невеликий аркуш паперу, що лежав під ажурною рамкою.

Турбай вихопив його з-під рамки і тремтячими пальцями наблизив до очей. Він одразу ж упізнав почерк Лариси. В записці було кілька поспішно написаних фраз:

«Я така винна перед тобою, що розшукувати мене не варто. Якщо навіть ти зміг би пробачити мій вчинок, то я ніколи не пробачу тобі байдужості до мене, з якої все й почалося...

Можливо, було б не зайвим зустрітися й докладно все обговорити, коли б не чисте серце юнака, чия фотографія стоїть перед тобою. Він нічого й ніколи не простить, та й не має права прощати. А разом з ним ні ти, ні я не маємо права пробачити одне одному... Якщо ти будь-коли мене любив, то ім'ям цієї любові прошу тебе, заклинаю: не шукай зустрічі зі мною...

Так легше буде нам обом. І що б я про себе не думала,— вір, що мені хочеться поцілувати тебе на прощання.

Лариса».

Турбай закликав на допомогу всю свою витримку. Він широко розчинив двері, що виходили на терасу, впустив у кабінет морозне повітря. Світанкові сутінки були важкі. Вони тиснули на плечі, на груди. Мабуть, так почуває себе риба-верховодка з порваним плавальним міхуром. Вона спускається все нижче та нижче, аж до самого морського дна. її обступають отакі ж фіолетові сутінки.

Рука стиснулась так, наче в неї потрапив ефес шаблі. Це був тільки рефлекс, відомий кожному старому кавалеристові. Але він пробудив у ньому енергію, волю. Стало прикро від думки, що багатолітній гарт, одержаний від епохи, яка кидала в огонь, кувала залізними молотами в дві руки, не вберіг його від розслаблення, котре більше пасує анемічному інтелігентикові, ніж йому, сивому рубаці. Ось що можуть зробити з людиною десять років рослинного життя!..

Він люто стягнув з себе сорочку і, голий по пояс, вийшов на терасу. Мороз обпікав тіло, холодні іскринки інею, зірвані вітром з дерев, жалили його в самісінькі кінчики нервів. Нехай!.. Так і треба. Не вистачає ще гарячого заліза, щоб випекти з себе всю оту придуркувату рефлексію.

Йому не хотілося зараз думати про Ларису. Він не має права втрачати ні на мить всього засудженого, знайденого і відкритого, що крутим зламом піднялося в його душі.

І все ж він нездатний був не думати про неї.

Що з нею сталося? Про яку провину вона каже? Чому вона раптом згадала про Анатолія? Хіба їй раніше була невідома та жорстока роль, яку вона, сама того не бажаючи, грала в його юнацькій долі...

Чи в її душі, як і в душі Турбая, відбувся крутий злам, і навмисне відсунуте, далеке, стало близьким, а близьке — далеким?..

У всіх цих питаннях без допомоги Лариси розібратись було неможливо. А розшукувати її він не мав права. Ім'ям найкращого, що в них було, вона благала його цього не робити. Значить, Лариса має на це якісь підстави.

А чи любить він її?

Це запитання викликало в нього гірку посмішку. Розпочавши шостий десяток, безглуздо ставити собі такі питання. І все ж, якщо вже зважився його поставити, мусиш відповісти.

Вона стала його другим «я». І втрата цього «я» здавалась нестерпною, як нестерпна самотність...

Турбай зайшов у кабінет, зачинив двері. Взяв шорсткий полотняний рушник, розтерся ним так, що тіло стало червоним. Потім одягнув сорочку і спустився вниз. Йому хотілося, щоб гості вже прокинулись, хо* тілося зустріти живу душу.

Коли прокинулась Галина, Іван Юхимович провів її на кухню, повідчиняв перед нею всі дверцята буфета і сказав:

— Все, що є в цьому домі,— ваше. Користуйтесь усім і живіть тут стільки, скільки вам захочеться.

Жінка підвела на нього вдячні очі.

і— Спасибі... Ми й сподіватися не могли, щоб нам отак поталанило. Але... Ви ж розумієте, ще не влаштувались. І невідомо як... Може, нам це буде не під силу. В Афінах отакі дві кімнати — шістсот драхм на місяць. Коли Олекса працював на склозаводі, він одержував півтори тисячі. І це зовсім не погано.. А як у вас —«. не знаю.

Турбай окинув її теплим батьківським поглядом. За її худенькими плечима стояв той далекий світ, боротьбі з яким він присвятив більшу частину свого життя. І той світ кістлявими руками ще тримав її навіть тут, не бажаючи відпускати на волю.

Іван Юхимович довго обмірковував, як пояснити цій жінці, чому він не хоче брати з її сім'ї ніякої плати. Він боявся посіяти в її душі підозру, боявся зійти за одного з тих благодійників, яких навчені життям люди обходять десятою дорогою, бо їх благодійність дуже рідко виступає без маски. А пояснення, що він, мовляв, ніякий не благодійник, а лише людина, яка нездатна жити без людей, її, очевидно, не задовольнять.

Тому він сказав:

Я давно мрію про сім'ю, яка б могла доглядати будинок в час моєї відсутності. Якщо це вас влаштовує, ми з Олексою умовимось. Очевидно, багато платити я не зможу, але...

— Нам платити? — сполошилась Галина.— Та він про це й не подумає... Та ми все, що треба,— і паркан, і дах... Він і тесля, і слюсар, і механік... всього вміє.

Турбай посміхнувся. Що ж, нехай буде і паркан, і дах... Звідки їм знати, що все це в очах Турбая тепер не тільки нічогісінько не варте, а навіть стало для нього зайвим і неприємним тягарем?

Як хворість тягнеться до здоров'я, як старість до молодості, так Турбай в той сумний вечір потягнувся всім серцем до людини, що вразила його певністю життєвої мети, могутнім духовним здоров'ям.

Іван Юхимович ішов по місту і якось уже зовсім по-іншому вдивлявся в обличчя Перехожих. Це була та година, коли люди поверталися з роботи. Ось бігли дівчата — в штанях, заправлених в чоботи, у сірих ватянках,,в які в'їлося вапно. Звісно, штукатури. Кадри Голованя... Пройшов літній чоловік з металічним ящиком у руках, з якого стирчали кінці вкритого ізоляцією дроту. Електромонтер... А он жінка з маленьким чемоданчиком. Вона ще молода, але обличчя стомлене й заклопотане. Чорні ґудзики на пальті такі

потерті, що аж поруділи. З-під пальта вибивається кінчик білого халата. Звісно, лікарка. Ларисина ровесниця. А може, навіть починали вчитися разом... У місті епіде~ мія грипу, на кожного лікаря припадає по тридцять викликів. Тільки одягнутися й роздягнутися треба тридцять раз. Навіть ґудзики не витримують — стираються, їх треба мало не щотижня пришивати...

Оце ж воно і є — справжнє місто. Те місто, в якому Турбай прожив десять років і яке тільки тепер почало йому відкривати свою щедру трудову душу.

А він же вмів колись отак дивитися на людей. В кожному солдаті вгадував людину мирної професії: тракториста, комбайнера, шахтаря. Значить, ті десять років — тільки тривала духовна летаргія. Доброго ранку, полковнику Турбай!.. Ти ще не знаєш, що маєш робити, але ти вже прокинувся. Доброго ранку...

Головань займав дві кімнати в густонаселеній квартирі. На дзвінок вийшов його син — двадцятип'ятилітній молодик з широким носом, як у батька, але постать була не така кремезна, плечі вузькі, зовсім не богатирські. Він був оголений до пояса, через плече перекинутий рушник. Звісно, повернувся з роботи, вмивається. І, ясно, працює десь в цеху. По руках видно...

Павло Остапович сидів за робочим столом — у підтяжках, в повстяних черевиках і в широкому галіфе.

— О-о,— потягнувся він назустріч Турбаєві.— Слава богу, догадались... Ну-ну... Сідайте.

Підсунув стільця. Турбай сів.

— Чекайте, я зараз...

На хвилину вийшов, човгаючи повстяними черевиками. З кухні було чутно його голос:

— Ти вже мовчи, стара... Збігай, Юрко.

Тим часом Іван Юхимович оглядав кімнату. В кутку — широке залізне ліжко з нікельованими кульками. Пишна гора подушок. На килимку, що висів над ліжком, два олені сплели гіллясті роги, розбивають один одному лоби. Суперники. Гордовита самка стояла під сосною і зловтішно посміхалася обвислими губами. її чекав третій, з кущів виглядала його гілляста голова...

В другому кутку — етажерка з книгами. І креслення — в рулонах, в папках... Сірий кіт, мов завзятий футболіст, гасав за клубком шерсті. На столику з приймачем лежали недов'язані шкарпетки. Звісно, взимку на риштуваннях вони не зайві...

Повернувся Головань.

— Ну, спершу про діло...— Заклав великі пальці за підтяжки, відтягнув їх і відпустив. По дебелих грудях ляснула обплетена шовком гума.— Тоді я вам таки не повірив. Думав — так собі, жартує... Потім усе зрозумів. Уявив себе на вашому місці. Ого, думаю, це ж не життя, а каторга... Збожеволіти можна. Якби комунізм отаким був,— бери, що хочеш, і сиди сиднем,— я б за нього й шеляга не дав... Так от, значить. Думав, думав — куди б вас пристроїть?.. І знаєте що? Таки надумав!.. Але доведеться зачекати до весни. Згодні?

— В моєму становищі перебирати не доводиться,— трохи розчаровано відповів Турбай. Аж до весни!.. А зараз як жити?

— Закінчимо гуртожиток для будівельників. Потрібний буде вихователь. Там головним чином молодь. Зарплата так собі, середня... Але, я гадаю, ви ж не заради...

Турбай погодився... Якщо за цей час не знайде іншої роботи,— працюватиме вихователем. Перейшли в сусідню кімнату, де був уже накритий стіл. Випили, закусили. Літня господиня сиділа поруч Голованя. Обличчя в неї було окруже, з вічною материнською добротою, що так і світилася з кожної зморшки, з кожного погляду. Вона виростила п'ятеро синів. Двоє загинули на фронті,, двоє роз'їхалися по будовах, а Юрко працює на карусельному верстаті. Завод випускає устаткування для цукрозаводів.

Поміж батьком і сином, видно, відбулась якась сутичка. Головань непривітно зиркав на Юрка.

— Ви подивіться на цього телепня. Виріс на риштуваннях. Обіди мені носив... Плавати навчився в будівельному котловані. Вода, бувало, як глина... Дощова. А воно хлюпається. Нічого, думаю! Нехай!.. Тепер сам майстер першої руки. А женитися надумав...

— Тату,— нахмурився Юрко.— Ви її не розумієте... Вам як пройшлася по вулиці в штанях, так уже й сти-ляга.

— Хе! Штанці... Та в мене дві з половиною тисячі дівок... І майже всі в штанцях. Хай би вона такі штанці наділа.

— І надіне, якщо треба буде. Вона ж інститут кінчає.

— Та чого ти чіпляєшся до хлопця? — втрутилася в розмову мати.— Вже сам немаленький. Собі ж вибирає — не нам...

— Боюсь... Слово честі, боюсь. Стриж — пташка акуратна. Хто не розуміється на птахах, скаже, що це ластівка... Та ластівка під хатою гніздо ліпить, а стриж, мов хробак, кручі над річкою проїдає... Глянеш на кручу — вся в дірках, живого місця нема... Ото дивись, щоб не вибрав собі стрижа замість ластівки. А то й душа твоя буде отак поточена, мов круча дніпровська...

Ніби нічого особливого й не сталося — розмова звичайна, буденна, і люди прості, яких тисячі. Але Турбай виходив від Голованя, як виходять з кімнати, де лікують киснем. Щира людська атмосфера, якої так останнім часом не вистачало Турбаєві! Тут пахло трудом і потом. Тут віяло чистотою душ людських — вільних, розкованих і незалежних. Тут жили люди, котрі не вміють скаржитися на життя, як скульптор не скаржиться на власне творіння. Не виходить — значить, винні власні руки. А руки мусять бути розумні... Це найголовніша заповідь... І все ж доведеться чекати до весни!.. А зима тільки-но почалася.

Але де ж це вона, Лариса? Творіння тих рук, які не зуміли бути розумними...

Прокинувшись наступного ранку, Іван Юхимович побачив таку картину.

Паркан в кількох місцях був повалений і розібраний дощенту. Біля порожнього сарая, в якому лежали соснові колоди й дошки, з'явився імпровізований теслярський верстат, а за верстатом Олекса завзято орудував то сокирою, то рубанком. Певне, він не був звичний до наших морозів і, щоб не замерзнути, працював до сьомого поту.

Турбай аж почервонів від сорому й гніву на самого себе. Він підійшов до непроханого теслі й суворо промовив:

— Ось що, Олексо... Якщо ви вважаєте, що я за місце під дахом найняв собі батрака, то дуже шкодую.

Олекса безтямно закліпав очима.

— Не розумію... Галина сказала, що ви нібито... А може, дощок оцих не треба було брати?.. То даруйте, прошу.

Турбай поклав руку йому на плечі і сказав дружнім, лагідним тоном:

— Та не в тім річ. Для мене цілком досить того, що ви тут житимете. Цілком досить... Підшукайте собі роботу.— Після паузи додав: — Я можу допомогти. В мене є приятель. Начальник будівельного управління...

Він сказав це — і його обличчя одразу ж посвітлішало...

9

Мединський. був при смерті. Клара й Лариса,— а вона, як і слід було чекати, знайшла собі притулок тут,— чергували біля його постелі.

Приходили його друзі, сиві жерці науки, мовчки схилялися над ним, потім, протираючи окуляри, важко зітхали:

— В лікарів завжди отак... Ми буваємо суворими законниками для інших. За недбайливо заповнений температурний лист ладні віддати до суду. А себе вважаємо безсмертними...

Рак, як сказали колеги Мединського, виявився неоперабельним. .

Мединський, очевидно, давно поставив собі діагноз і на всі домагання Клари запросити онколога відповідав з тією трудною посмішкою, яка свідчила, що він примирився з вироком і не бажає його оскаржувати:

— Не варто... Ще рік або два... Яка різниця? Інколи наставало полегшення. Його сіре, схудле

обличчя з великим чолом і гострим підборіддям світлішало, очі звужувались, дивлячись на світ з невблаганною проникливістю. Вони, здавалося, здатні були дивитися навіть крізь стіни. Все їм було відкрите. Не існувало ні перешкод, ні відстаней. В такий погляд людина мусила вкладати всю свою розумову енергію, що скупчувалася в ній протягом десятиліть, як віддає агава єдиній у житті квітці всю силу свого соковитого довголіття, щоб зацвісти — й одразу ж померти...

Під таким поглядом не можна було ні лукавити, ні хитрувати. І Клара терпляче зносила той погляд. Коли б Мединський запитав у неї про те, як вона жила останні два роки, Клара не **Змогла** б **нічого** приховати. Але він ні про що в неї не питав. Клара відчувала, **що** він **і** так все добре розуміє. І вона каралася. Каралася вперше в житті...

Але від Мединського не можна було приховати навіть свого каяття. Він клав невагому руку їй на волосся і тоном батька, що намагається заспокоїти дитину, говорив:

— Не треба про це думати, Кларо. Ти права своєю молодістю, а я — старістю. Мені досить було того, що ти поруч. Ти робила все, що могла. Більшого від тебе вимагати я не мав права...

Клара **прГипадала**$_{д}$ головою до його грудей, збираючи рештки сил, щоб заглушити ридання. Сльози, сповзаючи з її щік, стікали в кістляву ямку під його кадиком, а він боявся ворухнутися, щоб не розплескати цієї теплої, світлої щирості.

Він перебирав пальцями її волосся й тихо шепотів:

— Бач, як добре... Я був щасливий... Був...

Дивно влаштована людина. Для неї не завжди обов'язково, щоб її любили. Головне — щоб любила вона сама. Іноді цього буває досить для цілковитого щастя...

Лариса в такі хвилини зачинялася в сусідній кімнаті і давала волю сльозам. її роздуми про Турбая, про Вадима, про себе були суворі й оголені, як перед смертю. Ні, це не вона заглядала в очі смерті, але за стіною вмирала людина, яка вміла дивитися на життя й на смерть так, як ми дивимося на опадання осіннього листя.

Для Лариси зараз не існувало ніяких загадок. Захоплення Вадимом — це був короткий сон, жорстоке сп'яніння. Вона більше нездатна дивитися на **його** самовпевнену посмішку й не бачити за нею того зім'ятого нікчему,

який боязливо видирався з тісної комірчини. Хоч як би Вадим тепер хизувався павиним пір'ям своїх менторських монологів, він назавжди лишиться для неї таким же розвінчаним, як вона сама...

Чим нещадніше Лариса думала про себе, тим мен**ше** вона була схильна щось пробачати Вадимові. Вона **тягнулася** до. світлого, чистого почуття, до високої, мужньої натури. Турбай їй знову уявлявся т|єю скел**ею,** до якої не гріх прирости плющем, непомітним кущиком самшиту. Але та скеля тепер відгороджена від неї проваллям, через яке ніхто їй не допоможе перейти...

Мединський помер. Клара на похоронах не грала ролі невтішної вдовиці. Вона трималася просто, очі.її були червоні від сліз, але самих сліз ніхто не бачив. І Лариса за це її поважала.

Десь перед входом на кладовище серед вінків, що пахли свіжою глицею, Лариса несподівано помітила схилену голову Турбая. Вона злякано відвела очі, намагаючись зникнути в натовпі науковців і студентів.

Іван Юхимович підійшов до неї лише тоді, коли всі промови були сказані, яма засипана і друзі професора почали надягати на голови шапки.

Вона стояла під руку з Кларою. Лариса трималася за подругу, як за рятівне коло. Та Клара звільнила її руку і тихо сказала:

— Іди. Ти мусиш з ним поговорити... Якщо поважаєш себе і його.

Турбай мовчки взяв її під руку і повів поміж могилами.

Мармурові крила древніх ангелів були потворно витовщені сніговими наростами. Червоні пропелери над загиблими авіаторами покрилися льодом, мов шаром прозорого лаку. На полірованих могильних плитах рябіли написи, за якими вгадувалася і справжня, непідробна туга, і лицемірні зітхання. То тут, то там з мармуру виглядали вирізьблені або сфотографовані на фарфорових дисках обличчя. Одні посміхалися, інші дивилися похмуро, неприязно.

Може, й добре, що вони зустрілися саме тут,— у світі, де перед великим перетворенням живої матерії на мертву обман і хитрощі стають немічними. Як Клара не могла б приховати правди під проникливим поглядом вмираючого Мединського, так тепер Лариса нездатна була не розказати Турбаєві жорстокої правди про себе

Проте він не поспішав розпитувати. Ішов заклопотаний, зосереджений. Тільки низько опущені брови та міцно зціплені щелепи свідчили, що він намагається подолати хвилювання.

Та ось він виступив наперед і загородив собою дорогу. З боків — чавунні грати могильних загорож, попереду — він. Кряжисті плечі, суворий погляд, важко опущені руки...

Втекти нікуди. Проте Лариса й не думала про втечу.

Правою рукою він загріб снігу з мармурового постаменту, над яким підводилось бронзове погруддя якогось генерала. Грудочка снігу, затиснута в Турбає-вому кулаці, поступово танула, а Турбай мовчки дивився, як стікає з-під пальців вода, як вона падає холодними краплинами на його чобіт.

Коли впала остання крапля, він розціпив пальці і, дивлячись на мокру долоню, запитав:

— Значить, отак?..

І тільки тепер Лариса відчула, що їй хочеться втекти. Втекти, щоб не впасти з плачем на його сильні руки...

— Значить, все отак? — повторив своє запитання Турбай.

Лариса, мовчала. їй хотілося сказати, що ні — любов її не розтанула, як ота грудочка снігу. І все ж...

— Іване, якщо ти можеш не розпитувати, я буду тобі вдячна. Зрештою, мені все одно. Знаю, що ніякі виправдання не врятують. А тобі... Тобі від цього буде важче.

Він опустив руку, витер її об полу венгерки.

— Кажи. Хай буде гірка правда... Солодкої я не заслужив.

Лариса ще довго вагалася, але його владний погляд змусив її розказати про все. Факти, тільки факти... Почуття, які їх зумовили, залишилися поза розповіддю, бо тепер, коли настало протвереження, вони були незрозумілі їй самій.

*Коли вона закінчила, Турбай відвернувся, притиснувся до загорожі, звільнивши їй прохід. Лариса зрозуміла, що їй пора йти. Вона своє зробила...

Ноги в неї підгиналися. Трудно зрушити з місця. Трудно відірвати погляд від Турбая, що схилився на загорожу, ніби Лариса почастувала його отрутою.

Вони й не помітили, коли почався той холодний зимовий дощ, який робить одяг схожим на дубову кору.

Турбай розігнувся, болісно розплющив очі, глянув через плече на Ларису. Вона стояла непорушно, рези-нові ботики вмерзли в сніг, а капелюшок і котиковий комірець пальта покрилися льодовою кіркою. Розстебнувся, зняв з шиї широкий шерстяний шарф, кинув Ларисі на плечі.

— Закутай шию. І груди... Особливо груди. Можливо, ще матір'ю будеш.

Коли ж вона механічно, мов автомат, виконала його веління, він тихо, ледь чутно промовив:

— Тепер іди... Іди...

І вона пішла не оглядаючись.

А він стояв і дивився їй услід, аж поки її постать не зникла за дубами, що, вкриті льодом, теж нагадували пам'ятники. Пам'ятники загиблим деревам...

Потім підвів очі, глянув у бронзове обличчя генерала. Це був генерал авіації, про якого Турбай ніколи не чув. Але по праву людини, що віддала життя за Батьківщину, він владний був судити Турбая. І він судив. В округлих дірочках його зіниць сталевою суворістю блискотіли льодові кристали. Очі ожили, невідступно дивилися на Івана Юхимовича, ніби питаючи:

«Ти схилявся коли-небудь до серця солдата, якому лишилося жити лічені хвилини? Ти зрозумів, яка сила примушує його битися тоді, коли ні в тілі, ні на тілі не лишилося живого місця?..»

І знову долоня Турбая відчула в собі ефес шаблі. На цей раз йому здалося, що шабля піднесена перед очима, щоб завмерти в почесному салютові перед генералом, чиї бронзові губи шепотіли:

«Рано ти шаблю повісив на килим! Зніми її, негайно зніми. Інакше вона поржавіє в піхвах, і твій онук,— син твого сина,— віднесе її збирачам металевого брухту».

Крижаний дощ не вщухав. Над кладовищем упали сутінки. А Турбай все стояв і стояв, слухаючи солдатську заповідь, якої він не встиг дослухати там, над серцями загиблих друзів...

10

Турбай не знає, де він ночував. Сьогодні він би не зміг розшукати ні тієї лісової хатинки, ні діда, який стягував з нього промерзлий наскрізь, задубілий одяг, а потім майже силою змусив випити повний кухоль

бурякового перваку. Можливо, ця турбота незнайомої людини і врятувала його від запалення легенів.

Прокинувся він лише наступного дня о десятій ранку. Довго ходив навколо хати, але господаря так і не-знайшов.

Подякував бабусі, що поралась біля печі, попрощався й вийшов.

Довго йшов лісовою просікою, що вела, невідомо куди. Повертатися додому не хотілось. Кожна річ нагадувала б йому про те, що сталося з ним, з Ларисою, з Анатолієм...

Анатолій!

Все б він міг пробачити Ларисі, але такої ганьби перед сином.:. Ніколи!

Потім спливло в пам'яті бронзове обличчя генерала.

Жити треба інакше... Але що знає, що вміє Турбай? Все те, що він знає і вміє, сьогодні нікому не потрібне. Кого нині може зацікавити його вміння

об'їжджати коней? Кому зараз цікаво, що ціною багатолітнього тренування він навчився зрубувати лозину в ту непомітну для ока мить, коли кінь всім тілом повисає над бар'єром?..

Цій нелегкій науці було віддано чверть століття. І що ж він зараз мусить з нею робити?.. Може, коли призначали пенсію, мали на увазі, що людині після сорока пізно здобувати собі нову професію. І ніхто в тім не виНен, окрім самої епохи, що значній кількості здібних людей половину свого життя доводиться набувати досвід, який потім виявляється непотрібним ні для них, ні для інших. Що ж робити з такими людьми?.. Тільки на пенсію.

Отже, мимоволі мусиш звикати до думки, що ти людина однієї ролі. Зіграв свою роль — і досить, іди на спочинок. Суспільство потурбується про. те, щоб ти ні в чому не знав нестатку. Ти матимеш власний будинок, широку садибу, виноградник, сад. Читай книжки про закладання та вирощування садів, дивуйся з того, що яблуневе коріння не сліпе і повертає попід землею туди, куди ти висипав добриво. Помічай, що одна сосна здатна обікрасти половину саду. Зумій перехитрити соснове коріння — вирий канаву перед садом. Сосновий корінь через неї перескочити неспроможний, тому він одразу ж збочить,— обійде твій, сад...

Хіба все це тобі не цікаво? Хіба тебе не захоплює нежданий прояв життя там, де ти його не помічав раніше? Адже тобі раніше просто часу не вистачало, щоб подумати про це. Ти топтав копитами коня цю землю, не думаючи про її головне призначення — родити, годувати людей хлібом. Вона для тебе була лише плацдармами, квадратами на карті, пронумерованими висотами...

Певне, щоб зрозуміти неправомірність якоїсь думки, треба довести її до перебільшень, навіть до абсурду. Справді, хіба його не цікавила доля врожаю спершу на батьківській, а потім на колгоспній ниві? Хіба не тому він брав відпустку саме в жнива, що любив, сидячи на металевому сидінні жниварки, скидати вилами обважнілі валки стиглого хліба?

Якою прекрасною в такі години здавалася йо'му земля!

Коні під стіною високого жита біжать дрібною, повільною риссю. Крила жниварки нахиляють до зубастого ножа все нові й нові стебла, що аж світяться під сонцем, аж видзвонюють важким бронзовим колоссям. Чи,

може, то дзвенить у небі жайворонок?.. Але в небо задивлятись ніколи — лише встигай орудувати вилами...

В такі години Турбай розумів, як ніколи, що призначення людське не в тому, щоб одне одному краяти шаблями черепи. Не для цього природа підняла людину з дна морського, де вона жила безформним білком, вивела з лісів, де вона жила мавпою... І якщо люди тисячоліттями не випускають з рук мечів, то й тисячоліття — це лише їхнє дитинство, нерозсудлива юність. Зрілість людства десь близько, вже не за горами. І це щастя — народитись на землі, де почалося духовне й розумове визрівання людини. Це щастя — бути ровесником людської зрілості, її земляком і, можливо, якоюсь мірою — творцем...

Турбай не помітив, що він давно вже йде не лісовою просікою, а узбіччям шосе. Така надмірна зосередженість почала приходити до нього тоді, коли він уперше зрозумів, що поміж ним і справжнім життям виросла висока стіна. Треба за всяку *ціну пробити її!..

Повз Турбая прошмигнула блискуча чорна машина. Кроків-за п'ятдесят вона різко загальмувала. З машини

вийшли двоє чоловіків. Один з них був водієм, а другий — пасажир чи то господар. Обоє пильно придивлялися до Турбая.. Хто вони, ці люди? Мабуть, помилились. Його знайомства після війни були дуже обмежені.

Чоловік, зодягнений у масивну рудувату доху, що сягала йому до колін, почав обережно, ніби вагаючись, наближатись до Турбая. Він був середнього зросту, дебелий, міцно поставлений на землю. Шапка з того ж таки хутра, що й доха, сиділа на його голові так само міцно, надійно, як її власник стояв на землі. Очевидно, вагання, з яким він наближався, пояснювалося лише непевністю — чи та це людина, чи не помиляється він?..

Та ось його широке обличчя з подвійним підборіддям розпливлося в радісній посмішці, і він уже не йшов — він побіг до Турбая, широко розкинувши руки для обіймів.

— Іван Юхимович! Товаришу полковник!..

І тут Турбай упізнав його. Це був командир другого ескадрону майор Горбатюк, з яким Іванові Юхимовичу випало кінчати війну. Горбатюк прийшов у його полк із корпусу Бєлова, пролежавши перед цим місяців зо три в госпіталі. Він відзначався фізичною силою, хоробрістю і кмітливістю. Під Будапештом його ескадрон напав із засади на цілий полк відступаючої німецької піхоти. Мало що лишилося від ворожого полку. Це була одна з тих гучних кавалерійських операцій, яких остання війна налічує небагато. Офі-

цери полку за цю операцію дали йому жартівливе прізвисько — Прокіп Везучий.

А Прокіп уже стискував у своїх залізних обіймах спантеличеного і щасливого Турбая. Справді, не часто трапляються такі несподіванки!

— їду, дивлюся — іде по дорозі... Венгерка, папаха... Зразу видно, що наш брат, рубака. І не інакше, як полковник. Думаю, хто ж це може бути?.. Ану, кажу, Петре, зупини, роздивимось... Дивлюсь — очам своїм не вірю. Таки ж він, Турбай!

Прокіп, здавалося, зараз затанцює від радості. Його обшитим шкірою фетровим валянкам з високими, загнутими донизу халявами явно не стоялося на місці.

4*

83

— Куди ж це ви прямуєте?.. Звідки? Я ж нічого про вас не знаю.

— Та як сказати... Засидівся. Ну, розумієш... А ти звідки? — запитав Турбай.—Де ти зараз?.. Якщо судити по машині, то...

— А що?..— засміявся Горбатюк.— Секретарі райкомів на таких не їздять. У них здебільшого «бобики», ГАЗ-67Б. Шоферня їх «бобиками» прозвала... А я — голова колгоспу «Перемога». Може, чули про такий? Вже майже десять років тримаю владу в цій буряковій Спарті. Цілком самостійна держава...

Чекай, чекай,— перебив Турбай, захоплено трясучи Горбатюка.— Так це про тебе часто пишуть у газетах? Прокопе! Ну й молодець! Шкода, що я раніше цього не знав. Молодчина!..

Прокіп ніби ненароком розстебнув полу дохи. На грудях зблиснула зірка Героя Соціалістичної Праці.

Турбай подумав про те, що Горбатюк зараз мав право не соромитись своєї похвальби. А чим міг звітувати своєму другові Іван Юхимович?..

— Ні, я тебе так не відпущу! — взяв його за лікоть Прокіп.— Скільки років не бачились... Давай прямо з коліс або до тебе, або до мене. До самого ранку я вільний, як мустанг.

Спарта, мустанг... Не гаяв Горбатюк часу після війни. Не гаяв! Видно, багато читав, вчився. На фронті він не відзначався начитаністю.

— Гаразд. Вези мене до свого бурякового полісу,— в тон йому відповів Турбай, і вони пішли до машини.

— Ти, Іване, сідай спереду...

Турбай був задоволений, що Прокіп перейшов на «ти»...

Вже вечоріло. Захід був розписаний широким, сміливим пензлем. Переважали рожеві та оранжеві барви. Гігантський пензель ніби ненароком побризкав засніжені дерева обіч шосе.

*— А в мене оце була міжрайонна нарада тваринників,— впавши ліктями на спинку переднього сидіння і наблизивши обличчя до Турбаєвого вуха, пояснював Прокіп.— Пантелеймон Гаврилович... Знаєш його?.. Секретар обкому...

— Знаю.

— Так це він скликав. Три райони. Всі голови колгоспів з'їхались. Запарився я. Все покажи та розкажи. В нього зіпсувалась машина. Я оце додому його відвозив. А вдома, між іншим, у мене теж гості. Грішним ділом, не такі вже вони й гості. Якщо тобі неприємно з незнайомими, ми можемо втекти. Мовляв, у степу застряв... Заради такої зустрічі не гріх і збрехати. Жінка й без мене їх почастує.

=— Та навіщо ж... Не варто. А хто там у тебе?

— Наш секретар райкому Кузь. Заступник голови райвиконкому Бабеико. І другий секретар Зачепилів-ського райкому Ладимко. Оригінал, якого світ не бачив.

— Ого! — посміхнувся Турбай.— Дипломатичний обід... Тим паче не годиться гостей підводити.

— В тім-то й справа, що дипломатичний. А нам би треба без віцмундирів посидіти... Ти, мабуть, багато дітей наплодив? До війни в тебе один був? Віктор, здається?

— Анатолій...

— Так, так... Анатолій. Пригадуєш, які він тобі листи писав?.. «Мій дорогесенький таточку! Будь ласка, не забудь звільнити нашу Пальміру, а то німці всіх карасиків у річці виловлять...» Де він зараз?

— Інститут кінчає. Без п'яти хвилин агроном.

— А жінка?

Турбай промовчав. Горбатюк зрозумів, що розпитувати далі не слід.

Звернули з шосе, поїхали лісом. Дорога була мало наїжджена, машина час від часу грузла в снігу.

— Та ми й справді застрянемо. Петре, на якого дідька ти сюди звернув? — невдоволено буркотів Горбатюк.

і— Так ближче, Проскочимо. Мотор — звір...

Вікові сосни розступилися, звільнивши місце біля дороги молодому, щільно насадженому сосняку. Одна тоненька сосна відбилася від інших і повисла над дорогою, загородивши її, мов шлагбаум. А під шлагбаумом, за лісом, догоряла вечірня зоря. І здавалося, сосонка купається в тій зорі, плещеться в ній своїми зеленими вітами.

Машина спинилася, Горбатюк і Турбай зійшли на сніг.

Іван Юхимович зосереджено стояв біля сосни.

Коріння її вростало в землю там, поміж іншими соснами, ідо тягнулися вгору рівно, стрункo, не порушуючи раз назавжди встановленого ладу. А стовбуром своїм вона колись розштовхала своїх сестер, винесла віти й випещену, кучеряву маківку із затіненої тісноти туди, де багато волі, неба і сонця. Минали дні, місяці, роки. Сосонка не помічала, що її сестри, напоєні тими ж земними соками, якими живилася й вона, вже давно випередили її в рості, в силі й красі. А якби й помітила, то що б вона могла вдіяти? її зелена верхівка вже впиралася в могутнє коріння дубів, які стояли через дорогу від неї. І чим пишніші ставали шати, тим нижче вони пригинали її до землі. Єдине їй лишалося: втішатися сонцем, якого тут було доволі. Але навіщо тепер їй сонце, коли вона завдяки своїй легковажності приречена до повільної смерті?..

Тепер вона це зрозуміла, та не хотіла, щоб сестри помітили її поступове згасання. І тому вона хизувалася перед ними, купаючись в рожевих променях вечірньої зорі, ніби в розтопленому золоті.

Турбай подумав: «Ще один приклад подає мені природа...»

А вголос сказав:

!-ч Молоде, дурне... Підняти б її треба. Може б, вирівнялась.

Горбатюк засміявся.

— Петре, дістань мого заслуженого оселедця. Шофер виліз із машини, підняв переднє сидіння,

дістав з-під нього шаблю.

— Пізнаєш? — задоволено посміхаючись, запитав Горбатюк здивованого Турбая.— Це ж та сама, яку ти мені вручив. За Будапештську операцію. Вожу з собою. Іноді хочеться пересвідчитись, що є ще порох в порохівниці...

— Отак і возиш завжди? — розгублено перепитав Турбай.

— А що ж?.. Може, повісити на килим та молитись на неї?

І Турбаєві здалося, що весь секрет Горбатюка —» саме в цьому. Не повісив, як він, не дав заіржавіти...

Прокіп вийняв шаблю з піхов, подав Іванові Юхимовичу.

— Гостеві — перевага... Ану, спробуй!

Турбай одвів його важку руку, в якій криваво виблискував під останніми променями зорі гострий, мов бритва, клинок. Йому було жаль сосонки. Вона так багато сказала його серцю!..

— Не варто... Навіщо псувати дерево? Горбатюк кинув на нього безтямний погляд.

— Ось тобі і диво в решеті... Та чи мало ми їх порубали на своєму віку? Є про що балакати...— Прокіп намотав на руку дебелий темляк з шкіряною китицею.— Мій девіз: все, що стоїть поперек дороги,^-* рубай при самому корені!

З цими словами Горбатюк підійшов до сосни, підняв шаблю за всіма правилами,— «з виносом»,— і вона в його руці описала блискавичне коло.

Удар був разючий. Таким ударом людину можна розкраяти навпіл. Сосна теж не відчула, як позбулася кореня. Спершу навіть не хитнулася, ніби з нею нічого й не сталося. Хвилину постояла ще на живому пні, потім здригнулася в холодній агонії, міцніше вперлася вершиною в корінь дуба і кволо звалилась на сніг. Сік, що виступив на пні, в освітленні вечірньої зорі був схожий на кров.

«Все, що стає поперек дороги,— рубай при самому корені!..»

І Турбай ще раз позаздрив Горбатюкові. Ні, він позаздрив не за силу шабельного удару,— тут старий полковник міг би позмагатися з майором Горбатюком. Він позаздрив йому за те, що Горбатюк мав право судити, що стає поперек дороги і що треба рубати при самому корені. Такого права нині Іван Юхимович не мав... Це — право боротьби, право бою, і дається воно лише тим, хто в нашу сувору епоху не дозволяє собі повісити шаблю на килим.

Незабаром Турбай мимоволі піддався гіпнозові дивовижної краси, що нахлинула на нього нежданно, як тільки вони в'їхали в село.

Все тут вражало достатком, заможністю. Хат, до яких так звикло око українця, хат під древніми стріхами, які ще й досі викликають у деяких поетів сльози захоплення і зворушення, тут не було зовсім. Були високі одноповерхові будинки селищного типу, вкриті шифером, черепицею або навіть оцинкованим залізом. Такі, які можна бачити на околицях, наших міст.

В центрі заасфальтованої площі стоїть посріблений автоматник, що схилив непокриту голову над урною. Братська могила.

З вікон монументального Палацу культури з колонами і масивними арками ллється яскраве електричне світло, долинає спів радіоли.

Десь чути дівочий сміх. Чиїсь постаті під парканами міцно пригортаються одна до одної...

А над усім цим щедро сяє врізьблений в синій оксамит неба великий, повний місяць.

Турбай дивився то на будинки, то на площу, то на Горбатюка. Все це йому подобалось, викликало повагу до Прокопа. Хазяїн!..

Раптом із-за рогу, з синього провалля вулиці, вилетіли сани, запряжені тройкою. Коні хропіли, вигинаючи м'язисті шиї. Вуздечки на конях і дуга

корінного були обвішані бронзовими дзвіночками, що нагадували ще не розкриті пуп'янки якихось дивних квітів. Дзвіночки розсипали під місяцем таке мелодійне дзеленчання, що здавалося, це дзвенів сніг, який тихо сіявся з неба, дзвенів зачарований місяць, дзвеніла безмежна синява чудового зимового вечора, що пливла над кришталевими призмами припорошених снігом дахів... Дзвеніло, співало і сміялося все довкола.

За передніми саньми вилетіли другі, треті... В швидких парубоцьких руках блискотіли перламутрові лади акордеона; дівчата, що обліпили акордеоніста, погойдувалися на поворотах і, підтримуючи одна одну, відкидаючи назад голови, співали весільної.

А коні рвали повітря сильними грудьми, розсипали з-під копит підсинене срібло, що теж мелодійно дзвеніло...

Ось вона, Михайлівка, Горбатюкова Спарта!

Так справляти весілля здатні лише ті, в кого комори повні зерна, в льохах висять добротно закопчені окороки, а ситим колгоспним коням не треба щохвилини показувати батога.

Турбай ледве стримував своє хвилювання й захоплення. Чим більше він хвилювався, тим спокійніше намагався говорити.

— Ну, Прокопе Везучий, видно, непогано в тебе народ живе. Значить, все, що про тебе пишуть, — свята правда.

— На заробітки не ходять,— скромно відповів Горбатюк, задоволений з того, що Турбаєві трапився на очі цей непередбачений весільний поїзд. Коли б навіть готувався до зустрічі із своїм колишнім командиром, такого б не придумав.

В передпокої, де Горбатюк допомагав Іванові Юхимовичу роздягнутися, вже висіли пальта і велика, до самої підлоги, бекеша, підбита білим, з ледь помітною сріблинкою цегейковим хутром.

Господиня, що вибігла з кухні у вишитому фартушку, накинулась на Прокопа:

— Ну й довго ж!.. Гості ледве на весілля не втекли.

— Значить, бачили моє комсомольське? — з задоволеною посмішкою запитав Прокіп.

— Чи ти ба!.. Яке воно твоє? Твоє давно минулося,— з вдаваною суворістю в голосі вичитувала йому дружина.

Голос у неї був приємний, обличчя немолоде, але симпатичне.

— Уже... защебетала,— милуючись дружиною, на щоках якої вигравав здобутий біля печі рум'янець, добродушно промовив Горбатюк. Потім звернувся до Турбая: — Оце ж і є моя благовірна. А це,— оглянувся він до дружини,— не хто інший як... Ану, вгадай!

Жінка вагалася, ретельно витираючи руку об фартушок.

— Власною персоною... —Він зробив тривалу паузу, очевидно розраховуючи приголомшити її прізвищем. І зрештою випалив: — Полковник Турбай!..

Турбай не чекав, що в сім'ї Горбатюків його ім'я користувалося такою пошаною. Шукав теплого кутка і не знав, що він так близько.

Жінка зніяковіла, розгубилась і почала ще ретельніше витирати руку об фартушок.

— Іван Юхимович!.. Яка це радість!.. Я стільки про вас чула. Ще під час війни Прокіп писав. Та заходьте ж, заходьте... От радість!

Підхопивши гостя під руки, господарі повели його за щедро заставлений стравами і пляшками стіл.

Ще більше здивувався і порадувався Турбай, коли довідався, що гостям теж не треба було пояснювати, хто він такий. Вони чули про нього від Прокопа. Виявилося, Іван Юхимович був у їхніх очах людиною, яка власноручно відтяла шаблею голову відомому гітлерівському генералові, а генеральський кінь-довго потім носив по полю вершника без голови.... Турбай пояснив, що це, звичайно, перебільшення, але не образився на Прокопа за вигадку, бо вона, мабуть, походила від любові до свого полку.

Гості, чекаючи на господаря, вже встигли випити й закусити. Всі вони здавалися Турбаєві простими, симпатичними людьми. Іван Юхимович відчув себе серед них своєю людиною.

Кузь був приємним співбесідником. Він, видно, багато знав. Говорив Дмитро Іванович м'яко, намагаючись не привертати уваги до себе. Великий блискучий лоб, міцні білі зуби, русяве волосся, яке на маківці вже помітно порідшало,— це те, що впадало в око з першого погляду. А якщо придивитись уважніше, то можна помітити той гострий блиск глибоких сірих очей, що з'являвся у хвилини зосередженості, коли він слухав або вдивлявся в обличчя співбесідника.

Про Федора Петровича Бабенка, заступника голови Пилипівського райвиконкому, Турбай чув іще в молодості. Побачивши його руку, що з тильного боку долоні була обпечена, Іван Юхимович згадав ту пам'ятну історію, яка сколихнула колись весь район.

...Комсомолець Федір Бабенко стояв на чатах біля колгоспної комори, куди нещодавно був звезений спільний урожай. Думки всього села були прикуті до цієї комори. Адже землю орали не кіньми, не волами, а трактором... Чи справжній то хліб, чи не сидить в кожному зерняті нечиста сила, яка потім помститься за селянську довірливість і необачність? А може, те зерно наскрізь пропахло гасовим духом і його не можна ні їсти, ні зберігати? З'їси такого хліба — всі нутрощі в тобі згорять, а засиплеш у засіки — згорить все подвір'я. Тяжкий неврожай позаминулого — тридцять

другого року — дехто в селі намагався пояснити саме тим, що нечиста сила в селянське діло почала втручатися.

Такі чутки повзли селом, і колгоспні активісти добре розуміли, хто і для чого їх поширює. Отже не дивно, що біля комори вдень і вночі стояла озброєна комсомольська варта.

Куркульські запроданці вчинили свій напад саме тоді, коли на варті стояв Федір. Вони темної осінньої ночі підкралися до комори і підпалили її. Федір помітив їх і хотів затримати. Але вони відкрили стрільбу. Комсомолець не розгубився — відстрілюючись, кинувся гасити пожежу. В нього влучила ворожа куля. Але він гасив, незважаючи на рану...

В селі знялася тривога. Проте поки збігся народ, палії встигли втекти.

Та їм не вдалося уникнути кари. Федір їх пізнав. Це були сини заможних середняків, а один із них, Ничипір Басанець, належав навіть до незаможників. Він був поранений кулею Федора. Його знайшли біля скирти...

Троє паліїв, підкуплених замаскованими куркулями, були заарештовані.

Ім'я комсомольця Бабенка довго не сходило зі сторінок обласної і республіканської преси. Воно стало символом комсомольської пильності, самовідданості й відваги.

Ні, Бабенко не мав звички нагадувати про цей свій подвиг і тільки найближчим друзям іноді показував газетні вирізки того часу. То були статті Дмитра Кузя. Він тоді очолював комсомол району. В районі не було людини, яка б не знала заслуг Федора Петровича в колгоспному будівництві. Вчителі розповідали учням, старі комсомольці — молодим. З покоління в покоління передавалася розповідь про перші роки колективізації, і, розповідаючи про куркульський терор, не можна було не згадати подвигу Бабенка. Федір Петрович став живою історією району.

Про другого секретаря Зачепилівського райкому Ладимка Прокіп сказав: -

— Цей прибув до нас недавно, коли створювали нову область. Разом з Пантелеймоном Гавриловичем... Але ти не подумай, що Ладимко — його улюбленець. Просто все тоді перемішалось. Ніби взяли п'ять областей і потрусили в одній шапці. А коли заглянули туди — з п'яти вийшло шість... Пантелеймон Гаврилович теж нова людина в області. Ще й року не минуло. Йому частенько доводиться радитися з Кузем. Як-не-як, ветеран на партійній роботі. Не одного секретаря обкому пережив... А Ладимко... Як тобі сказати? Це

Оуйвол, запряжений у бігову колісницю. Повертається круто і незграбно, не відчуває, що можна її перекинути й розбити. В ньому є щось від Собакевича.

Коли вони повернулися до їдальні, гості про щось запально сперечалися.

— В утробі, в утробі треба виношувати. Під самим серцем. Як мати виношує дитину, — рокотав могутній бас Ладимка.

За столом Ладимко почував себе так, начебто його запросили на обід у дитячий садок. Звичайна ложка в його руках здавалася чайною, а звичайний ніж — невеличким десертним. Його могутня лев'яча голова була обрамлена коротко постриженим шорстким волоссям, що при пильному догляді, певне, прикрасило б її блискучими чорними кучерями. Широкі волохаті брови нависали над очима, як два бур'янисті огріхи.

— Пробачте, Трохиме Кіндратовичу,— заперечив Кузь з тією чарівною посмішкою, якою він звик обеззброювати своїх опонентів.— Мені не зовсім зрозуміла ця утробна філософія. Значить, людина мусить чекати, доки під її серцем заб'ється плід суспільних переконань?.. О ні! Людина свої переконання сама народити нездатна. Передусім — вплив середовища, вплив громадської думки. Без такого впливу не може відбутись ні запліднення, ні народження.

Ладимко, колупаючись виделкою в тарілці з холодцем, скоса зиркнув на двері, що вели до кухні.

— Доки немає Варвари, я тобі поясню... Тільки діва Марія народила Ісуса без запліднення.

Кузь почервонів, а Бабенко пирснув у кулак, потім підморгнув Прокопові. Мовляв, не слід заважати. Нехай посмішить своїми опецькуватими дотепами. А Ладимко продовжував:

— Щоб стати матір'ю, кожна жінка мусить сама виношувати плід у собі. І народжує своїх дітей у безсонних ночах, в муках... Отак і переконання наші. Книги? Були, аякже. Доповіді? Скільки завгодно. Але від одних це відлітало, мов горох від стіни, а інші стали переконаними марксистами-ленінцями.

— Гм... Трапляється,— вставив у розмову Бабенко, поправивши гребінцем волосся, що зачісувалося з потилиці на голий череп.— В сім'ї не без виродка. Не кожне дерево здатне давати плоди.

— Це так,— погодився Ладимко.— В те дерево, я*ке нездатне давати плоди, ніхто й каміння не кидає. Ми часто забуваємо цю істину. Але я не про це... Є люди, які виборюють свої переконання, проносять їх через безсонні ночі, народжуючи в муках. Зрілість людська виростає з боротьби. Часто з боротьби з самим собою. Зі своїми сумнівами, ваганнями. А нам, наприклад, допомагала інша боротьба. Тут серед нас немає людей, які б у своєму тілі ніколи не носили уламків заліза...

— Не обов'язково німецьке залізо,— посміхнувся Дмитро Іванович, багатозначно кивнувши на Бабен-ка.— Інколи для цього цілком досить куркульського свинцю.

— Це все одно, — продовжував Ладимко.— А є інші люди. Вони привчили себе до того, що переконання їм мусять подавати на чистій тарілці, як оці оранжерейні огірки.— Ладимко підняв на виделці блідо-зелений огірок.— Ось погляньте на нього. Ніби справжній огірок. А розкусіть його — він огірком і не пахне... Так і людина, що звикла брати для себе переконання з інших рук, та ще в готовому вигляді, не є справжньою людиною. Нашому братові іноді такі люди подобаються, бо їх дуже легко переконувати...

— Ну це вже ви занадто далеко зайшли! — обурено вигукнув Дмитро Іванович.— Якщо дотримуватись ваших поглядів, тоді треба дозволити...

— Знаю, що ви хочете сказати. Але треба спонукати молодь до самостійного мислення. Для цього треба нам самим лізти в цю кашу і час від часу ворушити її. І ворушити сміливо...— Глянувши на годинника, він заклопотано промовив: — О, мені пора!

Підвівся, ледве не перевернувши стола, і обережно, щоб не зачепити горщиків з квітами чи то китайської вази, що стояла на столику в кутку кімнати, пішов до виходу.

Коли він одягнув цегейкову бекешу, попрощався й вийшов, Турбай помітив, що всі з полегшенням зітхнули.

— Ну хіба ж не Собакевич? — вигукнув Горбатюк.— А термінологія!..

— Термінологію можна пробачити,— зауважив Кузь.— Він був у колі товаришів, що приблизно рівні йому рангом. А спосіб мислення в нього грубий і занадто прямолінійний. Проте він багато в чому правий. Тут треба віддати йому належне. В нас іще нерідко трапляються і ханжі, й перестраховщики. Трапляються навіть свої Аретіно...

— А хто такий Аретіно? — запитав Бабенко.

— Аретіно?.. Ну, бачите... Це довго пояснювати. Постараюсь коротко. Італійський художник. Малював порнографічні картини. Коли Мікеланджело почав розписувати Сікстинську капелу, Аретіно зрозумів, що його картини ніхто не купуватиме, бо він не вміє виписати людського тіла. Тоді він оголосив нещадну війну-Мікеланджело, звинувачуючи його в блюзнірстві, в порушенні священних канонів, навіть в розпусті...

Турбай з повагою глянув на Кузя. Зібраний, підтягнутий, навіть елегантний, він здався йому уособленням тієї розумової енергії, яку партія спрямовувала в народ, в найглибші низи. Таким і мусить бути партійний працівник — простим, стриманим, об'єктивним. Він мав би право

образитись на Ладимка, але навіть в його грубуватих сентенціях Кузь зумів відшукати раціональне зерно.

Іван Юхимович любив таких кремезних степовиків, як цей дивакуватий Ладимко. Такі велетні народжуються лише там, де око людське не упирається в постійні перешкоди, що заступають собою і небо, і сонце. Тільки степ з його безмежними горизонтами, з настоянними на чебрецях вітрами, з рухливими вихорцями ковилового шумовиння здатний народжувати таких людей. В них наївна, майже дитяча доброта поєднується з дивовижною хоробрістю, благородною прямотою. Таким душам невластиві ні хитрощі, ні підступність, ні холодне лукавство. Речі для них існують лише тоді, коли їх можна зважити в руках. Гнів таких людей буває страшніший, ніж тайфун, а розум схожий на степову цілину: оброби його, культивуй і засій — одержиш такий урожай, якого світ не бачив...

Дивно, що Прокіп, в якому теж було щось від цього кряжистого велетня, не цінував якостей, які становили також і його силу. Щодо Турбая, то він не був би в свій час командиром кавалерійського полку, якби не змів цінувати цих якостей у своїх комесках і солдатах.

Але то був інший світ — світ схрещених шабель, майже скіфського шаленства, світ дикої, розлюченої сили, в який вони були повернуті підступним ворогом.

Зараз вони жили в іншому світі, де на перший план мусили виступити інші якості. І Турбай не міг не погодитись з Прокопом, що тут перевага належала Ку-зеві — розумному, тактовному, досвідченому. Недаремно він майже чверть століття займає відповідальні посади в районі.

Виникла тривала пауза. Кожен думав про своє. Було чутно, як вицокував годинник за стіною, як господиня витирала на кухні посуд, що інколи озивався в її руках тоненькими пташиними голосами.

Колись, в часи безхмарного життя з Ларисою, Іван Юхимович любив дослухатися до таких ледь чутних голосів і вгадувати, що саме в цю мить тримає в руках Лариса. Ось вона закінчила витирати тарілки, взялася за склянки. Потім витре блюдця, поставить все це до буфета, вимиє руки, зніме фартушок і повернеться до нього. В своїх очах вона принесе йому тиху радість, волошкові пелюстки кохання і ще те, невимовне і невловиме, що вміла приносити лише вона. А потім сяде за рояль — і на Івана Юхимовича звалиться млосний водоспад звуків, яких він був нездатний ні запам'ятати, ні відтворити, ні пригадати, чиєю власністю вони є. Його навіть дивувало, що звуки, їх взаємний перегук можуть бути чиєюсь власністю і власник має право їх продавати, ставити на них своє ім'я. Він ніколи не питав у Лариси, хто це був —Глінка, Чайковський чи Бетховен. Звуки належали тільки їй і йому. Третій був зайвий...

В такі хвилини йому здавалося, що Лариса бере його за руку, веде через гори і ліси, а скелі й зорані поля гукають їм здалеку: «Не пишайтесь$_{\text{Гчч}}$люди! Ви тільки доповнення наше на цій землі. Це ми вас породили. А що ви стали розумнішими за нас, то в тому теж наша заслуга. Ми дали вам силу, одяг і харч. Без нас ви — ніщо. Тож не пишайтесь, люди, не дивіться на нас погордливо. Хто не хоче знатися з нами, той помре, не лишивши по собі ніякого сліду...»

А земля стугоніла під ногами: «Правда, правда...

Це я кажу вам — правда. Я, земля, відірвавшись од якої, ви втратите силу».

І небо, і сонце, і якісь дивовижні, ніколи не бачені квіти закликали їх відкрити свої груди всім вітрам, відкрити очі всім барвам і променям. Всьому, що стоїть на землі, і всьому, що по ній рухається. Бо ненадовго така можливість, бо незабаром буде пізно...

А Турбай тільки тепер з усією повнотою зрозумів той заклик. Тільки тепер... І він раптом пошкодував, що під ногами не земля, не масний чорнозем, перевернутий гострою сталлю лемешів, а мертве дерево підлоги. З отаким вологим, змертвілим деревом йому ще належить познайомитись. А на землі стояти вже недовго. Ой, недовго!..

Перед ним сиділи люди, які цю просту мудрість збагнули давно. Вони звикли ночувати в степових вагончиках і немудрячих землянках пастухіз; звикли брати в руку грудку чорнозему, і там, де інший не побачив би нічого, вони вміють бачити цілий світ, в якому є своє народження і вмирання і точиться вічна боротьба.

Турбай знову подумав про Ларису. Вона, видно, нічого цього не зрозуміла і вже не зрозуміє ніколи. Сосна, що росте кроною донизу. З його, Турбаєвої волі...

Горбатюк, який вже давно наглядав за ним і, певне, помітив його настрій, підвівся за столом з великою чаркою в руках.

— Друзі!.. Ще живуть серед нас люди, які несуть на своєму тілі рубці громадянської війни. Велике покоління Корчагіних!.. І скрізь, де ми, їх молодші брати, зустрічаємо представників цього залізного покоління, хай у нашу пам'ять вривається полум'я революції. Хай ворушить нашу совість, щоб вона не злежалась і не підопріла, мов неприбране сіно після дощів...

Турбай підвів на Прокопа здивований погляд. Він не знав за ним здібностей до такого пишного красномовства. Про кого це він так?..

— Є серед нас людина, яка разом з Павкою вихором налітала на ескадрони білополяків, хоч цій людині, як і Павці, було тоді лише неповних сімнадцять... Верба від років стає трухлявою, дуплистою, а дуб тільки ширше розкидає своє могутнє гілля. Друзі!.. За людину, що вступила в

партію в день смерті великого Леніна. За комуніста ленінського призову, за полковника Турбая!..

Турбай підвівся за столом разом з усіма. Спершу йому здалося, що все це сказано не про нього. Якщо він і дуб, то, мабуть, лише за своєю нездатністю розуміти простих речей. А для чого приплутувати сюди Корчагіна? Того, мабуть, не знає і сам Горбатюк. Звичайно, Турбай ходив на білополяків. Там скінчилось дитинство і почалася юність. Проте згадувати його ім'я поруч з іменем Корчагіна—це блюзнірство. Лише подумати, як жив прикований до ліжка Павло і як жив він...

А його вже трясли, стискували в обіймах.

— Ваше здоров'я, Іване Юхимовичу! — вигукнув Кузь.— Я дуже радий, що познайомився з вами. Гадаю, ви не відмовитесь зазітати й до мого порога. Мало, мало лишилося в нас старих комуністів... Тисячами пожирала їх війна. А ще раніше...

Коли гості поїхали, Горбатюк запитав Івана Юхимовича:

— Ну як тобі сподобалось начальство?

— Кузь — розумна й симпатична людина.

— А Ладимко?.. Турбай промовчав.

11

Ця клята астрономія!.. Вона просто засмоктувала Анатолія. Товариші по гуртожитку почали кепкувати:

— Коли в тебе спитає професор про сівозміни або про поліпшення структури грунту, прочитай йому лекцію про сонячні плями. Безумовно, одержиш п'ятірку...

Особливо йому набридав рудий, аж червоний, Віктор Прокопчук. Несподівано для всіх Анатолій одержав п'ятірку, а Віктор — трійку. Стріли кепкувань тепер полетіли в огнисту голову Віктора.

Є студенти, для яких інститутських премудростей замало. Вони майже не докладають зусиль, щоб засвоїти їх. Жадоба знань веде їх за інститутські стіни, і вся зайвина молодої енергії виливається в якусь іншу діяльність, що на перший погляд не має нічого спільного з їх майбутньою професією. Та життя потім доводить, що в цьому світі нічого не пропадає марно. Якщо набуті за межами інституту знання і не можуть згодитися їм в роботі, то навички до самостійного мислення, вміння орієнтуватися в кожному ділі без щоденних підказувань, гострота відточеної на нежданих перешкодах думки стають їм завжди в пригоді.

Декого захоплювало віршування, інші обмацували земну кулю невидимими щупальцями коротких хвиль і знаходили собі друзів то в Австралії, то в Ірландії, то в Аргентіні. Були свої художники, свої компози-

тори, свої актори. І той, хто гадає, що це лише молодечі розваги, помиляється. У Володі Чорногуза вийшла з друку книга лірики, картини Галі Кучеренко були високо оцінені республіканською пресою, а безламповий передатчик Ніки Милованова одержав премію на всесоюзній виставці напівпровідникових радіоприладів...

Анатолій спершу захоплювався малюванням, але незабаром пересвідчився, що не тут йому належало виявити свої таланти. Він і зараз інколи брався за пензля, та нікому, окрім домашніх, своїх картин не показував.

Астрономія ж заволоділа всім його єством.

Тут було стільки дивовижних речей, що звичайна людина, погляд якої сягає не далі практичних потреб, навряд чи зможе собі уявити.

В Анатолія склалася непогана власна бібліотека. Проте книг завжди не вистачало. Доводилось користуватися розкішною бібліотекою університетської обсерваторії, де його добре знали і поважали. Він просиджував за книгами майже всі вільні вечори. Жити у світі, який дав тобі руки для праці, розум для мислення, і не знати його — хіба це не найбільший злочин?..

Сьогодні, як тільки скінчилися лекції, Анатолій сів на трамвай і знову поїхав туди, де можна було роздобути не тільки астрономічний календар останніх десятиліть, а навіть той тоненький, поруділий від часу, який почав виходити коштом любителів астрономії десь на початку шістдесятих років минулого століття у Нижньому Новгороді.

Не доходячи до башт з зеленими роздвоєними куполами, звідки у зоряні ночі виглядали могутні жерла телескопів, Анатолій зайшов до знайомого аспіранта Любима.

Любим сидів за портативним електролічильним апаратом, який до винаходу лічильних машин з електронною пам'яттю здавався чудом техніки. Ніжне, майже дівоче обличчя було сумне, а очі байдуже бігали по колонках цифр на великому аркуші, що лежав перед ним.

— Над чим ворожиш, володаре всесвіту? — стиснув йому руку Анатолій.

Любим, не повертаючи голови до товариша, кисло промовив:

' — Ех, Толька... Краще не чіпай. А то візьму отого телескопа і ненароком зроблю йому трепанацію черепа.

— Кому це йому? — здивовано перепитав Анатолій, поглядаючи то на Любима, то на товсту бронзову трубу, що лежала на густо пофарбованому чорною фарбою столику.— Телескопові?..

— За віщо телескопові?.. Доцентові нашому. Розумієш, дав мені вчора креслення для своєї докторської. У нього скоро захист... Попросив

скопіювати й розмножити. Я пішов до Надійки. Ти її, мабуть, знаєш... Працює кресляркою в конструкторському. А вона, розумієш, хвора. Забув і про креслення, і про все на світі...

— Це ще біда невелика. Видужає — розмножить,— зі спокійною розсудливістю зауважив Анатолій. — Не розумію, чого ти скис.

— Та він оце налетів, мов з цепу зірвався... Як почав бомбить, як почав бомбить! Ви, каже, даром хліб народний їсте. З вас ніколи справжнього астронома не вийде. Куди вам в космос лізти, коли ви на землі в трьох соснах заблудились?.. Ну і те де і те пе.

Анатолій співчутливо глянув на Любима.

— Давай креслення. Завтра будуть готові!.. Де вони в тебе?

— Правда? — зрадів Любим.— От виручиш!

Він дістав з шухляди столика папку, подав Анатолію.

— Тільки дивись не загуби, а то мені тоді...

— Не бійся. Передай своєму доцентові, хай завтра увечері до тебе зайде..*

Хоч у Анатолія було чимало своїх справ, але він вирішив допомогти другові. Посидіти сьогодні вночі,— йому не звикати,— а вранці Ніка Милованов розмножить. У нього вдома ціла лабораторія...

Він розв'язав папку, почав механічно перегортати креслення.

Що це?.. «Про природу сонячних плям»!.. Та ж сама тема, розробкою якої займається він, Анатолій. Але він поки що свої думки й спостереження занотовує в учнівському зошиті. Тут же все вражало впевненістю й монументальністю. Зигзаги, спіралі, формули... Все це було накреслено й розписано з такою ретельністю, мов єгипетські пергаменти, яким належало пережити тисячоліття.

Поява сонячних плям пояснювалась доцентом так, як сказано в підручниках — реактивними спіралеподібними вихорами, що народжуються глибоко в сонячних надрах і поволі підіймаються до фотосфери, де й стають видимі для озброєного людського ока.

Новим був лише метод пояснень і математичних розрахунків, в які Анатолій зараз не мав змоги детально вникнути.

Він був переконаним противником цієї теорії. Вона, на його думку, не враховувала інших чинників і сил, що діють в межах всієї сонячної системи. Та добре, що трапилися ці креслення,— за ніч Анатолій встигне ознайомитися з ними.

— Не бери близько до серця,— намагаючись заспокоїти товариша, сказав Анатолій.— Просто псих напав на твого доцента. Може, студенти допекли, а може, з жінкою полаявся.

— Та-а, була в собаки хата,— посміхнувся Любим, і на його рожевих щоках з'явилися дві ямочки, що чимось нагадували воронки водоворотів на освітленій ранковим сонцем воді.— Навіщо йому женитися, коли в деяких старих телепнів є молоді жінки? Дівчата кажуть, він з якоюсь полковницею... А їм вірити можна. Вони в таких ділах — сторона зацікавлена.

Анатолій зблід.

— А хто ж той доцент? — тремтячим голосом запитав він. — Як його звати?

— Вадим Михайлович. Ти його, мабуть, не знаєш.

Він перший рік у нас працює... Дивись, спектрограф звалиш. Що з тобою?

— Та нічого. Роздумую над його кресленнями. Мені здається, не з того кінця він починає.

— Тільки не здумай йому щось казати. Він на нашого брата дивиться, мов на одноклітинних.

Вийшовши від Любима, Анатолій нервово запалив тоненьку студентську цигарку і довго ходив по розчищених від снігу стежках, що, перетинаючи подвір'я обсерваторії вздовж і впоперек, нагадували припорошені снігом траншеї.

Ім'я доцента нічого йому не могло сказати, бо він не знав ні доцента, ні того, хто ховався там, у суміжній кімнаті. Анатолій не був певним, чи зміг би його пізнати — адже він бачив його обличчя лише протягом хвилини, коли стояв під вікном.

Та, зрештою, хіба в світі один полковник, у якого молода дружина?

І все ж дотеп Любима про старих телепнів вжалив його в самісіньке серце.

Докуривши цигарку, Анатолій затоптав її в сніг і попрямував до бібліотеки, що містилася в головному корпусі.

Молода світлоока бібліотекарка Василина, яку він жартома називав Василисою Прекрасною, зашарілася, з перебільшеною байдужістю відповіла на привітання і, не питаючи, що йому треба, подала повний комплект нижньогородського календаря.

Анатолій сів за окремий столик, обклався книжками і почав виписувати в зошит координати планет. В бібліотеці не було нікого, крім Анатолія і Василиси Прекрасної, що час від часу позирала на нього через розгорнутий журнал, який вона тримала перед очима, мабуть, для годиться. Та Анатолій не звертав уваги на ці короткі, вкрадливі постріли дівочих очей.-

Робота трохи заспокоїла Анатолія.

Дивний світ відкривається людині, що почала серйозно вникати в непомітні на перший погляд явища.

Плями на сонці... Люди звикли, .що вони існують і не можуть не існувати, а звідки походять — кому те відомо?..

Вперше озброєним оком їх спостерігав Галілей і по них зробив висновок про обертання Сонця.

Але чому вони то з'являються, то знову зникають?.. Спочатку плями з'являються на високих широтах, потім все ближче й ближче до екватора і нарешті починають зникати. Від появи до їх зникнення минає де-сять-одинадцять років. Не встигають біля екватора згладитись останні плями попереднього циклу, як десь на тридцятих градусах вже зароджуються перші плями наступного...

Примхливим і жорстоким буває Сонце в час посилення своєї неспокійної хвороби! Воно тоді засипає Землю невидимими радіоактивними часточками, викликаючи в її атмосфері магнітні бурі велетенської сили. Припиняється зв'язок на коротких хвилях, радіолокатори виходять з ладу, і океанські кораблі, наштовхуючись один на одного в туманах, поповнюють підводні трофеї тисячоліть.

А полярне сяйво в цей час святкує свій тріумф. Його променисті крила розростаються в розмірах, здобувають нові барви, і здається, що воно вирішило позмагатися силою і красою з самим Сонцем.

Проте віспа, яка з невблаганною закономірністю уражає його через кожні десять-одинадцять років, значно менше нервує і збуджує бунтівливу душу Сонця, ніж та, що обсідає його через кожні вісімдесят років. Вона також, як було помічено протягом двох століть, з'являється на його обличчі з дивовижною послідовністю.

О, ця чорна, підступна хвороба завдає йому багато клопоту!

Сонце — вогненний гігант, проти якого наша Земля — тільки макова зернина на тарілці, — починає, мов нетерпляча дитина, роздирати собі обличчя блискавичними пальцями протуберанців. Роздирає, злущує віспу, від якої само аж темніє, і кидає, кидає часточки своєї гарячої шкіри у всесвіт. І аж піниться, аж тремтить від гніву...

Його гнів обгортає Землю величезною кількістю радіоактивної енергії, і тоді на її поверхні. робиться щось неймовірне.

Моря й океани починають кипіти небаченими штормами, руйнують дамби, затоплюють міста і цілі країни. Над Землею пролітають урагани такої сили, що їх ледве витримують стіни фортець, а від селянських хаток лишаються уламки. Поїзди разом з мостами з гуркотом падають у запінені ріки, високовольтні лінії обриваються, смертоносними зміями обвивають покалічені тіла людей.

В такий рік Земля не знає, де тропічний, де помірний, де континентальний клімат.

Збурена атмосфера забуває, що снігові завірюхи належать сибірській тайзі, і несе їх на розпечені піски Африки, на оливкові гаї Італії, на апельсинові сади Палестини. Сніг падає там, де люди його ніколи не бачили, замерзають моря, які ніколи не замерзали.

Перша вікова активність . сонячної діяльності була зафіксована людьми й записана в календарях у другій половині вісімнадцятого століття. Друга — в середині дев'ятнадцятого, третя — в середині двадцятого...

Ніколи англійці й голландці не забудуть зимових штормів 1948 року, які змили дамби і затопили міста. Ніколи не забудуть ні болгари, ні румуни цієї зими, бо в їхні незамерзаючі порти кораблі могли входити лише за криголамами. Не забудуть її ні єгиптяни, ні французи, ні італійці. В багатьох сім'ях портрети дітей чи батьків довелося обвести траурним крепом.

Анатолій ще раз розгорнув креслення доцента. На першому аркуші ватману він побачив добре знайомий графік сонячної активності, що починався 1750 роком і кінчався 1950-м. Доцент, очевидно, доручив комусь із студентів скопіювати його просто з підручника. Що ж, тут жодна риска, жодна лінія не могла викликати заперечень.

Червона лінія то падала уступами вниз, то знову круто підіймалася вгору. Чим ближче до вершини вікової циклічності, тим крутішими й вищими були хвилі кривої. А за цією гострою вершиною, що своєю формою нагадувала високу цукрову голову, хвилі кривої спадали з такою ж послідовністю... Два століття, дев'ятнадцять циклів, серед них — три вікових, і всюди, в кожній вершині, в кожному спаді вгадувалася залізна закономірність, ніби це були записані не періоди появи плям на сонці, їх найбільшої і найменшої активності, а робота добре злагодженого мотора.

Зайнятий роботою, Анатолій не помітив, як у бібліотеку зайшов чоловік у зимовому пальті та в оленячій шапці. Не привітавшись, він роздягнувся, поклав пальто на стільці бібліотекарки, а шапку майже кинув їй на стіл:

— Повісьте там, у себе...

Василина закусила губу, але промовчала. Вона віднесла пальто кудись за книжкові полиці і, повернувшись, стримано промовила:

— Слухаю вас, Вадиме Михайловичу.

Анатолій відірвався від зошита. Вадим Михайлович, доцент!.. Ось він стоїть біля столика Василини, і Анатолій бачить тільки його широку спину, акуратно підстрижену потилицю, вузенькі штани з високими манжетами та жовті черевики на мікропористій підошві.

Серце тривожно закалатало, Анатолій поспішно сховав папку з кресленням під реглан, що висів на спинці стільця.

Ні, він ще не був певен... Але ж та сама постать, та сама потилиця, навіть ті ж самі штани й черевики. Ще тоді він встиг помітити, що нога в нього маленька, нечоловіча.

— Нижньогородський календар, — сухувато, тоном наказу кинув доцент, механічно перегортаючи журнали, що лежали на столі.

Василина кивнула на Анатолія:

— Календар, бачте, на руках. І доцент оглянувся.

Було в тому погляді стільки владної сили, що Анатолієві здалось просто неможливим запідозрити цю людину в недавній малодушності. Щоб отакий гордовитий, осанистий, вольовий, чий погляд, здавалося, здатний був розтинати залізо, і раптом сховався серед хатнього мотлоху? Чи бачив він тоді Анатолія? Та ні, звичайно. Він стояв і тремтів, боячись ворухнутися. Невже ж це справді він?..

А таки ж він!

Анатолій впізнав ці випещені руки, цю гордовиту поставу голови, що не звикла ні перед ким схилятися... А чи так це? Може, саме тому, що ця голова знає, перед ким слід схилятися, вона так впевнено й тримається на плечах? Може, саме тому ця людина й почуває себе переможцем?

Анатолій не витримав його гострого, презирливого погляду і тепер, опустивши очі, готовий був себе зневажати.

А Вадим, скрививши в іронічній посмішці товсті губи, неквапливо промовив:

— Ви гадаєте, що вони на руках? Я цього не бачу. Що вони лежать на столику — те я бачу. І їх, здається, можна цілком вільно взяти. Спробуйте. І складіть відповідним чином. Я зачекаю...

Сказавши це, він опустився на стілець біля її столика й відгородився від Анатолія газетою.

В Анатолія стиснулися кулаки. Який фрукт!.. Людини за столиком він не помітив, бо вона була для нього лише незнайомим студентом. Коли б тут сидів хтось солідніший, він би, мабуть, не зважився на таке хамство.

А Василина підійшла до Анатолія, схилилась над його плечем і прошепотіла на саме вухо:

— Толику, приходь завтра... Я все для тебе підготую. З ним краще не зв'язуватись...

Йому стало жаль Василини,— таким благальним і лякливим був її погляд. І все ж він не дозволить себе принижувати. Та ще кому!.. Ні, треба-таки переконати вельмишановного Вадима Михайловича, що на стільці за столиком сидить не уеллсівська людина-неви-димка.

Голосно, щоб почув Вадим, Анатолій відповів:

— Василино, передай Вадимові Михайловичу, що непогані окуляри продаються на розі вулиць Леніна й Тараса Шевченка.

Вадим здригнувся, опустив газету. Мабуть, пізнав. Чи, може, його вразило несподіване зухвальство цього жовторотого студента?.. Він зблід, підвівся. Розгублена Василина, не знаючи, що їй робити, спинилася поміж ним і Анатолієм. Вадим недвозначно запитав:

— Ви з ним на «ти»?.. Ах, пробачте. Я такий недогадливий. Ну, ну... Не буду вам заважати. Подайте мені пальто.

Крізь сльози в очах Василини проступила якась відчайдушна рішучість. Вона крикнула:

— Беріть самі. Я вам не гардеробниця!..

І метнулася за стелажі з книжками. Ще коли вона бігла туди, Анатолій помітив, що плечі в неї трясуться. Плаче...'

Анатолій зібрав усі томи календаря, подав їх Ва-димові:

— Візьміть. І попросіть пробачення у бібліотекарки. Ви незаслужено її образили.

— На якому ви курсі? — крізь зуби процідив Вадим.

— Попросіть пробачення,—спокійно повторив Анатолій.—Інакше мені доведеться нагадати, де ми з вами зустрічались.

Вадим, знаючи, що напад — найкращий засіб оборони, напустив на себе академічну суворість і строго сказав:

— Вам треба навчитись розмовляти зі старшими. Якщо кожен студент почне викидати отакі коники, викладачам нічого буде робити на кафедрі.

Анатолій метнув на нього гнівний погляд і побачив, що у Вадима є два обличчя. Маска була піднята лише на якусь коротку мить, але хлопець встиг розглянути схованого за нею другого Вадима.

Спершу погляд його розм'як, розплився, і очі стали невиразно каламутні. Наче равлик втягнув свої гострі вусики-ріжки, якими він обмацує все, що стоїть на дорозі. Куточки губів опустилися, на обличчі з'явилася подоба посмішки. Тепер він був покірний, люб'язний, запобігливий. Отак він, певне, розмовляє зі своїм начальством. Губи його, зробивши неймовірне зусилля, ворухнулися:

— То чого ж ви...

«Не сказали одразу»,— продовжив Анатолій в думці його слова і ледве не зареготав.

Проте Вадим тут же спохватився. Він, очевидно, збагнув, що було б нерозумно пізнати зараз Анатолія. І взагалі, чому він мусить визнавати те, в чому його ніхто не здатний звинуватити? Ніхто, крім Лариси. А вона вже

сказала своє слово... Тепер на його обличчі з'явився вираз обурення. Він закінчив фразу зовсім інакше, ніж почав:

— То чого ж ви від мене хочете?.. Я вас уперше бачу. Ви, очевидно, помилились. На все добре...

Вадим крутнувся на закаблуках і зник за стелажами. Незабаром він вибіг звідти одягнений і, не глянувши в бік Анатолія, вишмигнув з бібліотеки.

Попрощавшись з Василиною, що не сказала йому жодного слова докору, Анатолій теж зодягнув реглан і вийшов.

Він забіг до Любима, поклав на стіл креслення і кинув на ходу:

— Пробач... Я зовсім забув, що в мене сьогодні термінова робота. Доведеться твоєму доцентові зачекати, поки видужає Надійка.

...Місто вже обвішало себе полум'яним намистом електричних ліхтарів. Сніг під ногами був тужавий, скрипучий. Трамваї виринали з суміжних вулиць, обдаючи перехожих пронизливим дзеленчанням. Пасажирів майже не було — в такий вечір кожен радий пройтись пішки,— і трамвайні вагони, здавалося, були призначені лише для того, щоб розвозити по місту запаковане в скло і метал світло.

Анатолій помітив серед інших перехожих спину Вадима і, сам не знаючи навіщо, пішов за ним. Вадим прискорив крок.

«Боїться,— подумав хлопець, і йому стало весело.— Дивно, але факт. Боїться... Якщо тебе так нервує моя присутність, я залюбки пройдусь по твоїх слідах. Все одно робити нічого».

Раптом Анатолій помітив, що Вадим, тривожно оглядаючись, завернув до під'їзду високого будинку, який виходив вікнами у сквер.

Кожен сквер у цьому місті мав свій неписаний статут. Один був облюбований хатніми робітницями, що вивозили в колясках немовлят. Це той, що містився недалеко від казарми. Хатні робітниці,— переважно сільські дівчата, — охоче просиджували в цьому сквері по півдня, і їх аж ніскільки не тягнуло в квартири, до кухонних та господарських справ. Господарки схильні були пояснювати це любов'ю до дітей, турботою^про їх ріст та розвиток. їм було невтямки, що робітниці тут сполучають приємне з корисним, бо дівчатам нерідко допомагали розважати немовлят вусаті й безвусі няньки з сержантськими погонами на плечах. Інший сквер належав завзятим аматорам «козла». Аж на су-судніх вулицях відлунювали удари кісточками доміно об дубові столи.

Той сквер, куди зараз потрапив Анатолій, був тихим пристановищем шахістів. З доміно та банальними шашками сюди б ніхто не насмілився й поткнутись,— колючі шпильки дотепів примусили б шукати іншого притулку.

Цих традицій не могли порушити ні літні спеки, ні зимові морози.

Анатолій, забувши про Вадима, присів до столика і почав стежити за наступом білих. Сквер був непогано освітлений, мороз помірний, отже і партнери, й глядачі, що мовчки спостерігали гру, не поспішали залишити цей затишний куток.

Тим часом. Вадим, виглянувши з під'їзду, помітив, що Анатолій не збирається припинити свого переслідування. Те, що він схилився до шахової дошки,— лише тактика і, на думку Вадима, досить нехитра. Ясно, він шукає приводу вчинити скандал і постарається це зробити в якомусь темному провулку. Від таких молодців можна всього чекати. В них інколи трапляються і свинцеві кастети, і залізний шворінь під полою, і навіть фінка.

Краще зайвий раз поберегтися, ніж безглуздо ризикувати...

Під'їзд, у який зайшов Вадим, був йому добре відомий. Тут на третьому поверсі жила Клара, а тепер і Лариса. Вадим сьогодні не мав наміру відвідати подруг, проте склалося так, що це було найкращим виходом.

Він кілька разів намагався порозумітися з Ларисою, але вона була невблаганна. І це ще більше розпалювало Вадима. Йому навіть здалося, що він її справді любить, і Вадим щиро порадувався з цього. Вже давно він був нездатний будь-кого покохати. Це здавалося йому цілком природним: мав же зрештою прийти вік, коли людина починає значно більше жити розумом, ніж серцем. Ось він і прийшов. Все було, все він знає. Великою і малою мірою... Які ж тут можуть бути вирування пристрастей? Можна зустрічатися, можна казати що завгодно. І чим краще зважені слова, тим точніше вони влучають в ціль. Але ж кохання, справжнє кохання... Ні, це вже справа минулого!

Коли Вадим домагався Лариси, йому ще не були відомі ті потаємні пружини, які спонукали його на це. І лише в ту хвилину, коли вона, розпалена їх близькістю, поклала голову йому на груди, дослухаючись до спокійних, розмірених ритмів його серця, Вадимові раптом стало страшно: що, як вона підслухає ті почуття, які зараз оволоділи ним?..

А Вадимом тієї хвилини володіли почуття, невтішні для Лариси. Він п'янів не стільки від кохання, скільки **бід** свідомості, що помста за давню поразку звершена. Десять років Вадим плекав надію, що колись він примусить Ларису пошкодувати за вчинок, який у свій час завдав йому чимало болю. І ось він має повну змогу втішатися цією помстою!

З цього неважко зробити висновок, чому він так помірковано поставився до палких слів Лариси, коли вона вирішила одразу ж про все повідомити Турбая. Він волів краще півгодини пересидіти в тісній, напівтемній конурці, ніж потім усе життя докоряти собі за поспішність.

І все ж якась незрозуміла сила штовхала його до Лариси. Значить, він кохає?.. Чи то знову промовляє в ньому вражене самолюбство, скаржитись

на відсутність якого у Вадима не було найменших підстав?..

Вадим належав до людей, які не люблять вдаватися до самоаналізу, хоч і вважав, що його аналітичний розум вже давно панує над серцем.

Бронзова табличка на дверях—«Професор Д. П. Мединський» — була ретельно начищена, і це здивувало Вадима. За логікою подій Кларі належало б її зовсім зняти. Хіба ж це не радість для неї — позбутися цього нудного дідугана, стати господинею чудової квартири і єдиною спадкоємницею гонорарів за наукові праці, що перевидавалися не так уже й рідко? До того ж, Клара не мала звички приховувати, що вийшла за Мединського лише з розрахунку.

Вадим подзвонив.

Як же він був здивований, коли двері відчинилися і на порозі з'явилася висока, худорлява постать одягненого в смугасту піжаму Аркадія!.. Ось кому поталанило!

Роздягаючись у великому, світлому передпокої, прикрашеному дорогими картинами в бронзових рамах, Вадим поплескав Аркадія по плечу і тоном, з якого було видно, що він радіє за товариша, сказав:

— Вітаю тебе, старина!.. Радий за тебе. І, чесно кажучи, заздрю.

Аркадій здивовано знизав плечима, його масивні африканські губи округлилися й подалися вперед, ніби він збирався проспівати протяжне «до-о-о...». Обличчя від цього стало непомірно довгим, в чорних очах просвічувало більше наївності, яку важко було сполучити з його віком, ніж розважливості і зрілого розуму.

І він таки справді проспівав:

— О-о-о, та ти, здається, щось переплутав... За що ж мене вітати?

— Ну, як же... Піжама, домашні черевики. Видно, почуваєш себе не гостем, а господарем. Та це й нормально. Клара...

Аркадій перебив:

— Нічого ти не знаєш... Я міг бути лише додатком до Мединського. Окремої чоловічої одиниці я для неї не становлю. Був Мединський — був Аркадій, нема Мединського — і Аркадія не стало. Так-то, Вадиме...

В його словах не відчувалося ні тривоги, ні гіркоти. Очевидно, він давно звикся з цією думкою, знав про це ще раніше.

Тепер настала черга дивуватись Вадимові:

— Чекай. Але ж ти живеш тут?

— Живу. Працюю. Ось ліворуч моя кімната. Вдома стеля обвалилася. Позавчора перейшов. Тимчасово, звичайно... Там ремонт.

І так спокійно до цього ставишся? Аркадій зітхнув:

— А ти гадаєш, з нею можна посваритись? Та й навіщо?.. Що скінчилось — те скінчилось. А дружба лишається. Такими друзями, як вона,

не розкидаються. «Ну ходімо. Наші позачинялись в своїх кімнатах. Хоч з гармат пали...— І він гукнув так, що луна пішла довгим коридором: — Кларо, Ларисо! Гості до нас.

— Сімейка, — посміхнувся Вадим,— «Наші», «до нас». Може, так-таки й звикнеш?

— Дивак ти, Вадиме... Слово честі. Людей не тільки подушка єднає,— серйозно, з неприхованим докором сказав Аркадій.

Клара була гостинна, як і належить господині, Лариса мовчазна й зосереджена. Аркадій — такий, як завжди: розважав усіх то фокусами, то анекдотами.

Вечеряли у вітальні, що водночас була й бібліотекою. Картин тут мало, всі стіни заставлені високими

шафами з книжками. В кутку стояв крилатий І кар з темної бронзи, а в ніші з овальним склепінням висів великий барельєф, на якому був зображений типовий голландський пейзаж: акуратний дерев'яний вітряк для перекачування води з каналу, корови біля водопою, гостроверха вежа недалекого містечка.

Вадим дивився на мешканців квартири, і вони йому здавалися легковажними студентами, яких господарі поселили тут лише на час свого нетривалого від'їзду. Так мало пасували їх безтурботні характери до цієї розкішної простоти!.. І навіщо Кларі треба було влаштовувати цей безглуздий гуртожиток? Чи то вона не знає, як краще розпорядитись і собою, і квартирою?..

Клара звернула увагу на прогалину поміж книгами в одній із шаф.

— А де «Клінічна терапія»? — звернулась вона до Аркадія.— Там же автограф професора Ясенського! Мединський його дуже любив.

— У палітурника. І три томи медичної енциклопедії. Завтра заберу,— діловито відповів Аркадій.

Розмова з Ларисою відбулась у вітальні, коли Клара й Аркадій вийшли... Вадим ще раніше заготував звинувачення, які збирався кинути їй. Він переконався, що умовляти марно. Треба підрізати її впевненість у своїй правоті, довести, що вона не має права відштовхувати його.

«Якщо не помиляюсь,-г думав він,— моральний фактор для неї має вирішальне значення».

І він, присунувши стільця до її крісла, почав:

— Є жінки, які в чоловікові люблять тільки силу. Фізичну, моральну, духовну... Немає в світі страшнішої жінки, ніж така! Перед нею слід завжди стояти з гирями в руках. І підкидати ці гирі, щоб вона бачила твою силу. Завжди в мундирі, застебнутім на всі ґудзики. Не дай боже помітити їй, що

ти теж людина, а значить, не позбавлений людських слабкостей! Не дай боже побачити їй якусь виразку на твоєму тілі! З насолодою садистки вона почне посипати ту виразку сіллю і реготати від задоволення... А чому? Бо тоді вона сама собі здається сильною, і це відчуття її п'янить... Вона не хоче знати, що це лише хвилинний вияв слабкості, вона вже не хоче помічати в тобі того, що помічала раніше...

///

— Вадиме,— сумно промовила Лариса,— я б хотіла, щоб ви висловлювались простіше й пряміше. Ви гадаєте, я вас розлюбила за те, що побачила у хвилину вашої слабкості?.. Звичайно, неприємно побачити близьку людину в такому непривабливому вигляді! Та не це головне...

— А що ж?

— Головне те, що я вас ніколи не любила. Сказати, що я засуджую себе — це значить нічого не сказати... Проте я вже покарана, і цього, здається, досить. Я втратила того, кого любила... Більшої кари бути не може. Навіщо ж ви намагаєтесь продовжити цю кару постійним нагадуванням -моєї провини?..

Вадим потягнувся до її руки, але вона міцніше нап'яла на гр)гди в'язану хустину і сховала під нею схрещені руки. Погляд її був спокійний і навіть співчутливий. Це підбадьорило Вадима.

— Провину? Ви називаєте це провиною?.. Те, що було найсвятішим?..

Лариса підвелась. І лише тепер він помітив, як вона схудла. Очі втратили яскравість, темні промінці зморщок прорізались виразніше.

— Нагадуєте оцими розмовами. Навіть своєю, появою...

Вадим зрозумів, що йому ще раз було вказано на двері.

Вона провела його до передпокою, постояла, поки він одягався. Клара теж вийшла попрощатись.

І тут сталося несподіване замішання. Вадим, виглянувши у вікно, побачив Анатолія, що стояв, привалившись спиною до дерева, і непорушно наглядав за Кла-риними вікнами.

Вадим зблід, відступив од вікна. І Клара, й Лариса помітили нервове посмикування його щік.

— Що сталося? — стривожено запитала Клара.

— Та тут один... Невідступно переслідує мене. Подруги одночасно виглянули у вікно, але на побачене реагували по-різному.

У Лариси вихопився лякливий вигук:

— **Анатолій!..**

У Клари — веселий, задерикуватий:

— Невже?..

І вона зайшлася сміхом.

— Та не я буду, якщо не роздивлюсь на цього парубійка! — Сміх заважав їй до кінця вимовляти фрази.— Отак поглумитися... Ха-ха-ха!..

Вона нашвидку встромила ноги в ботики, накинула на плечі шубку і з непокритим волоссям стрімголов вишмигнула з квартири. Ніхто не встиг не тільки затримати її, а навіть опам'ятатись.

Кілька разів пройшовши повз Анатолія, що вперто не бажав її помічати, Клара вигадала відчайдушний маневр, на який була здатна лише вона. Вскочивши в сніг, який у скзері поміж деревами сягав їй майже до колін, вона «загубила» ботики і тепер місила замети босими ногами — в самих капронових панчохах.

Анатолій, що стояв поруч, не міг не прийти їй на допомогу.

Роздягнувшись, він розстелив реглан і, легко піднявши Клару, переніс на нього. Закутавши змокрілі ноги полами її шубки, сказав:

— Посидьте так. Я зараз знайду ваші ботики. І почав ритися в заметі.

— А ви шукайте, шукайте довше!.. Мені зовсім не холодно.

Анатолій глянув на неї — чи не божевільна?

— Та не дивіться на мене так!.. Повірте, що мені хороше і я абсолютно при своєму розумі. Просто глянути на вас хотіла. А то чую — Анатолій та Анатолій. А який він?.. Тепер побачила.

— Від кого ж це ви чули? — засміявся хлопець, пройнявшись її заразливою веселістю.

— Від знайомого вам доцента,— злукавила Клара.

— А ви ким йому доводитесь?.. Може, сестра?

— Вгадали!

Вона відкинулась на руки, ніби під нею був не сніг, а зелений моріжок, і лукаво поблискувала іскристими очима. її обличчя в освітленні ліхтарів здавалося вирізьбленим із мамонтової кості.

«До біса вродлива! — подумав Анатолій.— І, здається, з характером».

Коли ботики були знайдені й застебнуті, Анатолій допоміг їй підвестися і провів до самого під'їзду.

— А знаєте, я рада, що познайомилася з вами. Я таким вас і уявляла, — сказала на прощання Клара.

113

Анатолій довго іде стояв, дивлячись у темну прогалину під'їзду, де вона зникла. Щось незнайоме заворушилося в його душі...

12

Турбая вже ніщо не дивувало. Інакше він собі й не міг уявити «хазяйства майора Горбатюка», як за військовою традицією любив інколи жартома називати колгосп «Перемога» Прокіп. Це ж колись на всіх фронтових перехрестях можна було побачити фанерні дороговкази, на яких з метою збереження військової таємниці писалися такі незвичайні для війни слова: «Хазяйство полковника Турбая...», «Хазяйство майора Завалихіна...»

Тепер те, що колись було тільки звичною умовністю, набирало зовсім іншого змісту.

Ось воно відкривається перед очима — справжнє хазяйство!..

В кутку широкого колгоспного подвір'я височить бетонна маківка водонапірної башти. Вона ще здалеку промовляє всім проїжджим — в цьому колгоспі для скотини не тягають воду з колодязя. А далі самі робіть висновки про рівень господарства...

О, для досвідченої людини з отієї маківки випливало багато висновків!

І раптом Турбай зрозумів, що йому не треба шукати ніяких пояснень, що все відкривалося його очам відразу, ніби він сам разом з Горбатюком створював це господарство. Невже все те, що він для себе вважав далеким і незнайомим, виявиться таким простим і до кінця зрозумілим?

Потім Іван Юхимович подумав, що не танковою ж частиною він командував, а лише кавалерійською!.. А кавалерійський полк в певному розумінні — те ж саме колективне господарство. Ті ж самі проблеми — як і де напоїти коней, як забезпечити сіном, вівсом; як і де розташувати кузню, щоб коні були своєчасно підковані, а вози — полагоджені; як влаштувати комори для амуніції та збруї... А хіба не доводилось інколи впрягати полкових коней в плуги і самим орати поля?

А сінокоси, незабутні сінокоси! Як їх любили солдати **і** офіцери!..

Від корівника запахло силосом і гноєм.

І Турбай відчув, що потрапив у знайому з дитинства стихію. Коли ж зі стайні морозним вітерцем донесло пахощі кінського поту, ніздрі його розширились, обличчя посвітлішало, і він ніби поширшав у грудях.

— Яка глибина свердловини? — запитав він Гор-батюка, кивнувши на водонапірну башту. — У нас до війни в літніх таборах глибина становила сорок п'ять метрів. Дебіт води — п'ятнадцять кубометрів на годину. Цього вистачало цілком. Правда, недалеко були озера...

— Сорок п'ять? — посміхнувся Горбатюк.— Буча-цький горизонт. Ні, ми його пройшли. Нам цього замало... У нас же водопровід по всьому селу! Наша свердловина — вісімдесят метрів. Дебіт води — тридцять кубометрів на годину. Вистачає. Не скаржимось.

— Так,— роздумливо сказав Турбай, щось підраховуючи,— значить, автопоїлки звільнили вам...

Він назвав цифру вивільнених робочих рук.

— Правильно,— погодився Прокіп.

Вони вже оглянули корівники й свиноферму. Скрізь Турбай бачив зразковий порядок, чистоту й розумну дбайливість.

В приміщенні електростанції, виблискуючи маховиками, безшумно крутив динамо потужний локомотив нової, незнайомої для Турбая конструкції. При своїй масивності він здавався таким легким, що боязко було стояти поруч. От зірветься з місця й полетить.

— Угорський,— з повагою розглядаючи табличку з назвою фірми, пояснив Горбатюк.— До самого міністра їздив, поки наряду добився...

— Значить, хто багатий, тому й дають? — якось невесело посміхнувся Турбай.

Чи знав Іван Юхимович, що йому ще не раз і не двічі доведеться поставити й собі, й іншим таке запитання?.. Ні, він поки що цього не знав. Запитання напросилося само собою, а відповідь на нього вперше насторожила Турбая.

Горбатюк позирнув на полковника хитрими, примруженими очима.

5*

— Ну, а ти кому придавав і полкову батарею, ї тачанки, і бронееескадрон?.. Хіба не тим, хто вирушав у прорив?..

Ці слова здались Турбаєві цілком переконливими. На них би й спинитись Прокопові. Але він, очевидно, подумав, що не до кінця переконав свого командира, чиєю думкою про себе дорожив, і тому додав необережну фразу, що провела першу борозну поміж ними:

— Дай таке добро у Пальміру — під снігом заіржавіє...

Турбай різко повернув голову до Прокопа, але стримався і промовчав. Його поки що вразило в словах Горбатюка лише одне слово — Пальміра!..

Як часто він думав про неї і як мало її зназ!.. По суті, він знав її такою, якою вона була в роки його юності. Чи можна нечасті наїзди до батьків серйозно брати до уваги?.. Він був гостем, а гостя через чорний хід у дім не водять. І хоч Турбай не раз ночував у жнива біля молотарки разом з іншими колгоспниками, він все ж таки лишався гостем, якому робота в полі завдавала насолоди, була своєрідним відпочинком... А після війни він майже не знав Пальміри. Двічі приїжджав до Марії, але розмови були такими напруженими й болючими, що помітити щось, окрім її суворих очей та змарнілого обличчя, він не міг. І все ж дещо помітив.

Дорогою ціною обпаленій війною країні діставався цукор. Для того, хто бачив, якими кривавими мозолями він добувається, цукор був не солодкий. Але ж підростали діти, їм рано про це знати, і колгоспниці не шкодували рук, бо вони передусім були матерями...

Що важила для жінок та робота, Турбай помічав тоді по Марії. Він пам'ятав її руки...

Всі тоді в Пальмірі жили вірою, що незабаром настане велике оновлення, бо мусила ж ця щедра, напоєна потом і кров'ю земля сторицею сплатити живим те, чого вже ніколи не одержать мертві!..

І ось вона, Михайлівка!..

Тут, звичайно, є свої радощі і свій смуток,— коли людина перестає їх відчувати, з неї треба знімати мірку для домовини. Але міра радощів і смутку в цих людей зовсім інша, вона вже не пов'язана зі шматком хліба насущного.

І коли Турбай думав про це, його повага до Проко-па переростала в захоплення.

Проте Івана Юхимовича насторожила відверта зневага до його рідної Пальміри, що виявилась не стільки в словах Прокопа, скільки десь за словами — в посмішці, в іронічному зблискові примружених очей, в якійсь затаєній думці, що промайнула на його обличчі.

Що це?.. Невже там справді так погано?

Але ж Прокіп не тільки голова колгоспу «Перемога», а ще й комуніст. І навіть не рядовий комуніст — член бюро райкому, член обкому... Звідки ж ота зверхність і зневага?

Коли закінчився огляд господарства, Прокіп узяв Івана Юхимовича за борт венгерки, наблизив до себе і сказав на вухо, ніби те, що він говорив, було великою таємницею:

— Зараз я тобі піднесу такого гостинця, якого ти років десять не куштував!

Він повів його за велике, довге, вкрите сірим шифером приміщення колгоспної майстерні, з відчинених дверей якої було чути цокіт молотків, тихий шурхіт металевої стружки, що в'юнилася на токарних верстатах і падала додолу залізною піною. Крізь вікна Турбай побачив і зосереджені обличчя токарів, які стояли за верстатами.

Такій майстерні могла б позаздрити перша-ліпша МТС.

Вони опинилися за глухою стіною майстерні. Турбай не повірив власним очам. Йому здалося, що він знову потрапив у рідний кавалерійський полк.

Весь простір поміж майстернею, загорожею і корівниками був перетворений на манеж. Ось стоять низенькі, але густі дерев'яні «клавіші», небезпечні для коня й вершника тим, що їх треба подолати дрібними стрибками. Кінь не встигає опустити передні ноги, як перед ним виростає новий «клавіш»... І часто коні, здатні взяти найвищий бар'єр, падали саме тут. Добре, коли вершник встигав вихопити ногу із стремена!

Далі починається простий паркур — в невисоких дерев'яних стовпцях просвердлені глибокі дірки, в які встромлена товста лоза. Станки з лозою стояли за всіма правилами кавалерійського статуту; один — праворуч» другий, на відстані трьох метрів,— ліворуч, і так аж до опудала, якому треба було на шаленому алюрі пронизати набиту тирсою голову.

Тут були ворота, які крутилися на осі, коли кінь торкався до них копитами, дерев'яна стіна, що розвалювалася від найменшого дотику, шлагбаум триметрової довжини, подолання якого вимагало високої майстерності. І знову лоза — на бар'єрах, на крутих поворотах, навіть на «клавішах».

Подолати всі ці перешкоди, зрубати всю лозу, не звалити жодного бар'єра здатний був лише кіннотник найвищого класу.

А в кутку манежу Турбай побачив худорлявого хлопчину років сімнадцяти, що тримав за повіддя двох під-сідланих англійськими сідлами жеребців. Один був вороний, з білими до колін передніми ногами. Він стояв спокійно, час від часу розпліскуючи копитом снігову кашу. Другий — сірий, в темні яблука. Цей люто позирав налитим кров'ю оком на свого сусіду і тягнувся, намагаючись відгризти йому вухо. Але хлопчина, видно, добре знав задерикуватий характер сірого красуня з могутніми грудьми. Вдаривши пужалном по храпу, хлопець брав його біля самих трензелів, відштовхував кінську голову і, подавшись назад, ставав поміж ними.

Іван Юхимович приховав своє здивування манежем і захоплення добрими кіньми,— надто багато причин було сьогодні для захоплень. Він тільки запитав:

— Та чи ти весь свій ескадрон поселив у Михай-лівці?.. Класичний манеж!

У Горбатюка, мабуть, болітимуть м'язи на щоках — з його обличчя не сходила вдоволена посмішка.

— Е-е, де він, мій ескадрон?.. Тепер клич — не докличешся. Один було поселився в мене. Ординарець мій, Калина. Виявився падлюкою. Я його вигнав...

Тепер Турбай зрозумів, чому Калина промовчав про Горбатюка, коли вони минулого року майже до ранку просиділи в кабінеті Івана Юхимовича. Розповідь Калини про своє повоєнне життя була на диво стримана. Згадувалось в тій розповіді і про те, що в

Пальміру він прийшов із Михайлівни, де посварився з головою колгоспу, але що цей голова — сам Горбатюк, він не сказав...

Горбатюк був одягнений у синю формену венгерку, на голові горіла червоним денцем каракулева кубанка, що надавала його крупному, розповнілому обличчю дещо кумедного вигляду: робила його приплюснутим донизу.

Проте враження цієї кумедності зникло відразу, як тільки коновод дістав із кишень заяложеної ватянки дві пари шпор з новенькими ремінцями і подав їх Гор-батюкові. Очі майора блиснули молодечим завзяттям, обличчя стало натхненним.

— Візьми, полковнику,— простягнув Прокіп одну пару Турбаєві.

Хлопець відстебнув від сідел приторочені шаблі. Горбатюк спершу видобув з піхов одну, спробував лезо нігтем, як пробують бритву, потім те ж саме проробив з другою.

— Молодець,— похвалив він коновода.— Голитися можна.

Турбай сів на сірого, а Прокіп—на вороного, і друзі виїхали на вихідні позиції.

Турбай відчув, що жеребець під ним, як прийнято казати в кавалерії, непогано відремонтований: він слухався не тільки шпори, не тільки шенкеля, а найменшого повороту корпусу. Ним можна було управляти без поводів.

— Сам ремонтував чи на кінзаводі? — запитав Турбай.

— Сам. Я ж до війни у ремонтному ескадроні служив... Між іншим, на нього ніхто, крім мене, не наважується сідати. Якщо відчує на собі не нашого брата — гибле діло... Стає дибки, потім валиться на спину.

— Не лякай, не боюся,— посміхнувся Іван Юхимович.

— Ще б пак! — весело підморгнув Прокіп. Першим повів свого жеребця на «клавіші» Горбатюк!..

■Що й казати,— тут було на що подивитись! Рубка лози в манежі — не велике мистецтво. Тільки людям, що не знають, якою ціною **добуваються** вміння

опустити шаблю в тисячну долю секунди, коли сила руху коня і м'язова сила руки зливаються воєдино, породжуючи удар, що зрідні лише ударові блискавки, ця трудна наука може здатись легкою. Варто спізнитися на тисячну долю секунди — і лоза стоятиме не-ушкоджена. Людський мозок нездатний контролювати таких блискавичних рухів, отже, доводиться покладатися на здатність наших м'язів до автоматизму.

Тим часом Горбатюк уже вів свого жеребця по діагоналі, спрямовуючи його на високий шлагбаум. Віддав повід, піднявся на стременах, в повітрі зблиснула шабля — жеребець могутньою птицею перелетів через цю останню перешкоду. Товста лозина, що стояла на шлагбаумі, зникла.

Іван Юхимович, стримуючи розгаряченого жеребця, що нетерпляче танцював під ним, захоплено дивився, як майстерно Прокіп орудував шаблею. З таким важко змагатися!..

Збивши кубанку на саму потилицю, Горбатюк виїхав із манежу. Він витер спітніле обличчя об підняте плече, оглянувся і роздратовано промовив:

— Знов оті кляті три лозини... Зажди в мене на отому повороті — осічка.

— Із п'яти десятків три — це дрібниця. — заспокоїв його Турбай.— Здорово, Прокопе. Я дістав справжню насолоду.

Черга була за Турбаєм. Поки хлопчина встромляв у станки нову лозу, Іван Юхимович проскакав по пар-куру манежним галопом, щоб випробувати жеребця. Результатами він лишився цілком задоволений і, повагом під'їхавши до Прокопа, попросив:

— Ану, дай твою шаблю. Трусну стариною.

— Мою? — здивувався Прокіп.— Гадаєш, у тебе гірша?..

— А мені обидві потрібні.

На отетерілому обличчі Горбатюка з'явився вираз подиву і навіть страху. Турбай збирається рубати двома шаблями одразу, та ще з такими складними перешкодами!.. Це було майже неймовірно. За все життя Горбатюкові доводилося бачити лише одну людину, якій це вдавалося. То був корінний станичник Архи-пов — рубака з діда-прадіда. А що полковник Турбай володів таким рідкісним умінням — того він ніколи й не чув!

— Боюсь, Іване. Коня пораниш — то ще півбіди. А якщо ногу разом з чоботом...

Турбай сам зняв шаблю з Горбатюкової руки, мовчки намотав темляк собі на ліву кисть.

Схрестивши два смертельних леза перед обличчям, він ледь помітно торкнув жеребця шпорою.

Те, що тепер побачив Горбатюк, було не схоже ні на звичайний конкур-іппік, ні на офіцерську рубку. По манежу скакав не вершник, в руках його були не шаблі — то летів смерч у подобі вершника, все змітаючи на своєму шляху.

Над його сірою папахою звивалися гострі сталеві змії, він кидав їх під копита коневі, і вони ніби провалювалися кудись під землю, але зринали знову, сіючи на своєму шляху цілковите спустошення. Ударів не було чути — з такою легкістю Турбай зрізаз кожну лозину, хоч хлопець, видно, стараючись підтримати честь мундира свого голови, вибрав для полковника найдебеліший сухостій. І якби випадковий удар упав не на лозину, а на станок, з якого вона стирчала, то, мабуть, і він був би перерізаний. Та удари обох табель були такі точні, що можливість промаху виключалась. Тонкий шрам від ворожої шаблі, що перетинав праву щоку Турбая, робив його обличчя грізним, нещадним.

Горбатюк дивився на це видовище з неприхованим подивом. Його щоки налились кров'ю. Він заздрив. Та й було чому позаздрити!..

Прокіп не помітив, як з фанерного «бобика», що спинився біля майстерні, з трудом виштовхав своє велетенське тіло Ладимко і, підійшовши до нього, спостерігав дивовижну рубку Турбая. Горбатюк оглянувся лише тоді, коли за його спиною пролунав бас Ла-димка:

— Чого скис?.. Завидки беруть?

Прокіп промовчав. Дістав із кишені венгерки засмалену люльку, подав її Ладимкові.

— Я хотів було послати нарочним...

— І трудодень йому записати. Чи не так? Горбатюк, спохмурнівши, від'їхав. В нього й так настрій підупав, а тут іще Ладимка дідько приніс. Треба ж було йому забути свою носогрійку!

Коли Турбай зійшов з коня, Ладимко, потискуючи йому руку, сказав:

— Оце, полковнику, дивився я на тебе й думав: невже разом з тобою і твоє мистецтво.помре?.. Невже ти, полковнику, — остання в світі шабля?

— Помирає все, що мусить померти,— стомлено посміхнувся Турбай. — В майбутній війні шаблею можна буде лише від мух відмахуватись.

І, дивлячись кудись повз Ладимка, подумав: «Таки ж правда. Остання шабля... Останній із могікан. Коли ж і хто був першим? Десь, мабуть, п'ять чи шість тисяч років тому. З бронзовим мечем...»

Йому захотілося яскравіше уявити того першого. Жодна зброя так довго не жила, як шабля.

А може, першим кавалеристом була людиноподібна мавпа, що, тримаючи в руці ломаку, спритно стрибнула з дерева на спину переляканого праотця зебри і сучасного коня?..

Йому стало смішно, коли він, останній кавалерист, уявив собі першого. І все ж, мабуть, так воно й було.

Ладимкові теж заманулося сісти на коня. Кавалеристом він не був, сідла не любив, а шаблю взагалі ніколи не тримав у руках. Зате він колись брав участь в інших змаганнях, що були поширені серед степової молоді.

Учасники цих веселих сільських змагань сідали охляп на коней, брали в руки великі торби, наповнені тирсою, і ганялися одне за одним, намагаючись завдати торбою такого удару, щоб супротивник звалився з коня.

І ось тепер Ладимко умовив Турбая, який в молодості брав участь в таких змаганнях, помірятися з ним силою і спритністю.

— Несолідно для секретаря райкому, навіть для другого,— жартував Горбатюк.

— Якщо завжди пам'ятати про свій чин, то й ложку до рота несолідно підносити. Як же!.. Звичайні смертні теж так роблять, а секретар райкому і борщ сьорбати мусить на вищому рівні,— в тон йому відповів Ладимко, розсідлуючи вороного.— Ану, полковнику, покажи, яка в тебе посадка без сідла. Шаблею орудувати я не мастак, а цього діла ще, здається, не забув.

Очі в Ладимка здавалися маленькими, майже непомітними. Зате не можна було не помітити його розумного, виразного погляду, в якому завжди світилася неспокійна — то сувора, то любляча — думка. І від неї сховатись неможливо. Коли дивишся в обличчя Ла-димкові, думка та стає майже зримою, і ти нічого не бачиш, окрім неї. Так у тихий зимовий вечір ти не-здатний розглянути хати і вузенького віконця під стріхою, зате виразно бачиш вогник, що пробивається крізь нього. Тебе, власне, й хата зацікавила лише тому, що є отой вогник, а за вогником — чиясь думка. Значить, хата живе, думає. І якими б не були ті думи — гнівні; радісні чи печальні,— вони обов'язково пов'язані з землею, з щоденним трудом на цій землі.

В Ладимкові Турбай помітив надмір духовної сили, **і** це, як ніщо інше, збудило в ньому симпатію до кремезного степовика. Який з нього секретар райкому, Турбай не знав і не наважувався робити про це висновків. А що в його натурі жила міцна й надійна народна закваска — те Іван Юхимович помітив одразу. Він вірив, що Ладимко належить до людей, всі вчинки яких зумовлені любов'ю до народу. А справжня любов ніколи не керується потребою щось брати для себе. Вона живе іншою потребою — віддавати... Віддавати все, що має, все, чим багата. Трагедія для неї настає не тоді, коли

їй забороняють брати, а тоді, коли не дозволяють віддавати. Про що б то не йшлося — про майно, про досвід чи про життя...

Роздуми не завадили Турбаєвї розсідлати жеребця **і** приготуватися до змагання, але, очевидно, завадили його виграти. Бився він не досить уважно **і** на удари Ладимка відповідав неохоче. А той крутився, як біс,— він був підігрітий спогадами про далеку молодість. Його кінь, відчувши на собі незвичайного вершника, також був збуджений, розпліскував гарячу піну з трензелів.

Коли Турбай сильним ударом був збитий з коня, Ладимко підійшов до нього й запитав:

— Ти, видно, Іване Юхимовичу, не в настрої?.. Так би одразу й сказав. А я накинувся, мов дурень на кислиці.

— Настрій у мене чудовий,— відповів Турбай.— Просто відвик сидіти на коні без сідла.

І тут до Ладимка підскочив Горбатюк. В очах його світилася якась розлючена радість. Він вирвав повіддя з рук Ладимка, крикнув Турбаєві:

— Ану, Іване, зі мною!..

— Якщо дотримуватися правил, — посміхнувся Турбай,— то треба запрошувати не переможеного, а переможця.

— Яке мені діло до переможця?.. У нас свій рахунок.

Іван Юхимович зрозумів, що Прокопові хочеться відігратися за попередню поразку, і, посміявшись в душі з його самолюбства, погодився.

Та як же був здивований Турбай, побачивши обличчя Горбатюка в ту хвилину, коли Прокіп заносив свою торбу з тирсою над його головою! В Прокопових очах було щось більше, ніж просте завзяття, породжене змаганням. Це була ненависть, справжня ненависть, наче Турбай заподіяв йому щось лихе. Здавалося, для Прокопа питання про те, хто кого зіб'є з коня, було питанням життя і смерті. Ніби за цим змаганням стояло інше, більш значне, яке вже Горбатюк угадував, а Турбай про нього ще не знав нічого. І в тому ще невідомому двобої дуже важливо, хто лишиться на коні, а хто — під конем...

І Турбай налетів на Горбатюка з такою силою, що той захитався, а за кілька хвилин звалився з коня.

Коновод одразу ж вихопив із його рук повід, а Турбай допоміг Прокопові підвестися.

Горбатюк, не сказавши ні слова, відійшов у куток манежу, закашлявся, витер спітніле обличчя хустинкою. Турбай наглядав за ним здалеку.

— В цьому він весь,— тихо сказав Ладимко, взявши за лікоть Івана Юхимовича.— Він, очевидно, поставив на себе й на тебе якусь ставку і програв її.

— Ставку? — здивувався Турбай.

— А ти хіба **не** зрозумів?.. Такого хазяїна, як він, пошукати треба. За це його й люблять в області. Але як тільки...

В прощанні з Ладимком Турбай вловив неприховано дружні почуття, якими пройнялися вони обидва. Дві сильні руки потиснули одна одну,— і, здавалося, то від їх твердості, як від дотику кременю до кременю, народилась іскра, що потім надійною чоловічою любов'ю засвітила їхні очі. Ніби й не трапилось нічого такого, що здатне було їх зблизити. Напевно, в дружбі, як і в коханні, не завжди потрібні передісторії. Кожен з них відчував, що вони чимось дуже близькі і що незабаром стануть один одному в пригоді.

І раптом Турбая ніби хтось за груди смикнув, за саме серце, і воно обізвалося болем і радістю — Пальміра!.. Пасльон попід тинами, пасльон і кропива,— перші принади і перші перешкоди. Хлопчисько ще не знає, що так буде все життя, що так мусить бути. Він розгортає голими руками кропиву, руки беруться білими пухирцями, сльози течуть з очей, але ось вони — жадані чорні ягоди, бур'янові родичі винограду!.. Мати з них напече пиріжків. Вони будуть такі смачні!..

Мати... Вона померла в сорок восьмому. Стара вже була. А Турбай спізнився на похорони...

Прокіп чомусь дуже занепокоївся, дізнавшись про бажання Турбая відвідати Пальміру. Та коли Турбай попросив у нього того ж таки сірого, в яблука жеребця, на якому гарцював по манежу, Прокіп охоче погодився. Для нього це означало, що Іван у Пальмірі не забариться.

Як тільки Іван Юхимович виїхав з колгоспного двору, Горбатюк наказав шоферові подати машину.

Незабаром він уже сидів у добре вмебльованому кабінеті Кузя.

— Скільки разів я ставив питання про Вишиваного? — нервово запалюючи цигарку, вигукнув Прокіп.— Це ж знущання над людьми! Він же п'є не висихаючи.

— Чекай, чекай,— стримано перебив його Кузь.— Поясни, в чому справа. Ти ж знаєш, що Вишиваний почав працювати в районі ще на початку колективізації. Такими кадрами розкидатись ми не повинні.

— Значить, молитися на них за їхній стаж? Анкети їхні на покуті повісити?

— Я, власне, не проти, —спокійно зауважив Кузь.— Треба тільки, щоб не міняли шило на швайку. А я не бачу в Пальмірі кандидатури, яка б заслуговувала на увагу. В тім-то й біда, Прокопе Микитовичу.

Горбатюк набрав повні груди густого цигаркового диму і запахкав, як паровоз, випускаючи його кільцями над піднятою головою. Потім поклав

недокурок у попільничку і, не дивлячись на секретаря, сказав:

— Туди щойно поїхала така кандидатура, що нам з тобою і не присниться.

— Хто? — зацікавлено підвів брови Кузь.

— Полковник Турбай.

Обличчя Дмитра Івановича витягнулося, очі неспокійно закліпали.

— Я б руками й ногами голосував за нього. Але мені навіть на думку не спало, що він погодиться надіти на себе таку лямку. Навіщо йому це?.. Пенсія, здається, дозволяє...

— Ти, Дмитре, не розумієш обставин. Іван мені нічого не сказав, але я співставив деякі факти... Пригадуєш, Ганна Щербина на минулому пленумі райкому натякала на те, що Вишиваний не дає проходу якійсь Марії Турбай? Казала, що це — жінка, котрій і без нього довелося немало горя зазнати... Пригадуєш? От і я пригадав. А Марія — то ж його дружина! Як я тепер розумію — перша... А з другою, видно по всьому, в нього щось розклеїлось...

— То чого ж ти мовчав?.. Треба запросити в райком, побалакати. Може, й справді погодиться.

Горбатюк забарабанив пальцями по гнутих підлокітниках крісла. В кабінеті було парко, він розстебнув комір кітеля, зшитого за військовим зразком, хоч на плечах не було помітно слідів від погонів. Очевидно, Прокіп його пошив недавно.

— Скажи, коли б я збирався зробити якийсь легковажний крок, невже б ти не застеріг мене від нього?.. У Турбая зараз настрій такий, що він здатний погодитись. Та чи надовго це?.. Протягом десяти років він звик жити, не обтяжуючи себе якимись серйозними обов'язками. А нам треба засукати рукава та аж по самі лікті порпатися в гною, доки відкриється золоте дно. Мабуть, не рік і не два. Чи вистачить у нього терпіння?.. Та коли б навіть вистачило, то чи маємо ми право штовхати цю літню людину на такий непосильний труд?.. Адже він своє зробив... І на правах друга я мушу діяти так, щоб забезпечити Іванові спокійну старість. Якщо навіть доведеться піти на тимчасову сварку.

— Гадаю, до цього не дійде... Що ж, тоді треба ще раз випробувати Гопкала. Ти не заперечуєш?

Горбатюк саркастично посміхнувся.

— Гопкало, звичайно, не геній, але... Добре хоч те, що неполюбляє спиртного. Якщо потурбуватися про актив, то, може, впорається.

Горбатюк вийшов з кабінету Кузя цілком задоволений. Скоса глянувши на власний портрет, що висів у вестибюлі серед інших Героїв Соціалістичної Праці, він зійшов на райкомівський ґанок, застебнув доху.

В повітрі пахло весною. Вона ще далеко, десь за морями чистить дзьоба об своє зелене пір'я, але крила її вже готові до польоту.

Кажуть, журавель, збираючись перелітати Чорне море, бере в дзьоб важкий камінець, а долетівши до середини, випускає його — і камінець іде на дно. Журавель робить це для того, щоб друга половина дороги здалась йому легшою.

Хіба не Так само діяв Горбатюк?.. Прийшли б та побачили, яку він скелю у свій час звалив собі на плечі! Жодного справного воза не було, а півтора десятка коней нагадували ходячі драбини.

Тепер можна скинути той камінь, розігнути горба. Бач, навіть секретар райкому слухається його порад. А спробував би не послухатись! Хіба Прокіп не знає, що його власна слава — то слава Кузя?.. Пишуть у газетах про Горбатюка, наводять прожектори на нього, а одсвіт падає на Дмитра Івановича, і його поруч Про-копа видно далеко. Не будь у районі Прокопа — ніхто б і про Кузя не згадав. Можливо, тільки б догани сипали та з ревізіями наїжджали... А то, бач, питають: «Це який Пилипівський район? Отой, де Прокіп Горбатюк головує? Ну як же, знаємо!..»

Може, Прокіп завчасно забив тривогу в зв'язку з поїздкою Турбая в Пальміру? На Івана, мабуть, чекають там такі несподіванки, що йому й небо немиле буде. А все ж краще попередити, ніж спізнитись... Завбачливість ще ніколи й нікому не шкодила.

Горбатюк не любив почувати себе в чомусь неправим, тому він зумів переконати і себе, й Кузя, що це було саме так.

Тим часом Іван Юхимович скакав по зимовій дорозі. Давно він не відчував такої бадьорості у всьому тілі, що, мабуть, була породжена насолодою від верхової їзди. Коли він під'їжджав до знайомого з дитинства пралісу, вже вечоріло.

Турбай підганяв коня, бо там, за пралісом, у безбережній синяві місячної ночі, має відкритися його очам рідна Пальміра.

ЧАСТИНА ДРУГА

Мене там мати повивала І, повиваючи, співала, Свою нудьгу переливала В свою дитину...

Т, Шевченко

„СТЕПОВА ПАЛЬМІРА"

1

Пальміра лежала у великій улоговині, поміж положистих схилів, що оточували її з трьох боків. Вулиці в'юнилися і повільно збігали вниз, до невеличкої річки, яка з кожним роком мілішала, а в засушливе літо й зовсім пересихала. Там, куди раніше можна було загнати цілий табун коней, тепер, у липневу спеку, півень переходив убрід.

Верби та осокори всохли, і тільки акація в короткий період цвітіння наповнювала село своїми п'янкими пахощами.

В селі майже не було садів, — їх вирубували, бо вони не виправдовували податків,— тому пасльон та білі ароматні «варенички» акації, як і колись, в роки Турбаєвого дитинства, були для дітей запашними ласощами. Діти їх ждали з нетерпінням, але ждати ще довго — село завалене снігом до самісіньких стріх.

Анатолій прибув на канікули тоді, коли мати вже видужувала. А було їй зовсім зле — ходила на ставок полоскати білизну, провалилася, прийшла додому ледь жива. Днів зо три горіла так, що Ларивон побоювався, чи й виживе.

Вона ще була слаба, але вже підводилася з ліжка, топила в печі, варила страву. Ця хатня робота не здавалася їй обтяжливою. Прибігала Катерина, допомагала поратися, приносила ліків од фельдшера. Та як тільки з'явився Анатолій, дівчина перестала заходити.

Чого б це?.. Адже раніше вона намагалася забігти до неї саме тоді, коли вдома був Анатолій. Це для Марії було загадкою.

За хатою Ларивона був невеликий садок, що лишився невирубаним лише завдяки Марії. І так мало вишневого цвіту дарувало їй життя, а коли й той не вберегти від сокири, що ж тоді залишиться?..

Сутеніло. Анатолій сидів за столом, схиливши голову на руки, і, дивлячись крізь вологі шибки у засніжений, садок, роздумував. Мати нечутно шурхотіла біля печі, не заважаючи його роздумам.

Чи розказати їй про те, на що він наштовхнувся в батьковому домі? Засмутить це її чи порадує?.. Важко вгадати. Для Анатолія материнська душа була тією фортецею, куди йому ходу немає. Він сам собі заборонив той вхід, бо мати є матір'ю, і думати про неї, як про звичайну жінку, було б блюзнірством. Вона не така, як всі. Те, що інших радує,— її засмучує, і навпаки.

З вигону, де любила сходитись на гулянки сільська молодь, долинали звуки баяна і голосиста дівоча пісня. Анатолій одягнувся і, наказавши матері не пізніше як за годину лягти в постіль, вийшов з хати.

Там, край села на вигоні, стояла колись невелика церква. Вона була знесена комсомольцями тридцятих років. Тепер на цій площі чередник уранці збирав корів, вдень школярі ганяли ганчіркового футбольного м'яча, а

увечері сходилися дівчата поспівати пісень під Грицьків баян. Хлопців у селі лишилось небагато, тож Грицько був завжди «гвоздьом програми».

Сонце вже сховалося за синюватою гребінкою пралісу, що вирізьблювалась на виднокрузі, але повітря ще було насичене останніми променями, наче вони, кинуті на землю, жили окремим життям, не поспішаючи померти десь у засніжених ярах та попідтинню. І в цьому освітленні, що невідомо звідки походило, село втрачало свої буденні риси, здавалося прекрасним, майже казковим. Хатам дуже пасували їхні снігові шапки, землі — біле покривало, а деревам — згустки туману, з якого надвечірній мороз виткав для них невагому одежу інею.

Катерина стоїть поруч Грицька в кремовій хустині з червоними маками, в чобітках на високих закаблуках, у новій спідниці і короткій, до пояса, кофтині з темно-зеленого плюшу. І, здається, не тільки на хустині, а й на щоках у неї маки цвітуть. А русяве волосся заплетене в одну тужаву, довгу косу, що, вільно падаючи з-під хустини, звужується, тоншає і закінчується нижче пояса пухнастим віяльцем, злегка прибитим сріблистим інеєм. Вона нижча від баяніста на цілу голову. Та коли Катерина відходить від нього, це непомітно, бо постать у неї стрункa, пружиниста, і дівчина ступає по землі так легко, що, здається, її гострі каблучки не лишають на снігу ніякого сліду.

Вона тримається осторонь Анатолія, навіть не гляне в його бік, зате голос її стає дзвінкішим, а сміх — голоснішим. Коли ж дівчата починають пісню, голос Катерини здіймається над всіма дівочими голосами, як жайворонок над шумовинням степової трави.

Дівчат не обдуриш мовчанкою — вони знають усе. Наталка, подруга Катерини, смикає її за плюшевий рукав:

— Гадаєш, у нього в інституті є?..

— Нічого я не гадаю! Я не ворожка,— ображено кидає Катерина і відходить від подруги.

У Грицька вуха гострі. Грати він грає, а до розмов теж прислухається. Він одводить Анатолія вбік і, не знімаючи пальців з ладів, каже йому через плече:

— Ти б помічав, з якої сторони сонце сходить, а де заходить.

Він виразно підморгує, киває на Катерину.

Катерина вдоволена з того, що Анатолій побачив її не такою, яка вона була в корівнику. Дівчина впевнена, що хустка і кофтина їй до лиця, тому, лише злегка зашарівшись, витримує його пильний погляд. Та погляд Анатолія спинився на ній лише на якусь мить. Зрозумівши натяк Грицька, він, намагаючись потрапити в тон баяністові, відповідає:

— Сонце — не озимина. Без допомоги агронома зійде.

— Льоду багато! — вигукує Наталка, що невідомо яким чином опинилася біля Анатолія і Грицька.

Обличчя Анатолія стає серйозним, заклопотаним. Він справді не знає, в якому стані пальмірівські посіви. Для майбутнього агронома це неприпустиме упущення.

— Де? — перепитує він Наталку.— Хіба у вас була ожеледь?

— Під оцією шкірою! — хапає його дівчина за борт реглана і, добре трусонувши, мало не валить в замет.

Всі сміються. Сміється й Анатолій. Йому весело. Особливо радує те, що він не почуває себе серед ро-весників-односельчан білою вороною.

Наталка, зруйнувавши снігову бабу, набирає повні пригорщі снігу, обсипає Грицька разом з баяном. Хлопець сердиться, але не за себе — за баян. Обережно витирає полою дешевого демісезонного пальта його блискучі грані, картає дівчину:

— Ну де твоя голова?.. Спробуєте без баяна. От завтра не винесу — тоді знатимеш...

— Хвали мене, губонько, а то до вуха роздеру! — задерикувато кидає дівчина і насипає йому за комір снігу.

А дівчата оточили Анатолія, стягують з нього реглан. Він відбивається, як може... Тільки Катерина стоїть осторонь. І Анатолієві хочеться, щоб саме вона насипала йому снігу за комір, як зробила Наталка Грицькові. Та Катерина стоїть мовчки, коса її припала памороззю, і здається, що дівчині дуже холодно.

А чому це він раптом подумав про неї?.. Не про Наталку, не про Олену, а саме про неї?

Мабуть, тільки тому, що вона сьогодні якась особлива. Обличчя її під місяцем окреслюється виразніше, очі ховаються під тоненькими тінями вій, а крізь тіні інколи проблискують рухливі світлячки зіниць. Ніс у неї прямий, рот невеликий, але добре окреслений навіть у сутінках, бо губи соковиті, наче облиті вишневим соком.

І Анатолій пошкодував, що занедбаз живопис. От з кого б написати портрет!..

Перед очима виникло обличчя Клари. Анатолій не зміг би пояснити, із яких звивин його мозку виник цей несподіваний спомин. Але він був напрочуд яскравий. Волосся, розсипане на снігу широким золотистим віялом, м'який овал обличчя, що неначе вирізьблене з мамонтової кості, два разки щільних дрібненьких зубів і заразлива, відчайдушна веселість... А з якою дитячою безтурботністю вона топтала босими ногами сніг! В Анатолія аж мурашки по спині забігали. І все це лише для того, щоб привернути його увагу. Дивно! Цього навіть пояснити не можна...

Анатолій підійшов до Катерини. Він піймав себе на тому, що порівнює її з Кларою. Чого б це?.. Ні, для Катерини це порівняння, як здалось Анатолію, було невигідне.

Катерина стрепенулась, мов сполохана перепілка. Здавалося, ось-ось відштовхнеться від землі, спурхне й полетить, щоб якомога далі бути від нього.

Та ось дівчина опанувала себе і в'їдливо запитала:

— Ну як?.. Чи всі плями на сонці перелічив?.. А ще кажеш, воно й без допомоги агронома зійде. Де вже йому, бідному! Баба-повитуха потрібна...

«І це не на її користь, — похмуро відзначив Анатолій.— Не знає, з чого можна жартувати, а з чого й ні...»

— Якщо хочеш, щоб я тобі ніколи... нічого... Не гадав, щоб ти отак... Міри не знаєш!

У дівчини аж сльози виступили. Вона боляче каралася за свій необачний жарт. Взяла його за руку. Він відчував, як тремтять її гарячі пальці.

— Толю, я ж не знала... Ну пробач мені, пробач. Хлопцеві стало її жаль. І приємно тримати її

руку. Через ту руку передавалося йому до серця щось тепле, свіже, незнайоме. І раптом запахло зірваним уранці кавуном, вкритим росою, мов памороззю. Йому уявився той кавун так, наче справді зараз був серпень.

І чомусь захотілося на зеленій шкірці кавуна написати нігтем її ім'я...

Дівчина, мабуть, відчула, що діється в нього на серці. Не вириваючи руки, стояла перед ним, мліла від несподіваного щастя. Губи її ворушилися, наче ждали, що ось-ось до них припадуть його вуста. Вона забула, що це мусить статися не тут, не серед гурту молоді, а десь в іншому, затишнішому місці. Та й він про це забув. Дивився на неї так, наче вперше побачив.

Може б, і сталося в той вечір щось значне в житті Катерини й Анатолія, коли б не подія, яка, мов темна хмара, надовго заступила від нього її обличчя.

На сніговій дорозі, що вела від старого лісу, хтось із хлопців помітив постать вершника. Вершник, видно, був не пальмірівський — кінь під ним ледве торкався землі, наближаючись до села зі швидкістю птиці.

Почали вгадувати, хто б це міг бути.

— По всьому видно — козак,— сказав Панько, тракторист.

— Якби піч на коні, а він — на печі, то, може, й козака б догнав,— жартувала Наталка.— Це наш фінагент, їде невилуплених курчат лічити. Він їх некруто звареними любить.

— Таке скажеш! — заперечив Панько. — Той тримається на коні, як мішок з половою, а в цього будьон-нівська посадка. Та де вашому братові це розуміти!..

А вершник наближався. Місяць вповні щедро освітлював поле, що починалося за вигоном, сніг віддавав це світло небу, а небо — знову землі. І в цьому кругообігові світла можна було розрізнити навіть масть коня — він був сірий, в яблука, породистий, добре відгодований. Пальміра жодного такого не мала.

Іван Юхимович під'їздив до села з глибоким хвилюванням, наче тут на нього чекав суворий суд.

Ось воно лежить перед ним у засипаній снігом улоговині, і хатки розкидані довкола, мовби відлиті з дорогого фарфору. В низинах розлилася прозора синява, а на узгір'ях сніг під місяцем.переливається іскристими блискітками. В'юнкі вулички сходяться, схрещуються і знову розбігаються, а освітлені віконця здаються коштовними діамантами, вкрапленими в цю дивовижну мозаїку. Дерева теж світяться, ніби не інеєм обліплені, а фосфором облиті. І все це так мало нагадує реальний світ, наче Турбай в'їжджав у казку своєї юності.

Ну хіба ж не казка?.. Як і понад чверть століття тому, за селом на вигоні зібралась молодь. Звідти долинають сміх, пісні, веселощі. І йому на якусь мить здалося, що саме там він мусить зустріти Марію, серед отих парубків та дівчат. Час змістився, роки переплутались.

Потім чомусь пригадався такий смішний випадок.

Ось він, п'ятнадцятилітній парубійко, пасе волів Полікарпа Архиповича — відомого на всю округу пальмірівського багатія. На той час хлопець уже навчився читати, і йому потрапив до рук «Кобзар». Волів — шість пар. П'ять пар мирно пасуться, а шоста,—половий і рябий,—так і норовлять то в гречку, то в просо вскочити. Ніяк за ними «Катерини» до кінця не дочитаєш!.. Відрізав ремінець від батога, та так їм, клятим, хвоста до хвоста прикрутив, що хай тепер спробують з місця зрушити! Він розсудливо зважив, що навіть у волів бажання бувають неоднакові: один у гречку тягнутиме, а другий — у просо. Так вони й товктимуться поміж гречкою та просом, аж поки Шевченко не відпустить його від своєї «Катерини»... А коли Іванко згорнув книжку і, заплаканий, виліз із затишного кубельця, вимощеного серед жита, сльози з очей покотилися ще рясніше, але вже з іншої причини. Половий і рябий гасали по степу, як несамовиті, і розподіл хвостів був напрочуд несправедливий, у полового — два, а в рябого — жодного!

Він вирішив поновити попередній порядок: відв'язавши зайвого хвоста у полового, ледве прив'язав його до ріпиці рябому і погнав їх додому тоді,

коли вже смеркало. Полікарп Архипович навіть похвалив, що сьогодні він не поспішав пригнати їх з паші. Вранці хазяїн помітив під рябим затоптаного у гній хвоста, але Іванкові допомогло те, що Полікарп Архипович вірив у нечисту силу...

Чому Турбай згадав про це? Може, тому, що хотів прогнати хвилювання, яке все настирливіше охоплювало його?..

Пальміра!.. Хто дав тобі таке вишукане ім'я, убога степова красуне? З діда-прадіда село називало себе Пальмірою. І ніхто не задумувався, звідки походить ця назва. Лише ті, хто пізніше вивчився грамоти, дізнались: так називалося колись місто в оазисі сірійської пустині — місто, що вславилося красою своєю та багатством. В часи Державіна Північною Пальмірою називали Петербург. І, може, якийсь легковажний панок, що хотів скрасити свої сільські будні спогадами про петербурзькі салони, дав тобі це незвичайне найменння? Для нього ти була Пальмірою. Для нього — не для кріпаків...

Якою ж ти стала тепер?

Турбай помітив, що в гурті молоді, повз який він проїжджав, сталося замішання. Він навіть почув приглушений шепіт: «Турбай! Полковник Турбай!..»

Іван Юхимович пришпорив жеребця, перевів його на галоп і незабаром опинився в одній із знайомих — до болю знайомих — вулиць.

Коли вершник наблизився так, що можна було розгледіти його профіль, Анатолій, приголомшений несподіванкою, відійшов за спини товаришів.

В Пальмірі не було жодної душі, яка б залишалася байдужою до вчинку полковника Турбая. Ті, хто в свій-^час заздрив Марії, раділи з її горя. Але таких було небагато. Більшість жінок і чоловіків засуджували Турбая, особливо після того, як усі переконалися, що Марія «не запаніла», не забула ні мови, ні звичаїв рідного села. Більше того,— повернулася в Пальміру і добувала свій шматок хліба таким же нелегким трудом, як і її земляки. Вчинок Турбая важко було зрозуміти ще й тому, що Марія навіть на порозі старості лишалася найвродливішою жінкою в селі. Ніби її хто зачарував. Ніби хата її стояла на острівку, який ріка часу обмиває лише попід берегами. Так ні! Параска Ларивонова, або просто Ларивониха, жила під однією стріхою з нею, а давно вже стала бабусею, хоч старша за Марію років на шість, не більше...

Цей настрій села передався й молоді. Анатолію співчували, але ніхто не наважувався з ним заговорити. Він бачив батька в селі ще тоді, коли той приїздив на могилу бабусі. Це було давно, дуже давно. Хлопець вчився в сьомому класі і нікому з товаришів не признавався, що батько їх покинув. Він знайшов на карті найвіддаленіший закуток,— Курільські острови,—.

і- всупереч правді, яка була відома всьому селу, твердив, що батька послали туди якимсь великим начальником, що там поки що немає шкіл і тому мати з ним лишилася в Пальмірі. Він розповідав про це так переконливо, що шкільні друзі йому повірили, а незабаром повірив у це й сам Анатолій.

Катерина все це пригадала, побачивши, як зблідло його освітлене місяцем обличчя, як стиснулися губи, опустилися брови, а руки чомусь шукали і не знаходили кишень. Вона, здавалося, готова була постелитися стежкою йому під ноги, щоб він пройшов по ній і не захитався, не впав.

Та Анатолій уже не бачив дівчини, не думав про неї — перед ним все ще маячила постать вершника.

Що йому треба в селі? Може, вирішив провідати дядька Ларивона?.. Вони ж рідні брати. Анатолій пошкодував, що в нього немає брата. Тільки брат зміг би зараз зрозуміти його почуття. Батька йому замінив дядько Ларивон, а в нього не було дітей...

А може, його просто потягнуло до рідного кутка?.. Ота сама пуповина, про яку колись згадував колгоспний шофер.

Чи то в нього виникла якась справа до матері? Цього найбільше боявся Анатолій. Він пригадує; скільки проплакала мати тоді,— після його давніх відвідин...

Про те, що в батька могла виникнути якась справа до нього, Анатолію зараз не могло спасти й на думку. Вони — чужі, цілком чужі!..

І раптом йому захотілося вразити батька, принизити його страшною правдою, якої, на думку Анатолія, той ще не знав...

Анатолій помітив, як насторожений шепіт молоді примусив батька підняти коня в галоп. Хлопець зрозумів це по-своєму: значить, батько не хоче, щоб його хтось бачив у селі, і постарається зникнути до ранку. Та це й зрозуміло: як він сміє глянути у вічі своїм землякам?..

Всі відчували настрій товариша і тому, співчутливо переглядаючись, мовчали. Та ось почались перешіптування. Це насторожило Анатолія. Він не хотів, щоб тут, при ньому, висловлювались співчуття або виникли дотепи з цього приводу.

А Грицька ніби ґедзь укусив. Люто розтягнувши міхи баяна, проспівав частівку, від якої в Анатолія аж в очах потемніло:

До старої не піду, Бо надибав молоду... Ето не ліхачество, А борьба за качество!

Ця суміш українських і російських слів вразила Анатолія в саме серце. Він підійшов впритул до баяніста. Не встигла Катерина встати поміж ними, як Анатолій заліпив Грицькові такого ляпаса, що той ледве утримався на ногах.

Катерина наділа на голову баяністові збиту кепку, натягнула на самі очі й сердито крикнула:

— Голова без розуму — що ліхтар без вогню!.. Тільки місце під кепкою займає.

— Та що ж я такого зробив? — безтямно кліпав розгубленими очима Грицько.— Я ж розумію, що в нього на серці. І частівка саме така на язик трапилась...

— Знаєш, що пишуть на залізничних мостах? — запитав Панько.

— Чого ви до мене причепилися?.. Звідки мені знати? — безпорадно відбивався Грицько.

—- Пишуть: «Закрий піддувало...» Ясно?

І Панько, піднісши свого промащеного до самих кісток кулака, потряс ним перед Грицьковйм носом.

Анатолій в цей час був уже далеко. Він круто звернув у завулок, що вів додому, спинився в нерішучості. Може, краще було б переночувати деінде? Хлопець був певен, що батько виїде з Пальміри не пізніше як вранці. Потім промайнула думка: а як же матері зараз лишатися одній? До ранку ж не спатиме!.. Ні, треба її заспокоїти.

Наблизившись до тину, хлопець заглянув у двір. Дядько Ларивон з оберемком сіна підходив до сарая. Там, видно, стоїть кінь, на якому приїхав батько. Анатолій чекав, що незабаром має з'явитися й батькова постать. Захотілося ще раз глянути на нього здалеку.

Та ось Ларивон, зійшовши на поріг, відчинив двері і гукнув у хату:

— Чого ж не роздягаєшся?.. Роздягайся. Жінко, збігай до Кравчихи. В неї, мабуть, є те шампанське, від якого в чортів печінки пухнуть.

Двері за Ларивоном зачинилися, у дворі стало порожньо. Іскрився сніг проти місяця. Під стіною сарая гостро світилося скалля розбитого бутля, в якому мати колись зберігала вишневе варення. Марія розбила його тоді, коли обсипала Вишиваного гарячими головешками.

Задоволено відфоркувався у сараї кінь. Чий він? Де його роздобув батько?..

Заскрипів сніг за спиною Анатолія. Хлопець різко обернувся й побачив Катерину, що мовчки стояла на дорозі за три кроки від нього. Вона струснула головою, її квітчаста хустина впала на плечі, відкривши рівне, з проділом волосся. Обличчя дівчини, вписане в нічну синяву, яка струменіла над засніженим селом, здавалося незвичайно рожевим, ніби на нього падало не сяйво місяця, а одсвіт вечірньої заграви. Дівчина важко дихала,— видно, бігла од самого вигону, наздоганяючи Анатолія.

її поява була зовсім недоречна. Не тією тривогою переповнене його серце, не та скрипка грає в його Душі.

Дівчина підійшла майже впритул, тихо сказала:

— Не йди зараз додому. Не треба. Ти такий, що я боюсь.

— А куди ж мені йти? — в'їдливо запитав Анатолій.— До ранку ще далеко.

— Ходімо до нас. Я розкажу матері... Місце знайдеться. Або до Панька. В нього хата велика.

Хлопець відвернувся, думаючи про своє. На материній половині не світиться. Невже спить і нічого не знає? Та ні, де вже їй заснути? Мабуть, крається її серце.

З двору, запнута великою хусткою, нечутно вишмигнула Параска. Зиркнувши на Катерину й Анатолія, вдала, що не пізнала їх, і одразу ж зникла за тинами.

— На добраніч, Катерино,— стомленим голосом промовив Анатолій, не дивлячись на дівчину.

Вона щось хотіла сказати, переступила з ноги на ногу, поскрипуючи тугим, затоптаним снігом. Потім відкинула голову, заплющила очі і, набравши повні груди повітря, обернулась на лівій нозі та й побігла вулицею, не спиняючись...

Спинилася лише тоді, коли наштовхнулась грудьми на низенькі ворота власного двору.

Мати спросоння не помітила, що на дівчині лиця немає. Не запалюючи світла, залізла на піч, а Катерина, як завжди, поклалася в ліжко біля самого вікна.

Довго не могла заснути. За віщо він її так образив?.. Один-єдиний раз перша підійшла до нього, та й то лише тому, що бачила, як він тяжко переживає приїзд батька. Не чужа вона йому, не чужа. А він цього не хоче зрозуміти. Тому-то Катерина.й намагається розмовляти з ним так, щоб слова нагадували гострі льодові скалки...

А може, й справді є в нього дівчина в місті? Яка вона?.. Може, така, що візьметься за клямку дверей, а потім руки витре дорогим одеколоном? Де вже Катерині змагатися з такою! Руки в неї шкарубкі, мов дублені, а на нігтях виступають сині плями — то кров закипіла. Скільки разів доводилося в дорозі чи то люшню лагодити, чи колесо. Вдариш по пальцях, а потім — в рот, щоб ніхто не бачив. Оце й усі ліки...

Місяць розщедрився,— в хаті видно, можна книжку читати. А за вікном сіється дрібна снігова пороша. Ніби то не місяць, а справді млинове коло, як співається в пісні, і з нього сиплеться на землю, на шибки дрібне снігове борошно.

Кажуть, не можна лягати в постіль, освітлену місяцем, бо сновидою станеш. Ну й нехай!.. Вона й так іноді, мов сновида, блукає до ранку по хаті.

Стати б оце сновидою, піднятися з ліжка та й піти до нього. Він тебе жене, а ти нічого не чуєш. Схиляєшся до його постелі, босими ногами шурхотиш по долівці, а рукою пестиш його біляве волосся...

Катерина посміхнулася до своїх думок: «Раденька, що дурненька».

То чого ж він сьогодні увечері був з нею не такий, як завжди? Що б там не було, а в його погляді вона помітила відповідь на свої почуття. Отак маяки перемовляються між собою: сигналять одне одному вогниками, і лише вони розуміють, про що йдеться — про бурю чи про штиль... А може, вона помилилась? О ні! Дівоче серце в таких випадках не помиляється.

Заснула лише вдосвіта. Це не можна назвати сном: думка працювала, але якось втратила реальні Обриси.

Він чомусь прийшов до неї таким, яким вона бачила його лише раз у житті — в білих парусинових брюках з ретельно напрасованими рубчиками, у білих, начищених зубним порошком черевиках, у білій тенісці. Таким він був на випускному вечорі після закінчення десятирічки, коли одержував золоту медаль.

От він схиляється до неї, бере за руки, сідає поруч. Катерина сором'язно натягує собі на груди ковдру. А він припадає щокою до її щоки, шепоче:

— Я прийшов назавжди! Тепер усе в нас на двох: і місяць, і небо, і дорога під ногами... І ми ніколи цього не поділимо, як зробив мій батько. Правда, Катерино?

Дівчині хочеться скрикнути від радості, але він затулив їй вуста своїми вустами. Вона чує, як б'ється його серце, як його гаряче дихання обдає їй груди.

Тим часом у Ларивоновій хаті, освітленій миготливим язичком каганця, тривала скромна вечеря. Не злукавив Іван Юхимович перед братом,— розказав усе, як є. ^_

Обличчя Ларивона після доброго кухля перваку налилось кров'ю, сірі зморшки ніби розгладились, а очі дивилися на брата пильно, допитливо. Видовжене підборіддя, — як у всіх Турбаїв,— здавалося гострим, клиноподібним, бо Ларивон аж занадто худий. Щоки позападали, і коли він жував, було добре видно, як надійно припасовані кути вилиць до черепа. Вони ходили вільно, наче на шарнірах. Ларивон ще й досі доношував братову гімнастьорку, що була йому завелика в плечах, тому руки його здавалися короткими.

Параска принесла від Кравчихи не тільки самогону, а й десяток яєць, тож їй тепер не доводилось червоніти за вечерю. Та найбільше Іванові припали до смаку квашені помідори. Параска, як і кожна господиня, була щаслива, що гостеві сподобалось її соління.

— На вродливу дружину гарно дивитися, а з розумною гарно жити,— зауважив Ларивон, ніби підбиваючи підсумок попередній розмові.

— Ця мудрість не про мене,— похмуро відгукнувся Іван Юхимович.— Ларисі не бракувало ні розуму, ні краси. Якщо й бракувало комусь розуму, то це рабові божому Іванові...

Запала мовчанка. Для Івана Юхимовича була цілковитою несподіванкою присутність Анатолія в Пальмірі. Якось він забув, що зараз канікули... Значить, він має зустрітися з сином не пізніше як сьогодні!.. Ну що ж... Треба не уникати відвертої розмови, а шукати її.

Ларивон випив ще півкухля, а Іван Юхимович лише пригубив чарку.

— Ну як же тепер? — запитав Ларивон.— Будинок продаси чи, може, їй залишиш?..

— Я про це ще не думав. В нас однакові права на будинок. Якщо захоче жити — хай живе... Мені він ні до чого.

В погляді Ларивона було стільки жалості й неприхованої тривоги, що Турбаєві захотілось якось заспокоїти брата.

— Нічого, проживу. Не тільки світу, що у вікні.

— І все ж таки, де збираєшся оселитись?.. Турбай відповів не одразу. Окинув поглядом хату.

Тут майже нічого не змінилося. Та сама піч, на якій можна покласти взвод солдатів, низенька ребриста стеля, широкі двері з облупленою фарбою невідомо якого кольору. А ту лаву, що стоїть під стіною, ще батько майстрував, коли Іванові поставили на одвірку десяту зарубку. От і досі видно ті зарубки. Якщо придивитися пильніше, їх можна налічити шістнадцять.

Іван Юхимович підвівся, пройшовся по хаті. Дістав рукою дебелий залізний гак, надійно забитий в середній сволок, що ділив стелю надвоє. Тримаючись за гак, він застиг серед хати і, похиливши голову, спідлоба позирав на брата.

>— Бачиш цей гак? — нарешті запитав він.— Його батько власними руками викував і забив сюди ще не за нашої пам'яті. Тут колиска висіла. Спершу тебе в ній гойдала мати, а пізніше — мене... Пригадуєш, жувала окраєць житнього хліба, зав'язувала в ганчірку і клала в дитячий рот... А руки в неї пахли попелом і рідною землею. Як і отой хліб — чорні та порепані... То порадь мені, куди ж я маю йти звідси?

Ларивон схопився з ослона, підійшов до Івана. Погляд у нього був розгублений і винуватий.

— Та чи не гадаєш ти, що я за хату боюся?.. Чи то місця мало під стелею? Лишайся, Іване!.. Тільки як же з Марією? Я ж і її маю спитати... Та й Анатолій мені не чужий. За батька мене вважає.

Параска важко зітхнула. Було видно по всьому, що вона вже встигла не раз забігти на Маріїну половину і розказати їй про те, що тут діється.

Турбай відірвав руку від гака, поклав її в кишеню шароварів... Звісно, коли б він залишився на Лариво-новому подвір'ї, це б не життя було, а щоденна кара. І для Івана, і для Марії... Йому раптом уявилося її обличчя, ніби стіна розступилася під його поглядом. Великі чорні очі, в яких залягла скорбота. То була печать війни, яку носили на собі жінки її віку навіть в години радості. Печать тривожних вечорів і ночей, проведених у безсонні, в постійному чеканні.

— Так, ти правий, Ларивоне. Я тут затримаюсь недовго. Знайду для себе інший куток на старість. Я позавчора фронтового друга зустрів. Гадаю, допоможе хату поставити. Може, чимось у пригоді стану.— Він кволо посміхнувся.— Рахівником або комірником ще спробую. Не святі ж горшки ліплять...

Не встиг він закінчити фрази, як двері широко відчинилися, і в клубах морозної пари на порозі виріс Анатолій. Він стояв, не зачиняючи дверей, стрункий, біловолосий, а в очах бігали зеленкуваті вогники. Кепку Анатолій тримав у напівзігнутій руці, волосся було злегка припорошене снігом. Видно, перш ніж зайти в хату, він довго тупцював на ґанку, долаючи вагання.

Вражений Турбай дивився на сина, не відриваючи очей. Він готувався до зустрічі, але несподіваний прихід Анатолія вкрай його приголомшив. Ступивши крок до порога назустріч синові, Іван Юхимович застиг з розпростертими^руками, наче разом з Анатолієм хотів стиснути в обіймах півсвіту. Та погляд сина спинив його так, як спиняє постріл, що влучає в саме серце.

На допомогу прийшов Ларивон.

— Про вовка помовка, а він, бач, сам на поріг... Ану, хлопче, сідай до столу. Тут за тобою чарчина плаче.

Ларивон нахилився, дістав з-під лави непочату пляшку, налив у мідний кухоль до половини. Анатолій підійшов, мовчки взяв кухоль. Всі стояли, ніхто не наважувався сісти.

У Турбая промайнула надія: невже так просто буде зорана межа поміж ними?.. Він посміхався і ніби сам бачив власну посмішку. Вона була винувата і, як йому здалося, нерозумна. Іванові Юхимовичу стало прикро, що він неспроможний знайти правильного тону в поводженні з сином. Колись перед маршалами доводилося стояти, а руки так не тремтіли, і голос його не зраджував...

Параска, яка потай схлипувала десь у запічку, нашвидку змахнувши сльози з вологих щік, вискочила й поставила до столу ще одного стільця.

Стояли, мовчки переглядалися, аж поки Ларивон не проголосив тост:

— Ну вип'ємо, щоб друзям до нашої хати білим полотном доріжка стелилася, а ворогів наших бодай той знав був, що трясе очеретом!

Несподівано для всіх Анатолій поставив свій кухоль на стіл і натягнув кепку на самого лоба.

— Ні, дядьку Ларивоне, я пити не буду.

Чарка здригнулась у Турбаєвій руці. Так воно й мусило бути. Хіба ж ти сподівався на щось інше, Іване? Ось ти навіть не знаєш, що відповісти синові. Що б ти зараз не казав — нічим не зарадиш ні собі, ні йому.

— Слухай, сину...— Голос у Турбая звучить глухо, наче він говорить із-за невидимої стіни, що давно вже зросла поміж ними.— Не хотів би я, щоб ти був винен перед своїм сином так, як я перед тобою. І все ж...

Та Анатолій не дав йому закінчити думку і, може, цим тільки виручив Турбая, бо той, власне, й не знав, що йому казати.

— Якби тільки перед сином — то було б найменшим лихом... Те, що я побачив у вашому домі...

— Знаю! — твердо промовив Турбай.— Все знаю. І добре, що так закінчилось. Коли б не ти — може, були б у мене вагання. А так — відрізав раз і назавжди... Тепер дороги назад немає. Ні їй, ні мені...

Анатолій пильно глянув на батька. Значить, йому все відомо?.. Так ось чому він з'явився у Пальмірі! А коли втішався у своїй садибі солов'їною ідилією, йому, звісно, й на думку не спало провідати пальмі-рівських родичів. Надійнішого плоту шукає, бо той човник виявився непридатним для далекого плавання..

О ні! Можеш, батьку, скільки завгодно ходити навколо цієї хати, а на материн поріг не ступиш. Про це вже потурбується Анатолій!

— Ну ось іцо... Дядько Ларивон — хазяїн у своїй хаті. Він може приймати яких завгодно гостей. Але прошу зважити, що ми з матір'ю **ніяких** гостей не ждемо.

І Анатолій, грюкнувши дверима, вийшов.

Додому він не пішов. Хлопець був знервований до краю, його аж трусило, отже, допомогти чимось матері, заспокоїти її він не міг. Спершу треба закликати до порядку власні нерви, а це було нелегко.

Турбай сидів на ослоні, опустивши важку голову на груди. Параска почала схлипувати голосніше, наче її душив кашель, а вона стримувалась, щоб не виказати своєї схованки.

Ларивон чи то схвально, чи то осудливо промовив:

— Турбаївської породи, бісів хлопець. Характер — як вапно негашене. Тільки хлюпни на нього,— кипить, аж піниться...

Турбай не відповів нічого. Та й що він міг відповісти?.. І якщо признатись по щирості, Анатолій йому сподобався саме такий, яким він його побачив. Його прямий, нездатний до лукавства характер, був схожий на міцно натягнуту тетиву, і, хоч стріли влучали в самого Турбая, Іван Юхимович зумів піднятися над цією прикрою обставиною, бо він був батьком.

Підвівся з ослона, що пронизливо заскиглив під ним, і, не зодягаючи ні папахи, ні венгерки, з розстеб^ путим коміром, без пояса вийшов у двір.

Місяць то ховався за хмару, то знову виринав з неї, кидаючи на подвіг/я бліде, змертвіле проміння. Сніг в його освітленні скидався на підгорілий каймак.

Тяжко на серці в Турбая. Ця нелегка ніч запам'ятається йому на все життя.

А комусь і сніг, і місяць здавалися інакшими. На вигоні все ще награє баян, дівочі голоси виводять якусь незнайому пісню:

Тиха ніч, білий сад, Снігова завіса. Ти вернувся назад, А якого біса?..

Турбай стрепенувся. Його вразили слова дівочої пісні. Це часом не про нього?

Глянув на Маріїні вікна. Вони темні, тільки місяць плеіцеться в шибках, наче в ополонці. Пійманий хмаркою, мов неводом, він борсається, тріпоче, намагаючись вислизнути...

А дівочі голоси — невблаганні. Вони хльоскають словами, як батіжками, крають серце впевнено, без жалю:

Обіцяв, говорив Досхочу, уволю. Все забув, обдурив,— Більше не дозволю...

Було. Все було... А може, це Марія співає? Вона має на це право. Він ще раз позирнув на її вікна, і йому здалося, що пісня долинає з-за отих шибок, з-за місяця, що плещеться в них, з-під стріхи, яка захищала його сина від осінніх дощів і зимових морозів. То кричать стіни хати, кричать дерева в саду, земля під ногами, яка його породила:

Не ходи, не ТОПЧИ Стежки біля дому. Позітхай, помовчи — Та й прощай на тому...

Ось він, вирок!.. Хіба ж це не те саме, що спершу сказав Ларивон, а потім підтвердив Анатолій? Так, він тут лише гість, та ще й небажаний.

Нечутно підійшов Ларивон, накинув венгерку на плечі братові.

— Ну що, Іване, бере за живе?.. Може б, таки отямився на старості?..

— А тебе хто уповноважив питати про це? — роздратовано проказав Турбай, не повертаючи голови.

— Та ясно ж — ніхто. Моє діло — сторона. Тільки я собі таку гадку маю: на старості ж люди мусять порозумнішати...

Ларивон стояв віддалік — боявся Іванового гніву, бо пам'ятав, що той у молодості був запальний.

Очі Турбая справді зблиснули гнівом. Він підійшов до призьби, вхопив у руки коромисло. Ларивон поточився, припав спиною до дверей повітки, звідки чулося спокійне форкання жеребця. Але Турбай тупцював на місці, про щось роздумуючи. І раптом зігнув коро-

мисло в дугу, воно тріснуло й розпалося в його руках на дві однакові половини.

— Якщо ти такий розумний,— візьми і склей його так, щоб можна було ходити з повними відрами.— Турбай простягнув уламки Ларивонозі.— Бери, спробуй... З порожніми, може, й перейдеш вулицю, а з повними й до воріт не дійдеш. А хто переходить вулицю з порожніми відрами, той від людей доброго слова не почує... Так-то, брате. Спасибі за ласку. Розбуди на світанку, якщо не проспиш...

Ларивон, скрушно хитаючи головою, вертів у руках дерев'яні уламки. Шкода, звичайно, коромисла. В сільмазі не купиш, а в місто тепер тільки весною потрапити можна.

— А чого ж це так рано?

Турбай не відповів. Він, зиркнувши на темні вікна Марії, помітив за шибкою її обличчя. Не спить!..

Ступив кілька кроків до призьби. Йому здалося, що він марить. Це ж була не та Марія, яку він кинув колись, а та, на якій він женився!.. Чи то освітлення винне, чи, може, збуджені нерви, але Турбай побачив у вікні не сорокап'ятилітню жінку, а двадцятилітню дівчину. Він так і прикипів очима до шибок. Може, це хтось інший? Може, й невістка вже в її хаті, а Турбай і цю віху в житті сина проґавив?..

Та ні, це вона сама. Але ж стільки років минуло з останньої зустрічі! І тоді вона здалась йому старою. Значить, то була не старість — то горе її так висушило. А тепер те горе розвіялося, час — великий лікар — залікував її рани, розгладив зморшки скорботи, і вона стала такою, якою він її знав колись.

І чомусь випало з пам'яті все, що розділяло їх, всі оті довгі роки лихої відчуженості, перед очима постали картини молодості. Скільки разів стояз він отак під її вікнами!..

Турбай спинив свою розгарячену уяву, не дав їй оточити себе споминами. З гіркотою подумав: «Це ж тільки в ящірки отак без крові й

болю відвалюється хвіст і одразу ж починає виростати новий... А я ж таки не ящірка».

Він заплющив очі. З темряви виступило обличчя Лариси. Воно колихалося в безформному просторі, як

6*

марево, і одразу ж розтануло. А натомість знову з'явилося обличчя Марії. Ні, це неможливо!..

Та коли він розплющив очі, вікно перед ним було запнуте білою завіскою, яка ще погойдувалася від доторку Маріїної руки.

Турбай був вдячний, що вона повернула його до реальності, поставивши поміж ним і собою цей тоненький мадеполамовий бар'єр, який тепер був тривкіший і надійніший за кам'яні мури.

Промайнула думка: чому він тоді не поїхав одразу до них на Урал? Відірвався б від того клятого кіоска на пероні, куди він повертався знов і знов, мов зачарований,— і життя потекло б у надійних берегах, а не розплескалося б отак безцільно, мов остання вода, нерозсудливо вилита з баклаги на гарячу скелю... Так можна збожеволіти! Треба завтра ж на світанку покинути село.

Ларивон, зрозумівши нарешті, чому Іван попросив так рано його розбудити, взяв брата за плечі, повів у хату. Він знав, що брат не виїде ні завтра, ні післязавтра, та треба, щоб він хоч трохи заснув. Відпочинок і сон — це єдине, що здатне його врівноважити.

Параска постелила собі й Ларивонові на соломі біля печі, а Іванові приготувала ліжко, покривши його чистою простинею, яку берегла в скрині про всяк випадок.

Іван Юхимович навіть не помітив цього мовчазного вияву гостинності. Нашвидку роздягнувшись, упав на постіль, але не така це ніч, щоб можна було заснути.

О, ця ніч!..

Кам'яне громаддя, падаючи в тихе гірське озеро, здіймає меншу хвилю, ніж здійняв у житті села приїзд Турбая.

Не тільки під Ларивоновою стріхою ніхто не спав — молодь рознесла звістку по всій Пальмірі, і довго не гасли вогники у вікнах, довго не лягали спати пальмірівці. Вгадували, що має означати цей приїзд, і всі сходилися на думці, що він не випадковий.

Не спала цієї ночі й Марія. Вона час від часу відкидала тремтячими руками завіску, визирала у двір.

Марія намагалася умовити себе, що виглядає Анатолія, який десь забарився, та, мабуть, обдурити себе важче, ніж когось іншого. Незабаром зрозуміла, що це постать Турбая, яку вона знов хоче побачити на подвір'ї, примушує її руку смикати завіску.

Той погляд із-за вікна сколихнув її душу, збудив неспокій. Дивний, незнайомий і незрозумілий погляд! Вона Турбая таким ще ніколи не бачила. Він дивився на неї, мов на видиво.

Марія вже знала від Параски все, що сталося з Тур-баєм. В серці її не знайшлось місця ні для радості, ні для обурення. Ніби йшлося про чужу людину, доля якої мало її хвилювала.

І тільки побачивши його під вікном, Марія збагнула, який струс відбувся в душі Турбая.^

Коли він стояв біля призьби й дивився на неї, вона розуміла, що треба смикнути завіску, відгородитись від нього, але руку ніби паралізувало.

Переконавшись, що Турбай уже не з'явиться на подвір'ї, запнула одне вікно ковдрою, а друге — темною сукняною хусткою і запалила лампу, яку дозволяла, собі запалювати лише на свято, бо з гасом було сутужно.

Про хворобу Марія забула й думати. Ходила по хаті легкою, пружною ходою і сама дивувалася, звідки сили взялися в ногах.

Якесь дивовижне щеміння пронизувало все її тіло, і невідомо, що стукалося до серця — чи то смуток, чи радість. Здавалось би, ні для того, ні для іншого не було ніяких причин, але серце билося прискорено, кожна жилка в ній тріпотіла.

Ні, це були не спомини. Спомини лишилися десь далеко,— за прірвою, за туманами.

Гостро відчувала, що він близько, дуже близько, за оцією стіною, що він теж не спить і думає зараз про неї. Коли б не стіна, можна було б рукою дотягнутись до його ліжка, до сивого волосся, що так порідшало за останні роки. І сердилась на себе — чому це так?.. Звідки це в неї? Та його ж ненавидіти треба!..

Потім спинилась біля дзеркала, яке було вправлене в дверцята дешевої шафи для одягу. Тільки тепер помітила, що, підвівшись із ліжка, не зодягнулася, лишилась у самій сорочці. Боже, і це так вона виглядала з вікна?..

Марія задивилась у дзеркало і, вперше за останні півтора десятиліття, подумала про себе як про жінку. Як це жорстоко й несправедливо — майже півтора десятиліття вона не була жінкою! Чотири роки війни та ще десять... Всім була — матір'ю, офіціанткою в їдальні, бо там можна було врятувати

сина від голоду. Потім — буряки, городи, мозолі на руках, а на губах — солоний піт. Жінка в ній заснула.

Останній раз вона отак дивилася на себе в розквіті жіночої сили і краси — в тридцять років. їй зараз уперше спало на думку те, що так часто хвилює жінок: чому їхня молодість недовговічна?..

І все ж вона була здивована, навіть трохи порадувана. З дзеркала виглядала жінка немолода, сивоголова, але ставна, з правильними рисами обличчя, з чорними бровами і рівним чолом, на якому зморшки були ледь помітні. В овалах плечей, в оголених руках вгадувалася незмарнована сила. Вони навіть їй самій здались привабливими. Щоденний труд не дозволив розповніти, тому стан її, стегна, округлості грудей були щедро налиті соками молодості. їй могли б позаздрити деякі тридцятилітні, і вона вдоволено собі підморгнула: еге, Маріє! Та тобі ще з молодицями танцювати...

І раптом їй стало соромно.

Отакої! Стара баба і раптом викаблучується перед дзеркалом, мов надцятка. Онуків пора няньчити, а теж, бач, до дзеркала!..

Швидко відійшла від шафи, зодягла халат. Міська звичка ходити вдома в халаті не покидала її і в Пальмірі.

Задумалася: а що це штовхнуло її до дзеркала? Невже їй хочеться звідати на старості хоч трохи жіночого щастя?

Та ні, видно, ще старість не прийшла! Кров у жилах, серце в грудях, бажання відчути на своїх плечах сильну чоловічу руку — все свідчило про те, що до старості ще далеко.

Звідки ж виникло те бажання? Чию руку їй хочеться відчути на собі? Не погасивши лампи, знову зняла халат, поклалася в постіль. Іван, звичайно, лежить під самою стіною, і Марії здалося, що вона чує його тепле дихання, биття його серця, що ніякої стіни поміж ними немає. .

її оголені груди відчули грубуватий холодок нехитрого килимка, який висів над ліжком,— і вона ніби прокинулася від сну. В лютій безтямності так шарпнула той килимок, що повисмикувала гвіздки, якими він був прибитий. Килимок упав їй на груди, вона жбурнула його кудись у темний куток хати.

Стиснувши кулаки, впала обличчям на подушку і вперше за всі півтора десятиліття жіночої самотності тяжко заридала.

Отямилася лише тоді, коли у вікно постукав Анатолій. Хлопець стояв перед нею на порозі й заспокійливо посміхався. Мовляв, поглянь на мене, мамо,— я цілком спокійний, і в тебе немає причин для будь-яких хвилювань.

Потім окинув оком матір, килимок, що лежав зібганий біля стола.

Марія, не знаючи, як їй сховати від сина своє заплакане обличчя, нахилилася й почала обсмикувати поли халата. Анатолій наблизив матір до ліжка, мовчки посадив її, а сам припав головою до її колін.

Він не плакав — він давав собі мовчазну клятву, що її безутішні сльози не минуться людині, яка насмі-лилася сьогодні назвати його сином, легко й безкарно.

А над Пальмірою вже займався світанок. Його цієї ночі під Ларивоновою стріхою ніхто не помітив.

2

Вже кілька діб Алексіс Папандреу, або, як він тепер називав себе ім'ям і прізвищем свого дитинства,— Олекса Попудренко, не має жодної звістки про господаря того дому, що так гостинно розчинив перед ним свої двері. Даремно Іван Юхимович сподівався, що його відсутність нікого не збентежить — вона щиро збентежила і Олексу, й Галину.

Ночами не могли заснути. Що з ним сталося? В кімнаті, яка тепер належала Галині з дітьми, висіла на стіні велика фотографія. Молода, вродлива жінка, закохано посміхаючись, простягала полковникові гілочку бузку. Подружжя Попудренків збагнуло, хто була та жінка, а разом з тим догадалося й про ту трагедію, яку переживав Турбай. Цей здогад посилив тривогу за долю людини, що дала їм притулок, збудив сумніви і непевність власного становища. Якщо така буря прошуміла над головою господаря, то могли змінитися й обставини, за яких їм пропонувалось житло. Отже, треба спершу розшукати Турбая, а потім уже вирішувати, що- робити і як жити далі...

Вранці Олекса обстежував місцевість навколо будинку, намагаючись звикнути до нового світу, що був такий не схожий на той, який він покинув. Йому здавалося, що це з туману напливає на нього далеке, напівзабуте дитинство, лащиться до ніг сніговими змійками, вражає погляд незайманою білістю просторів, які простелилися ніби для того, щоб на них кожна людина написала свою біографію так, як вона їй уявляється у мріях. Писати є де: поглянь-но, від горизонту до горизонту лежить одна біла сторінка і на ній — жодної темної цяточки!.. Праворуч погляд натрапляє на засніжений ліс, що здалеку здається загадковими ієрогліфами на білому папірусі. Нібито вже хтось розпочав писати свою долю, але вирішив, що треба поповнити її чимось значнішим і лише після того продовжувати.

Колись в дитинстві така біла, незаймана сторінка лежала й перед Олексою, але він не встиг на ній написати жодного слова. На п'ятнадцятому році життя батько вивіз його в Грецію. Старий Папандреу походив з небагатих грецьких колоністів, які міцно вросли в українську землю і

відрізнялися від інших мешканців українських сіл тільки тим, що з покоління в покоління передавали грецьке підданство. Простий побут степових сіл змушував їх забути, чиї вони піддані, тож ця передача була цілком мимовільною, і ніхто їй не надавав серйозного значення. Забували про це батьки, забували й діти.

Та раптом якась загадкова історія змусила старого пригадати свою далеку батьківщину, звідки він був вивезений ще немовлям. Після тяжкого літа тридцять третього року, що надовго залишиться в пам'яті першого покоління колгоспників, настало серйозне полегшення, бо вже осінь порадувала добрим врожаєм. Можна було сподіватись на краще, і Олекса пригадує, що батько сам не раз про це говорив. Та чомусь восени 1934 року спродав увесь хліб, одержаний на трудодні, продав хату й написав листа у грецьке посольство, домагаючись дозволу виїхати в рідну Елладу. Там зраділи його листові: трапився добрий привід для анти-радянської пропаганди.

Матері вже не було серед живих, тож врозумйти батька було нікому. В трюмі італійського корабля, що прибув до Херсона за пшеницею, вони покинули Україну.

Стамбул їх приголомшив казковою панорамою. Гострі списи мінаретів, кам'яні орнаменти Айя-Софії і Голубої мечеті, тонкі, ажурні обриси султанських палаців, що височіли над бухтою Золотий Ріг,— все це здалеку здавалося дивовижно прекрасним, моз східна поема, втілена в камінь.

А що крилося за цією панорамою, Олекса дізнався лише пізніше в своїх напівголодних мандрах і з тих пір перестав довіряти декораціям. Коли прибули в Пі-рей, а потім автобусом дісталися до Афін, батько вивів хлопця на вершину Акрополя, під мармурові колони Парфенона. Ліворуч, внизу, рябіли проти сонця дахи будинків, криті совковою черепицею, в проваллях вузеньких вулиць сушилася білизна, якийсь дідок поганяв нав'юченого ослика, а дітлахи пританцьовували босими ногами на розпеченому камінні.

Праворуч, під крутизною мармурових скель, на яких зводилися напівзруйновані стіни Акрополя, починалися вулиці Афін. Можна було легко прочитати назви магазинів, булочних, ресторанів. Вітрини лисніли чимось масним, наче й вони боялися сонця, як їхні гладкі господарі, що з другої до п'ятої години дня ховалися в своїх зелених віллах за містом — в районі, який називався «Спочинком для душі». Тут навіть крамарі були поетами. Бач, яку назву вигадали!

А далі знову гори з поодинокими деревцями, синє *кебо,* синя смужка Саронійської затоки.

І над усім панує нещадне сонце. Стільки сонця, що його, здається, можна черпати пригорщами з кожної мармурової заглибини,— як дощову воду.

Хлопець пройнявся настроєм батька — йому теж сподобалася Ця незнайома, яскрава, палюча земля його предків. Сподобалася синя безодня неба, в яке можна дивитися годинами, скупий затінок мирт і олив, мармуровий пил на скелях Акрополя, навіть важка совкова черепиця, якою покриті майже всі Афіни.

В перші дні нова батьківщина була для них щедрою і гостинною. Вони стали на деякий час героями — їхні фото друкували всі афінські газети, кореспонденти день у день обсідали батька, мов настирливі мухи. Старий Папандреу не бачив нічого лихого в тому, що він розповість землякам про тяжкі невдачі минулого року — правда є правда, ховатися з нею нічого. Тим більше земляки виявилися привітними, непогано платили, а аграрний банк «АТЕ» запропонував йому довготермінову позику на придбання земельної ділянки.

До того ж, прогулянки по місту переконали старого, що вони потрапили в справжній рай. З вітрин дивилася на них така розкіш, що очей не відірвати. Тут не продавалося тільки пташине молоко та ще, може, вироби з кісток медузи. Якими ж злиденними здались тепер батькові радянські крамниці! Чому ж він раніше не подумав про те, що він не Попудренко, як його називали в Горохівці, а чистокровний еллін Папандреу?

Та незабаром прийшли перші тривоги. Коли батько розповідав про голод тридцять третього року, він не забував підкреслити, скільки хліба одержав перед від'їздом у Грецію. Виручених грошей вистачило не тільки на дорогу, яка обійшлась недешево,— вони можуть на драхми, одержані в посольстві за карбованці, прожити ще з півроку. Отже, старий не вважав, що він чимось грішить проти своєї совісті.

Батько й син оселилися в маленькій незатишній конурці старої частини Афін — нове життя треба було починати з ощадливості. Не одразу ж мусить відкритися їм зелений, пишний і гордовитий «Спочинок для душі»! Проте старий вірив у свою долю, бо трудитися він умів і любив.

Та чого ж це сусіди по тісному дворику, який нагадував кам'яне корито, почали відвертатись від них? Чим завинив перед ними Папандреу?

Ті, що раніше ставилися до них привітно, тепер проходили повз них, відвернувши голови. Це здебільшого пірейські портові вантажники, склодуви, ремісники, що здобували на прожиток з продажу туристам власних виробів — невеличких мармурових Аполлонів і безруких Венер. Туристи не поспішали їх купувати, бо знали, що справжні Апполони і Венери вже давно перекочували з грецької землі в Париж, Лондон і Стамбул. Ремісники їх копіюють не з натури, а з дешевих літографій і листівок.

Зате багатий булочник, російський білоемігрант Тулумбєєв, який раніше дивився на Папандреу з недовірою, прислав щедрий подарунок —

великий пиріг, прикрашений двоглавим царським орлом.

Тут Олекса не витримав — він мало не побив батька, а пиріг сам відніс Тулумбєєву, передав через прикажчика.

Незабаром і старий зрозумів, яке **Хихо з** ними скоїлось. Збагнув він це тоді, коли йому до рук потрапила одна з афінських білоемігрантських газет, де була надрукована його розповідь про життя в Радянському Союзі!

З цієї розповіді виходило, що голод на Україні стався з однієї причини — виродилась лобода. Селяни, мовляв, уже давно не їдять хліба — одразу ж після революції. Та доки родила лобода, вони не відчували голоду, бо звикли...

Хворий, прибитий горем Папандреу виїхав з Афін ї на позику, одержану в «АТЕ», придбав клаптик кам'янистої землі близько Мантинея, в Аркадії.

Тут уперше Олекса побачив соху. Ні, він побачив її не в музеї, а на власному полі. А старий Папандреу вперше дізнався, що з усіх податків — найстрашніший податок за воду. До того ж, виявилося, що аграрний банк вимагав за позику аж дванадцять процентів!..

Продати землю було нікому: селяни кидали свої поля і, доведені боргами та податками до відчаю, тікали світ за очі, а земля переходила у власність «АТЕ».

Три роки вгризалися Олекса з батьком у кам'янистий грунт. їхні висушені голодом і спекою тіла нагадували живі мумії. Рукою не можна було провести по щоці — лишалися подряпини від мозоліз. А борг аграрному банкові все зростав.

Десь у **1938** році, кинувши землю, вони вирушили пішки до Афін і скрізь на своїй дорозі зустрічали страшні злидні і страшне багатство. Так, багатство теж було страшним, бо не може золото чарувати очей, коли воно захлюпане людською кров'ю.

В Афінах жили так, як живуть безробітні — жебракували, вибирали об'їдки із ям для сміття.

Батько тяжко занедужав. Наближалася зима з холодними дощами і нічними приморозками. Сніг тут люди бачили рідко, та краще вже сніг і мороз, ніж мряка. Батько тепер карався за свою легковірність: коли б не оті ганебні інтерв'ю, пішов би оце до радянського посла, попросився б знову додому... Хай би заслали в Сибір, на Соловки — куди завгодно. Все одно краще, ніж тут!..

І він обережними натяками розповів Олексі, що від'їзд його в Грецію був не випадковий. Ніколи б він не зважився на це, коли б йому не загрожував арешт.

Вийшовши з колгоспної стайні, щоб насмикати коням сіна (було це осінньої ночі), старий Папандреу виявився мимовільним свідком

дивовижної події, що сталася біля колгоспної комори. І хоч він не хотів пояснювати синові, яка то була подія, хлопець добре розумів, про що йшлося. Тієї ночі стріляли у вартового — комсомольця Бабенка.

Але яке відношення мав до цієї події батько? Невже його також запідозрювали в допомозі паліям?..

Як не допитувався Олекса, але батько нічого не хотів пояснювати. Він розповів тільки, що його викликали в ГПУ, куди він писав якогось листа, .і молодий слідчий холодно попередив:

— Ви не радянський підданий, а намагаєтесь втручатися в речі, яких не розумієте. Зважте на це, перестаньте гратися з вогнем. Палії своє одержали, переглядати справу ніхто не збирається. Вам раджу виїхати з Горохівки і якомога далі. Інакше справа може скінчитися для вас невесело...

Після цієї розмови старий мав ще неприємнішу розмову з людиною, ім'я якої не хотів назвати. І людина та настирливо вимагала: якщо йому дороге життя, хай повертається туди, звідки батько його привіз.

Тепер старий тяжко шкодував, що не знайшов іншого виходу, а вирішив виїхати в Грецію. Краще б уже лишався вдома і, може б таки, довів справу до кінця!

А якщо б навіть потрапив у табори — Олексі б це лише анкету зіпсувало, не більше. Зараз же зіпсоване все його життя.

Олекса пригадує темні склепіння горища в будинку ресторану, шурхіт пацюків, монотонне хлюпання зимового дощу і приглушений стогін батька. Ця схованка була вигідна тим, що хлопець міг увечері обережно спуститися по пожежній драбині і знайти якісь огризки в помийній ямі. В ресторані харчувалися багатії, що не звикли заощаджувати на стравах.

Знизу чулося верещання джазу, там шаркали об дзеркальний паркет дорогі черевики, вигиналися в солодкій млості випещені жіночі тіла, а масні очі череватих можновладців заздрісно стежили, як молоді клерки й прикажчики обіймали в танку оголені плечі їхніх коханок. **і,** певне, тим можновладцям життя також не здавалося веселим, бо доводилось переконуватися, що молодість не можна придбати ні за драхми, ні навіть за долари. А тут, на горищі, в темному царстві відгодованих пацюків, сімнадцятилітній Олекса прислухався до останніх ударів батькового серця.

Перед смертю старий Папандреу вручив синові якогось листа на ім'я лікаря Дмитра Полікарповича Мединського. Що було в тому листі, батько пояснювати не хотів.

— Навіщо тобі знати це?.. Якщо пощастить ступити на рідну землю, хай над тобою жодна хмарка не висне.— І з сумовитою мрійливістю додав: — Оце б свіжого хліба з печі просто. Та часником натерти...

Ресторан стояв у центрі вічнозеленого району,— того ж таки «Спочинку для душі», — тож останні слова батька, почуті Олексою, були сповнені гіркої іронії:

— Ось і я діждався спочинку для душі... З цими словами він і помер.

Все, що було досі, не можна й порівнювати з тим, що довелося хлопцеві пережити потім. Та йому не хотілося думати про минуле. Мрія його збулася, він знову на рідній землі!..

Під сорочкою на грудях зашитий лист до якогось Мединського. Не знав Олекса, що це був лист мертвого до мертвого, перегук людей, які не встигли зробити на цій землі чогось дуже важливого.

Минуло ще два дні, а Турбай ніби у воду впав. Треба було вживати заходів до його розшуку, бо в таких випадках чого тільки не трапляється з людиною.

Галина, пораючись біля газової плитки, порадила:

— Заяви в поліцію. Може, нещастя трапилось...

В міліцію,— поправив її Олекса і, піднявши їй волосся, що темними хвилями спадало на плечі, поцілував пухнастий вихорець на потилиці.

Вона припала головою до його широких грудей, лагідно запитала:

— А ти певен, що знайдеш роботу?.. В Італії ти теж був певен. І в Парижі...

Олекса посміхнувся:

>— Колись я чув прислів'я, і воно в той час мене нічим не вражало...

— Яке?

— Робота — не вовк, у ліс не втече.

Галина підвела на нього здивовані чорні очі. Невже справді на цій дивовижній землі так говорять? Чи це Олекса знову, як колись, намагається її заспокоїти?..

Перш ніж взятися до пошуків роботи, Попудренко вирішив виконати батьків заповіт. Хоч він зберіг з дитинства чимало спогадів про рідну землю, та більш ніж двадцятилітні мандри по чужих світах відтіснили живі враження минулого. Він звик до того, що пошуки роботи тривали довше, ніж сама робота, тому готував себе до будь-яких несподіванок. Що б там не казали, а тут теж вареники не самі в рот падають. Отже, спершу треба знайти Мединського, потім, якщо Турбай не повернеться, заявити про його зникнення в міліцію, а потім уже думати про якийсь заробіток...

Місто вдень сподобалося йому більше, ніж увечері, коли вони їхали з Турбаєм у таксі. Тоді він помітив, що містові чогось не вистачало, і навіть зрозумів, чого саме — неонового плетива реклам! Око його так звикло до цього миготливого, полум'яного крику, до відчайдушного волання на всіх мовах світу — «Купи! Купи! Купи!» — що Олекса без цього не міг уявити

жодного міста. Ніби всі, хто затиснув у неонові трубки свій крик, примусив той крик полум'яніти, сліпити очі, збуджувати зів'ялі пристрасті, добре знали, що в Алексіса Папандреу є в кишені не більше ніж на два обіди для сім'ї. То як же не кричати?.. Треба кричати з усіх сил, щоб ці драхми,— або франки, або ліри,— скорше потрапили в залізні сейфи до своїх паперових родичів! І хто настирливіше кричатиме, хто майстерніше засліпить, той і виграє в цій боротьбі за спорожнення його кишені.

То на стінах європейських міст не неон світиться — то полум'яніє невгамовна пристрасть, доведена до істерики, пристрасть полювання на золотого тельця.

Вовк під час полювання теж засвічує очі вогниками, що дуже схожі на неонові...

Поштовхавшись трохи по магазинах, Олекса був

здивований. ,

Багато магазинів бачив він на своєму віку. Бачив казкові багатства, звезені з усього світу, що лежали навалом на кілометрових прилавках. Таких багатств під дахом радянського універмагу не було. Одного не доводилося йому бачити: стільки покупців!..

Там продавці шарпали його за руки, готові були зацілувати або зв'язати і силою змусити щось купити, а тут вони нервували тільки тому, що не встигали відпускати крам!

Купувалося все — хороше і погане, дороге й дешеве. Все, що стояло, лежало, висіло...

То на якого ж дідька криклива реклама? Товари їм потрібні! А гроші, видно, у людей є. Бо є робота!..

Внутрішньо заспокоєний, він пішов шукати адресне бюро.

Авто на вулицях порівняно мало. І все якісь незнайомі. Жодної знайомої моделі. Свої, всі свої!.. Аж дивно, що немає джипів з побіленими колесами, з американськими солдатами на сидіннях. Вони є скрізь, як всюдисущий вермут «Мартіні», як бензоколонки «Шелл» і «Ессо».

Одна з площ нагадала йому площу в Афінах біля могили Невідомого солдата, куди злітаються тисячі голубів. О сьомій вечора, коли змінюється варта, солдати крокують один за одним поміж цим голубиним виром, наче поміж клумбами якихось дивних, рухливих квітів. А сонце сідає над Саронійською затокою, кидаючи на місто своє останнє проміння. Важкі черепичні дахи здаються вкритими золотою лускою. Мармуровий Байрон, що стоїть поміж пальмами, раптом оживає, обличчя його рожевіє, наливається гарячою кров'ю, а очі закохано оглядають землю, за яку та кров була пролита...

І Олекса розуміє, що Греція ніколи не стане для нього чужою, як земля, по якій він зараз крокує, завжди лишалася рідною. То — земля батька, це — земля матері!..

Двоє дітлахів у сквері билися за санчата. І такі ж завзяті — намагалися влучити мокрими від снігу кулачками в найбільш вразливі місця. Олекса підійшов, розборонив їх.

В адресному бюро на Олексу чекала несподівана радість. Так легко йому вдалося розшукати Мелин-ського! (Певне, туди ще не дійшли відомості про його смерть...)

Незабаром Олекса стояв під дверима, на яких сяяла мідна табличка: «Професор Д. П. Мединський».

А хто такий Мединський?.. Друг чи ворог? Може, це та сама людина, яка випхнула їх у Грецію, щоб приховати від людей свій злочин, а батько вирішив послати йому з того світу своє жорстоке прокляття? Це буде видно з його обличчя. Як воно мусить пересмикнутися, збліднути або побагровіти, коли це справді так!.. Ні, батько не послав би Олексу до ворога, бо його ворог одразу став би ворогом сина...

Подолавши вагання, Олекса подзвонив.

3

В кутку кузні лежить свіже обіддя, незакінченї колеса. Дурне мишеня вилізло із ступи, точить свого рухливого писка об дубову спицю. Видно, йому не вперше доводиться підглядати, що робив отой худющий велетень, який у своїх вузеньких солдатських штанях непевного кольору нагадує лелеку. Холоші штанів сховані в грубезні носки, взутий він у солдатські черевики, а ноги тонкі й довгі, і здається, що постать його на ходулях. Мишеня поблискує крихітними вугликами очиць, його вабить розпечений шмат заліза, вихоплений кліщами з горна і кинутий Ларивоном на ковадло. Куди він його сховає потім? Треба обов'язково знайти, обнюхати...

По чорному склепінню кузні прогулюються багрянисті одсвіти. Вони ретельно розмальовують вкрите сажею піддашшя. Оті миготливі одсвіти та ще незабутня музика, що лине з-під Ларивонового молотка, і є душею батьківської кузні. Здається, саме в них втілився дух батька, його тихий, рідний голос...

Турбай сидить на ободі колеса, зосереджено смокче цигарку з міцного самосаду — Ларивон нічого іншого не курить, а папіроси Іван Юхимович докурив давно. Ні, не знайшов він у собі сил, щоб відірватись від оцього давно забутого запаху розпеченого заліза, який не замінять пахощі всіх троянд світу, бо це — далека юність, початок його життя. Це той світ, в який він входив колись на кривих дитячих ніжках, клишоногий і опецькуватий,

щоб довідатись: залізо обпікає не тільки тоді, коли воно червоне... Оте мишеня, мабуть, так само пізнавало цю просту істину.

Сьогодні вранці Іван Юхимович вивіз із сарая під-сідланого жеребця, поставив ногу в стремено, та Ларивон бачив, що він жде запрошення лишитись, і не забарився висловити його братові. Ну що ж,— на день-два можна!..

Турбаєві здається, що він всім своїм життям окреслив якесь велике, дуже велике коло, і воно зімкнулося тільки тут, у батьківській кузні. Якби не прийшов сюди, те коло не змогло б зімкнутись, і, значить, його життю бракувало б логічного завершення.

Турбай зараз дивився на брата не з меншою повагою, ніж на Горбатюка. От затямив собі Ларивон ще до Іванового народження, що треба для людей робити колеса — і робить їх протягом усього життя! На його та на батьківських шинах Пальміра і в колективізацію в'їхала. Але хто ж на ті колеса гальмо надів? Чому вони так важко й повільно крутяться?..

Ларивон, тягаючи дерев'яний важіль міхів, неквапливо промовив:

— Не хотілось нагадувати про це, та слово язик муляє. Переболів я тоді душею. І я, і Параска... Може, й образишся, а скажу.

— Кажи, Ларивоне,— глухо обізвався Турбай, гасячи цигарку об спицю. Іскри посипались на кам'яну підлогу біля мишеняти. Воно злякано чкурнуло під брускове залізо, що лежало в кутку.

— Ось ти вчора про матір згадував. А вона кликала тебе перед смертю. Видно, душа твоїм гріхом каралася... Я вже й телеграми бив, і людьми переказував. Ти ж десь на курорті з молодою дружиною пляжився. Ми, грішним ділом, і адреси твоєї не знали. Так і відправили її на той світ. З важким серцем вона відходила... Отаке, брат, діло. Що ж тут говорити, коли й балакати нічого?..

Турбай слухав його, мов хворий слухає докори лікаря, що вирішив, незважаючи на самолюбство пацієнта, відкрити йому очі на причини хвороби, в якій той був сам винен. Слухав мовчки, покірно похиливши голову. Звичайно, Іван Юхимович не приїхав на похорони тільки тому, що не знав. А коли приїхав —було вже пізно. Тільки глиняний горбик застав. І все ж Ларивон правий. Він — старший, брат, йому належить судити. Та коли він згадав про Ларису, Іван Юхимович піднявся з колеса, твердо сказав:

— Ларису не чіпай!.. Вдруге тебе прошу. Вона ні в чім не винна. — Постояв під важелем міхів, що під рукою Ларивона опускався майже йому на голову і знову здіймався догори. Потім, зібравшись з думками, додав: — Я знаю, що в рідному селі гіркі слова доведеться почути. І вчора про це знав... Та, бачиш,— приїхав. Увесь, як є, стою тут. Все приніс — і гріхи свої, і...— Він не наважився сказати «заслуги». Давно вони були в нього! Так

давно, що вже, мабуть, і заслугами бути перестали.— Не знаю, як ти, а я частенько про смерть думаю. Може, тому, що коліс робити не вмію.

Турбай похмуро посміхнувся. І тут збагнув, що він — мужик, селянський син,— кожною кровинкою, всіма фібрами душі. А як би його не одягали, в які б палаци не поселили — мужиком він і залишиться.

— Тю-тю! — зареготав Ларивон. — Та тебе ще й голоблею не доб'єш!.. То, видно, від безділля думки такі в голові плодяться. Як нужа... Даремно вашого брата на легкий хліб посадили. Піди вгадай, що людині треба. Ніби добро їй хочеш зробити, а виходить зле. Ось нам... Про смерть думати ніколи...— Він стусонув Івана межи плечі.—А геть звідси, бовдуре!.. Бо схопиш держаком по голові.

^Гак він відганяв колись меншого брата, коли той іще чужих волів пас, а в кузню заходив Ларивонові позаздрити та помилуватись іскрами, що розлітаються від ковадла, мов сотні зірок від місяця в годину великого зорепаду.

Брати не помітили, що вони в кузні не самі. Біля дверей стояв чоловік років тридцяти п'яти, Сашко Семидесятий. Він був одягнений в стару фуфайку, на голові — засмальцьована кепочка, а на ногах такі ж самі черевики, як у Ларивона, тільки за віком, мабуть, у праотці їм годилися. На них рябіли латки і з юхтової, і з хромової, і навіть з лосевої шкіри.

А за Сашковою спиною спирався на ціпок дід Кирило. Акуратно підстрижена борідка, мов у волосного писаря, ватяний піджак з сірої бумазеї до колін, лисяча шапка з зав'язаними на потилиці вухами. Очі в діда з лукавим прищуром і, видно, трохи зігріті сорокаградусною. Колгоспники, мабуть, не одразу зайшли до кузні, на душі в них не без гріха — розмову братів все-таки підслухали, стоячи під дверима!

Помітивши їх, Ларивон кивнув Сашкові:

— Ану, хлопче, візьми молота, поклюй трохи. Молотобоєць захворів.

Сашко підняв молот, що лежав тут же, біля вкопаної в землю товстої дубової колоди, на якій за допомогою костилів, вбитих у дебелі металеві вуха, трималося ковадло. Не встиг він замахнутися, як дід Кирило вихопив із його рук молот, подав Турбаєві.

— Чи не забув, Іване Юхимовичу, як оцією штукенцією, ковінька їй в ребро, батько хліб святий для твоєї надобності добував?.. Ти вибачай за цей екза-мент. Ми люди прості, хіромантію не любимо розводити. По-нашому, чиє вміння, того й правда.

— Здрастуйте, Кириле Панасовичу,— потиснув йому руку Турбай.— Давно це було. Не тим доводилось махати...

— Знаю, чим ти махав. Та тільки чого в молодості взнав, того до гробової дошки не забудеш. Так я кумекаю на цей щот.

Турбай зважив у руці молот. Чи не осоромиться перед земляками? Інколи він заходив у полкову кузню, щоб пригадати батькову науку. Правда, оцю кузню батько збирався передати 'Ларивонові, тож Івана вчив сяк-так, поміж ділом. А все ж таки біля чого ходиш, тим і замастишся.

Ану, чи жива ще ти, м'язова пам'ять? Кому ж, як не Турбаєві, знати, яка то важлива річ!

Хитрющий, клятий дідуган!.. За його спиною, звичайно, не тільки Сашко Семидесятий стоїть. Он, бач, і Ларивон до них приєднався. Дивиться на брата з острахом і співчуттям.

Ларивон простягає жилаву руку, хоче вихопити молот.

— Ви, Кириле Панасовичу, на скільки старші за мене? Здається, років на п'ятнадцять. Чи не так?.. А мене вже теж дідом величають.

— Ну то що? — визивно перепитує Кирило, здогадуючись, куди гне Ларивон.

— Як це — що?.. Нам би вже й порозумнішати не гріх.

Турбай помічає, що до кузні підходять все нові й нові люди. Еге! Видно, дід недаремно чарочку пропустив. Для сміливості. І народ попередив: мовляв, приходьте глянути, якого я «екзамента» полковникові влаштую.

Спочатку це не в жарт розсердило Турбая. Кому потрібен такий фарс?.. Не інакше, як хочуть його принизити, щоб потім підхихикувати в кулак. Треба відкинути геть молота, попрощатися та.й сідлати сірого. Звісна річ, вони — кров і плоть степового села, а Іван Юхимович тут — чужорідне тіло. І що ж дивного, що кров і плоть виштовхують його, мов скабку із-під нігтя?..

Потім опанував себе: на кого ображаєшся? На людей, що разом з батьком-матір'ю виняньчили тебе з пелюшок?.. Хіба ж не дід Кирило сопілку й ковзани тобі колись майстрував? Хіба не він був найкращим батьковим другом? І якщо старий розуміє пошану сина до пам'яті батька через пошану до батькового ремесла, то який же в тому гріх і яка образа для тебе?..

Іван Юхимович відсторонив Ларивонову руку, спокійно сказав:

— Давай на ковадло, бо перепалиш. Ларивон підозріло покосився на брата:

— А поперек?.. Знаю ж, яка там дірка в тебе.

— Нічого!.. Спробую.

— Гляди, щоб гірше не було.

Ларивон дістав із горна розпечений шмат заліза, який незабаром мав стати лемешем. Поклав його на ковадло, вдарив молотком, показуючи, куди молотобоєць має спрямовувати удар молота. Доки Ларивон цюкне в паузі по ковадлу, молот мусить бути піднятий для нового удару. З цього й складається ковальська музика: один майже беззвучний удар молотка по розпеченому залізу, другий — дзвінкий, веселий — по ковадлу, а третій — могутній басовий, від якого стіни ходуном ходять. То удар молота, робоча сила кузні, вся її потужність.

І ось Турбай підняв молот. Він встиг помітити, що двері обліплені людьми.

Молот описав коло, важко впав туди, звідки зараз вислизнув іграшковий молоток Ларивона. І знову, і знову!..

Турбай відчув, що увійшов у ритм, а це найголовніше. Тепер йому нічого не страшно. Тільки б не захекаться передчасно. Молот — не шабля.

Піт покрив чоло. Серце, намагаючись призвичаїтись до ритму роботи, б'ється прискорено, потім повільніше, потім начебто зовсім завмирає.

Турбай знає, що так буває тоді, коли наближається перелом, входить у свої права друге дихання. Чи витримає серце? Адже він не юнак. Молотобоєць — людина натренована, а Турбаєві довелося з місця в кар'єр...

Ось підбігає дід Кирило:

— Досить, Іване!.. Сашко, зміни полковника. Турбай зціплює зуби і з непорушними щелепами,

самими губами вимовляє через плече:

— Не заважай, Кириле Панасовичу!.. Відійди!..

Ось воно, друге дихання!.. Тепер легше. ~

Турбай посміхається. Робота стає приємною, навіть

радісною. Він дістає змогу розглянути людей. Із безформної маси, ніби з гранітної стіни, що маячила перед ним, виступають, мов під різцем, живі обриси знайомих облич. Тільки всі вони якось посіріли. Старшими стали. Час невблаганний, нікого не милує.

— Досить, Іване Юхимовичу! — кричить Сашко. Та Турбай тепер не для них підіймає цей молот, не

для екзамену — для себе. Йому здається, що на ковадлі лежить не заліза шмат — то десятилітній шмат його

власного життя, ї з якою насолодою він гупає молотом по ньому!

Іще раз!.. Іще раз!..

То не іскри летять — то відлітає все зайве, непотрібне, і мертвою металевою лускою вкриває вимощену камінням підлогу. Туди йому й дорога! Хай розтирають люди підошвами...

— В умілого й долото рибу ловить,—* підморгує дід Кирило.

— До вміння ще далеко,— посміхається Турбай, беручись за поперек. — Якби не підперезався, то зовсім би розсипався.

— Воно й колгосп наш отак підперезати,— вставляє в розмову Ларивон, — то, може, на душі повеселішає. А то — ніде правди діти — розсипається..,

4

Настає такий час,— місяці, хвилини, дні,— коли одна й та ж думка зароджується одночасно в сотнях, в мільйонах голів. Так, як вода закипає. Поки не доведеш її до ста градусів, пальцями треба пробувати, гаряча вона чи холодна, бо людське око нездатне вловити величезного прискорення в рухові молекул. Прискорення те наростає поступово, а для ока виявить себе-лише тоді, коли температура підскочить до ста...

Думка, що хвилює суспільство, зароджується також повільно, в найглибших верствах народу, і, шукаючи собі виходу, набуває прискорення, облітає райони і області, якщо вона навіть ніким ще й не висловлена, не втілена в точні, крилаті слова. Наче струм якийсь перебігає поміж людськими душами, збуджуючи в них однакові хвилювання, породжуючи однаковий неспокій. Іще хвилина-дві — і все довкола завирує, заклекоче, як вода в казані.

І тоді приходить той, хто вміє надати думці крила, спрямувати її до дії, до великої мети, як безсмертний механік спрямував пару, щоб рухати важелі й коліщата людського прогресу.

Свіжий, незнайомий вітер пролітав над кремлівськими стінами. Але люди, що там живуть і працюють, звикли стояти на будь-яких вітрах. Вони давно навчи-

те

лися по ледь помітних ознаках визнанати, які думки просякають в глибокі народні надра, які струми перебігають від серця до серця, породжуючи енергію, що вимагає діяння.

Про все це поки що думав не Турбай — думали інші люди, яким належало разом з ним рішуче змінити долю пальмїрівців. Про це думали люди, які в той час, коли Турбай розбивав на ковадлі свою бездіяльну самотність, входили в засніжений Кремль з мандатами делегатів Двадцятого з'їзду.

Серед делегатів був і секретар обкому Пантелеймон Гаврилович Лозовий. Кремезний, приземкуватий, він мало чим відрізнявся від інших. Обличчя кругле, розповніле, але в поворотах голови відчувається надмір вольової енергії, внутрішньої зібраності, вміння блискавично зважувати обставини й реагувати на них. Одягнений він у вільне касторове пальто, на голові — чорна котикова шапка, звужена клином догори.

На вчорашньому засіданні вислухана звітна доповідь. Коли вона була закінчена, делегати відчули,— сказано ще не все. А потім делегатам роздали передсмертні листи і нотатки Леніна, відомі в партії як ленінський заповіт. В цьому документі серед інших питань йшлося й про особливості характеру Сталіна, які згодом можуть спричинитися до його серйозних помилок. Ленін, як завжди, бачив наперед...

До початку вечірнього засідання лишалося кілька годин. Делегати розійшлися по Кремлю, по його соборах.

Різкий, холодний вітер пронизував до кісток. Здавалося, металеві ядра, що покотом лежали біля цар-гармати, потріскаються від морозу. А вищерблений цар-дзвін, в якому можна розмістити робочий кабінет, аж гудів од вітру.

Пантелеймон Гаврилович не перший раз у Кремлі. Він уже бачив цінності Оружейної палати з її алмазними головами і патріаршими ризами, на кожній з яких нашито по кілька пудів добірних перлин і діамантів. Така риза не пригне до землі хіба що Ладимка!.. Від цього мовчазного жарту погляд його повеселішав, а думки знову полинули в рідні степи. Роздуми гойдалися на крутих хвилях, збуджених з'їздом, його атмосферою, ленінськими листами, що, віддруковані на ротаторі фіолетовою фарбою, лежали в кишені поруч з партквитком і делегатським мандатом.

...Все залежить від того, як будуть підібрані секретарі райкомів і голови колгоспів.. Кузь на останньому бюро обкому правильно сказав: якби в області на шістсот голів колгоспів була хоч одна сотня таких, як Горбатюк, інші б теж поступово підтягнулися до їхнього рівня...

Очевидно, ще інколи трапляються в партійних установах люди, що вивіскою райкому користуються, як щитом, за яким можна сховатися від критики. Знаючи міру народної довіри до партії, вони не кажуть: «Я вважаю...» Вони кажуть: «Партія вважає...» Кажуть навіть тоді, коли рішення такого замаскованого «я» спрямоване не на користь, а на шкоду колгоспові...

Вийшовши з Великого Кремлівського палацу, Лозовий звернув увагу на групу школярів, що, видно, забігали в Кремль, ідучи зі школи. Навіть у дні з'їзду кремлівські брами були відчинені для відвідувачів, і на території Кремля важко було розрізнити, хто є делегатом з'їзду, а хто прийшов сюди

лише для того, щоб оглянути музеї, які були закриті для більшості громадян протягом десятиліть.

Хлопчисько років дванадцяти з ранцем за плечима задубілими від морозу руками наводив об'єктив непокірного «Любителя» на парадний під'їзд Великого палацу. З дверей разом з делегатами з'їзду виходили секретарі ЦК, керівники уряду.

В метро до Лозового підійшов літній чоловік у поношеній ватянці непевного кольору, з полотняною торбою за плечима, як носили колись пастухи. Взутий він був у щось середнє поміж хутряними унтами і старими, розтоптаними бурками без калош. На голові — дешева бавовняна шапчина під каракуль. Вона була стара, витерта і майже наполовину облисіла. Обличчя худе, але обвітрене, очі пригаслі, як буває в людей, що вже не чекають від життя нічого втішного. Під залатаною на плечах ватянкою вгадувалася широка м'язиста спина, і вся постать чоловіка нагадувала одного з тих степових велетнів, від яких можна почути: «Де вже тим бідним воликам?.. Тут і сам воза не зру-< шиш».

Окинувши Лозового байдужим поглядом, чоловік запитав:

— Куди тут на Київський вокзал?

Лозовий показав на голубий состав. Незнайомий болісно мружився — певне, його очі не звикли до такого яскравого освітлення. Він зайшов у вагон вслід за Лозовим, але сісти не поспішав, хоч місце біля Пантелеймона Гавриловича було вільне.

Довго дивився на Лозового, а потім, вагаючись, взяв його за рукав і тихо промовив:

— Не гадав, що доведеться побачити отакі дива.— Він кивнув головою в бік станції метро, що одразу ж зникла з очей, — її проковтнула темрява тунелю.— Мабуть, правду кажуть, що, не знаючи горя, не пізнаєш і радості...

Чоловікові явно кортіло з кимось заговорити, і він обрав Лозового. Пантелеймон Гаврилович розумів, що ця людина згадує про горе не випадково. Він заохотив незнайомого до розмови запитанням:

— Ви вперше в Москві?

Рот незнайомого скривився в сумну посмішку.

— Вперше. Скрізь вперше... І на білому світі вперше. Повертаюся з того курорту, куди Берія путівки видавав... Правда, мені ще раніше було виписано, у тридцять четвертому.

— А зуби цинга виїла? — запитав Лозовий.

— Була й цинга... Але...

— Дружина є?

— Парубком забрали... Перед самим весіллям. Ви гадаєте, скільки мені?..

Лозовий окинув його пильним оком. Здавалося, десь у цій шкарубкій людині, як під корою дуба, мають бути кільця, по яких неважко визначити прожиті роки.

— Ну, гадаю, шостий десяток.

Чоловік посміхнувся. Він навчився посміхатися, не розтуляючи беззубого рота, тому враження було таке, ніби людина весь час закушувала губи.

— То гадаєте, я до сорока парубкував? Я ж вам сказав — перед весіллям. Ні, добродію. Сорок чотири.

— За що ж? — несміливо і якось винувато запитав Лозовий.— По якій статті?

— За дівку... До біса була вродлива. І душі доброї. На жаль, не лише мені полюбилася. Знайшовся ще один жених, тільки він у неї гарбуза вхопив. Тоді-то все й почалося... А стаття... На статті нужди ніколи не було. Якби ж то я справді колгоспну комору палив, так мене й повісити мало. А то, бач, я його в парубоцькому ділі переміг, а він мене...

Хтось із пасажирів, які також прислухалися до розмови, торкнув незнайомого за плече.

— Київська.

Чоловік заметушився, протиснувся до дверей. Незабаром його широка спина, через яку навкіс звисала масна полотняна торбина, загойдалася в яскравому освітленні розкішного підземного палацу.

5

В цей час Турбай стояв серед подвір'я «Степової Пальміри» і похмуро оглядався навколо.

Він знав про з'їзд, але не міг, як Лозовий, що був делегатом, збагнути його значення з усією повнотою. Це має прийти потім.

Зараз же Іван Юхимович бачив те, чого зін не сподівався побачити, хоч йому було відомо, що в Пальмірі не мед...

Низенький клуб і контора правління, які містилися під одним дахом, дивилися на Турбая перекошеними, підсліпуватими віконцями. Шибки подекуди були вибиті, а порожнини позатикані ганчірками. Черепичний дах прогнувся, і вся ця будова своїм виглядом нагадувала незграбне сідло. Двері теж перекошені разом з одвірками. Наче тут учора землетрус пройшов...

Посеред двору — висока крижана гора. Коли б не журавель, що поскрипував на вітрі, та не довжелезне корито, з якого, мабуть, напували скотину, годі було й збагнути, що в центрі отієї крижаної вершини є кратер і

з нього можна дістати води. Так, саме кратер і досить-таки вузенький, бо-цямрини пообростали льодом згори донизу. Турбаєві важко зрозуміти, як могла виникнути отака крижана споруда. Ще трохи — й відро доведеться проштовхувати за допомогою жердини, на якій воно висіло.

Видершись на крижану гору, Турбай обережно, щоб не посковзнутися, опустив відро у колодязь. Йому пригадалася бетонна маківка Горбатюкової водокачки. «Тридцять кубометрів на годину»,— знову прозвучало в пам'яті Прокопове пояснення.

За спиною Турбая хльоснув батіжок, Іван Юхимович озирнувся.

То хльоскало рожевощоке дівча, зодягнене в грубуваті хлоп'ячі штани, що були заправлені в чобітки. І хльоскало воно для того, щоб привернути до себе увагу.

— Ну що, Іване Юхимовичу, напилися? — запитала дівчина. її карі очі лукаво посміхалися, з-під шапки вибивався важкий вузол туго зібраних кіс.

— По цямринах текло, а в рот не попало,-^* спробував відбутися жартом Турбай, з відвертою цікавістю оглядаючи дівчину.

— Отож і колгосп у нас такий. Нічого в ньому не держиться. Все чисто витікає...

Дівчина теж оглядала Турбая з гострою зацікавленістю, начебто його-приїзд мав для неї неабияке значення.

— Катери-и-но-о! — долинув від корівника хриплуватий жіночий голос.

— Іду! — озвалася Катерина. Обернувшись на лівій нозі, вона побігла поміж засипаними снігом возами і зникла з очей.

Турбай пройшовся ще кілька кроків і спинився спершу здивований, а потім — глибоко.вражений.

Цибатий парубок з видовженим обличчям стояв на стрісі напівзруйнованого сарая, скидав з нього солому, що давно вже задерев'яніла, втратила житній колір. Соломою вона вже й не пахла. Оголені крокви нагадували ребра якоїсь гігантської доісторичної тварини. Літня жінка у фуфайці, що була в Пальмірі і жіночим, і чоловічим одягом, натоптувала ту солому в плямисту німецьку плащ-палатку і, притискаючи сипучі оберемки до живота, носила в корівник.

Турбай подумав, що вона міняє підстилку. Та, заглянувши в корівник, він не повірив власним очам: жінка розкладала ту солому в ясла коровам!.. Закінчивши розкладати, обтрусилася, підійшла до Турбая ї, відкинувши хустину з голови на плечі, сказала:

— Здоров будь, вояко!.. Не чекала побачити тебе в Пальмірі. Гадала, що ти вже й дорогу до нас забув,

їй було, мабуть, за п'ятдесят. Зморшкувате обличчя, вицвілі очі, що колись, напевне, були голубими. Губи позападали, як у бабусі, а волосся посічене, якогось непевного кольору.

— Чого так дивишся на мене? — посміхнулася жінка.— Невже не пізнаєш?

Коли відкрилася її білозуба посмішка і ожили очі, в обличчі промайнуло щось знайоме, ледь помітне, мов на фотокартці, яка вицвіла від часу.

— Благаю тебе, Іване,— пізнай!.. А то, їй-бо, заплачу.

Вона все ще посміхалася, а в очах блиснули сльози.

Як не силкувався Іван Юхимович — пізнати не міг. Та ось і посмішка на її обличчі погасла. Лишилися тільки сльози. Вона їх розтерла рукавом фуфайки, відвернулася на мить, потім глянула на Турбая каламутними очима.

— Не зважай на мене. Не на тебе моя обида... Гадаєш, це від років у нашому колгоспі старіють?.. О ні!.. Сорокалітня жінка в Пальмірі — це вже бабуся. Сорок літ — бабин вік. Одна Марія ще якось тримається.— Витримала паузу, видно, опановуючи себе, і додала: — Ганну Щербину пригадуєш?.. Та я ж на твоєму весіллі за дружку була. Марія — то ж моя подруга.

— Ганна?! — вигукнув Турбай.— Ну як же я не пізнав?.. Та звичайно ж Ганна!.. О ні, ні. Не така вже ти й стара. Це тут світла замало...

Турбаєві хотілося чимось її втішити, але Ганна, поклавши руку йому на плече, перебила:

— Бреши, Іване, та тільки до ладу, бо язик поприщить. Не в тім горе, що на лиці змарніла, а в тім, що душа стала, як оця солома...

Турбай стояв перед нею зворушений і зніяковілий. Це ж на нього глянула його власна молодість. Тільки де ж поділася її горда краса?..

А Ганна також поринула в спогади. Вона народилася й виросла в Горохівці. Село це містилося за десяток верст від Пальміри, та якщо Пальміра весь час належала до Пилипівського району, то Горохівка час від часу переходила від Пилипівського до Зачепилівсько-го і навпаки. Ще недавно вона була Пилипівського району, а під час створення нової області знову перейшла до Зачепилівського.

Ганна з Марією подружилися ще дівчатами, майже дітьми. їхні батьки нібито кумалися чи то були далекими родичами. Десять верст — це не відстань, якщо почали з'являтися перші дівочі секрети. Дівчата бігали одна до одної, взимку забивалися на піч, а влітку — в соняшники чи в садок, і шепталися там донесхочу.

За Ганною парубки почали впадати раніше, ніж за Марією. Отож Марія змушена була вислуховувати, як подруга морочила хлопцям голови, насміхалася над ними, відчуваючи свою владу і зверхність. Один був парубок на селі, про якого Ганна розповідала з дитячою сором'язністю в голосі і з тим непідробним захопленням, яке породжується лише справжнім коханням. Це був Ничипір Басанець, молодик двометрового зросту і такої фізичної сили, що якось, коли треба було розібрати стару сільраду, щоб на тому місці закласти нову, він підійшов до трухлявого, побіленого зрубу, підважив плечем — і хистка будова звалилася, обдавши здивованих теслярів цілою хмарою їдкої дерев'яної порохні.

Розповідала Ганна і про Федора Бабенка, що проходу їй не давав. Чи до криниці вийде дівчина, чи в поле жати — він тут як тут.

Четвертий рік колективного господарювання був напрочуд вдалим — вродило, як ніколи. Ганна й Ничипір готувалися до весілля. Вони жили очікуванням великого щастя, але незабаром сталася подія, що зруйнувала всі їхні сподівання.

На колгоспну комору було вчинено напад, і одним із організаторів цього нападу виявився Ничипір Басанець. Це він стріляв у Федора Бабенка, який стояв на чатах.

Не прийняла Ганна чистим дівочим серцем цієї страшної звістки, не повірила їй. Носила Ничипорові передачі у в'язничну лікарню, де він лежав після поранення, а потім — в районну тюрму. Незабаром його кудись ^вислали...

П'ять років жила Ганна листами від милого і надіями, що скоро всі непорозуміння з'ясуються і нарешті можна буде справити весілля. А на шостий одержала останнього Ничипорового листа, в якому він радив їй не марнувати своєї молодості та виходити заміж. Після цього скільки йому не писала, жодної відповіді не отримала.

Одразу ж після арешту Ничипора переїхала Ганна в Пальміру. Гадала хоч там сховатися від Бабенка, та він щотижня навідувався до неї, умовляв стати його дружиною. Не піддалась вона тим умовлянням, та так і лишилась ні дівкою, ні вдовою. Тільки перед самою війною оженився Бабенко на якійсь сільській вчительці.

Лихо не підірвало Ганниної віри в справедливість громадської правди. Не звідавши сімейного щастя, всю свою молоду енергію, всі помисли віддала колгоспові, громаді. Десять передвоєнних і десять післявоєнних літ билася Ганна, щоб здійснити мрію своєї юності. Працювала ланковою, бригадиром, дояркою, конюхом... Немає в колгоспі такої роботи, якої б вона не знала і не робила.

Та сили її зрадили, віра почала пригасати. І тепер стояла перед Турбаєм інша Ганна — зів'яла, постаріла, обезкрилена. Не зазнала жодної радості в житті. Щоправда, перед війною, здавалося, справи в колгоспі пішли на лад. З'явилася й людина, біля якої можна було погрітися серцем. То був новий голова колгоспу, учасник громадянської війни, інвалід на милиці. Німці його повісили одразу ж, як увійшли в село...

І ось вона, пригадуючи свою далеку молодість, зітхає:

— О, то були часи!.. Хотілося із злиднів просто в комуну плигнути. Скільки віри було, скільки надій!.. Де й сили бралися...

— А тепер? — запитує Турбай, позираючи на неї так, наче на її плечах лежить тяжкий гніт, і він хотів би його скинути, але не може.

Ганна розворушує в яслах солому, спирається рукою на запалі боки худої, немічної корови.

— Хіба не бачиш?.. Привикай, корівко, до отакої соломки! Якщо молока не даси, то курей подоїмо.— І по короткій паузі додає: — Якщо й далі так триватиме, то в нас із рогатої худоби тільки вила та граблі залишаться...

— Чого ж терпите, Ганно? — вихоплюється в Турбая.

— Терпимо?.. А що ж маємо діяти? Начальство любить до Горбатюка їздити. А в нас буває тоді, коли голову треба міняти. Не встигаємо і запам'ятовувати, як величати своїх голів,— чи то Гаврилом, чи Данилом...

— А багато отаких колгоспів?.. Я був тільки в Горбатюка.

— Та що Горбатюк? — невдоволено промовила Ганна.— Йому й під гору вода тече... Минулого року скрізь покращало. Урожай був, траншей для силосу набудували. А в нашому районі, окрім Горбатюка, ні на кого й не дивляться.

Турбаєві здалося, що в словах Ганни вчувається заздрість і образа. Це йому не сподобалось.

— Даремно нарікаєш на Прокопа. Він — міцний хазяїн.

— Авжеж!.. Міцніший, ніж треба. Свого не попустить, а чуже загрібає. Занадто велику владу йому дали...

Вийшовши з корівника, Турбай замислився. Поки є хоч один такий колгосп, як у Пальмірі, в кожному шматку хліба люди мусять відчувати гіркуватий полиновий присмак.

Потрібні заходи, що за своїм значенням дорівнювали б самій колективізації! Щось велике, надійне,— назавжди!..

А може, для того й був скликаний Двадцятий з'їзд?..

Це був другий день перебування Турбая в Пальмірі, якщо не рахувати того вечора, коли він приїхав. Жив у Ларивона, намагаючись не зустрічатися з Марією. Так само, як Анатолій уникав зустрічатися з ним. Хлопець тільки назирці наглядав за батьком, чекаючи на його від'їзд.

Турбай розшукав Вишиваного. Ні, на цей раз той був не п'яний. Риб'ячі очі дивилися на% Івана Юхимовича ніби й тверезо, але не вірилося, що вони щось бачать. Він сидів на потріскаиому ослоні у конторі правління, і Турбаєві здалося, що Вишиваний нездатний рухатись. Його можна тільки разом з ослоном переносити з місця на місце, мов дерев'яного ідола. Враження це походило від того, що в обличчі Вишиваного не ворушився жоден м'яз. Він навіть не поцікавився, для чого Турбаєві потрібна машина. Ворухнувши пальцем, покликав до себе рахівника. Лантух стояв перед ним з підкресленою поштивістю. Проділ на зализаному волоссі припав пилом, що в'ївся в просякнуту оливою шкіру. Руда борідка упиралася в груди, а очі з-під насуплених брів скоса зиркали на Турбая. Було в тих сторожких поглядах передчуття якоїсь небезпеки. Може, саме тому неохайний рот намагався зобразити привітну посмішку. Той, хто не знав, які стосунки існували поміж Вишиваним і Лантухом, міг би щиро повірити, що рахівникові досить було глянути на засмалений махоркою палець свого повелителя, щоб одразу ж кинутися виконувати його перший-ліпший наказ.

— Скажи Калині, нехай заводить свого личака,— через силу видавив із себе Вишиваний. Звуки пропитого голосу були невиразні, слова булькотіли в грудях, мов каламутна рідина у барилі, коли його потрясти.

— Слухаю, — ще нижче схилив голову Лантух.

Та коли Турбай вийшов, рахівника ніби хто підмінив. Тепер роль повелителя належала йому, а не Вишиваному. Очі одразу ж стали гострими, гнівними, борода піднялася, мов іржава мотика, якою Лантух зби-~ рався клюнути Вишиваного в самісінький череп. Голос його нудотно скрипів:

— У бороді гречка цвіте, а в голові й на зяб не орано!.. Коли б то Кузь приїхав, ти б із ним не так балакав. А чи тобі відомо, що Турбай — то близький приятель Горбатюка? Тепер, кажуть, і з Кузем потоваришували. Гадаєш, куди він оце збирається?.. Та до того ж таки Горбатюка!.. От поїде, наговорить сім кіп гречаної вовни — гляди, і сам Кузь прискаче!..

— Відчепись, Сидоре, — простогнав Вишиваний.— Ти мені не указ.

— Указ чи не указ, а добрива з корівника накажи прибрати. Та сорочку зміни. Он, дивись, черево вилазить... Бридко й дивитися на тебе!

Сидір Карпович одягнувся в доброго кожуха, взяв у руки ціпок і вийшов із контори.

До Соколівкй їхали по шосе, що вело в місто, а далі треба було звертати на лісову дорогу. Лантух постукав по кабіні, машина спинилася. Він, здавалося, з непідробною насолодою тряс Турбаєві руку.

Видно, природа нагородила Лантуха мовою з тією ж самою метою, що й собаку хвостом. За його улесливи-» ми словами Турбай відчував якийсь розрахунок, але не міг збагнути його сенсу.

— Прямо вам скажу — золота у вас душа. Ніхто отак до серця не брав труднощів наших... Приїдуть, поведуть носом — негарно пахне!.. Покажуть спини — тільки їх і бачили. А ви одразу і вспоможеніє хочете оказать. Благородне то діло, Іване Юхимовичу! Може, і в районі словечко закинете...

Коли його згорблена спина зникла за соколівськи-ми хатами (там Лантух збирався пересісти на попутну машину), Іван Юхимович з полегшенням зітхнув:

— Ну й ну!.. Таким язиком тільки жорна крутити. На душі в шофера Калини було справжнє свято.

Він час від часу зиркав на Турбая, що сидів поруч. Крутий лоб, прямий ніс, міцно стиснуті губи, трохи видовжене підборіддя. Оце і все, що можна сказати про його профіль, якщо дивитися на Турбая у хвилини його спокійної зосередженості.

Рядовому завжди важко дійти до командира полку, яким би той командир душевним і приступним не був. Є уставні норми — не звертатися через голову безпосереднього начальника. Але солдатам і не треба було звертатися до полковника — досить того, що вони бачили його здалеку, чули його залізної твердості голос. З ним завжди надійно, навіть затишно, бо для нього не може існувати нічого непередбаченого...

І ось тепер він сидить поруч і такий простий, наче ніколи й не володів необмеженою владою над тисячами солдатських душ. Тільки шабельний шрам на щоці і нагадує про те, що це той самий Турбай.

Що б там про нього не казали, шофер знає: інші сприймають його тільки таким, яким він уявляється їм сьогодні. Для Калини ж сьогоднішній Турбай — це постать, виліплена зі спогадів. Колишній солдат зодягнув його в ті спогади, мов у кошлату козацьку бурку. І як би тепер не мінялося Турбаєве обличчя, для Калини це не матиме істотного значення, якщо йому не доведеться розчаруватись у полковникові, як колись він розчарувався в Горбатюкові.

Калина мовчить про Горбатюка. Він дотримується правила: якщо можна про людину сказати щось хороше — кажи й не вагайся! Це завжди вчасно. Та якщо всупереч твоїй волі щось лихе на язик проситься —• прикуси язика, аж поки не переконаєшся, ***що*** це треба неодмінно висловити.

У Михайлівну вони в'їжджали по обіді. Зимове сонце стояло високо, нагадуючи своєю безбарвною сірістю ледь помітний отвір, що виводив кудись за межі сірої землі і сірого неба.

Масивні дубові ворота колгоспу «Перемога» відчиняються лише тоді, коли під ними з'являються свої підводи чи машини. Сторож у добрячих

валянках і вкритому сукном кожушку пильнує, ***щоб у*** двір не проскочив хтось сторонній.

Висока стіна, обмазана жовтою глиною, що подекуди взялася коржами, тягнеться кудись у глибину села, зникає за будинками. Під стіною, близько воріт, стоїть півдесятка порожніх автомашин і кілька підвід з розпряженими кіньми та волами. їздові і шофери розклали вогнище, гріють над ним задубілі руки. Хтось варить кашу у фронтовому казанку.

Якби не оті автомашини і не занадто знайомий казанок, цей табір під стінами «Перемоги» мало чим відрізнявся б від козацької облоги часів Хмельницького.

Тут є свої ватажки і свої стратеги. Високий хлопчина у ватянці, підперезаній брезентовим солдатським поясом підкинув угору гривеника. Піднявши його з притоптаного снігу, похмуро оголосив:

— Решка!.. Значить, можна запрягати «му-два». Все одно жодної стеблинки не дасть. Хай він подавиться своїм сіном!..

— Тихше, ти! — гримнув на нього літній їздовий.— Отой сторож одразу ж йому доложить.

Ось другий хлопчина кинув гривеника. Монета впала в казанок, що висить на тринозі над вогнищем.

— А-а, трясця твоїй матері! — вилаявся шофер, який варив кашу.— Гадаєте, я вашими гривениками пообідаю?.. Червінці кидайте!

В задку воза, до якого прив'язані «му-два», тобто звичайнісінькі собі воли, сидить дідусь з білою борідкою. Він болісно пережовує беззубими яснами черег-вий хліб, а цибулю смокче, мов цукерку.

Дідусь звертається до молодого велетня, що, при-

валившись боком до воза, час від часу хльоскає себе батогом по халявах:

— Як гадаєш, дадуть їм прикурить?

— Хто? — не підводячи голови, перепитує парубок.

— Ті, що в Москві оце засідательствують.

Кілька шоферів і їздових почали налягати на колгоспні ворота. їм би ще тарана з баранячою головою, відлитою із бронзи,— і повна картина штурму.

— Поклич Горбатюка! З ночі мерзнемо. Сторож дивиться крізь щілину воріт, мов стрілець'

крізь бійницю. Видно тільки його сонні очі та чути байдужий голос:

— Ага, припекло... Зима біла, а снігу не їсть> сінця просить.

— Горбатюка поклич! — знесилено гукають ті, що налягали на ворота.

— Прокопа Микитовича немає. Вони в райком поїхали...

В голосі сторожа відчувається щось глумливе, злорадне. Люди відходять од воріт, починають запрягати коней.

— П'ятий раз голова посилає з оцією бомажкою,— показує їздовий пожмаканого, пересипаного самосадом папірця. — Хай би сам поїхав.

І знову Турбай відчув у руці ефес шаблі.

Залишивши Калину з машиною біля воріт, він пішов попід стіною туди, де мав бути розташований Гор-батюків манеж. Роздратування його наростала. Пригадалися жарти про «самостійну державу», якій не вистачає лише власних грошей з зображенням кирпатого владики — Прокопа Везучого. Ось тобі й поліс, бурякова Спарта!.. Мабуть, правду кажуть, що в кожному жарті є доля правди.

Як могла виникнути отака «Перемога»? Добре, що вона існує, чи погано?..

Дідусь з білою бородою, видно, думав про тс ж саме, що й Турбай. Він вірить у тих, що в Москві «засідательствують». Не може бути, щоб *оцж* прірва поміж Пальмірами і Михайлівками пройшла повз увагу з'їзду!..

І все ж таки добре, ***що*** є отака Михайлівка! Адже ж її створили люди. Не виросла ж вона так, як, за розповідями попів, виросла церква в Святогорську,— з

7*

нічого, на голій скелі. «Перемогу» створив дружний труд людський. І що б там не казали про Горбатюка, він таки справжній хазяїн. Якщо навіть його рушійною силою є самолюбство, то воно в цьому разі прислужилося більше, ніж добрі наміри «обділених господарським талантом фантазерів.

Турбай помітив, що віддалік подерлася на стіну якась людина. її кремезна постать застигла на одну мить на фоні сірого неба і одразу шугнула вниз, звалившись по той бік стіни. Турбаєві здалося, що то був не хто інший, як сам Горбатюк. Надто вже примітну доху носив Прокіп.

Іван Юхимович, надибавши під ногами якусь колоду, поставив її до стіни і незабаром опинився в колгоспному дворі. Пройшовши за майстерню, де починався манеж, він помітив Горбатюка, що зціпивши зуби, затискував рану на долоні, з якої струменіла свіжа кров.

Горбатюк ніскільки не здивувався такій несподіваній зустрічі. Струснувши кров з руки, грубо вилаявся. Потім, трохи заспокоївшись, додав:

— От бачиш, понасипали скла, бісові задрипанці. Все бояться, щоб їх не обікрали. А ти руки мусиш калічити.

Турбаєві важко було утриматись від реготу.

— Ти б підземний хід прокопав. Спарта так Спар-та!.. Чого ж так церемонитись? В кожній фортеці підземний хід робили.

Прокіп теж засміявся. Сміх той був ніяковий і ніби винуватий.

— Гадаєш, приємно дивитися, як вони товчуться отам під воротьми? Краще вже десятою дорогою обійти, бо розірвуть на шмаття. Горбатюк не сонце, всіх не обігріє... Поки міг — позичав. А тепер не можу, бо своя скотина попадає.

Він нагріб під стіною снігу, затиснув його в пораненій долоні.

Що ж, це теж можна зрозуміти. Михайлівці на себе трудилися. Чи має право Горбатюк роздавати колгоспне добро тим, хто не вміє про себе дбати?.. Турбаєві стало прикро, що й він так само приїхав до Прокопа сіна канючити. Шилом моря все одно не нагрієш...

Та Прокіп ніби вгадав його думки.

— Тобі, звичайно, гріх відмовити. Колись один сухар надвоє розламували...

Турбая дійняла до живого ця Прокопова прозорливість.

— Ти, видно, звик в людях тільки прохачів бачити. А тобі не спало на думку, що я просто провідати тебе приїхав?..

Тепер зареготав Горбатюк.

— Грузовиком... Та ще й вила в кузові. Провідати!..

— Ти й вила встиг помітити? — з веселим здивуванням вигукнув Турбай.

— В мене на такі речі око метке,— сміявся Горбатюк.— Ходімо до контори.

В приймальні, перед Горбатюковим кабінетом, було густо накурено. На дубовому столі різалися в козла кореспонденти. Помітивши голову колгоспу, посхоплювалися, дістаючи блокноти.

Горбатюк пройшов повз них, відчинив двері в кабінет.

— Від цього чортового насіння ніякі стіни не вря-

тують,— пожартував Прокіп.— В кожну шпарину про-

лізуть. Сідай, побалакаємо. ^

Кабінет Горбатюка мало чим різнився від інших кабінетів, які доводилося бачити Турбаєві. Він був не помпезний і не злиденний. Умебльований добрим горіховим гарнітуром, він справляв враження достатку і скромності. Незвичайного в цьому кабінеті було тільки те, що він

належав не міністрові, а голові колгоспу. Якщо зважити, в яких конурках іноді доводиться зустрічатися з іншими головами колгоспів, то не можна не пройнятися повагою до цього кабінету і його господаря.

Горбатюк запросив Турбая роздягнутися і, відкинувшись у кріслі, запалив цигарку. Неглибокий поріз на долоні вже не кровоточив, і Прокіп встиг про нього забути.

— Хоч ти, Іване, й приховав від мене те, що тобі зараз найбільше болить, та я все-таки мав нескромність догадатися.—Прокіп глянув на Турбая пильним, проникливим поглядом, примусивши Івана Юхимовича нервово закусити губу. —Що ж, буває... Я хочу, щоб ти затямив собі одне: Горбатюк завжди готовий тобі допомогти!

— А чим ти мені допоможеш? — неголосно, **з** болісною гримасою на обличчі, запитав Турбай.

— Ну все-таки... Де ти вирішив отаборитися?

— .Поки що поміж небом і землею. В старе житло повертатись не хочу. Погано воно мені прислужилось.

Турбай відвернувся, виглянув у вікно. Віддалік колгоспники відкривали третій відсік траншеї, в якій зберігалося засилосоване бадилля молодої кукурудзи. Не корови в Горбатюка, а рогаті аристократки! За такі вишукані ласощі вони мусять молитися на своїх господарів. І як розумно побудовані траншеї! Поділені на відсіки, мов щільник на соти. Поки вибирається силос з одного відсіку, інші герметично закупорені, мов консервні банки. Корови мають завжди свіжий силос. Недаремно міжрайонну нараду тваринників Пантелеймон Гаврилович скликав саме в Михайлівці. Талановитий, бісів Горбатюк!..

Прокіп покрив Турбаєву руку, що лежала на столі, своєю широкою долонею.

— Гаразд. Відвезеш сіно — і повертайся.— Він лагідно посміхнувся. — Та жеребця мого не забудь. А то з грлоду здохне. Він у мене до гнилої соломи не звик.

Обличчя Турбая налилося кров'ю. Висмикнувши руку з-під Горбатюкової, вдарив нею об стіл.

— Та як ти смієш? Ти ж член обкому. Що ви собі думаєте? Що думає Лозовий? Це ж ганьба, ганьба!.. Не тільки людям — корові сором у вічі глянути.

Погляд Прокопа був серйозний і зосереджений.

— Це надто складне питання. Якби ми^не мали такого лиха, не потрібні були б ні пленуми, ні рішення. Та й з'їзд, мабуть, проходив би інакше.— Він замислився і по короткій паузі додав: — Надто довго ми боялися правді у вічі глянути. А кар'єристи й підлабузники такого туману

напускали, що Йосиф Віссаріонович... Ну та що казати... Ще рік-два... Гадаю, ти востаннє бачиш, як стріхами корів годують. Про це потім лише в книгах можна буде прочитати. Якщо, звичайно, не заціпить отим, що за дверима сидять... Але не про це зараз мова. Відвезеш сіно — одразу ж повертайся. Що тобі робити в Пальмірі?.. До весни поживеш у мене, а весною хату поставимо. Тобі в нас буде не зле. Михайлівці вміють шанувати бойову сивину солдатів революції.

— Гаразд, я подумаю,— відповів Іван Юхимович на Горбатюкове запрошення.— Ти вже впускай кореспондентів... Бо, видно, заждалися.

До Пальміри Турбай повернувся увечері. Машина нагадувала скирту сіна, що якимось чудом пересувалася від замету до замету, прокладаючи собі дорогу в засніженому степу. Ніколи Калині не доводилося виявляти стільки винахідливості, щоб перевезти вантаж, який перевершував будь-які можливості його тритонки. Натоптували вони разом з Турбаєм, тож, певна річ, брали стільки, скільки можна вивезти за околиці Михайлівки. А там уже й перекинутись не страшно — Турбай постереже, а Калина до ранку встигне ще раз обернутись, щоб забрати решту. Звісно, цього сіна вистачить ненадовго. Та якщо підмішувати його до соломи, то це допоможе врятувати скотину від падежу.

Тільки б сніг зійшов скоріше! Яка ж вона довга — оця зима...

6

Кузь учора їздив до обкому. Хотілося довідатись більше, ніж приносили газети, що читалися в ці дні від першого до останнього рядка.

Дмитро Іванович багато чого не міг збагнути. Навіщо так наголошувати на наших недоліках?..

В обкомі Дмитро Іванович не зважувався висловити своїх сумнівів. Він тільки слухав, про що балакали інструктори, завідуючі відділами та секретарі райкомів, які прибули сюди за тим же, що й Кузь. Звичайно, Пантелеймон Гаврилович потім розповість усе, а з преси вже зараз видно, що партія не збирається робити таємниць ні з чого. Та важко, дуже важко стримувати своє нетерпіння!..

Проте партійні працівники знали поки що не більше, ніж можна було вичитати з газет.

Додому Дмитро Іванович повертався з Ладимком. Хоч Кузь і не симпатизував цьому велетневі, вважаючи, що йому аж ніяк не пасує партійна робота, але з ним можна було відвести душу, не боячись, що завтра про твої сумніви та вагання довідається вся область.

— Зрозумій,— вголос роздумував Кузь,— надмірна щирість ніколи не була корисна.

— Ти кажеш — надмірна?.. Надмірної щирості не буває. Так само, як не буває надмірної чесності чи надмірної мужності. Є просто щирість, чесність,, мужність. І саме ці якості характеризують з'їзд. Прислухайся, що робиться в народі...— Ладимко розстебнув бекешу, зняв шапку і поклав її на сидіння автомашини. Йому було жарко від збудження. — Ніби люди стали розумнішими. Мислять сміливіше й ширше. А це ті ж самі люди, Дмитре!.. Ті ж самі.

Дмитро Іванович задумався. В словах Ладимка було чимало правди. Ось, наприклад, річки почали пересихати. Деякі керівники позбулися великого клопоту: не треба переплітати лозою берегів, не треба їх камінням бутити. Квола течія нездатна підмити берега. Береги почали звужуватись, річища заростають талом **і** луговою травою. Та позбувшись одного клопоту, вони позбулися радощів і величезних вигод, які приносила людям повновода ріка. Стало важче боротися з посухою.

Духовне життя народу — велика ріка!.. Про це не слід забувати. І треба піклуватися, щоб її береги не звужувались... Бо нічого нема шкідливішого, ніж духовна скованість людей. Вона — як посуха. Це ж звідси — відсутність енергії, ініціативи...

Але чекай, Дмитре Івановичу!.. Поспішати з і-ис-новками не варто. Це лише Ладимко звик висловлювати свої сентенції так, начебто всі таємниці розвитку людства лежать у кишені його цигейкової бекеші. Треба думати, багато думати, бо до кожного твого слова прислухаються тисячі вух... Треба послухати, які вісті привезе Пантелеймон Гаврилович.

Він уже шкодував, що розбалакався з Ладимком. А той тільки почав входити в роль. Любить Ладимко посперечатись! Сперечається так, наче шаблю відточує. А твої аргументи ніби служать для тієї шаблі добрим точилом.

Ладимко заговорив про те, що бойовий корабель, який десятиліттями крає океанські простори, з часом втрачає маневреність і швидкість, якщо не зчищати **з** його підводної частини черепашок **і** водоростей. Наш державний корабель витримав такі бурі і шторми, що іншим **і** не снилися. Нам ніколи було заглядати в його підводну частину. Корабель той був самотній серед ворожої ескадри, яка оточила його з усіх боків. Треба було вести бій і знову бій!.. Сьогодні ж його оточують нові революційні вимпели, які вважають наш корабель своїм флагманом. Проти ворожої ескадри стоїть ще могутніша соціалістична ескадра. Флагман одержав можливість очистити свою сталеву броню від морського дріб'язку. І ми робимо це, відриваючи від сталевої броні молюски наших помилок. Корабель від цього стане ще могутнішим,

його швидкість зросте неймовірно... Тож нехай кричать з ворожої ескадри що завгодно. Ми знаємо: крик їхній від страху!..

— Так я розумію те, що відбувається в країні,— закінчив Ладимко.

Дмитро Іванович знав, чому він вдався до морських порівнянь. Морська справа була йому добре знайома: до війни та під час війни Ладимко перебував на політ-роботі серед моряків Чорноморського флоту.

Кузь не.знайшов заперечень проти його останнього монолога. Гадаючи, що остаточно переконав свого опонента, Ладимко також замовк.

Вони вже їхали засніженими полями Зачепилів-ського району. Біла хвиляста рівнина, здавалося, не мала горизонтів — сніги на небокраї зливалися з білими хмарами.

Пильне око могло б помітити, що в зачепилівських селах старі хати виглядали гірше, ніж у пилипівських. У пилипівців майже не лишалося сіл, де б люди протягом останніх років не полагодили хаток. Звісно, лагодили так, як дозволяв достаток,— на старі стріхи накладали золотисті латки із свіжої соломи. Влітку село виглядало дивно — майже всі стріхи були рябі. І все ж це свідчило про те, що люди поволі підіймали свій добробут.

В селах Зачепилівського району ще й досі лишалося багато хат з проваленими, замшілими стріхами. Господарі, видно, не збиралися їх лагодити, і це справило на Дмитра Івановича гнітюче враження. Він похмуро покосився на Ладимка. Незрозуміло, чому Лозовий називав Зачепилівський район серед перших. Мовляв, там більшість колгоспів виходить на рівень передових. Ой, видно, оцей Ладимко вміє напустити рожевого туману.

Дмитро Іванович знав, що хоч Ладимко й був другим секретарем, але в ділах району займав провідне становище, бо перший секретар Шевчук часто хворів. Шевчук не раз просив увільнити його від справ, запевняючи обком, що Ладимко цілком упорається з обов'язками першого секретаря. Проте Ладимко рішуче відмовлявся. Він переконував Лозового, що Шевчук, відійшовши від роботи, ще тяжче занедужає...

Кузь не дуже вірив у щирість цих Ладимкових мотивів. Певно, Ладимко тільки прикидається прямим і відвертим. Він хитріший від самого дідька. Будь Ладимко таким прямодушним, як про нього думає Лозовий, чи вдалося б зачепилівцям здобути славу передового району? Адже ж передові колгоспи видно одразу по тому, як люди живуть...

— Виявляється, в передовому районі стріх полатати нічим,— глузливо посміхнувся Кузь, показуючи на хату, що чимось нагадувала ту, в якій народився Тарас Шевченко. Тарасова хатинка запам'яталася йому ще з букваря двадцятих років.

Ладимко одразу ж спохмурнів:

— Таки ж нічим... Солома з-під комбайна для стріх не годиться. Я бачив — у вас колгоспники засівають садиби житом, потім жнуть серпами. Бо колгоспна солома така перетерта й перем'ята...

Дмитро Іванович здивовано зиркнув на Ладимка. Він, Кузь, ніколи й не ставив собі цього запитання — навіщо люди сіють на садибах побіля хат жито. Це вкорінилося давно — відтоді, як урожай почали збирати комбайнами. А вкорінившись, стало звичним і вже не впадало в око. І, певне, це дуже невигідно для колгоспника. Значно вигідніше садити городину... Проте Кузь був задоволений, що велетень нарешті виявився побитим найпереконливішим аргументом—життям. Адже ж отих убогих хаток не сховаєш! Зведення про високі надої молока, першість по тваринництву — і раптом оці хатки!..

— Коли дощ у дитячу колиску обвалює глину,— в'їдливо сказав Кузь, — матері, мабуть, не легше від того, що сект>етарів райкому похвалили за високі надої. А ти як гадаєш?..

Ладимко відповів не одразу. Йому уявився неосяжний степовий простір, випалений до останнього корінця гігантським морем вогню, що протягом кількох воєнних років вирувало на цих просторах, пінилося кривавою піною, вкривало небо чорним димом, півсвіту застилало сажею, не лишаючи нічого живого на своєму шляху.

Навіть випалена галявина заростає нерівномірно. Спершу з'являються окремі острівки зелені, потім їх стає все більше й більше, але ще довго людське око помічатиме обвуглені пні та чорні лисини...

Він пригадав найтяжчу ніч у своєму житті. Це було в Севастополі. На його руках помирала дружина. Мила, рідна Олеся... Вона була поранена осколком міни в живіт. Разом з нею помирало ненароджене дитя. Місто палало. Обличчя її було червоне від пожежі. Ніколи і ніщо так не вражало Ладимка, як вразили її останні слова. Підвівши голову, вона сумно оглянула палаюче місто й ледь чутно прошепотіла: «Спалили... Все спалили...» Знала, що помирає. А думала не про себе. Про місто, про людей думала. Такою вона була завжди. Зробивши внутрішнє зусилля, він змусив себе відірватися від тяжкого й дорогого спомину. Заговорив суворо, неголосно:

— Повір, Дмитре: лають чи хвалять — не те для мене головне.— Помітивши скептичну посмішку на вустах Кузя, ствердно хитнув головою: — Так, так... Не те головне. Головне — люди... Дитяча колиска, про яку ти казав... І знаєш, то ж таки добра ознака, що колгоспники хат не латають. Дуже добраї

«Ну й хитра ж бестія, — подумав про нього Кузь.— Одразу чорне в нього стає білим. Неперезершений демагог. Такого не швидко розкусиш».

— Вперше чую, щоб нестатки радували комуніста,— докірливо посміхнувся Кузь.— Та ще секретаря райкому.

— Нестатки? — розправив плечі Ладимко. В машині одразу ж стало тісно. Здавалося, він усю її заповнив собою.— Та ні, якраз навпаки. Нині підновлена хата бідніша від старої, нелатаної Тобто господарі живуть бідніше... Так, так... Це досить своєрідне явище. Воно виникло протягом останніх років. Після вересневого Пленуму. Хіба ти не помітив?.. Я не кажу про винятки. Винятки є завжди. А в загальній масі — це так. Звісно, явище короткочасне. Виникає лише під час гігантських суспільних зрушень...

Кузь зареготав.

—і О-о, ти навіть закони виводиш! Дивовижний закон. Чим більш занехаяне село, тим воно багатше.

— Ти мене не так зрозумів.— Ладимко поклав руку на плече шофера.— Зачекайте.

Трохим Кіндратович вийшов із машини й витягнув за собою Кузя. Вони стояли посеред села. Морозний сніг поскрипував під ногами. Якийсь дурнуватий цуцик із верескливим гавканням накинувся на машину.

— Зайдімо до кого-небудь, — запропонував Ладимко,— Вибирай на свій розсуд.

Кузь показав на хату, яка йому здалась найбільш убогою. Стара, згорблена господиня зустріла їх привітно, хоч і стримано. Витерши спідницею ослін, посадила біля вікна. В хаті було чисто й затишно. Під стелею висіла велика лампа з пластинчастим металевим абажуром, від якого тягнувся шнур до радіоприймача «Родина». Вечорами ця лампа освітлювала хату і водночас виробляла електроенергію для приймача. Глиняна долівка була ретельно підметена. В кутку, біля незугарної печі, сиділа дівчинка-школярка й старанно виводила в зошиті неслухняні літери.

— Трохиме Кіндратовичу,— звернулась господиня до Ладимка. — Може, гарячого молока з морозу?.. Або миску борщу? Свіжий, тільки-но зварила.

— Ні, ні... Ми на хвилину. Якщо не помиляюсь, ви — мати тракториста Пилипа Кравця?.. Я колись його підвозив із емтеес. Здається, тут висаджував.

— Авжеж. А ото,— кивнула стара на дівчинку,— його донька Оксана Пилипівна... Бач, як засоромилось, дурненьке.

— Хату перекривати думаєте? — запитав Ладимко.

— Та на бісового ж батька її перекривати? Вона своє віджила. Мені ось-ось дев'ятий десяток стукне, а хату ще свекор мій будував.— Пртягнулась вузлуватими пальцями до великої мідної кварти.— Його робота. Майстер був. Мідник... То скільки ж це хаті?

— Та-ак... Звісно, не варт. Крокви не витримають,— погодився Ладимко.

— Все вже погнило... На моїх молитвах тримається.— Скупо, по-старечому посміхнулася.— Що її перекривати, що мене заміж видавати. Однаково. Весною

Пилип збирається нову ставити. Отам за хлівцем уже й крокви, й дошки на підлогу. Ви б, може, шифером помогли?

— Це важко. Не обіцяю... А на вашій вулиці стріхи латають?

— Звісно, якби в мене не було дітей, то хіба ж я оце про нову думала б?.. Стару б латала. А молодь старі латати не хоче. Бо латка на хаті, як і на сорочці,— не від багатства... Краще рік-два в старій перебути та на нову стягнутись. А якщо й молодь гнилі стріхи латає — то вже не від добра. В нас теж таке було. А тепер бог милує...

Коли, попрощавшись із господинею, вийшли з двору й сіли в машину, Кузь почав помічати те, що не помічав раніше. Часто-густо біля старих хат траплялися присипані снігом нові фундаменти чи навіть стіни. Або лежали дбайливо складені колоди, які через рік-два мають стати кроквами нового дому...

Тепер Кузь зрозумів,— марно він похвалився Ла-димкові, що в Пилипівському районі латають стріхи. Латають тому, що в людей поки що не зміцніла надія на заможне життя. Виявляється, навіть по стріхах можна читати людські думки та настрої. І він, Кузь, опинився в становищі легковажного дачника, який, забачивши в селі з десяток прадідівських стріх, квапиться зробити по них висновок про добробут колгоспників. А полагоджені стріхи його радують — це ж, мовляв, обнова...

Невже Ладимко випадково опинився в хаті тракториста, чиє ім'я міг назвати, не напружуючи пам'яті? Хіба мало трактористів у районі?.. Та коли Ладимко попросив Кузя спинитися серед поля, де люди стави^ ли щити для затримання снігу, Дмитро Іванович переконався, що велетень справді тримає в пам'яті сотні імен. Майже кожну дівчину або молодицю він називав по імені, а старших — по імені й по батькові.

Ось він влаштував екзамен ланковій:

— Скажи, Килино, скільки води одержить гектар землі, якщо товщина снігового шару на початку весни близько тридцяти сантиметрів?

Килина знизує плечима.

— Трохиме Кіндратовичу, хто ж це може полічити?

Ти мусиш. Якби полічила, то поставила б на оцій ділянці не двадцять щитів, а шістдесят або сто.

— А скільки ж води? — допитується Килина. Трохим Кіндратович лагідно посміхається. В цю

мить він чимось нагадує вчителя, що розмовляє з ученицею.

— Шар снігу в один сантиметр дає на гектар землі тридцять п'ять тонн води.

— Тридцять п'ять? — дивується якась немолода жінка, стягуючи рукавиці.— Та невже? їй-бо, аж не віриться.

— Так, Фросино Кирилівно. Отже,—продовжує Ладимко,— при товщині шару в тридцять сантиметрів ви одержите тисячу п'ятдесят тонн води на кожний гектар. А тепер судіть самі, що таке снігозатримання...

Під'їжджали до Зачепилівки. Нарешті велетень вийде з машини й можна буде трохи відпочити. Кузь не міг зрозуміти, чому й чим саме його дратував Ладимко, але витримати присутність цього здорованя понад годину для Кузя було справжньою карою.

А може, невгамовністю гострої, неспокійної думки він стомлював Кузя? Поруч з Ладимком не можна не думати. І неприємно те, що Ладимко, сам того не відчуваючи, породжував у Дмитра Івановича невтішні думки.

Кращого оратора, ніж Кузь, в області немає. Навіть Лозовий, — теж блискучий оратор,— відзначав його пропагандистські здібності. А до кого звертається обласна газета, коли їй потрібна пропагандистська стаття? Може, до завідуючого відділом агітації й пропаганди обкому товариша Кушніра? Еге-е, той напише... Так напише, що його статтю можна використовувати замість мухомора — мухи дохнуть від нудьги... Тому найчастіше дзвонять Дмитрові Івановичу.

Та ясно, в Дмитра Івановича вже немає тієї енергії, якою володіє Ладимко. Бабенко й Кузь — ветерани на керівній роботі. І той, і той посідають керівні пости в районі майже чверть століття. З колективізації починали. Бабенко, звісно, ні на що не претендує. Та й здібностей особливих у нього непомітно. Просто приємна, симпатична людина. Кузь любить відпочивати в його товаристві. Бабенко вміє підкреслити все краще, що є в Кузеві. Якщо поруч Ладимка Дмитро Іванович почуває себе так, ніби він у чомусь і перед кимось винен, то поруч Бабенка до Кузя знов повертається відчуття самоповаги. Бабенко помічає в ньому те, що Кузь бачить у самому собі,— доброго пропагандиста, талановитого оратора й досвідченого партійного керівника.

Дмитро Іванович щиро вважав, що доля не була з ним щедрою.

Справді, що великого й радісного було в його житті? Його ровесники вже давно займають відповідальні посади в ЦК. А хіба Пантелеймон Гаврилович набагато за нього старший? Років на сім, не більше. Між тим, він — перший секретар обкому, член ЦК. А Кузь за двадцять років виріс від секретаря райкому комсомолу до секретаря райкому партії. Так ростуть хіба що саджанці тропічних дерев у хатніх горщиках. Кілька разів змінився весь

склад обкому, не кажучи вже про райком, тільки він, Кузь, сидів у своєму горщику, мов довголітній кактус, і жодного разу не зацвів. Правда, після війни, коли Кузь повернувся з евакуації, з'явилася на тому кактусі одна-єдина квітка — колгосп «Перемога» на чолі з Горбатюком. Але в свідомості начальства, і особливо газетних писак, яких Дмитро Іванович терпіти не міг, та квітка живе чомусь окремо. її бачать, її фотографують, про неї пишуть, а ім'я Кузя згадується лише принагідно...

Мабуть, саме оці думки й породжували втому. Ні, то була не фізична втома, якої неважко позбутися, добре перепочивши. То була втома духовна. Інколи Кузеві здавалося: він не любить Ладимка лише тому, що заздрить його духовній цільності та енергії. Але Дмитро Іванович умів себе переконати, що для нього принизливо заздрити Ладимкові. Власне, хто такий Ладимко, щоб йому заздрити?..

Ладимко, вийшовши з Кузевої машини, піднявся по сходах на другий поверх. Відчинила Одарка Гаврилівна — літня жінка, яка приходила до Трохима Кіндратовича через день прибрати в квартирі та зготувати їжу. В ті дні, коли її не було, Трохим Кіндратович сам розпалював керогаз і підігрівав обід. Це стало звичним і ніскільки не обтяжувало. Квартира була з двох кімнат і кухні. В одній кімнаті стояв письмовий стіл, шафа з книжками. Тут же, біля шафи, лежали гирі — по два пуди. Вранці Ладимко, широко розчинивши вікна, впускав морозне повітря й робив півгодинну зарядку. Потім напускав у ванну крижаної води й лежав дві-три хвилини. Якщо інколи в нього не вистачало часу для таких вправ, відчував у тілі неприємну кволість.

В другій кімнаті він спав. Тут не було нічого дерев'яного. Металеве ліжко, металеві стільці, металевий столик — із тих, які охоче купуються автомобілістами. Дерево не витримувало спартанського побуту Л'а-димка. Спав він теж з широко відчиненими вікнами в який завгодно мороз. А вранці, коли вирушав з дому, вікна, звісно, зачинялися. Одарка Гаврилівна любила тепло. Вона одразу ж розпалювала печі. Отже, в кімнаті було то холодно, то жарко. Дерев'яні меблі, куплені минулого року, протягом зими потріскалися. Тоді Ладимко їх виставив і купив собі металеві. Він любив уранці, відкинувши ковдру, відчути на тілі дотик холодного металу. Це одразу ж проганяло сонливість.

Роздягнувшись, сів за письмовий стіл, дістав щоденник. Ні, це був не той щоденник, в якому ретельно описується день за днем. Ладимко занотовував тільки думки. З нього не можна було довідатися, як жив і працював другий секретар Зачепилівського райкому. Життя неспокійної, допитливої думки, її щоденний пульс — ось чим був той щоденник.

Злегка розім'явшись, Трохим Кіндратович схилився над письмовим столом. Думки лягали на папір дрібними, майже мікроскопічними рядками.

«Духовна сонливість догматиків потривожена з'їздом — навіщо говорити про те, що були в нас не лише перемоги, але інколи траплялися й помилки? І навіть жертви...

Я ж думаю ось про що. Хто навчив первісну людину користуватися вогнем? Гроза, яка палила стар}, трухляві дерева. І той, хто вперше пішов назустріч лісовій пожежі, щоб добути для людства вогонь, певне, зазнав тяжких опіків. А може, навіть згорів разом з деревами. Сьогодні ж вогонь став кишеньковим — ми носимо його у сірниковій коробці... Так само буде колись І з атомною енергією.

Але ж ті, перші... Чому ми повинні боятися правди про їхні рани та опіки? Хіба не на їхніх помилках люди навчилися користуватися вогнем?

Ми ж добули для людства такий вогонь, який не погасне повік — вогонь соціалістичних ідей. До нас він був тільки теорією. Чи можна було менше обпікатися ним напочатку? Мабуть, можна, якщо судити про минуле з позицій сьогоднішнього досвіду. І хай вогнем, який ми принесли в обпалених долонях, інші тепер користуються без ран і без опіків. Вони зрозуміють: тільки могутні духом натури, що несуть світові велику правду, здатні так тверезо судити і про свої перемоги, і про помилки...

А духовні карлики... Ні, вони ніколи не творили історії. Хай скиглять і ревізують. Хай називають себе пророками. Муха, пригрівшись на залізному тілі паровоза, теж дзижчить про те, що буцімто вона веде состав...»

— Трохиме Кіндратовичу,— почув Ладимко за своєю спиною. Оглянувся. Одарка Гаврилівна стояла посеред кімнати, схрестивши руки на грудях.— Я все поставила в холодильник. Завтра приходити?

— Спасибі. Ні, завтра не треба. На все добре... Але Одарка, видно, сказала ще не все. Вона стояла,

озираючи Ладимка пильним, сумовитим поглядом.

— На добраніч, Одарко Гаврилівно,— повторив Ладимко. Його переповнювали думки. Хотілося швидше вилити їх на папір.

Одарка підійшла ближче, відсунула папери, взяла ручку.

— Ти мене не жени. Треба буде — сама піду. Ач який!.. Гадаєш, я тільки про шлунок твій дбаю? Я, може, й дурна, а душу теж бачу...

Ладимко здивовано заблимав очима. Що це сталося з Одаркою? Завжди така мовчазна — слова зайвого не скаже. І раптом прорвало.

— Та сідайте, сідайте.— Підсунув їй стільця.— Хіба я жену? У вас же вдома і чоловік, і діти...

Одарка сіла. Знову заговорила на «ви».

— Дивлюсь я на вас, Трохиме Кіндратовичу, і серце в мене болить. Чи годиться вам отак жити? Деревина—та й та, поки жива, пари собі шукає. Хіба ж це порядок, коли отака сила пропадає марно?

— Невже марно?

Ладимко стримано посміхався, і це знов розсердило Одарку.

— Авжеж!.. Все гирями махаєте. Бо силу дівати нікуди. Хіба ж дівки та молодиці на світі перевелись? Дружину вам треба, І діточок — хоч двійко. Я б їх сама виняньчила.

Ладимко відбувався жартами. Одарка махнула на нього рукою,— мовляв, пропащий чоловік,— і, грюкнувши дверима, вийшла.

Він постояв біля своїх гир. На його обличчі блукала невесела посмішка. Діточок хоч двійко... Де ж їх узяти? Хіба тільки в дитбудинку. Ладимко б це давно зробив, якби був певен, що в нього їм буде краще, ніж там.

І знову підкралися спомини. Здалеку, з довоєнних світанків.

Туристи спочивали в палатках. А вони й не лягали спати — Ладимко й Олеся. Всю ніч просиділи біля вогнища і тепер пішли зустрічати сонце.

В студентські роки,— а вони були студентами педінституту,— турбот менше, ніж радощів. Особливо коли дивишся на юність із рубежу свого сорокаліття.

В Олесі довга руса коса, правильні риси обличчя, міцні білі зуби, стрункість і пружність фізкультурниці. Та це те, що м'ожна сказати майже про кожну дівчину. Було в неї своє, чого Ладимко не помічав в інших: така усмішка й такі очі, що без них,— він зрозумів,— йому не прожити. А головне — душа, яка ніби є продовженням твоєї. Велика гармонія, що виникає раз у житті. Повторення неможливе. Особливо для таких, як він, однолюбів...

Круті схили гори вкриті лісом, а поміж деревами густа, висока трава. Природа тут не скупа ні на дощі, ні на сонце. Навіть на голих скелях, де, здавалось би, зеленому лишаєві поживитись нічим, шумлять вершинами могутні,— в три обхвати,— сосни, і їхнє коріння шастає над урвищем, відшукуючи поживу в ледь помітних тріщинах сусідніх скель, і розколює їх, і само створює для себе грунт — із власних змертвілих клітин та вітром занесеної глиці. Тут, як ніде, розумієш, наскільки життя,— навіть у його найпримітивніших проявах,— сильніше за мертву природу.

Світанок синій-синій. Такий синій, що Олесине обличчя стає блакитним, ніби в казкової марсіанки Аеліти. Вони поспішають, щоб побачити сонце раніше, ніж воно зійде для інших. Така вже закономірність: хто йде вгору, для того сонце сходить раніше...

Ладимко довгою бамбуковою палицею розгортає траву, розганяючи сонних змій. їх тут тьма-тьмуша. Змії, потривожені палицею, вихоплюються

з трави, зі свистом і лютим шипінням летять над їхніми головами і зникають десь далеко внизу. А вони й не знали, що змії можуть так стрибати. Наче гора-чарівниця, охороняючи підступи до своїх таємниць і скарбів, вистрілює ними, мов стрілами. Це дивує, але ніскільки не лякає. Змії не здаються їм потворними й небезпечними. Просто живі, пружні спіралі, доповнення до гірських лісів. І хай собі стрибають. Навіть цікаво...

Олеся йде попереду. Все вище й вище. Вона сміється. А десь за горою сонце...

І раптом одна темна спіраль, на якусь мить обвившись навколо Олесиної руки, сповзла в траву. Олеся не зойкнула, — тільки здивовано повернула голову і, піднявши оголену руку, дивилася на неї. В її погляді не було ні страху, ні заклопотаності. Ніби сталося прикре непорозуміння, яке зараз має з'ясуватись. Хіба ж могла оця буйна, барвиста природа влаштовувати їм якісь неприємності в такі чудові хвилини?

А Ладимко вже зрозумів, що сталося. Чарівне потьмарення зникло, і світ одразу ж втратив казкові риси.

Він підхопив на руки Олесю й хотів бігти вниз, на турбазу.

Але вона звеліла:

— Ні!.. Тільки на гору. Глянь, вершина вже близько. А там — сонце...

Не тямлячи себе, з дорогою ношею на руках, він побіг на гору. Вершина справді була недалеко. І ось вона — гігантська розпечена куля, що спокійно пливе над пасмами гір, над білими сніговими шоломами, і було дивовижним оте близьке сусідство снігів і сонця.

Він посадив Олесю, відшукав ледь помітну ранку на її руці і впився в неї шорсткими губами, висмоктуючи кров разом з отрутою. Робив це гарячково, з якоюсь дикою тупістю, і, може, сам у ці хвилини був схожий на дикуна. Потім приклав до ранки розпечене лезо ножа. Туго стягнув руку міцним ремінцем... Оце й усе, що можна було зробити. І лише тоді наважився заглянути в її обличчя. Заглянув — і відсахнувся вражений. Ні, це було неприродно — Олеся спокійно, безтурботно сміялася. її великі карі очі сяяли, зіниці були розширені, а обличчя таке прекрасне, яким він ніколи його не бачив. Він не міг збагнути, що той спокій і сміх — від надмірної довіри до нього. Що може статися, якщо він тут, поруч? А мізерна- доля отрути, яка все ж таки всмокталася в кров, ще, мабуть, не давала про себе знати.

Коли він почав докоряти собі за необачність,—це ж він вигадав оцю прогулянку,— Олеся задумливо сказала:

— Нічого, Трохиме. Колись нам все одно треба було довідатись, що поруч прекрасного живуть носії отрути. Зате поглянь, яка неосяжна краса!..

Справді, краса була неосяжною. Гори в срібних шоломах схожі на голови казкових витязів. То стражі віків і стражі'сонця. І сонце, здавалося, завжди народжується саме отут, серед гранітних когорт, щоб, погулявши над білим світом, повернутися знов сюди — додому. Десь, мабуть, за отією горою, є золота печера — його велетенське гніздо. І не треба задумуватись над тим, звідки береться казка,— було ясно, що вона виникає з отакої майже неймовірної краси. І не слід дошукуватися користі в існуванні цієї кам'яної неосяжності—хай існує для краси. Цього досить. Адже ж людина, вбираючи в себе отаку красу, теж стає прекрасною.

Тоді Ладимко зрозумів найголовніше в Олесі. І найголовніше в людині. Незважаючи на небезпеки, йти назустріч прекрасному — ось у чому зміст життя! Відкидати з дороги змій, не боятися їх отруйних укусів, бо попереду сонце, а воно варте боротьби і зусиль.

І ніколи не відступати. Ніколи!..

Потім Олеся хворіла, але недовго. Потім стала його дружиною. І це теж був похід назустріч прекрасному. Завжди разом, рука в руці...

Вчителювали в степовому селі. Ладимко читав історію, Олеся — українську мову й літературу. А перед самою війною Ладимка покликали до військкомату. В нього вже було військове звання — політрук.

І ось вони в Севастополі...

Те, що було далі, пригадувати тяжко. На війні Олеся знайшла собі місце — рятувала поранених. А ворожий осколок знайшов її... Мов колись отруйне зміїне жало...

Часто потім Ладимко пригадував Олесині слова — поруч прекрасного живуть носії отрути. Ніколи люди не знайдуть у космосі планету, що була б краща й багатшу за нашу Землю. То хіба ж не варто присвятити життя навіть кількох поколінь, щоб оцю найкращу з планет очистити від отрути? Хай лишається на ній тільки краса!..

Він дав клятву над могилою Олесі. Він жив, щоб здійснити цю клятву. А карі Олесині очі ніби наглядали здалеку за ним — то журливо, то бадьоро, то осудливо. Він був підвладний тим очам, і сам не хотів позбутися цієї влади над собою...

7

Вдома на Бабенка чекали великі неприємності.

Тільки-но подзвонив, як двері передпокою відразу ж відчинилися, ніби Ліза весь час стояла під дверима, чекаючи на чоловіка. Вона кинулась до нього в сльозах, знесилено впала на груди.

— Що сталося? — злякано запитав Федір Петрович, відсторонюючи дружину.

Опанувавши себе, вона мовчки взяла його за руку і, не давши йому роздягнутися, спотикаючись об зім'ятий килим, повела до кімнати Жанни.

Невеличкий нічничок з бісерними китичками кидав тьмяне світло на бліде, вологе від поту і непомірно видовжене обличчя дочки. її темні вії на воскових повіках також видовжились, безкровні губи стиснулися, а очі,— великі сірі очі, що завжди були окрасою цієї слабосилої дівчини,— розбіглися в протилежні боки і так застигли, немилосердно скошені. Зіниця правого ока була розширена,, а зіниця лівого — звужена.

Ось губи її ворухнулися, як зів'ялі пелюстки під подувом вітру, і дівчина, підводячи праву руку під ковдрою, тихо, але переконано сказала:

— Мамо, поглянь на мою руку. Вона стала такою довгою і такою товстою, що я вкрити її не можу. І мені холодно... А нога теж велика. Чого це, мамо? Чого в мене руки й ноги ростуть?..

Сказано це було спокійно, діловито, без найменшого здивування, ніби йшлося про щось стороннє. І Федір Петрович, на якусь мить повіривши, що в дочки справді починає розвиватися гігантизм, гарячково обмацав її худеньку постать. Зрозумівши, що дівчина марить, він спершу заспокоївся, а потім ще більше налякався.

— Давно це в неї? — запитав він дружину.

— З п'ятого уроку пішла. Почалося блювання, болі в голові. Трудно їй зараз. Десятикласниця...— Ліза змовкла, передихнула. Очі її знову наповнилися слізьми, масивний овал випещеного підборіддя зібрався в тугі, соковиті складки, а розповнілі плечі під дорогим хатнім халатом затіпалися від плачу.— Навантаження непомірне для її організму. І ось маєш... Температура тридцять дев'ять і сім.

— Чого ж не подзвонила в швидку допомогу? — стримуючи роздратування, викликане розгубленістю й безпорадністю дружини, процідив крізь зуби Федір Петрович.

Йому було неприємно дивитись на ці тремтливі, драглисті плечі, на товсті, безсилі руки, на безвільне$_1$ розповніле обличчя. Що зробило її такою?.. Правда, він її й тоді не кохав, коли вирішив назвати своєю дружиною, але тоді це була жвава, енергійна сільська вчителька, сама присутність якої опромінювала все довкола. Він не помітив, що вона й тоді світилася не власним, а відбитим світлом, відбитим від нього самого, і з'являлося те світло лише в його присутності. От бач, навіть на здорову дівчину не спромоглася. Квола мати, квола, хвороблива донька... Він знову уявив на місці Лізи Ганну, — ту Ганну, якою вона була в молодості,— і йому здалося, що життя він прожив без радості, без насолоди.

— Так її ж спровадять у районну лікарню. Хіба ж можна?.. Коли вже везти до лікарні, то треба в область. Ми ж прикріплені...

Ліза говорила це крізь сльози, вкрадливо, ніби виправдовуючись, а Федір Петрович втрачав будь-яку здатність володіти собою.

— Ти й до лікарень ставишся так, як до фужерів і сервізів,—все, чим користуєшся, мусить відповідати твоєму становищу...— Він не кричав тільки тому, що поруч лежала хвора донька, але голос його час від часу зривався на крик.

Вона простогнала:

— Мені й так тяжко, а ти кричиш...

Це був протест, але протест безвільної людини, і він ще більше роздратував Бабенка. Чи здатна вона на будь-які почуття, що були б сильніші за бажання обновити меблі? Та зараз не час для суперечок. Він нашвидку роздягнувся, кинув пальто на стілець біля вішалки й шалено завертів диск телефонного апарата.

Чекаючи на лікаря, Федір Петрович відіслав дружину в спальню, а сам, присунувши стільця до постелі дочки, схилився над хворою. Очі в неї то дивилися осмислено, то знову розбігалися, лякаючи батька неприродно великими кров'янистими білками.

Він брав її за руки, шепотів:

— Жанно, Жанночко... Та що ж це з тобою, дитино моя?

Його голос був сповнений тривоги та батьківської ніжності. Поза нею, поза його Жанною — кволою іскрою, що мала продовжити його життя,— для нього не лишалося нічого в світі.

Стурбований хворобою дочки, він пестив її вологі, гарячі руки. Вона ж не тільки його не пізнавала, а навіть не помічала його присутності.

Мимоволі Бабенко спинив погляд на своїй руці, що лежала на білій ковдрі і в тьмяному освітленні нічника здалась йому покрученим коренем вирваної вітром верби. На зворотному боці долоні різко проступали рубці застарілого опіку. Побачивши свою руку на худенькій руці дочки, лякливо її відсмикнув, сховав у кишеню. Ні, цією /рукою він не має права торкатися чистої, безгрішної Жаннииої долоні...

Прибула швидка допомога. Молода дівчина, що здалась^ Федорові Петровичу майже ровесницею Жанни, вислухала пульс, зміряла температуру, а потім почала опитувати батьків: чи був катар носоглотки, чи давно почалося марення, чи не траплялися з хворою якісь тяжкі психічні потрясіння...

Лїза нічого як слід не могла пояснити, з неї доводилося всі відомості висмикувати силоміць.

Нарешті молода лікарка заплющила на якусь мить стомлені очі, знову їх розплющила і тоном, що не припускав жодних сумнівів, виголосила діагноз:

— Цереброспинальний епідемічний менінгіт. До того ж, з серйозними ускладненнями. Хворій не можна залишатися вдома. Зараз покличу санітарів...

Жанна загойдалася на носилках, пропливла перед очима Федора Петровича і одразу ж зникла в напівтемній пащі санітарної машини, що здалась йому страшним чудовиськом, яке ковтає людей живими, щоб повернути мертвими. Він знав, що ця хвороба колись давала п'ятдесят процентів смертності...

Рвонувся до машини, але його спинив владний, співчутливий голос лікарки:

— Не можна, Федоре Петровичу. Заспокойтесь, опануйте себе. Спробуємо сульфідин, антибіотики... Після видужання доведеться оберігати її від будь-яких подразників.

В спальню він не пішов, а Лізу, що прийшла до нього в кабінет шукати душевного заспокоєння, умовив покластися в постіль, бо кращого в їх становищі нічого не придумаєш.

Лишившись на самоті, Федір Петрович знову занурився в роздуми.

Важко сказати, що більше спонукало до гострого самоаналізу — тривога за дочку чи ті вісті, які приносило радіо та газети. А може, те й те одразу?.*

Жанна, яку він виняньчив власними руками, навіть в цьому боячись довіряти дружині, будила в ньому батьківське, а значить, святе, високе. І ось за нею зачинилися дверцята машини, завішені білим полотном. Може, назавжди...

Перед нею, перед її долею не можна лукавити й хитрувати. Треба, треба зрештою звільнитися від того другого, колишнього Бабенка, який уперто спокушав його, підштовхував на злочин... І, може, в цьому буде більше героїзму, аніж в житті людини, яка пройшла свій шлях рівно, ніби вагонетка, що котиться по раз назавжди визначеній вузенькій колії. Та й та інколи, взявши великий розгін, сходить з рейок...

Перед його очима постали картини далекого минулого. Того минулого, яке протягом усього свідомого життя, мов сіль незагойну виразку, ятрило серце.

...Молодий, ставний парубок з русявим чубом іде горохівськими луками. Прибитий ранніми приморозками паслін визирає з-поміж сизуватої лободи, мов десятки гострих зіниць. Забуті, незібрані помідори, що достигли вже тоді, коли господарі вважали весь урожай знятим, горять на затоптаній огудині, мов холодні жарини. Кетяги далини звисають над тином, і аж дивно, що тини від них не загоряються. І вся природа палахкотить

червоним, жовтим, синім полум'ям, віддаючи плодам і стеблам решту сил, щоб незабаром згаснути.

Парубок спиняється біля хвіртки, під старою вербою, і довго стоїть, на когось чекаючи. Десь скрипнули сінешні двері, забряжчали відра об коромисло, і веселий безтурботний дівочий голос, ніби втішаючись своїми можливостями, заспівав жартівливу скоромовку.

Хлопець втягує шию в плечі, наче від морозу, і стоїть, припавши спиною до тину, з напруженими м'язами, як людина, що готується до відчайдушного стрибка. Не повертаючи голови,— тільки скосивши очі,— він бачить крізь хвіртку миготливі чобітки, що дрібно вистукують закаблуками об дзвінку, сковану першим морозом стежку. Плахта, роздвоївшись на стегні, тріпотить на вітрі. На якусь мить вітер оголює коліна,— і хлопець соромливо відводить очі. Вона ще для нього не плоть — вона дух, вона вся зіткана з мрій і, здається, з такою ж легкістю здатна вицокувати закаблуками по отих сизуватих хмарках, як і по крутій земній стежині.

Скільки безсонних ночей забрала вона!.. Чим же той Ничипір кращий за нього? Звісно, в Бабенка немає таких бугристих м'язів, такої широкої спини, як у Ничипора. Та це ж гора м'яса й кісток, а не людина! Тугодум, яких світ не бачив. Стала ця широка спина на його дорозі, світ загородила. І не зіпхнути її ніякими силами, якби навіть Бабенко був удесятеро дужчий, бо, мабуть, не силою своєю, а чимось іншим полонив дівоче серце Ничипір. Але чим?..

Ганна випурхнула з хвіртки, осяяна своєю дівочою радістю, що живиться чеканням нової зустрічі ***з*** милим. Так, звичайно, вони й сьогодні зустрінуться, і, може, вона розкаже Ничипорові, що Бабенко їй знову проходу не дає. Хай каже!

Він перетинає їй шлях, Ганна від несподіванки випустила відра, і вони з брязкотом покотилися в прибиту пилом кропиву. Тільки строкато розмальоване коромисло залишилося в руках, і вона підняла його на рівні грудей, наче для захисту.

— А-а, цур тобі!.. Як налякав. Ну чого стовбичиш?

Він відхиляє коромисло, яке навпіл перетинає дівочу постать в його очах, а йому треба зараз бачити її всю. Стомленим голосом, ніби продовжуючи давно почату розмову, говорить:

— Даремно, Ганно, не хочеш мене послухатись. Не я це тобі кажу — серце каже. Чує моє серце, не буде тобі щастя з Ничипором, бо моя ти суджена, не його.

А вона звузила сині очі, зміряла його глузливим поглядом, наче дивуючись, що й досі ще не перевелись на білому світі отакі вперті бовдури,

і, осмикнувши корсетку, спитала:

— Це тобі ворожка наворожила?.. Такої правди в тім ворожінні, як світла в льоху.

Він хотів узяти її за руку, та вона відштовхнула його і, вхопивши відра, кинула на ходу:

— Не будь, Федоре, тією людиною, що живе догори щетиною! — І вже відбігши трохи, додала: — Он Прісь-ка дядькова Омелькова за тобою сохне. Чим не пара?

А що йому та Пріська, коли є на світі лише одні очі, одні руки, здатні зробити його щасливим?..

Як і вчора, як і позаминулого тижня, дивився він

їй услід, а серце переповнювалося гіркотою і тяжкою

образою. Чимось кам'яним, громохким привалювала та

образа йото душу, засипала й хоронила її під улам-

ками зруйнованих надій. л

Увечері, перед тим як стати на варту біля комори, зустрівся Федір з Ничипором на дірявому мосту через річку.

Взяв його Ничипір за плечі, повернув до себе лицем, та так обережно, мовби побоювався, що він, як горщик з необпаленої глини, може раптом розсипатись.

— Недобре діло затіяв, Федоре. Ти ж знаєш, що ми з Ганною заручені. І не по-товариському це. Не по-нашому...

Не слова образили Бабенка, а та впевнена зверхність, яка відчувалася і в словах, і в руках Ничипора. Краще б він ударив Федора, краще б допікав матюками, як це робили інші в таких випадках.

— Зійди з дороги, Ничипоре, бо пошкодуєш,— з сухою злістю, що бриніла в голосі, сказав Бабенко.— Комусь із нас треба з дороги зійти. Гадаю, тобі спідручніше.

Чорна хромова кожанка рипіла на плечах Федора — то напружені плечі рухалися під нею, а стиснуті кулаки готові були викинутись уперед, просто в обличчя Басанця. Внизу булькотіла вода, розбиваючись об каміння, над головами летіло кленове листя, вкриваючи міст і вулицю за ним.

— Не нам з тобою, а Ганні це вирішувати,— спокійно зауважив Ничипір.— Вона така ж комсомолка, як і ми.

— То забороиш розмовляти з нею?

— Боронити не бороню, а то таки пусті балачки. І погрожувати мені не раджу... Це ж нерозумно, Федоре. Ти ж сам знаєш.

З тим словом він обернувся та й пішов собі вулицею, лишивши Бабенка на мосту, обгорнутому вологими сутінками.

Почав накрапати дощ. Горбаті стріхи вирізьблювалися на тлі похмурого неба і здавалися спинами гігантських потвор, що зійшлися до водопою. Небо було таким низьким і кошлатим, а осіння пітьма такою непроглядною, що світ звузився до вузенького кола, яке простягнутою рукою можна обвести. І коло те, пересуваючись разом з Бабенком, створило навколо нього відчуття невимовної тісноти, в якій тяжко було дихати.

В такому гнітючому настрої Федір і став на варту.

Як можна було заперечити слова Ничипора? Звичайно ж, Ганні вирішувати. А вона вже вирішила, в цьому сумніву не було.

Після розмови на мосту Бабенко зрозумів, чим саме полонив серце дівчини Ничипір Басанець. Мабуть, отим спокоєм, певністю своєї сили і несхибності раз назавжди обраного шляху, які відчувалися в кожному його кроці. Він так широко і впевнено ступав по землі, що які завгодно брами мусили перед ним відчинитись. Кілька років тому, коли розкуркулювали Полікарпа Архиповича, а хатнє майно дукача продавалося з молотка, комнезамівці поставили Ничипора відбивати в калатало. Стояв Ничипір біля воріт, вигукував: «Вісім карбованців, хто більше?», а голос його був такий спокійний, напоєний такою силою, що нікому й на думку не спало сумніватися в правомірності того, що він робить. Безхитрісний був, ясний для кожного. Такий гіпнотизує силою своєї певності, за таким підеш, якщо й не захочеш.

І раптом Бабенкові все навколишнє здалось потворним, безперспективним. Куди все йде, до чого? Гриби дуже добре ростуть на перегної, але, дозрівши, самі стають перегноєм. Трава силкується, підважує своїми стрілками тяжке каміння, щоб пробитися до сонця, а потім падає і також перегниває. В муках його народжувала мати, знаючи наперед, що колись її дитя понесуть на цвинтар і кров її, помандрувавши по білому світові в жилах сина, мусить все ж таки перетворитися на сік дерев і трав, що зростуть на його могилі. Навіщо все це, для чого?..

На пам'ять прийшли рядки, що вкоротили в той час не одне молоде життя:

В атой жизни умереть не ново, Но и жить, конечно, не новей..,

І ніби не він, не розум його, а рука згадала про рушницю, про п'ять набоїв, п'ять куль. Чи то ж не вистачить йому однієї? І всьому кінець. Кінець дощеві, що монотонно лопотить об кожанку. Кінець осені, а зима за нею також не настане. Кінець тому немилому світові, де залишаться Ничипір і

Ганна, щоб плодити дітей, невідомо для чого, бо відомо тільки одне — для чекання могили. І в цьому чеканні зміст людського життя? Яке безглуздя!..

Він став на коліно, взявши гвинтівку лівою рукою за холодні грані багнета," потім упав головою на невидиме в темряві вічко дула, а великим пальцем правої руки потягнувся до курка. Востаннє прислухався. Намацав курок...

Але самогубства не сталося. Федір почув, що до нього хтось наближається. Та то ж Ничипір Басанець! Він ішов, щоб змінити біля комори Бабенка. В темряві погойдувалася його кремезна постать з рушницею на плечі. І раптом Федір, несподівано для себе самого, підняв рушницю, поставив лікоть на коліно й вистрілив... Постать Ничипора хитнулась, важко осіла в холодну калюжу...

Лише тепер спохватився — що ж він накоїв? Світ поплив перед очима, в повітрі затанцювали вогнисті плями, а у вухах все ще лящав отой страшний постріл. Він начебто повторювався, множився, коловся на якісь нечувані звуки, від котрих нестерпно боліло в скронях. Наче хтось забивав туди цвяхи.

Бабенко підхопився з колін. Він хотів кинутись до Ничипора, щоб подати йому допомогу, якщо той ще живий. Потім подумав — цим ти одразу ж викриєш себе... Що ж робити?

Тепер він, як ніколи раніше, усвідомив, що з життям не розлучався б ні за яку ціну. Жити, жити!.. Світ багатий і щедрий навіть тоді, коли він здається тобі осоружним...

Несподівано настало полегшення. І він тепер знав — полегшення настало після пострілу. Як він ненавидів Басанця!..

Але що ж тепер буде? Мертвий він чи тільки поранений?.. Та невже тобі його жалко? Хай конає. Адже ж він ледь-ледь не призвів тебе до самогубства. І цілком справедливо, що ти живий, а він лежить отам у закривавленій калюжі...

Нарешті в ньому заговорив інстинкт самозахисту. Думай, дурню, про себе, про власний порятунок. Якщо ти не збережеш власного життя, воно для тебе більше не повториться, як у тобі, у твоїй істоті, ніхто із давно померлих не повторює себе. Ти — це тільки ти, й ніхто більше... Отож негайно рятуй себе!

Він прожогом кинувся до скирти, що стояла поруч комори, висмикав мокру солому, нагріб сухої. Конвульсивними рухами дістав сірники, черкнув об коробку. Сірник погас. За звичкою курія встромив його в коробку.„ Раптом сірники в коробці спалахнули, а він, не знаючи, що діяти далі, тримав коробку в затиснутій долоні, не відчуваючи болю. Потім жбурнув її в солому. Перший несміливий язичок полум'я зблиснув у темряві. Солома

зайнялася. А за хвилину, ніби розлючений полум'яний звір, и|**0** спав у скирті^ вихопився з неї, метнувся втору.

Тепер Бабенко був ще дужче наляканий тим, що сталося. Розум йому мутився. Він розумів — треба приборкати отого полум'яного звіра, загнати в солом'яне лігво. Але як?.. Вже непідвладний здоровому глуздові, в стані афекту і, можливо, близький до божевілля, він тупо гатив стиснутим кулаком лівої руки в полум'я. А можливо, в цьому все ж таки бук якийсь глузд? Можливо, це інстинкт йому підказував — він мусить бути обпечений. В цьому його порятунок!..

Здалеку ж здавалося, що Бабенко гріє ***руки*** над пожежею, втішаючись власним злочином.

Тим часом поранений в груди Ничипір в короткому просвітленні, яке настало після непритомності, побачив, що робить Бабенко. Зібравшись з силами, кілька разів вистрелив у повітря, щоб зняти тривогу. А останню кулю послав у палія...

Куля влучила в стегно, не зачепивши кістки. Поранення було легке. Спершу Бабенко його навіть не помітив... Почувши постріли, він і сам обпеченими руками перезарядив рушницю і один за одним розстріляв чотири набої, які ще лишалися в обоймі.

Хтось загупав важкими, обліпленими багнюкою чобітьми і зник за скиртою. То був старий грек Па-пандреу-Попудренко, що виходив насмикати сіна для коней. Вік виявився мимовільним свідком. Але боячись, що його будуть тягати по слідствах, вирішив удати, буцімто нічого не чув і не бачив...

Збіглися люди. Комора, біля якої горіла скирта, була майже ціла. Полум'я пошкодило тільки дах. Пожежу погасили.

Бабенко з пораненою ногою і обпеченими руками кидався в полум'я попереду всіх, дивуючи односельчан своєю відвагою. А Ничипір, стікаючи кров'ю, лежав недалеко від скирти, в мокрій канаві. Він був непритомний. Там його й знайшли...

Першим помітив його Дмитро Кузь, що був у той час секретарем райкому комсомолу. Він приїхав у Го-рохівку як уповноважений по хлібозаготівлі. Дмитро разом з усіма гасив пожежу. Він бачив, як самовіддано кидався **9** полум'я Бабенко. Отож, натрапивши на Ничипора, одразу ж вирішив, що це і є один з паліїв...

Викликали лікаря Мединського. Це був тридцятилітній худорлявий чоловік. Він завідував районною лікарнею, що містилася в кількох кілометрах від Гюро-хівки. Прибула й міліція. Мединськмй перев'язав Ничипора. Йото одразу ж повезли у в'язничну лікарню.

Рану н опіки Бабенка Мединський розглядав особливо уважно. Він був обізнаний на кримінальній медицині. Якщо рана на нозі не викликала в нього будь-яких підозрінь, то опік на лівій руці здався йому незрозумілим і дивовижним. Шкіра на долоні була майже не-ушкоджена, а на тильному боці тіло вигоріло мало не до кісток... Ще більш дивним був виразно помітний опік на долоні. Він мав форму сірникової коробки « два її кути, навколо яких в'їлася в шкіру палена сірка. Не було сумніву, що в руках Бабенка від необережного поводження спалахнули сірники. З куріями це трапляється. Але жоден курій не затримує таку коробку в руці, але затисне її в долоні. Це може трапитися лише у хвилину потрясіння. Медииському не важко було встановити, що опік цей виник одночасно з іншими. Навіщо було Бабеякові запалювати сірники в той самий час, коли вій гасив пожежу? Адже ж сірниками її не гасять...

Тим часом арештували ще двох юнаків — Глущенка і Страшка Очевидно, Бабенкові здалось непереконливим, що на комору нападав один Ничипір.

Наступного дня Кузь скликав мітинг. На трибуну, припадаючи на праву ногу, піднявся Бабенко. Ліва рука, закутана в бинти, висіла на перев'язі. Русяве волосся було теж присмалене. Він посміхався несміливо й винувато. То була посмішка героя, окрасою якого є скромність^.

Коли виступав Кузь,— тоді ще двадцятидвохлітній вугруватий молодик, — Гайні,' яка заціпеніла від невимовного горя, здалося: він же радіє, радіє, що все це сталося!.. Ще б пак! Сам гасив пожежу, сам викрив паліїв. Тепер його і в області помітять. Бач, як бадьоро й самозакохано звучить його гучний голос...

Після мітингу Ганна підійшла до Кузя. Обличчя в дівчини було бліде, губи білі, навколо голубих очей з'явилися синюваті тіні. Вона сказала:

Дмитре, я не вірю, що це зробив Ничипір. І не повірю довіку.

Кузь, окинувши її нещадним поглядом, відповів:

— Значить, кохання ставиш вище за класову правду? Тобі не місце в комсомолі!..

Але Дмитро незабаром забув про Ганну. Він роз'їжджав з Бабенком по району, змушуючи його всоте розповідати про свій «подвиг». Звісна річ, Бабенко не втрачав нагоди згадати й про мужність самого Кузя під час пожежі.

В районній та в обласній газетах Кузь опублікував статті, в яких широко розповідалося про «подвиг» Бабенка.

Про Бабенка заговорили, до нього прийшла слава. В одсвітах цієї слави можна було помітити скромну постать Кузя. І її справді помічали...

Чи не цей випадок підказав Дмитрові Івановичу той надійний метод, який ніколи його не зраджував? Метод цей Кузь формулював так: слава керівника — в славі героїв, яких він виростив. Спершу ця формула прикладалася до Бабенка. Пізніше, після війни, коли про подвиг Бабенка забули,— до Горбатюка...

А Папандреу-Попудренко, побачивши, до чого призвело його мовчання, втратив спокій і сон. Ночами йому вчувалися, голосіння в хатах безневинно засуджених юнаків. Він, звісно, побоювався встрявати в цю справу, але розумів: якщо змовчить — совість його то-читиме, мов шашіль дерево.

Тоді він прийшов до Мединського. Прийшов ніби на прийом до лікаря. Скаржився на болі в животі, тицяв собі в груди і в боки — мовляв, болить... Оглянувши пацієнта, Мединський посміхнувся.

Бажаю вам отак нездужати ще принаймні років сорок. Краще скажіть одверто, що вас до мене привело.

Тоді старий грек обережно запитав, чи не помітив Мединський чогось підозрілого в характері опіків і в поведінці Бабенка.

Мединський зрозумів, що перед ним сидить очевидець трагічної події, і змусив Папандреу розповісти все, що той знав.

Вислухавши грека спокійно, наче все це було йому відомо, сказав:

—> Не розумію лише одного ^— що могло наштовх-

нути його на цей вчинок? Бажання прославитись? Чи, може, бажання позбутися суперника в коханні?.. Загадковий негідник.

Він повідомив Папандреу, що вже надіслав свій висновок слідчому і порадив конюхові теж піти до нього й чесно розповісти про все, що бачив. Папандреу довго вагався, писав кілька варіантів заяв і з приводу Кожного~~варіанта заходив порадитись до Мединського. Ці відвідини не пройшли повз увагу слідчого, і той подумав, що не здивується, коли старий грек прийде також переконувати його, що палієм був не Басанець, а Бабенко.

Так воно й сталося — грек прийшов...

І слідчому стало ясно, що між засудженими, грецьким підданим Папандреу й лікарем Мединським існував тісний зв'язок.

Слідчий був ровесником Мединського, виходив із робітничої сім'ї. Він намагався поставити себе на місце Бабенка. Ну на якого дідька цьому хорошому хлопцеві з ясними сірими очима, що дивляться на світ з таким непідробним захопленням, смалити власну руку на вогні? До того ж, він справді поранений. І Басанець сам признався, що стріляв у нього. Правда, він каже, що стріляв тоді, коли підпливав кров'ю, а Бабенко підпалював скирту. Але який злочинець одразу ж визнавав свою провину?

Напади ж куркулів та їх підспівувачів на колгоспні комори становили поширене явище, отож нічого дивного не було в тім, що такий напад стався і в Горо-хівці.

Дмитро Кузь ставився до слави Бабенка мов садівник до клумби з квітами. Як тільки окремі пелюстки починали присихати, він кидав підживлення, кропив цілющою вологою. Бабенко став легендарним. Він був •уже не **стільки** людиною, скільки символом пильності.

І цілком природно, що Кузь переніс ту клумбу якомога ближче до себе. Вона мусила прикрашати його особу.

На його пропозицію Бабенко був обраний другим секретарем райкому комсомолу. Відтоді Федір Петрович став правою рукою Кузя.

Та, мабуть, совість в людині вмирає не одразу. Агонія совісті триває роками чи, може, навіть десяти-

лїттями. Ось вона, здавалось би, вже остаточно сконала, і перед тобою вже не людина, а лише її подоба, жалюгідний механізм, сконструйований самою природою. Зовнішніми формами він схожий на інших людей. Досконало володіє мовою, вправно користується цитатами, безпомилково орієнтується в кон'юнктурі. Дехто помічає, що це не людина, а лише кібернетичний жарт природи, що в неї немає душі. Але суперечки про наявність чи відсутність душі — це справа надто складна й делікатна, як і сама природа" людської душі. Тут важко що-небудь довести або заперечити. Він же, отой кібернетичний механізм в людській подобі, як і кожний досконалий механізм, у виборі вигідних ситуацій буває значно вправніший за справжню людину. І перемога нерідко дістається йому...

Раптом виявляється, що совість ще не вмерла, що вона інколи здатна ворушитися. І тоді отой механізм, обтягнутий людською шкірою, тяжко захворює. Діагноз — пробудження совісті...

Бабенко кілька разів поривався піти в ДПУ, чесно у всьому признатись, але так і не знайшов у собі сил для цього мужнього вчинку. Розуміючи напрямок слідства, він побоювався, що Мединський і Папандреу також стануть жертвами його брехні.

Бабенко сам злякався того, що натворив, злякався власної слави. Вона вже стала йому немилою. А коли ще двоє будуть арештовані, то він був певен — не витримає, зробить з собою те, на що не зважився біля комори. Це тепер набагато простіше — в шухляді його стола лежав наган...

І він вирішив вчинити хоч одне добре діло — врятувати грека від арешту.

Бабенко поїхав у Горохівку і, відшукавши Папандреу в глухому закутку колгоспної стайні, порадив йому домагатися виїзду в Грецію. В тоні його звучала погроза, бо він розумів, що погроза на старого вплине надійніше, ніж лагідні умовляння...

Час від часу він забував, якими шляхами прийшла до нього слава, і тоді Бабенко, як це трапилось під час полеміки з Ладимком у хаті Горбатюка, з достоїнством показував обпалену руку.

Та частіше його справді переслідувало сумління, і це було для нього тяжкою карою. Тоді він, як біля

постелі хворої дочки, ховав руку в кишеню, щоб і самому її не бачити...

Любов до Ганни з часом також погасла. Ту Ганну, якою вона тепер стала, він уже любити не міг. Висмоктала її соки тяжка робота, підрізала крила зневіра... А що міг вдіяти Бабенко? Якби вийшла за нього заміж та жила в достатку, як Ліза живе, — ще й досі була б красунею. О ні, вона б не розпливлась, не розповніла — не такі сили бродили в ній, не того вона десятка.

Вранці, коли Бабенко, виснажений безсонною ніччю і тяжкими спогадами прийшов до райкому, там на нього чекав Кузь. Дмитро Іванович уже знав про хворобу Жанни.

— Не гадав, що ти прийдеш,—співчутливо сказав він.— Таке горе... На тобі лиця немає.

— Я обіцяв зранку поїхати до ватутінців. Вони, здається, багато домішують шлаку в бетон. Ми ж траншеї для силосу будуємо не на рік, а на десятиліття...

— Та де ж їм -цементу взяти?—втрутився в розмову Гопкало, що сидів у кабінеті Кузя. Це був огрядний чолов'яга, років сорока п'яти, *в* бичачою шиєю і довгими, нижче колін, руками.

— То хай краще утримаються, зачекають. Навіщо ж марнувати колгоспні трудодні?.. Одержимо цемент — тоді побудують, — твердо відповів Бабенко, поправ-ляючи безбарвне волосся.

— А зведення? — розгублено перепитав Гопкало.*-^ Ви ж самі вимагаєте.

— Зведеннями корів не прогодуєш.

Бабенко змовк. Коли Дмитро Іванович заглибився в перечитування паперів, що лежали на його столі, Гопкало тихо зашепотів:

— Ось нам з кого треба приклад брати. Ви ж мов той кремінь. Дочка при смерті, а ви й на хвилину не спізнились.

— Киньте шепотіти. Ви заважаєте,— сказав Кузь. Потім відірвався від паперів, заговорив до Гопкала: Ти, Свириде, краще скажи, в Ліщинцях минулого року скільки корів не дозимувало? А позаминулого в Луза-нівці?.. Тепер тебе вигнали знову... Ой, покладеш партійний квиток!

— Відсталі елементи голову підняли,— намагався виправдатись Гопкало.— Колгоспний актив...

— Мовчи мені про актив. Знаю твій актив... Якщо і в Пальмірі заведеш такий актив, кисло тобі буде.

— В Пальмірі?!.— радісно вигукнув Гопкало. Обличчя в нього просяяло.— Фу! — полегшено зітхнув сідаючи.

Бабенко зашепотів йому на вухо:

— Я ж балакав з ним. Це моя пропозиція, щоб тебе в Пальміру...

І таки справді — Кузь погодився рекомендувати Гопкала головою пальмірівського колгоспу лише на вимогу Бабенка. Дмитро Іванович пішов на це не одразу, бо він добре бачив, що Гопкало належить до людей, про яких у народі кажуть: від його ока й молоко кисне.

Та Бабенко дуже наполягав, а дружба, на думку Дмитра Івановича, неможлива без компромісів. Не сваритися ж їм з Бабенком через якогось там Гопкала! Зате Бабенко знав: якщо Кузь когось рекомендує, він потім стоїть за нього горою. Це й зрозуміло — престиж...

Проте навіщо Свирид Гопкало потрібен Бабенкові?

Якось, коли Бабенко перебував у доброму гуморі, поміж ним і Лізою виникла розмова на цю тему. Звісно, Ліза дещо знала, бо їй не треба було, як іншим, ходити з кошиком на базар. Все це з'являлося в домі само. Але вона вважала, що так воно й мусить бути. Не Гопкало б завозив, так хтось інший. Яка різниця?

Федір Петрович сумно й осудливо посміхнувся. Певне, той осуд був спрямований проти себе самого.

— Гопкало — це пташка-зубочистка,— сказав він.— Ти чула про колібрі?..

Не часто Федір Петрович виявляв ласку до Лізи. І кожна посмішка, сумна чи весела, що з'являлася на його обличчі, її радувала.

*-» Чула,— засміялась вона.— Але Гопкало скоріше нагадує бугая, ніж колібрі.

*— Бугай — тварина благородна,— спохмурнів Федір Петрович.— Крокодил куди потворніший. А я в цьому разі — крокодил...

Він розповів, як крокодил після обіду, вигріваючи проти сонця спину, широко роззявляє пащу, а колібрі довірливо сідає на його зуби й крихітним дзьобиком викльовує рештки їжі.

Потім шарпнув на собі сорочку.

— Ким ти став... Ким?

Впавши грудьми на диван, він заридав-^ жалюгідно, по-баб'ячому.

Та хіба сам Бабенко не був Гопкалом біля Кузя? Хоч Дмитро Іванович не приймав жодних подачок і чесно жив на свою зарплату, зате в деяких інших справах (наприклад, у зведеннях, що посилалися в область, інколи двійка, помножена на два, в підсумку становила вісім) він нерідко користувався послугами Бабенка.

Бабенка не приваблювали лаври оратора й пропагандиста, як вони приваблювали Кузя. І взагалі він не ставив собі за мету піднятися вище по службовій драбині. Зате без Гопкала, якого називав то пташкою-зубочисткою, то Дідом Морозом (коли той привозив щедрі подарунки), прожити вже не міг.

А як же совість? Невже вона таки вмерла й ніколи більше не заворушиться? Ні, вона ще жила. Так жила, як живе травиця, що пробилася в глибині, між цямринами темного колодязя. Коли ж совість раптом починала бунтувати, Бабенкові було тяжко, гірко й незатишно. Але це траплялося не часто — хронічними приступами. Ліками була пляшка горілки в товаристві того ж таки Гопкала.

Сьогодні ж, після безсонної ночі, йому раптом спало на думку: Жанна — це ж і є його совість!.. Може, саме через те вона така квола й хвороблива? Може, він сам її вбиває — всім своїм життям? І хоч це було чимось містичним, але йому здалося, що в її хворобі винен він сам... Та він тепер почував себе пером, прикованим до стріли. Куди стріла — туди й перо. Окремого життя в нього немає. Стрілою він вважав свою долю. І хоч Бабенко загалом не був містиком, проте в слово «доля» вкладав щось таємниче, майже містичне. А тетивою, що кинула цю стрілу,— його життєву долю,—- була трагічна й ганебна ніч біля комори...

То що ж він мусив тепер діяти? Тільки летіти вперед на хвості отієї невблаганної стріли-долі, аж поки вона не впаде й не застряне в землі. Отоді вже й буде кінець.

В незатишному, напівтемному клубі «Степової Пальміри» густо чаділа гасова лампа, освітлюючи стомлені обличчя дядьків, що вже понад годину слухали доповідь Кузя про Двадцятий з'їзд.

— Хто сказав, що революція вже закінчена? — ставив він несподіване риторичне запитання, що було його улюбленим ораторським прийомом. —Коли мислити про революцію як про короткий, блискавичний спалах, який освітлює шлях людства на тисячоліття, то це, можливо, й так. Сімнадцятий рік — це рік найбільшої в історії акумуляції людської енергії, що, втілившись в один гігантський вибух, потрясла світ, вливши в кволі вени старої планети новітні сили. Ми всі пам'ятаємо той спалах. Його ми, власне, й звикли називати революцією. Та це лише її гігантський початок! Глибинні процеси революції тривають і триватимуть доти, поки людство не виборе в собі і для себе нову людську подобу, що стане гідною комуністичної ери... Ось поле діяльності для романтиків!

Несподівано найзухваліша з жінок — Мотря —■ в короткій паузі, коли Дмитро Іванович підніс до рота склянку з водою, кинула таке недоречне запитання:

— Тут баби цікавляться, жонаті вони чи ні?.. І як відносно самогону.

Дмитро Іванович аж зблід.

*— Я вас не розумію. Про кого ви? Про який самогон?

Мотря стояла, підперши спиною стіну біля вузенького, замурованого морозом віконця. Ця вперта жінка, очевидно, вважала своє запитання дуже важливим і домагалась відповіді.

— Я про того, в котрого голова боса. Ну про того, що ото біля вас сидить... Ще не знаємо, як їх величати.

Вона показала на Гопкала, що стоїчно куняв за столом президії.

Дмитро Іванович, як він це любив, вирішив висміяти зухвалу й, мабуть, до біса норовливу жінку.

—* Мова йшла, здається, про революцію... Виявляється, у цієї громадянки є справи важливіші. Чи не приймака собі шукаєте?

Говорив він це з лагідною посмішкою, щоб не образити, але Мотря таки образилась.

— Людську подобу, про яку ви казали, шукаю А куди ж годиться подоба, коли дохне колгоспна худоба?.. Вони нап'ються ще зранку та ні бабам, ні дівкам проходу не дають. Я про Вишиваного кажу... Отож баби й цікавляться, чи жонаті оті, як його... Забула... Здається, на «гоп>> починається. Бо коли чоловік жонатий, то він смирніший. А як діти в нього є, то знає, що дітям молока треба. Самогоном їх не вигодуєш. Так, може, й до діла буде беручкіший.

Дмитро Іванович зрозумів, що пора перейти до характеристики Гопкала.

— Свирид Гордійович належить до тієї когорти мужніх, які на власних плечах наше село в колективізацію зносили.

— Ох, бідний,— хтось тихо простогнав у кутку.—-То він же, мабуть, з килою.

Але Дмитро Іванович цього в'їдливого дотепу не почув. З посмішкою, яка повинна була надати його словам інтимності, продовжував:

— Що ж до жіноцтва, то тут, здається, теж небезпеки немає. Але є в нього деякі інші вади. Іноді полюбляє такі міцні слівця, від яких вуха в'януть. Бюро райкому вже вказувало на неприпустимість вульгаризації мови. Гадаю, він це врахує.

Гопкало злегка почервонів, масивна шия роздулася, зайвина жиру нависла над стоячим коміром вишитої сорочки, мов тісто, що вже зійшло, нависає над макітрою.

— Та в мене, люди добрі, коли хочете знати, кожен матюк на вєс золота. Я ними здря не розкидаюся. Це кого хочете спитайте. І в Ліщинцях, і в Лузанівці знають. Старе й мале потвердить.

Дівчата запирскали в кулаки.

— А дитячі ясла теж можуть потвердити?

— їх там не було, А то потвердили б,— хтось відповів за Гопкала.

— На вєс золота! — регоче Катерина, що сидить у першому ряду.— Ми з них брошки собі поробимо. Правда, дівчата?

'— І сережки. Кузь підняв руку.

— Ну посміялися й годі. Постараємося трохи вкоротити його золотий запас. Дивись, Свириде, щоб язика не довелось вкорочувати.

Дмитро Іванович був задоволений, що йому нарешті вдалося встановити контакт з аудиторією. Тепер він не боявся за кінцеві наслідки зборів. Головне — щоб не прокотили на вороних! Зараз, здається, такої небезпеки не існувало, бо люди, перебуваючи в доброму гуморі, забувають про лихе.

Та ось із заднього ряду підвелась Ганна. Вона була одягнена по-святковому — у мережану з широкими рукавами блузку, а голова, злегка припорошена сивиною, відкрита. Квітчаста кремова хустина вільно спадала з пліч, покриваючи груди й руки до ліктів. У клубі не встигли як слід натопити. Ганна мерзлякувато поводила плечима, але горда постава голови й рішуча, тверда хода робили її урочистою, аж ніскільки не схожою на ту Ганну, якою її звикли бачити біля корівника.

Ніхто із присутніх не знав Дмитра Івановича так, як знала вона... Знала його ще вугруватим парубком, знала й тоді, коли він піднявся на крилах тієї слави, яку сам роздмухував навколо Бабенка. І якщо інші зараз вбачали в ньому передусім секретаря . райкому, мовою якого з ними розмовляла сама

партія, то Ганна вміла відокремити для себе ці два зовсім нерівноцінні поняття — партія і Кузь. Він був для неї лише людиною зі слабкими й сильними сторонами свого характеру. Сильні сторони вона також бачила. Він умів триматися на трибуні і, коли в своїх ораторських зльотах не дуже відривався від землі, вмів захопити людей переконливими, яскравими словами. А це багато важить для партійного працівника!

Та ще краще бачила Ганна те, чого інші поки що в ньому не помічали. Ось чому в п'ятдесят четвертому році, коли відбувався обмін партійних квитків, Ганна Щербина, довоєнна комуністка, щиро пошкодувала з того, що в її партквитку з'явився його кучерявий підпис. їй здавалося, що навіть цей підпис видає в Дмитрові того Кузя, з яким вона мала нагоду познайомитись в найтяжчі для неї роки.

Ганна підійшла до столу президії, попросила слова. Кузь, підбадьорливо посміхаючись, сказав:

— Дуже добре, що дебати розпочинаються виступом комуністки. Вас же тут тільки двоє... Постарайтесь дати партійний напрямок обговоренню кандидатури Гопкала.

Сказано це було півголосом, так, що мало хто чув, а Ганна одразу ж переклала його слова на буденну мову. Вже давно догадуючись, чому Дмитро ретельно охороняє авторитет Гопкала, вона подумала: «Ти ж закликаєш мене до змови! Так, так, до змови проти колгоспників...»

Розвівши руками кінці хустини і одразу ж ставши крилатою, вона тріпнула своїми легкими квітчастими крилами, ніби збираючись злетіти, потім перекинула кінець хустки на ліве плече й почала:

- Ми всі знаємо, що людини, сильнішої в теорії марксизму, ніж ви, Дмитре Івановичу, в районі поки що немає. Тільки шкода, що деякі теоретики забувають просту істину: людям, щоб жити, до теорії ще й хліб потрібний. А то від однієї теорії, вибачайте, люди добрі, животи до спин поприростають.

Серед колгоспників пройшов стриманий шепіт, ніби хвиля прокотилася житами, потім почулися окремі вигуки:

— Уже й так один ремінець на двох мужиків купуємо!

— Правильно, Ганно!.. У Горбатюка молодиці вогнем від них пашить. А наші, як не поклади,-— однаково муляє.

— Прикуси язика! Це ж збори...

— Та чого там? Про святе діло чоловік говорить. Чи, може, ти своїх пацанів у капусті знайшла?

Кузь нервово зібгав край червоної скатертини, що ніби обдала його обличчя своїм багрянцем,— так він почервонів. А Ганна, виждавши, поки вщухли ці безладні вигуки, продовжувала:

— Доки ж Пальміра буде заїжджим двором для отаких голів, як Вишиваний та Гопкало? Чи прийде цьому коли-небудь край?.. Ви так гарно про Двадцятий з'їзд говорили, що я просто заслухалась. Заплющила очі — і мені здалось, що сама на тому з'їзді присутня. А як розплющила — бачу: сидить за столом поруч секретаря райкому не хто інший, як Гопкало, ще й вуса над лампою смалить. Той самий Гопкало, який... Та що там казати! Знаємо ж ми його. Ще й як знаємо! Скоро в районі села не залишиться, де б він не головував.

— Знаємо! Ні те ні се ні кукуріку,— знову підтримали її з рядів.

Кузь лагідно посміхнувся.

Слова його прозвучали тепло, по-дружньому, хоч дещо й докірливо:

— То, може, професора привезти? Чи, приміром, генерала?

Проте Ганну не підкупила дружня задушевність і доброзичливість його голосу.

— Та ви як гадаєте, колгосп — це менше, ніж дивізія?.. Ми звикли все на світі міряти землею, по якій ходимо. І якщо з такою міркою підійти, то виявиться, що на землях «Степової Пальміри» не менше ніж п'ять дивізій розмістити можна.

В рядах знову схвально загули. Горді слова Ганни, сказані про їх колгосп, якось по-новому освітили те, до чого вони звикли ставитися з недовірою. А Ганна підійшла до вузенького віконця, сильним поштовхом руки відчинила його,— і люди побачили на подвір'ї постать Турбая, що, схилившись до крихітного дівчиська, пов'язаного великою материнською хустиною, витирав липкі бурульки з кирпатого носика.

в-= Може, й не генерала,— продовжувала Ганна,-* а полковника б не завадило. І не якогось іншого, а саме отого, нашого!..

Тим часом Турбай підняв дівчинку, опустив руку в кишеню, намагаючись відшукати якусь завалящу цукерку. І одразу ж, сподіваючись на гостинець, його, мов жолуді, обсипали ще п'ятеро дітлахів, одне одного менші.

*— Чия ти? — запитав Турбай, щиро шкодуючи, що цукерки не знайшлось.— Де твій тато?

— Он,— показала дівчинка на колоду, де сидів Сашко Семидесятий, що допомагав старому Кирилові екзаменувати Турбая в кузні. Чоловік силкувався перев'язати мотузком драний солдатський черевик, від якого відвалювалась неслухняна підошва.

— А твій? — Турбай поклав руку на стареньку шапчину, видно, з батькової голови. Те, що було під нею, здавалося ніжкою гриба.

Хлопчик, не діждавшись гостинця, відповів розчаровано, з образою:

— І мій...

Іван Юхимович то одному, то другому з дітей клав руку на голову, питаючи про тата, і всі відповідали:

— І мій...

Та ось усі вони побігли вслід за грибком і з лементом накинулись на батька.

— А киш, горобці! — відмахувався від них Сашко, продовжуючи возитися з черевиком.

Турбай підійшов до Семидесятого:

— У нашого Омелька невелика. сімейка... Дра-стуйте.

Сашко, не підводячи очей, скрушно захитав головою:

— Добрячий був черевик, а таки ж розвалився... Люди біля вікна, спостерігаючи цю сцену, засміялись:

— Сашко до зборів ніяк не дійде!

Та ось до вікна простягнула розчепірену п'ятірню Мотря.

— Зачиніть вікно, холоду не напускайте! Чи ба, диво яке побачили. Якщо не п'яниця, так бабій. Та ще який бабій! І про Марію, і про сина забув. А до чужих, бач, лащиться. Нехай до своєї кралі їде! У нас білоруких та білолицих немає. Всі вітрами ще й морозами дублені.

Марія сиділа близько вікна і також бачила Турбая, що голубив Сашкових дітей. Пригадалося їй, як він колись так само клав свою батьківську руку на голівку Анатолія. Хлопець завжди шукав тієї руки, терся об неї, припадав щокою. А він взяв та й відірвав ту руку! І тепер, не знаючи, куди подіти батьківську ніжність, роздає її чужим дітям...

Підвівся в своєму ряду дід Кирило, накинувся на Мотрю:

— Чого ти, молодице, лемент зняла?.. Можна подумати, що кожен мужик її в клуню тягне. Всі в неї бабії, всі проходу не дають. Турбая на одну дошку з Вишиваним поставила... А. Турбай — то зовсім інша стаття! Сосна рівно вгору росте, а придивишся — і та не без суків. А від чого сук буває, знаєш?

«~* Ну що це ви, діду,— обізвалась розгублена Мотря.— Ну, засохне гілка, чи вітер зломить...

Отож...— Дід Кирило оглянувся, ніби запрошуючи земляків приєднатися до, його мови.— Яка гілка зайва, ненадійна — та й відмирає. А котра потрібна — та, буває, зовсім всохне, а дивись, оживає знову. А ми йому за сук докоряємо. Може, людина і в село прийшла, щоб вину свою спокутувати...

Та ось до стола президії повільно, з почуттям власної гідності підходить Лантух. Він стоїть, погладжуючи руду борідку. Масне волосся виблискує проти лампи, а очі, як двоє ховрашенят, визирають з-під кошлатих брів. І усмішка в нього теж ховрашина. Переводячи хитрий, підступний

погляд з Кузя на земляків, потім знов на Кузя, він шанобливо вклоняється громаді.

— Хто ми були, люди добрі? Гвинтики! Всього тільки гвинтиками були. Культ особи нас гвинтиками зробив... А хто ми є на сьогоднішній день? Люди! Хто нас знову зробив людьми? — Показавши на Кузя, він патетично вигукнув: — Партія наша рідна, ось хто!..

Руки Ганни стиснулися в кулаки. Вона бачила брудну піну на вершині великої, чистої хвилі. Як зняти ту піну? Коли б то вона була мудріша, досвідченіша. Та звідки ж тому досвідові взятись, якщо все життя минуло без єдиного просвітку? З інших колгоспів і на сільськогосподарську виставку їздили, і по ордени. А тут виберешся вряди-годи в Пилипівку, та й то мерщій поспішаєш додому, щоб ніч по дорозі не застала. Бо й туди, й назад —»пішки. А Лантух, бач який!.. Культ особи йому заважав людиною бути. Не культ тобі заважав, а совість твоя нечиста! Ну звичайно ж, піна завжди біжить попереду хвилі, навіть на берег викидається першою...

— Нас крісла давили,— продовжує Лантух.— Сотні, тисячі крісел. Кожен на горбу своєму крісло носив...

Кузь помічав, що Лантух говорить щось не те й не так... З нутра Лантуха виповзало щось темне, потворне, чуже всім, хто зібрався під низькою стелею паль-мірівського клубу. Та Дмитра Івановича збив з пантелику націлений на нього Лантухів палець, коли той вигукував: «Партія наша рідна, ось хто!» Тому-то він поки що мовчав, даючи можливість Лантухові виявити себе повніше.

— Як ми жили?.. Про нас піклувались, аякже! Але хіба то було піклування? То пута були, справжнісінькі пута. А я не хочу, щоб про мене піклувались! Дайте мені можливість самому про себе подумати. Дайте можливість...

— Стривайте,— твердим голосом спинив його Кузь.— Про які пута ви кажете? І якої можливості для себе вимагаєте? Чи не розвитку приватної ініціативи? Але непу не буде, й не ждіть!..

Ганна була задоволена, що Кузь нарешті розібрався, куди гнув Лантух. їй тут же хотілося вивести Сидора на чисту воду. Вона схилилась до Марії, що сиділа поруч:

— Ну як, забрав він у тебе насіння?

— А звідки ти знаєш? — підвела на неї злякані очі Марія.

— Я ж саме по воду виходила. Ти мене бачила, а я тебе, гадаєш, ні?..

Марія чомусь почала обсмикувати спідницю. Відповіла, потупивши очі:

Побоявся, мабуть, що розкажу. Приніс назад...

— Хитрий, дідько б його вхопив!.. По крашанках пройде і жодної не роздавить.

Тим часом Лантух збагнув, що наговорив зайвого. Видно, ще не час для таких розмов. Треба негайно ж викручуватись! І равлик сховав ріжки.

— Та я, Дмитре Івановичу, ось про що кажу. Про те, що якось люди сковано жили. Недовіри було багато, підозрілості... А навіщо мені той неп? Всі ж знають, що я середнім хазяїном був. І зовсім не для цього я слово взяв. Тут деякі комуністи неправильну лінію повели. Ну ось, приміром, Ганна Щербина. Якщо райком рекомендує нам Гопкала, то таки ж Гопкало й мусить бути головою артілі. Отже, як безпартійний активіст я хочу сказати що віддам свій голос за кандидатуру райкому,— за Гопкала!

Ні, Лантух своєю підтримкою не завдав Кузеві радості. Дмитро Іванович відчував, що обличчя йому горить від сорому. Чи не краще було б зняти пропозицію райкому?.. Але така вже була в нього вдача: слово, сказане принародно, він ніколи не брав назад. Кузь мусив би зараз в душі лаяти Бабенка, бо це він підсунув йому Гопкала. Але ж ні,— Кузь його не лаяв.

Його тепер обурювало інше: як посміла комуністка Ганна Щербина не підтримати кандидатуру Гопкала, яку рекомендує секретар райкому особисто?..

Кузь був переконаний, що він любить народ. Але, на його думку, бачити народ в особі баби Химки або діда Омелька — цілковита обмеженість, достойна хіба що Ладимка. Осягнути думкою, що таке народ, може тільки людина, здатна до абстрактного мислення. Абстрактне мислення — ось що найважливіше для державного діяча. Емоції слід залишити поетам.

Кузь навіть не помічав, як поступово поняття народу в його свідомості стає розпливчастим, абстрактним — на зразок якоїсь вищої сили, котрій слід молитися, але в живій плоті її уявляти марно, бо плоті в неї немає.

І все ж, незважаючи на це, Кузь умів викликати до себе і симпатію, і повагу! Навіть Лозовий, помічаючи деякі вади в характері Кузя, вважав його здібним і досвідченим секретарем райкому.

Звісно, Пантелеймон Гаврилович був далекий від думки, що відставання Пилипівського району врівноважувалось розквітом і славою «Перемоги». Але вже те, що така «Перемога» існувала, що про неї говорили, писали, думали, якось амортизувало невтішні висновки про цей район.

Що ж вдієш,— буває гак: зоря давно згасла і сяйво її померкло, а люди на Землі ще бачать її протягом віків. Астрономи націлюють на неї телескопи, закохані милуються її сяйвом, не думаючи про те, що в людські очі потрапляє проміння, яке зоря кинула в простір тоді, коли їх ще й на світі не було. Навіть найближчу зірку ми завжди бачимо такою, якою вона була кілька років тому,— промінь від неї летить до нас протягом років. А яка вона зараз? Про це ми довідаємось набагато пізніше, коли долетять до нас її сьогоднішні промені...

Турбай і Сашко зайшли в клуб тоді, коли там уже скінчились суперечки і колгоспники дружно почали вимагати:

«— Турбая! Турбая! Ставте на голосування. Іван Юхимович, розгублений і зніяковілий, спинився біля дверей, ще не тямлячи, що тут діється. Після сліпучого сонця він нікого й нічого не бачив. Знявши папаху, м'яв її в руках, намагаючись розпізнати знайомі обличчя. Першим упізнав Кузя, бо той сидів близько лампи. Потім побачив Ганну і Марію. Вони також дивилися на нього, тільки по-різному: в погляді Ганни світилася переможна радість, а в погляді Марії тривога, чекання чогось тяжкого й непоправного. Справді, що вона має діяти, якщо його оберуть головою? Тоді ж неминучі щоденні зустрічі, а Марія пережити їх нездатна...

Турбай прочитав цю тривогу в Маріїних очах, бо він поволі почав догадуватись, навіщо люди вигукують його прізвище.

А Дмитро Іванович тепер також розраховував лише т*а те, що Турбай відмовиться. Він розумів — кандидатуру Гопкала можна буде провести лише в тому випадку, якщо люди перестануть думати про Турбая. Підняв руку, закликаючи до порядку, спокійно сказав:

— Товариші! Ми ж не спитали в Івана Юхимовича, чи погодиться він. Яке ми маємо право запрягати його в таку роботу? Хіба для того держава пенсію йому призначала?..

— Та й то так,— зітхнув Марко Цибуля.— Чоловік він забезпечений. Наші заробітки йому ні до чого...

— А може, й погодиться? Іване Юхимовичу!.. Перед очима Турбая знов постало все те, що він

побачив у рідному селі. І чомусь особливо виразно звучали слова маленької Лесі, яка, простягаючи рученята до Сашка Семидесятого, попросила:

— Тату, їсти хоцу...

І відповідь Сашка, з якої Турбай зрозумів, що мати хвора, а про ясла ніхто в селі не дбає...

Все це відбулося кілька хвилин тому і вразило Івана Юхимовича більше, ніж бачене напередодні, бо було аж занадто наочним та буденним.

А чи зуміє Турбай жити й працювати так, щоб на прохання оціх дітлахів «їсти хочу» не доводилось вдаватися до складних пояснень, як це змушений був робити Сашко? Що їм,,дітям, до отих пояснень?..

Сумніви й вагання... Вони ще будуть. Та крізь них пробилися виразні й чіткі слова, яких чекали від нього земляки:

— Я згоден, товариші...

Здавалося, ці слова не викликали жодної реакції в залі. Всі мовчали, пильно вдивляючись в Івана Юхимовича, мовби допитувались: «А чи все ти зважив? Чи знаєш, що тебе тут підстерігає?..»

Тільки дід Кирило, ніби підбиваючи підсумок, полегшено зітхнув:

— Ну, от так, значить...

І все. Більше ніхто не промовив ні слова.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

Легковажний скептицизм неминуче мусить зруйнувати й поховати любов до істини, честі й незалежності. Р і х ард В а г н ер
«Бетховен»

НА КОНІ І ПІД КОНЕМ 1

Л4ете поземок, вітер дуденить у зрушений попід обважнілими стріхами очерет. Звуки ці страшенно не подобаються собакам, і вони так виють, що аж мороз поза шкірою перебігає. Скрипить сніг під ногами — то колгоспники виходять з клубу.

Сашків «грибок» не такий уже й смирний: сніжкою влучив у вікно контори, і воно з брязкотом розбилося. В інший час люди б лаялися, а зараз, показуючи на опудало, що стоїть віддалік, на Варчиному городі, радять:

— Зніми з нього шапку та дірку заткни, бо завтра й не натопиш.

— Он бач, навіть з опудала користь буває,— чує за своєю спиною Гопкало.— Ним хоч дірку можна заткнути...

І Свирид розуміє, що це про нього. Чого ж він стоїть, дослухаючись до очеретяної музики? Що він чує в тонких, тремтливих звуках, які нагадують гудіння сполоханого осиного рою? Ну не просватали тебе в Пальмірі, так просватають в Юрчисі. Але пам'ятай, Свириде: один від цих дверей не руш, — тільки разом з Кузем, на його машині! Хай знають усі, що ти не п'яте колесо у возі,— ти номенклатура райкому, і аж ніяк не менше! Та ще коли вийде Кузь — сміливо, при всіх, на «ти» його називай, руку поклади йому на плече. Може, й поморщиться, але нічого не скаже. Зате вони зрозуміють: Гопкала голими руками не візьмеш, Гопкало ще десять Турбаїв переживе!..

А очерет дуденить, дуденить, і є в тій музиці щось від похоронів. Чому ж так довго немає Дмитра? Мабуть, забалакався з Турбаєм та з Ганною. Ну яка ж непутяща баба!

Раптом з його голови вітром зірвало шапку, кинуло до фанерної арки, викотило з колгоспного двору та й понесло, понесло!

Гопкало зривається з місця, біжить її доганяти. Короткі ноги, півзігнуті в колінах, викидаються з-під важкого черева, так що кроки в нього не ширші за дитячі. Складки жиру, яким належить заміняти відсутню шию, дрібно трясуться, а лиса — тепер і справді боса— голова, знаючи, що їй треба догнати шапку, націлена вперед по-бичачому. Здається, ось-ось дожене свою пропажу. Вже підбіг, нахиляється, щоб підняти... Та новим подувом вітру вихопило її з-під самих рук — і знову понесло, понесло!

А дід Кирило стоїть під аркою, зіпершись на свого ціпка, і тихо, мудро сміється:

Знає, розумниця, куди їй котитися! Не в двір, а з двору! Отак йому вік за нею гнатися — не догнати. Бо нема в районі шапки по його голові.

Тим часом з дверей клубу виходять Кузь і Турбай. Іван Юхимович помічає, що Кузь чимось невдоволений, але чим саме — збагнути не може. В темно-синьому пальті з коміром із сірого каракуля і в такій же шапці Дмитро Іванович виглядає осанисто, навіть монументально. Турбай у своїй

куцій венгерці поруч нього здається непримітним, мов біля пам'ятника. І дивно: Іван Юхимович відчуває, що ця монументальність гіпнотизує...

Вже біля машини, скоса глянувши на Турбая, Кузь, мовби між іншим, зауважив:

— Колись мене вчили, що існує така річ, як партійна етика. Якщо партія рекомендує не тебе, а іншого,— не вискакуй, мов Пилип з конопель.

Сів у машину і, сердито клацнувши дверцятами, поїхав, лишивши спантеличеного Турбая шукати відповіді на цю загадку.

У конторі було холодно і ще темніше, ніж у клубі. Посідали за грубо збитим столом. Чиїсь гулящі руки, нудьгуючи від безділля, повирізували на ньому грубуваті непристойності, героєм яких був Вишиваний. Як же треба збайдужіти до всього на світі, щоб спокійно сидіти за отаким столом!

Турбай розповів, як його відчитав Кузь. Іван Юхимович був щиро цим засмучений і не розумів, чим саме порушив партійну етику.

Ганна поклала руку на його плече, сказала тихо, лагідно:

— Облиш, Іване! Ще буде всього. Ти ж не заради Кузя до роботи взявся. А Кузь... Секретар райкому — теж людина. В нього теж є нерви. Що ж до партійної етики, то вона буде збережена.— Ганна хитрувато посміхнулась.— Затвердять заднім числом, як те й годиться. А то ще народові не показали, а вже — номенклатура...

— Під Лантуха співаєш, Ганно,— пожартував Калина.— Крісла давлять...

— То він під нас намагається співати, та голос його зраджує. Нам бюрократизм заважає, а йому — Радянська влада. Ми гусінь на своєму дереві оббираємо, щоб, плодів одержати більше. А він під корінь сокирою замахується. 1 теж запевняє, що з гусінню боротись прийшов.

Іван Юхимович пильно глянув на Ганну. Щось вона не договорила йому про Кузя. Мабуть, не хоче, щоб виникла в Турбая упередженість. Та не таке життя він прожив, щоб з одного якогось вчинку робити висновок про людину. Там, у хаті Горбатюка, Дмитро Іванович справив на нього приємне враження, і враження те розвіятись від першої незначної сутички не могло.

Досі вони дивилися на себе як на друзів, яких зв'язували між собою важливі етапи їхніх біографій: з Ганною Турбая зв'язувала молодість, з Калиною —■ війна. Та зараз вони глянули на себе як на комуністів.

— Протокол вести будемо? — напівжартівливим тоном запитав Калина.

— Ай справді! — вигукнула Ганна.— Повний кворум. Ти де, Іване, на обліку?

Іван Юхимович почухав потилицю, посміхнувся тією посмішкою, за якою ховають ніяковість.

*-» В домоуправлінні.

Ганна зареготала.

Видно, від твого вояцького духу одна папаха лишилась.

*— Обережніше на поворотах,— вступився за Турбая Калина.

— Гаразд. Ми з тебе нафталін витрусимо! — кинула Ганна.— Потім звернулась до Калини з тим же задерикуватим блиском в очах.— Якщо тобі так хочеться протокола вести — пиши! Слухали: про робоче місце голови колгоспу. Ухвалили: столом з оцією народною творчістю натопити контору, щоб Вишиваним тут і не пахло. Кімнату побілити й обладнати в ній кабінет Івана Юхимовича.— Втягнула голову в плечі, розвела руками. Весь вигляд її був висловом щирого жалю.^» Рублів п'ятсот на все вмеблювання. Більше поки що не асигнуємо.

— А чого це ти командуєш? Хто ти така є? — з веселою в'їдливістю запитав Калина.

Вона, засміявшись, сіла на лаву. Смирно, мов школярка, поклала руки на, стіл.

Гаразд, зачекаю. Тільки обирайте швидше. *- Кого? — здивувався Калина.— Ким?

— Як це — ким? Парторгом!.. Мене,— і вона показала йому язика.

Це так не нагадувало звичайні партійні збори, що Іван Юхимович теж не витримав — зареготав.

— По тому й бути. Віддаю свій голос за Ганну

Щербину. Оскільки ми з нею становимо більшість, тобі, Гордію, не лишається нічого іншого, як приєднатись. Чоловік ти надто смирної душі, а нам потрібний зубастий парторг.

Та ми з нею про все домовились. Ще перед зборами. Всі портфелі розподілили. А таки ж не вірилось, що по-нашому вийде!..

^ З кабінету ви даремно почали,— з похмурою серйозністю зауважив Турбай.— Треба з корівників починати. Туди зайти огидно.

— То, може, ти й голитися не будеш, поки не збудуєш нових корівників? — все тим же задерикуватим тоном запитала Ганна.— Зрозумій, Іване, людям так набридло ходяче опудало, що вони в тебе також не повірять, якщо за оцим столом побачать. А треба, щоб повірили одразу ж, з першого дня! На ферми для початку нам потрібно тисяч триста, а на новий стіл для голови — триста карбованців. То з чого ж маємо починати? Вибору, як бачиш, нема.

Всі троє зійшлись на тому, що найголовніше завдання — вберегти скотину від падежу. Та це поки що були оборонні заходи, які самі по собі нічого не обіцяли в майбутньому, коли не підготуватись до рішучого наступу.

І справді, якщо переглянути протоколи засідань правління колгоспу «Степова Пальміра» за останнє десятиліття, то можна було помітити: щороку в січні-лютому ставилося одне й те ж питання — як вберегти худобу від падежу. Вживалися заходи, про ці заходи писалися звіти і зведення в райком, там вони підсумовувалися і йшли собі далі — в область. І так звикли до цього, що почали вважати ці заходи обов'язковою кампанією, як підготовку до сівби або ж підписку на позику. Якось уже й на думку не спадало, що питання це за суттю своєю є надзвичайним, припустимим лише в дні війни і нестерпним у мирних умовах.

*— Вживати заходів треба, а на збори виносити не варт,— порадила Ганна.— Як казав Кузь, революція починалася блискавичним спалахом. Пережовувати торішні й позаторішні питання це не спалах! Потрібне щось нове, велике.

Турбай це сам розумів, але в убогих умовах Пальміри де взяти того нового, великого, яке б одразу окрилило людей, воскресило їх підупалу віру?.. А його треба знайти! Щось зриме, вагоме, відчутне... Таке, щоб відразу впадало в око, змінило весь вигляд колгоспу, а водночас і психологію людей, їх ставлення до праці.

Про це треба було чимало думати. Всіх питань протягом кількох годин не розв'яжеш.

Наступного дня Турбай привів Горбатюкового жеребця до колгоспної стайні, сподіваючись з кимось відіслати його до Михайлівки. Йому зараз не до того, щоб, скориставшись з цієї нагоди, ще раз провідати Прокопа. Але й довіряти будь-кому такого звіра не можна. Можна б довірити Калині,— він ще, звичайно, не забув кавалерійської виучки,— та Калина, як на гріх, знов завозився з мотором.

Прип'явши підсідланого орловця залізним чомбу-ром до конов'язі, що тягнулася вздовж стайні, такої ж занехаяної, як і корівник, Турбай запитав Катерину, що саме підійшла до нього:

—* Ви, дівчино, часом не порадите доброго верхівця? Треба оцього змія в «Перемогу» відвести.

Але Катерина ніби й не чула його слів. Очі в неї загорілися зухвалим захопленням. Вона підійшла ближче, глянула у великі, білкуваті очі жеребця, не по-дівочому сильною рукою поплескала його по перламутровій шиї.

— Нам би хоч одного такого! *— заздрісно вигукнула вона.— Хоч на розплід.

— Так,— погодився Іван Юхимович.— Орловської рисистої. До того ж, чудовий екземпляр.

— То давайте я відведу! — несподівано випалила Катерина, благальним поглядом дивлячись на Турбая.

— Не жартуйте, дівчино. На такого не кожен досвідчений кіннотник сісти відважиться.

Катерина ображено закусила губи.

— То, гадаєте, я тільки з нашими каліками здатна впоратись?

Не встиг Турбай отямитись, як вона, навалившись пружними грудьми на залізну рейку конов'язі, почервонілими на морозі руками звільнила вуздечку від чом-бура і, не ставлячи ноги в стремено, птицею злетіла в сідло.

Жеребець захропів, звівся на диби, пішов на задніх ногах, розбиваючи підковами хрустливий льодок побіля стайні. Передні копита були високо підняті, шия вигнута по-лебединому, а голова круто спадала вниз. Намагаючись звільнити рот від ненависних трен-зелів, жеребець терся запіненими губами об власні груди, відкидав голову назад, і здавалося, він ось-ось звалиться на спину, придавивши своїм гарячим тілом дівчину.

— Відпусти повід! — гримнув Турбай і по-старому, по-кавалерійському лайнувся в душі.— Ноги в стре* мена! Чуєш?..

Та Катерина не звертала на нього ніякої уваги. Піймавши стремена, вона навалилася всім тілом на шию жеребцеві, і тоді, коли Турбай підбіг з протягнутою рукою, намагаючись вхопити, роз'яреного диявола за вуздечку, різко крутнула кінську голову, поставила жеребця на передні ноги й повела по подвір'ю слухняним манежним галопом.

У Турбая відлягло від душі.

— Ну досить, досить,— вже спокійнішим голосом кликав її Іван Юхимович.— Давай сюди!

Та це був тільки початок. Коли він побачив, як Катерина, торкнувши жеребця шенкелем, вивела його з галопу в кар'єр і спрямувала на перекинутий віз, в нього аж в очах потемніло.

Те, на що зважилася ця зухвала дівчина, було цілковитим безумством, і Турбай був майже переконаний, що добром це не скінчиться.

Коли ж Іван Юхимович побачив, як уміло дівчина підвелась на стременах перед стрибком, як вона подалася всім корпусом вперед, попустивши повіддя, він був приємно здивований і трохи заспокоєний.

А Катерина, взявши одну перешкоду, шукала для себе інших. Вона спрямовувала розгаряченого орловця то на засипану снігом сівалку, то на голоблю кінних граблів, яка своїм вільним кінцем лежала на борту жниварки, то на решткі старої віялки, звалені купою.

Турбаєві здалось, що Катерина робить це навмисне, намагаючись привернути його увагу до тих незвичайних перешкод, які вона брала.

— Козак — не дівка! — вдоволено посміхаючись, проказав Турбай. — Степовичка!

Звичайно, з точки зору старого кавалериста Катерина робила багато помилок, але він не мав права вимагати від неї того, чого колись вимагав від своїх підлеглих. Зате ж характер! Щоб приборкати такого звіра, примусити його слухатись повода й шенкеля, погрібна недівоча воля.

Раптом Катерина, помітивши щось за рогом стайні, круто осадила жеребця, і він знову вигнув шию по-ле-бединому. Дівчина риссю проїхала повз конов'язь, спинилась.

І Турбай, стежачи за нею, також помітив, що саме прикувало її увагу. Це знов починалося те болюче й тяжке, що останнім часом затьмарювало всі його радощі. Це знов приходила розплата...

Із-за рогу стайні, хитаючись, вийшов Анатолій. Він був без кашкета, реглан розстебнутий, пояс від нього висів на одній петлі, а біляве волосся було скуйовджене. Куточки губів круто опущені вниз, очі позирали гостро й люто, і вираз його обличчя свідчив про тамування болю.

Анатолій! Ти п'яний,— вигукнула Катерина.—* Йди додому. Негайно!

Вона зіскочила з коня, вп'ялася рукою в хлопцеве плече.

— Геть!.. Сам знаю,— процідив крізь стиснуті зуби Анатолій.

Відкинувши її руку, поточився, привалився спиною до стіни. Але дівчина, тримаючи в лівій руці повіддя, знов шарпнула його за рукав:

— Раз наступив на пробку, так нічого дурня корчити. Он поглянь! — вона показала на Турбая, що стояв віддалік, не знаючи, що йому діяти.

Його мені й треба! — рішуче вимовив Анатолій і, притримуючись руками за рейку конов'язі, пішов уперед, до батька. Іван Юхимович також зрушив з місця, йдучи назустріч синові. Він розумів, що зараз має відбутися нелегка розмова.

Підійшовши, Турбай спокійно сказав:

— Може, відшукаємо краще місце? Побалакати є про що.

Анатолій, обернувшись спиною до конов'язі і зіпершись на рейку обома ліктями, скептично посміхнувся.

•—Нам треба балакати або дуже довго, або дуже коротко. Останній варіант мене більше влаштовує. Отже, й місця не варт шукати. І тут добре.

— Застебнись, бо застудишся,— сказав Турбай, простягаючи руки до ґудзика на реглані.— А кашкет твій де? Це ж не травень.

Але Анатолій обережно, з повагою відсторонив його руку.

«— Приємно, коли батько турбується про твоє здоров'я. Та чи не пізно?

І раптом його прорвало. Хлопець говорив, говорив, намагаючись висловити все, що лежало на його душі тяжким гнітом. Сльози туманною

поволокою застилали йому очі, погляд був спрямований кудись повз батька, в далеке Приуралля, де Анатолій з матір'ю жили під час евакуації.

Ось мати з сином ідуть від села до села в пошуках хліба. За спиною клунок з речами, які вона сподівається обміняти на борошно. Звісно, гроші в них є,— батько вислав атестат,— але що за них купиш?.. Темна зимова ніч, свище хурделиця, стогнуть у борах вікові сосни, десь виють зголоднілі вовки. А жінка з хлопчиком ідуть лісовою просікою, щоб надибати якусь халупу. Не помітили, як збилися з дороги. **І** раптом падають у глибоку, темну яму!.. Годі й думати про те, щоб вилізти з неї без чиєїсь допомоги. Холодно. Так холодно, що дерев'яніють руки. Мати дістає з-за пазухи останній окраєць хліба, віддає його синові, а в нього від холоду звело щелепи, не може розжувати.

Довго вони так лежать на дні темної пастки. Вовче виття все наближається, і нарешті його чути десь дуже близько, над самою ямою. Хлопець пригортається до материнських грудей, шукає зляканим поглядом її очі. Йому страшно. Та він згадує про те, що батько так само мерзне зараз в окопі і над його головою виють не вовки, а ворожі міни. А це, звичайно, набагато небезпечніше!..

І він, припавши щокою до материнської руки, шепоче:

— Нічого, мамо! Мені не страшно... **І** не холодно. Доїж хліб, я вже наївся.

Тільки вранці їм допоміг вибратися з тієї ями лісник. Повів до себе, обігрів, нагодував...

А. одного разу хлопець мало не замерз, та приводом до цього була шалена радість, гордість за батька. По радіо передавали наказ верховного головнокомандую-

чі

чого, і в тому наказі серед інших частин висловлювалась подяка й кавалерійській частині полковника Турбая. Стіни флігеля, де вони жили, освітилися для Анатолія якимось чарівним світлом, материнські очі плакали й сміялися, і музика, що полилася потім з репродуктора, була для хлопця такою навдивовижу прекрасною, якої більше ніколи не доводилось чути.

Він вибіг надвір, став на лижі. Йому хотілося обійти півсвіту і розповісти всім і всьому, що стрінеться по дорозі — людям, деревам, птахам, — що полковник Турбай є не хто інший, як його тато, його рідний тато.

Чи можна любити більше, ніж любив його Анатолій? Він мчався на лижах, сам не знаючи куди, біла сніговиця була йому крилами. І коли на шляху зустрічалася крута гірка, Анатолій, розкинувши руки, летів у повітря,

як молоде орля, що пробує крила. І здавалося, ті крила принесуть його туди, де зараз шикує кавалерійські лави його улюблений тато!.. Тато, тато... Як часто він з гордістю, з захопленням вимовляв це слово. І стара планшетка, що йому колись подарував батько, була для нього наймилішою з речей, дорожчою за життя.

Він збився з дороги, проблукав до ранку. Коліна підгиналися, хотілося сісти, відпочити, але Анатолій знав, що то смерть солодким голосом умовляє його присісти натіень, і тому прислухався до іншого голосу, що линув з далини,— з неймовірної запорошеної сніговицями, обпаленої пожежами фронтової далини: «Не здавайся, сину! Кріпись».

І Анатолій подолав кволість, що згинала коліна, валила з ніг. Відшукав нарешті знайому дорогу, повернувся додому на світанку. Мати злякано кинулась до хлопця, але обличчя його було щасливим і ясним, очі світилися радістю, і він вигукнув:

— Мамо, я бачив батька!..

Вона поточилася, мало не впала від тих слів. Вхопилася руками за край стола.

— Де?!

— Там, на фронті. Він летів попереду кінної лави. В чорній бурці, з шаблею наголо. Як Чапаєв! А -за ним сила-силенна вершників!..

І мати зрозуміла, що хлопець марив...

Все це пригадував Анатолій крізь сльози, але з якоюсь сумною, відчайдушною посмішкою, і його довгасте обличчя з гострим підборіддям, його сірі очі з розширеними зіницями були осяяні тим давнім почуттям любові, яке хлопець беріг у своїй душі наперекір всьому лихому, що батько вчинив потім. Йому ж він кидав лише напівфрази, але Турбай розумів, як боляче хлопцеві було розставатися з тим образом батька-воїна.

Що міг сказати на це Турбай? Благати, умовляти, каятись?.. Але, поставши перед сином у вигляді приниженого грішника, що вимолює для себе якщо не синівської любові, то хоч би жалості й прощення, він ще далі відштовхне від себе Анатолія, бо такий Турбай не має права стояти поруч з тим окутаним рожевим димком романтики Турбаєм, який по праву дістав довічний притулок у гордому серці сина.

І Турбай мовчав. Йому хотілося простягнути руки, обхопити плечі Анатолія, пригорнути хлопця до своїх грудей, бо він був продовженням його самого. Продовженням у тих тисячоліттях, коли вже й згадки не лишиться ні про війни, ні про шаблі, ні про оці дідівські стріхи, що обступали їх з усіх боків.

Та хлопець навіть не дивився на нього, погляд його був ^спрямований кудись у далечінь.

Ти хочеш, щоб я закінчив інститут?.. Хочеш? —* нахмуривши брови і круто опустивши куточки губів, запитав Анатолій.— Для цього є лише один вихід — ти мусиш покинути Пальміру!

Хміль подолав його знову. Хлопець зробив кілька кроків, привалився грудьми до засніженої сівалки, поклав голову на вкриту заледенілою сніговою кіркою кришку й затрясся, мов у лихоманці. Турбай кинувся до сина, але його спинили цупкі жіночі руки.

То була Марія. Запнута темною хусткою так, як запинаються туркені, боячись показати обличчя, вона пропікала його наскрізь своїми чорними очима, які тільки й видно було з-під хустки.

« Відмовився б ти, Іване... Ще не пізно. Пришлють іншого. В одному селі, нам тісно. Хіба не бачиш, що з хлопцем діється?

Вхопивши Анатолія за плечі, відірвала його від крижаної деревини, застебнула ґудзики на реглані.

— Ходімо, сину...

Він вирвався, твердіше став на ноги.

— Сам дійду.

І пішов попереду Марії...

Іван Юхимович дивився їм услід, намагаючись зрозуміти, що змінилося в його житті після цієї розмови. А таки ж змінилося! Він розумів, що скористатись довірою земляків зараз не має права, що йому доведеться вибачитись перед людьми та й шукати собі десь іншого притулку.

Пригадалися обличчя Ганни й Калини, вся їхня розмова за незугарним столом у конторі — і на душі стало так тяжко, ніби він змушував себе відірватись від того, до чого вже всім серцем приріс.

Тільки що ж подумають земляки? А проте хіба ж справа в тому, щоб виправдатись перед земляками, мати в їхніх очах пристойний вигляд? Чомусь пригадалися слова Клари: «Я не смерті боюсь — боюсь, що темне похоронне вбрання буде мені не до лиця...» Чи не нагадує він Клару в оцих своїх ваганнях?

Сумно посміхнувшись, почав шукати очима підсід-ланого орловця. Біля стайні його не було. Зайшов у стайню. В напівтемному кутку на оберемку сіна лежала Катерина. Солдатська шапка-ушанка (чи довго ще люди доношуватимуть пропахлий порохом і кров'ю одяг війни?) валялась осторонь, русяві коси злегка ворушилися в сіні, і вся постать дівчини здригалася в риданні. Орловець стояв біля неї і, витягнувши дужу шию, ніжно, по-собачому принюхувався до її чобітка. Очі орловця були сповнені жалю й співчуття до цього дивного створіння, що спершу виявило таку відчайдушну силу, а тепер лежало біля його ніг слабке й немічне.

Підійшов до дівчини.

— Як тебе звати?

— Кате-ри-и-на,— схлипуючи, відповіла дівчина, і Турбай пригадав, що саме так її нещодавно кликав до корівника Ганнин голос.

— Чого ж ти плачеш, Катерино?

Плечі дівчини затряслися частіше. Вона аж задихалася від плачу. Нарешті серед схлипувань можна було розрізнити слова, що спершу здалися безладними й незрозумілими:

— Со-ці-а-а... Соціалі-і-ізм..«

Турбай взяв її за плечі, підняв, повернув обличчям до себе й обережно посадив на сіно. Щось несподівано комічне й зворушливе було в її сльозах і словах, таких наївних і недоречних...

— Ну соціалізм... А чого ж плакати? Схлипування порідшали, тепер можна було дещо

розібрати.

— Побудува-а-ли... а люди... такі хороші... четвертують одне одного-о-о...

І вона, знову занурившись обличчям у пахуче сіно, зайшлася ще тяжчим приступом плачу.

— Коли ж це скінчи-и-ться-а?..

Турбая розвеселило це дівоче вболівання за людей.

— Не плач, Катерино. Тоді скінчиться, коли людей навчаться вирощувати в парниках, мов редиску.

Дівчина усміхнулась, глянула на нього вологими карими очима.

— Хто? Діалектика ваша схожа на діряве відро з нашого колодязя. Нічого в ній не тримається. А я хочу певності!

Турбай взяв її за руку, поставив на ноги. Сміючись, надягнув їй шапку на голову.

— Хто це тебе запевнив, що при соціалізмі людина навіть скабку під ніготь не може загнати?.. Скляні ковпаки існують лише для регулювальників. Люди хочуть ходити по землі з відкритим обличчям.

— А за що ж воювали?

— За те й воювали. Щоб люди ходили по землі з відкритим обличчям. Ну, щасти тобі, дочко.

Затягнув підпруги, взявся за повіддя.

— Так я ж відведу! — сполошилась Катерина.

— Ні, ти лишайся! — твердо сказав Турбай.

Вже коли сідав у сідло, Катерина підбігла, припала до стремена.

— Ви не думайте... Він хороший. Дуже хороший! Його всі в нас люблять...

Зажеврілась, мов калиновий кетяг, і опустила очі.

— Про кого ти?

— Та про нього ж... про Анатолія. І ніколи він не пив. То тільки сьогодні.

Лише тепер збагнув Турбай, чого плакала дівчина. І таким теплом повіяло на нього від цієї дівчини-жа-ринки, що намагалася всі складні боління людського серця пояснити за допомогою елементарної поліїтграмоти. З її очей Світилася чиста, світла душа, якій ще багато належить відчути й пізнати. І, мабуть, нелегко їй буде пізнавати світ, бо, як видно, вона його намагається зрозуміти через серце Анатолія. А це міцний горішок, турбаївської породи. Ще й жити не жив, а вже «четвертує»...

Йому хотілося сказати цій дівчині щось сердечне, батьківське, та він знайшовся лише на кілька загадкових слів:

— Нічого, дочко. Все буде на своєму місці. І соціалізм, і люди, і чарки весільні. Тільки вимірів змішувати не слід. Бо температура міряється не сантиметрами, а височінь — не грамами... Людина від свого людського ніде не сховається.

Турбай знав, що вона нічого з його сентенцій не зрозуміє, та слова ці, очевидно, були сказані більше для себе, ніж для неї.

Виїхавши риссю на околицю села, він перевів орловця на польовий галоп, боячись навіть оглянутись назад,— туди, де під сніговими шапками лишилася жевріти пригаслими вугликами печей його рідна Пальміра. Мабуть, не йому належить роздмухати ті вуглики, добути з них світла й тепла для маленької Лесі. Ні, не йому...

2

Так, це був лише п'ятий день після останньої розмови з Турбаєм, яка відбулася в оточенні могильних плит, на кладовищі. Лише п'ятий! В це важко було повірити, бо за ці дні сталося стільки переломного в їх долях, що Ларисі здавалося — минуло кілька місяців. Але ж ні, календар невблаганний, на нього можна покладатися з більшою певністю, ніж на власні відчуття, в яких і без того важко було розібратись. Правду кажуть: час — не віл, його не налигаєш...

Поява в Клариній квартирі Олекси, його розмова з Кларою про якийсь лист Мединському — все те не мало відношення до Лариси. Та коли в розмові з'ясувалося, що цей грек з широкими плечима під курткою і напруженою сором'язністю сильної людини поселився в будинку полковника Турбая, коли Олекса розповів про несподіване зникнення полковника, Лариса не лишилася байдужою. Було вирішено негайно ж з'їздити в Пальміру, бо де ще можна розшукувати його?.. Вони з Кларою умовили й Олексу поїхати з ними — йому зручніше і вільніше розпитувати про Івана Юхимовича, бо він тільки його квартирант...

Олекса погодився. Його так схвилювала й стривожила звістка про смерть Мединського,— грек спізнився лише на кілька днів! — що він просто не міг спокійно думати про Турбая, про його загадкове зникнення. А раптом і з ним щось тяжке скоїлось...

Лариса знала, що минулого не повернути, але відчуття якогось близького лиха примусило її забути про розрив з Турбаєм. Він знову став для неї людиною, яка тримає все її життя на своїй широкій долоні. Чого варте її життя без нього?..

Вона думала про себе, про Клару, і жодна з її думок не була втішною.

Є рослини, які не мають власного коріння,—; вони в'ються навколо могутніх стовбурів вікових дерев, приростають до їхньої кори, живляться їхніми соками. Коли поглянути збоку на дерево, обплетене в'юнким пруттям такої рослини, прикрашене її листям і запашними квітами, то, здається, йому можна позаздрити. Та ось налітає ураган. Дерево, що стало тепер набагато слабкішим, бо з нього роками висмоктувались найпоживніші соки, падає під ударами нездоланних повітряних течій. Вирване з землі коріння благально простягає свої чорні руки до неба, до сонця. Дерево гине. Здавалось би, має загинути і рослина-сожителька, так ні! Допивши останні соки з поваленого дерева, вона вибирає вигідну хвилину й переповзає на сусіднє...

Невже й вони з Кларою мусять до кінця наслідувати тій рослині? Можливо, розрив з Турбаєм є для Лариси рятівним, бо змусить її самостійно розпушувати для себе твердий грунт життя. Куди ж вона їде, чого?.. Ні, ні. Вона не стане його благати про повернення. Вона тільки хоче переконатися, що він живий, здоровий. Більше їй нічого й не треба. Так, не треба!..

До речі, як називається та причеплива рослина, що не має власного коріння?..

Лариса не могла згадати і запитала про це в Клари. Не підозріваючи про напрям Ларисиних роздумів, Клара байдуже відповіла:

— Чого це ти вдалася до ботаніки?.. Ну назви просто — паразит. Яка тобі різниця?

Ці слова ошпарили Ларису, мов окріп. Справді, чи варто шукати якихось благозвучних латинських назв, коли є Таке точне й нещадне слово.

Спинившись біля якогось степового полустанка, Клара запитала, як проїхати на Пальміру.

— Та це ж близько, кілометрів сім,— відповів літній будочник, підіймаючи неред машиною шлагбаум, бо поїзд уже пройшов.— Поїдете прямо, а біля Козацької могили візьмете ліворуч. Тільки не повертайте на Соколівку...

Раптом Лариса відчинила дверцята, вистрибнула на дорогу.

— Я не поїду. Чекатиму тут.

— А восьмої п'ятниці на тиждень у тебе часом не буває? — невдоволено запитала Клара.— їдьмо, посидиш у машині.

— Ні,—рішуче заявила вона.— Ти ж знаєш, яка я там гостя. І собак нацькувати не гріх. Та не в тім річ... Ну розумієш, не можу! — Потім звернулась до Олекси:— А вас дуже прошу — дізнайтеся про все. І про здоров'я також. Був дощ, він промок. Боюсь, що застудився.

Клара знала, що умовляти подругу марно. Попросивши будочника прихистити її на якусь годину, вона знов сіла за руль — і машина зникла за посадкою, що з двох боків захищала залізницю від хурделиць. Ось і зараз, бач, починається...

Вітер зривався спершу несміливо, степ злегка закурився сніговим пилком, потім почали виникати білі змійки. Вони мовби виповзали з-під заметів і одразу ж набирали швидкості. Бігли, шелестіли, гомоніли. Лащилися до ніг, пружинисто звивалися вгору, впиваючись в обличчя колючими сніговими жалами.

Вітер тепер нагадував могутнього орача, що вирішив якомога скоріше переорати засніжені степи, бо до весни вже недалеко. І він поспішав, підіймаючи сипучі снігові скиби, аж біла курява вставала на його шляху. У куряві тій поступово зникали обриси хат

і вулиць недалекого села. А залізничні рейки, мов бабусині спиці, схрещувалися зовсім близько і плели, плели з білої вовни якесь дивовижне плетиво...

Лариса стоїть, прихилившись до шлагбаума. Хоч вона зодягнена тепло, у надійну норкову шубку, але їй здається, що вітер пронизує її наскрізь. І легше ніби стає, наче вітер виганяє з її тіла смертельну втому. їй нічого не треба,— тільки б знати, що з Іваном усе гаразд, що він живий і здоровий. А там... А що, власне, там? Чого вона жде, на що сподівається?

Лариса ще непевна,—минуло надто мало часу,— але їй здається, що вона мусить чекати дитину. Вадим Голосарський... То буде його дитина. Але Ларисі неприємно про це думати. Вона сама її виростить. Сама...

їй пригадалися останні слова Турбая: «Можливо, ще матір'ю будеш».

А що, коли б Турбай зміг їй усе пробачити? Чи прийняла б вона від нього це прощення? Адже Лариса по-справжньому любить тільки його, і це їй зараз зро-зуміліше, ніж будь-коли. Ні, не змогла б!..

Вона прикидає, скільки можна одержати за шубку. Цього при певній заощадливості вистачить на рік життя. А за рік можна чогось навчитися. Вчора Лариса бачила об'яву — відкриваються дев'ятимісячні курси продавців...

Нечутно підійшов будочник, сказав:

— Ходімте в хату. А то плечі у вас, як на печі, а ноги — наче в ополонці.

Лариса глянула на свої ботики. Вона й не помітила, як набрала в них снігу, і він тепер танув, обдаючи ноги крижаною вологою.

В будці горіла невелика чавунна пічка. На ослоні біля неї сушилися онучі. Під стіною — нари, застелені сірою, масною ковдрою. Жінка похилого віку, зігнувшись біля пічки, вибирала з вугільного попелу, зсипаного в дерев'яний ящик, крихітки коксу, що утворився з недопаленого в пічці вугілля. Вона глянула на Ларису без будь-якого здивування. Кого сюди не за« водили степові заметілі!..

— Отак і живемо,— зітхнув будочник.— Як Захар з фронту не вернувся, то ми й у село перестали хо-

дити. Та ви роздягайтесь, у нас тепло. Горпино, допоможи молодиці.

— Нічого, я сама,— непевним голосом сказала Лариса, шукаючи оком, куди б повісити шубку. На неї ж тепер уся надія!..

Господиня мовби зрозуміла її вагання: розрила постіль, дістала з-під подушки вузлик, а з вузлика —* чисту простиню. Обгорнувши нею Ларисину шубку, повісила у вільному кутку, далі від залізного коліна димової труби.

— Та сідайте ж, сідайте. А то й прилягти можна. Ви не сумнівайтесь, ніякої нечисті в нас немає. Позавчора товариш Ладимко, наш районний секретар, тут ночував. Вночі повертався, та колесо проколов отам на переїзді.

Жінка розгладила ковдру на нарах, взяла Ларису за лікоть, посадила. Запропонувала зняти панчохи, щоб висушити, але Лариса відмовилась. Страшно було подумати, що її панчохи висітимуть поруч отих забруднених, шкарубких від поту онуч. Звільнила ноги від ботиків і туфель, поставила на ослін, ближче до пічки.

Віконце було поруч, і Лариса час від часу визирала в нього. Раптом вона схопилася, поспіхом взяла туфлі і, навіть не згадавши про шубку та про ботики, вибігла з будки.

На залізницю виїжджав вершник. Лариса пізнала в ньому Турбая!..

Кинулась йому напереріз, сподіваючись, що він її помітить. Бігла, по коліна вгрузаючи в замети, кричала, кликала його. Але вітер був від нього, та ще й сильний, поривчастий, і він її не почув.

Вона мусить його наздогнати, мусить! Хай ніколи не збудеться її мрія про дитину, хай поросте травою дорога в той дім, де сталося те, що розметало їх в різні сторони. Вона згодна з ним жити в отій будці, спати на нарах, вкритих масною ковдрою, сушити його шкарубкі від поту онучі...

Як тяжко бігти проти вітру!.. Серце ледве не вискочить. І голосу вже нема, щоб кричати,— йому, Іванові!

Далеко лишилась будка, вже й полустанка не видно, а Лариса все біжить, біжить.

Не знала вона, що то значить втрачати,— не знала, як це тяжко. Ніколи й на думку не спадало уявити се-

бе на місці тієї, іншої жінки, яка втратила чоловіка з Ларисиної вини. А тоді ж вона була не набагато старша, ніж тепер Лариса. Щось, мабуть, років на два, не більше. Коли й згадувала Лариса про її існування, то думала при цьому так: ти вже своє віджила, натішилась, намилувалася. Є в тебе син — то й досить. Чого тобі ще треба в такому віці? І здавався їй вік після тридцяти мало не бабусиним віком.

Тепер же вона переконалась, що людина тільки й жити починає після тридцяти, а до цього була лише підготовка до життя. Все в тобі формувалося, все жило чеканням близької зрілості. І коли раніше ти могла бути матір'ю, а могла й не бути нею, то тепер не бути — це гірше від смерті, бо ти ж таки не з безплідного солончаку зліплена, бо є в тобі позови життя, вчувається в кожній клітині клич предків твоїх, чию кров ти,— маленька ланка великої естафети,-^ мусиш передати майбутньому.

Чого ж вона біжить за Турбаєм?.. Але біжить, не спиняється! Він же здалеку глянув на неї, обплетену білими пасмами завірюхи, і, мабуть, не пізнав крізь мерехтливу снігову сітку. Постать її розпливлася, розтанула й згубилася в хуртовині.

А вона все ще кричить:

— Іване-е-е!.. Іване-е-е!..

Кричить степові, потоптаному зимовими вітрами, кричить небові, що хльоскає її по обличчю холодними батогами хурделиці, кричить всьому світові. І крик той нікуди не лине — падає біля її ніг, мов птах, що, спізнившись у вирій, скований морозом, просто з піднебесся надає у снігові замети.

...Імла піна над Зеленим мисом,— біла, рожева, покроплена гарячою кров'ю гранатового цвіту. То цвітуть субтропіки.

Внизу шумить море. З собачою відданістю лиже воно гранітний чобіт схованого за бамбуковим гаєм велетня. І здається: розступиться бамбук, подзвонюючи пружними стеблами, і вийде той велетень на берег, щоб кам'яною рукою погладити одягнену в білі мережива хвилю. І хвиля та, певно, буде така ж щаслива, як щаслива Лариса, відчуваючи важку Турбаєву руку на своєму плечі.

В бамбуковому шумі чути відгомін шуму морського.

9

243

А небо не дощами ^ чистою голубизною своєю, рожевими краплинами вечірньої зорі побризкало круті кам'янисті схили. То цвіте низькорослий чагарник рододендрон, по-святковому прикрашаючи узгір'я від Чакви до Кобулеті. Евкаліптам жарко — роздягаються, скидаючи з себе кору, і вона лежить тут же, під деревами, мов одяг на пляжі.

Пахне лимоном і хурмою, чаєм і лавровим листом. Шелестить, шумить Зелений мис, щедро политий тропічними зливами. І видно крізь листя пробкового дуба, крізь плетиво ліан, як чорним димком ставлять свої в'юнисті підписи на батумському небі танкери, пароплави, димарі заводів. А трохи далі, за тією горою, вже починається інший світ. Турецький кордон...

Лариса розтирає в долонях вогнисту квітку граната і, дивлячись на Турбая, думає: йому вчора минуло сорок п'ять, а який же він молодий! Вона на двадцять років молодша, а тільки-но відпливла від берега — і одразу ж стомилася. А він підставив їй свої широкі Плечі, вона вхопилася за них руками«і пливуть, пливуть, гойдаючись на хвилях, і нічого не страшно Ларисі: ні шторму, ні глибини, ні чорних спин дельфінів, що ліниво пиляють воду навколо них. Не страшно, бо що може її злякати, коли щока її торкається широкої Турбаєвої спини?..

Біла піна над Зеленим мисом. Цвітуть субтропіки... Коли ж це було? Здається, років вісім тому.

А ще й досі тепло від того спогаду. Так тепло, що горять у неї щоки. Вона хоче дотягнутися рукою до щоки, та рука чомусь не слухається, мовби приросла до стегна, і Лариса неспроможна її відірвати. Хоче ворухнути ногою, але теж не може. Що це?..

Раптом відчула, як щось її підняло, загойдало, мов на вершині хвилі. Чиїсь руки несуть її, чиїсь груди заступають небо. І так їй одразу спокійно стало, так хороше на душі! Це ж його руки, його груди..* Це ж він,— Іван!

А може, то їй тільки здалося?..

Виє хурделиця. Біла піна над Зеленим мисом. Сиплються, падають на обличчя пелюстки рододендрона. А хуртовина все під себе підминає по-ведмежому: і Зелений мис, і небесної голубизни квіти, і листя пальм та бананів. Тріщить бамбук, валиться, мов підкошений, під вагою гігантських снігових куль, що котяться з гір, як це буває лише під час снігових обвалів. І чарівне видіння зникає. Настає небуття...

В'їхавши в село, Клара зупинила машину біля сільради. На ґанок, трясучи артистичною шевелюрою, вибіг секретар. Вій був заклопотаний і розгублений, бо начальство не попередило про свій приїзд.

Та коли встала із-за руля молода жінка, зодягнена в підбиту хутром куниці куртку, секретар заспокоївся: на туристку схожа, на начальство ж — ніскільки. Ще більше був схожий на туриста той, що вийшов за нею. На ньому все закордонне — від черевиків і ґудзиків до капелюха.

— Скажіть, будь ласка,— звернулась Клара до секретаря,— чи ви не знайомі з полковником Турбаєм?

Секретар багатозначно посміхнувся, підморгнув комусь невидимому, що сидів за відчиненими дверима в приміщенні сільради. Все ясно! Турбаєва краля приїхала. Спохватилась, розшукує. Гаразд, ми тебе зараз порадуємо новиною.

»— А хто ж це не знає Івана Юхимовича? Він же тепер голова колгоспу.

Клара й Олекса здивовано перезирнулись.

— Та ви жартуєте,— недовірливо промовила Клара.

— А спитайте кого завгодно. Вчора обрали. Секретар поради» поїхати в колгосп. Поки що

ніхто в селі, окрім Анатолія і Марії, не знав, що Турбай покинув Пальміру. Бачили, як він проскакав на сірому жеребці за околицею, та чи мало в голови клопоту? Може, хотів снігозатримання перевірити.

Доки Клара й Олекса встигли доїхати до колгоспу, чутка, що молода дружина розшукує Івана Юхимовича, облетіла село. Молодиці виходили на ґанки, визирали з-за тинів, намагаючись хоч краєм ока вгледіти ту, про кого так багато було пересудів у довгі зимові вечори.

Чутка дійшла й до Марії та Анатолія. Вона так схвилювала хлопця, що хміль пройшов одразу ж. Тільки голова ще боліла — наче хтось свердлив скроні.

Анатолій зодягнувся й вийшов на вулицю. Треба ще раз побалакати з нею, аби вона зрозуміла, що даремно затіяла ці розшуки.

В конторі правління Кларі сказали, що Іван Юхимович має незабаром повернутись.

Олекса вийшов з контори й пішов подвір'ям, пильним оком придивляючись до всього, що його оточувало.

Ні, тут ще не було новітнього фундаменту, що виростав з-під нашарувань минувшини, як це він встиг помітити в інших селах. Все стояло хистко, ненадійно. Старе зношувалось, відживало, а нове ще не проросло. Може, воно десь іще в грунті, мов гриб під торішнім листям? Слід трохи зачекати — і водяниста голівка гриба, така, здавалось би, нетверда, але здатна в своєму зростанні підважувати гранітну бруківку, виткнеться на поверхню, відкривши шлях до сонця численним стрілкам нової порослі...

І він усе зрозумів. Так ось куди зник Турбай!

Біля корівника стояли жінка у фуфайці й чоловік з ретельно підстриженими пшеничними вусами. Зайняті розмовою, вони не помітили Олекси.

— Ну що ж, Калино,— сказала жінка,— давай мерщій ставити оті вози на колеса, запрягати бичків та наздоганяти Америку. Хіба ж ми ликом шиті?..

Олекса не бачив обличчя жінки, але його здивувала невідповідність слів і тону. Слова здались Олексі аж занадто в'їдливими, сповненими гіркої іронії, а в тоні вчувалося щось веселе, жваве, навіть задерикувате.

— А таки ж доженем,— цілком серйозно сказав чоловік.— Скрізь люди про це заговорили. А раз заговорили — значить, надія появилась.

— Сьогодні і я в це повірила,— теж серйозно промовила жінка.— А де ж це Турбай?

— Катерина каже, що жеребця повів...

Олекса спантеличено глянув на постаті людей, що стояли біля корівника, потім перевів погляд на вози, на яких вони збиралися наздоганяти Америку. Серед тих возів, скособочених, завалених снігом, з вибитими спицями, не було жодного справного. Він все ще не міг збагнути, серйозна то була розмова чи сумний жарт.

Повернувшись до контори, Олекса побачив, що Клара, стоячи біля машини, розмовляє з високим чоловіком, узутим у старі калоші. Вовняні носки сягали майже до колін, солдатські штани обтягували литки, а стара, просякнута потом і сажею гімнастьорка незграбно обвисала на плечах. Вигляд у чоловіка похмурий, обличчя видовжене, чимось невловимим він нагадував Турбая.

— Чув, кого ти шукаєш,— недоброзичливо позираючи на Клару, говорив чоловік. — Ти бачиш, молодице, о-оп того воза?.. Розумне колесо було. Завжди собі копдобин шукало, аж поки спиці не погубило. Отож краще повертай голоблі, то й тобі буде добре, і нам гаразд.

Клара глянула на Ларивона з веселою поблажливістю.

— В моїх колесах спиць немає, то й губити нічого,— спокійно посміхнулась вона, втішаючись незвичайністю ситуації, бо розуміла, що її приймають за Ларису...

«Бісова баба! — подумав про неї Олекса.— Виросло б отаке зілля на сільському грунті, була б картинка — не жінка. Підтикала б спідницю, руки в боки і, замість розваги, бігала б до тину з сусідкою лаятись. І такі б колінця витинала, ще й дулями розкидалась, що любо глянути.— Потім посміхнувся сам до себе:— А я, мабуть, більше українець, ніж грек...»

Він почував себе досить-таки незручно, бо їх почали обступати колгоспники, зацікавлено прислухаючись до словесного поєдинку поміж Ларивоном і Кларою, в якій вони вбачали його недавню братову.

А Ларивон наступав:

— Якщо вже я тобі це раджу, то знаю, що кажу. Тільки через мою труну...

До гурту підійшов Анатолій, взяв дядька за лікоть:

— Стривайте, дядьку Ларивоне. Адресу переплутали. Це зовсім не та...

В гурті засміялись. Проте голосніше за всіх сміялася Клара.

— О благородний лицарю! — простягла вона обидві руки в темних замшевих рукавичках до Анатолія.—Ви вже вдруге мене рятуєте!

— Що ж вона за одна? «■ спантеличено чухав потилицю Ларивон.— Люди ж сказали...

•— То якого ж вона Турбая шукає? почулося з гурту.— Старого чи молодого?

Клара й Анатолій, відійшовши від контори, стояли біля колодязя. Анатолій запитав:

— Яким це вітром вас занесло?

•— Південним. Північного не люблю. Холодно!..

■ — Не можна сказати, щоб ви дуже боялися холоду,— сором'язно посміхався хлопець, не наважуючись підняти на неї очей. Щось було в її погляді гордовито-зверхнє, трохи глузливе і водночас тепле, мовби вона раділа з цієї зустрічі.

■ А вам, здається, пора в інститут. Канікули ж завтра кінчаються,— сказала вона.

— Вечірнім збираюсь їхати. Скоро піду на станцію. •— Навіщо ж іти? Можу підвезти. Та й віхола в

степу. Небезпечно. «— Ви ж не одна...

Він сказав це так, наче хотів кинути їй докір, що вона приїхала сюди не одна, що на неї біля контори чекав якийсь чорнявий чоловік, і чоловік той за всіма ознаками більше підходив їй у супутники, ніж він, Анатолій. Клара

піймала в його голосі цю нотку. Що ж це означає? Невже кільце її фатального замка знов поволі почало повертатись, створюючи нову цифрову комбінацію? Ой Кларо!..

Анатолій їй сподобався. В ньому вчувалося щось сильне і до того цільне, зібране в одному фокусі, що він, здавалося, сам закипав у власному промінні. Зрештою, мусить же вона спинитись на людині, котра приборкала б її, зломила в ній ту Клару, яку вона вже давно сама в собі почала зневажати.

Тепер вона змогла б пояснити, чому після смерті Мединського Аркадій перестав її цікавити як мужчина і лишився для неї другом, доброю душею, — не більше. Рано чи пізно це мусило статись, і смерть Мединського була не причиною, як чомусь твердив легковірний Аркадій, а лише поштовхом. І як не дивно, поштовхом до самоприборкання. Клара вперше з усією серйозністю сказала собі: чи не досить бавитися тим, що становить в житті інших людей їх життєву основу?.. Якщо ж досить, то треба тобі вийти заміж, стати матір'ю й зажити нормальним людським життям. Викинь свій фатальний замок у сміттєву яму, не мороч голови ні собі, ні людям.

Тоді вона подумала про Аркадія як про майбутнього чоловіка. І як не силкувалась, але не могла уявити його в цій ролі. Все в нього було: розум, талант, треновані м'язи, чуйна, широка душа... Та не бачила в ньому Клара найістотнішого для себе: волі, характеру! Вона хотіла бути жінкою і тільки жінкою. Любити, кориіись, відчувати в своєму чоловікові вольове, чоловіче начало. І вона розуміла Ларису, що так тепер побивалася за Турбаєм. Було це колись і в Мединського...

Що ж до її розмов про те, що вона вийшла заміж за нього лише з розрахунку,— то це вже така в неї вдача. Клара скептично ставилася до будь-якого співчуття, не вірячи в його щирість.

Одразу ж після війни познайомилася з лейтенантом, що повернувся з окупаційних військ, покохала першим дівочим коханням. А коли він поїхав, пообіцявши незабаром вернутися, Клара відчула, що вона вагітна. Ждала, сподівалася,— ось він приїде, вони^ одружаться. Дитина буде для них радістю. Та минали тижні, місяці, а він не їхав і навіть листом*" не обзивався.

Клара тоді вчилася в мединституті разом з Ларисою. Мати її дуже любила — навіть надміру. І, може, саме через те їй не можна було розказати про своє лихо. Клара не знала, що їй діяти. Вона не поїхала на канікули до матері, лишилася в місті у знайо?іих. Іноді вона була близька до того, щоб накласти на себе руки.

Може б, так воно й сталося, якби не з'явилася в її житті чуйна, хороша людина = Мединський. Він завідував кафедрою в інституті. Зустрівши свою

студентку в сквері, окинув її пильним оком і одразу ж зрозумів, що сталося. Повів її додому, заспокоїв. Не відпускав доти, поки не настав час пологів. Сам відвіз у родильний будинок.

Мединський жив одинаком — дружина його померла. В домі господарювала літня Явдоха Марківна — сестра професора. І професор, і вона ставилися до Клари, як до рідної доньки. Ні в Мединського, ні в Неї не був*о дітей. Коли Клара повернулася з родильного будинку з писклявим, рухливим вузликом на руках, вони так зраділи дитині, як — вона це знала — не зраділа б її рідна мати. І Клара погодилась віддати їм немовля...

В ту мить вона ще не знала: якась сила, вища за неї саму, щодня приводитиме її до під'їзду, де жив професор, тільки для того, щоб здалеку поглянути, як Явдоха Марківна штовхає попереду себе коляску з її хлопчиком. Не стрималась, підійшла, впала головою на старечі коліна Явдохи Марківни й тяжко заплакала. Відтоді вона часто бувала в домі професора, бавилася з дитиною, а потім знов поверталась в гуртожиток. Чи могла вона в цей час думати про навчання? Вона думала тільки про дитину...

Померла Явдоха Марківна. Дитині вже було півтора року. Клара тепер щодня приходила до Мед-ин-ського. Хлопчик привчився називати її мамою, а Ме-динського — татом. Все важче й важче було розлучатися з дитиною. Звикла вона й до Мединського, пройнялася тією пошаною, яка інколи здається коханням. Та й де ті грані, щоб можна було розмежувати — оце повага, а оце любов? Якщо вони й існують, то Кларі, певне, бракувало досвіду для такого розмежування.

Якось у хлопчика" заболіли вушка. Мединський всю ніч не спускав його з рук. Дитина плакала, кликала маму. Наступного дня, стомлений, з червоними від безсоння очима, пішов на кафедру. А попереду знову безсонна ніч...

Клара лишилася ночувати біля дитини. Іншого виходу не було. Хлопчик не спав ночами. Вони сцершу чергували, а потім сиділи разом. Так минув тиждень. Коли ж дитина видужала, у Клари вже не вистачало сил відірватись від неї. їй мало бути нянькою. Хотілося стати матір'ю. Клара лишилася жити в Мединського. А через два місяці вони одружилися...

Яке це щастя покласти вночі хлопчика біля себе й прислухатися до його дихання!

Так, вона вважала себе щасливою. В дитини був батько, в неї — чоловік. На його старечі зморшки вона не дивилася — привчила себе дивитися в його душу, їй здавалося, що цього цілком досить.

Мединський умовляв її продовжувати навчання. Та Клара, певне, належала до тих жінок, для яких цілком досить материнства. Медицина стала їй ненависною...

Але щастя тривало недовго. Лихо почало приходити одне за одним. Знов тяжко захворіла дитина. Вона вмерла на Клариних руках. Ліки виявилися безсилими.

Темно й похмуро стало в просторій квартирі Мединського. Погас той вогник, біля якого грілися серцем 1 Клара, й літній професор. Клара поволі почала розуміти, що їх єднала тільки дитина. Минуло кілька місяці в — тяжких, болючих. До Мединського почали приходити старечі недуги... Потім невиліковна хвороба надовго прикувала його до ліжка.

Ні, Клара його покинути не могла. Вона тепер була йому потрібна не як жінка, а як друг, як близька людина. Потрібні були її теплі руки, сердечне слово, її вміння ночами просиджувати біля його ліжка, а вранці вдавати, що вона аж ніскільки не стомилась, і знов братися за роботу... Для Клари це була служба, відплата за сердечність — і тільки...

Тоді в її житті з'явився Аркадій. Відчуття вини змушувало Клару ще самовідданіше піклуватися про старого професора. Дні і ночі, ночі й дні. І лише інколи побачення з Аркадієм — короткий перепочинок...

Так, вона каралася. Вона ніколи себе не виправдовувала. І про себе, і про своє життя знала все, до кінця. Вона засуджувала себе нещадніше, ніж хтось інший.

То що ж вона мала відповідати людям, які допитувались про її одруження? А таки ж з розрахунку, та й нехай собі думають про неї що завгодно!..

Анатолій не сподівався побачити Клару в стані тяжкої задумливості. Це так не пасувало до її характеру! Дивно було спостерігати, як брови її опустились, а великі карі очі дивилися в простір, і було помітно, що вони нічого не бачать.

Клара ж думала, пригадувала.

Звісна річ, якщо прийшло таке рішення щодо Аркадія, то навіщо ж відтягувати? Треба було порвати, так чесніше.

Чого ж вона задивляється тепер на цього юнака? Адже ж він молодший за неї на вісім років!.. Кларо, справжня Кларо, де ти — в учорашньому, в сьогоднішньому чи в майбутньому?..

— Вам не подобається у нас? — почула вона голос Анатолія.— І то правда. Тут тільки гнойовим жукам подобається. Он погляньте, скільки для них добра. Давно б це в полі мусило бути, та ні возів, ні коней, ні голови...

— Тепер же голова є. Я вірю в Івана Юхимовича...

— Звідки ви його знаєте? — запитав Анатолій.— І взагалі, навіщо ви його розшукуєте?

Найбільш вдала брехня — це половина правди. Не могла ж вона сказати йому про те, що виконує доручення Лариси, що сама Лариса зовсім

недалеко — в залізничній будці на переїзді.

— Та це не я розшукую. Розшукує його квартирант, отой грек. А Івана Юхимовича я знаю... Зустрічалися в спільній компанії. Чисто випадкове знайомство. Сердечна він людина.

Анатолій промовчав,— тільки поморщився, наче від болю.

— Ну як він себе почуває? — розпитувала Клара.— Здоровий? Не застудився?.. Він скаржився, що промок якось. Був холодний дощ.

— Що йому станеться? — буркнув Анатолій.— Звісно, здоровий.

Клара оглянулась — і зустрілась поглядом з дівчиною в солдатській вушанці, фуфайці і солдатських брюках не на її зріст. Як пропік Клару той погляд! Клара зрозуміла, хто стояв за її спиною і якими почуттями було переповнене дівоче серце. І вона пожаліла дівчину. Тихо сказала Анатолієві:

— Мені треба до машини. А на вас он чекають.

— Хто? — запитав він і теж оглянувся. Помітивши Катерину, підійшов до неї.

— Гарний я, мабуть, був тоді... Біля конов'язі.

— Ти завжди такий гарний! — випалила вона й сердито відвернулась. Потім, не повертаючи голови, скоса глянула через плече.— Як же, на машинах до нього їздять! Велике цабе, аж підійти до нього боязко...

Катерина була переконана, що це й є та сама міська, про яку колись на гулянці згадувала Наталка. А хто ж той, що ото з дядьком Ларивоном біля контори балакає? То, мабуть, теж з інституту і теж якесь цабе. Мабуть, незручно їй одній було приїздити, так вона провожатого підхопила.

— Ну йди вже! А то, дивись, втече твоя розмальована. І як вони вміють оті вії загинати? Повний комплект знаків запитання, хоч в районну друкарню здавай. От би й собі навчитися! Жаль, що корів нервувати не можна. Надої вменшаться. А то б таки навчилась...

І вони, круто обернувшись на каблучках, гордовито пішла під Анатолія.

Анатолій, посміхаючись, дивився їй услід. Ну й колюча ж яка, без рукавиць, і за лікоть не візьмись. Ужалить, мов кропива. А хороша!..

Він помітив, що Катерина навіть до корів вийшла не в тих плескатих чоботях, в яких він бачив її після Нового року, а в нових — у тих, що на гулянку ходять. Та йому не спало на думку, що це заради нього.

Клара була здивована, що грек і Турбаїв брат так швидко знайшли спільну мову. Коли вона підійшла до них, Олекса сказав:

— Я вирішив зачекати Івана Юхимовича, а вам, як я розумію, довго затримуватись не можна. — Він натякав на те, що Лариса жде Клару на полустанку.— Отже, їдьте без мене.

— Так, так,— підтакував Ларивон.— Якщо людині треба побалакати та вона вже забилася в таку глушину... Я ж бездітний, місця в хаті вистачить.

Видно, й Ларивон ще не знав, що Івана тепер дочекатись нелегко. А грек розповідав стільки цікавого, що гріх було не скористатися з нагоди побалакати з людиною, яка об'їздила півсвіту. І як оті італійці жаб їдять? Аж не віриться. Або ще каже, що місце на кладовищі треба купувати. Чи то ж і в землі людям тісно?.. Дивина та й годі!..

Анатолій забіг додому, попрощався з матір'ю. А коли вибіг з хати й сів у машину поруч Клари, Марія тільки головою похитала: не к добру оце, не к добру! А тут іще Параска бідкається: каша з горщика вилізла не в піч, а з печі. Коли б у піч — то це на щастя, а з печі — ой, не к добру! І хоч не вірить Марія в такі смішні прикмети, та ниє, ниє материнське серце, і ніякими розумними доказами його не переконати.

Іще одна пара очей проводжала Анатолія, і були ті очі, мабуть, сумніші, ніж материнські. То були очі Катерини.

Що ж тут скажеш,—вродлива та жінка, навіть дуже вродлива. Катерина дивилась на неї з ревнивою заздрістю. І хоч наговорила йому глумливих слів про неї, а в самої десь аж в грудях закололо від ревнощів.

До такої хіба не приревнуєш? Ходить, як пава, як царівна! Обличчя біле, ніжне, трохи матове. Не було й ніколи не буде в Катерини такого обличчя, бо для цього, мабуть, слід не в Пальмірі народитись, а там, куди степові вітри не долітають. Звичайно, старша за нього, та хіба Анатолій на це зважить?..

І вся ніжність дівоча, вся сила її любові завирували в ній, як вирує весняна вода, наштовхнувшись на перешкоди. Ой, ні, Катерино! Це тобі не коня приборкати. Тут потрібне якесь інше вміння, а його в тебе немає.

— Чого ж ви не попрощалися з нею? — запитала Клара, хоч сама в душі з цього раділа. Значить, то пусте, дитячі забавки.

— Та ви хіба не бачили? Я ж попрощався. Ви ж про матір?..

Клара не стала уточнювати. Значить, вона не помилилась — очі тієї дівчини сказали їй все, але те все для Анатолія поки що було нічим.

— Он як! Я й не помітила.

• Віхола замела дорогу. Рване клоччя сизуватих хмарин тягнулося по небу тонкими, довгими смугами, наче за горизонтом ту пряжу хтось намотував на гігантське веретено. Але машина просувалася все вперед, і Анатолій дивився на Клару з подивом: випещена, тендітна, а й Калині не гріх у неї повчитися!..

— Цікаво знати, який ви? — глянула вона на Анатолія, і хлопець помітив у її очах якусь незрозумілу, глибоко затаєну печаль.— Всього люди досягнуть, всього навчаться. А чи навчаться розуміти себе до кінця? Іноді здається, що легше злітати на Марс, ніж збагнути, що тобі завтра вранці треба для щастя. От і виходить, що найскладніше і найтрудніше — в самих

нас, а не в космосі. Щось носиш у собі, щось тобі природою наділено, і не може бути, щоб маленьке, бо ти ж таки людина! Але велике загубилось у тобі, і його важче відшукати, ніж порошинку в космосі. Знаєте, я переконана, що кожній людині, навіть най-непомітнішій, дається велике.— Клара зробила паузу, схилила голівку в опушеному хутром капелюшку, зиркнула на Анатолія карими, з золотистими крапин-ками на обідках зіниць, сумними очима. — Тільки не кожен те велике вміє в собі відшукати. На поверхню душ часом випливає мотлох і дріб'язок, і потрібна зібраність, неабияка воля, щоб, розкидавши той дріб'язок, дістатись до великого. В кого не вистачає сил на цей подвиг, той так і живе дріб'язком. Так і живе до самої смерті. Як курна пічка, в яку кидають не вугілля, а різне сміття... А ви можете сказати, чого це так?.. Коли б ви могли відповісти на це, я б на вас молилася! Бо .я, мабуть, справді повірю, що в нас теж не вирішена проблема зайвих людей... Зайва людина та, яка загубила в собі велике... А ви як гадаєте?

Анатолій відчував: щось у ній мучиться, щось карається, шукає собі виходу, але не може знайти. І це та сама Клара, яка босими ногами топтала сніг у сквері? Дивно, дуже дивно!

Згадував її, думав про неї, але уявляв тільки такою, якою бачив тоді. Тепер же вона обернулась до нього іншим боком. Йому спало на думку астрономічне порівняння: дивимось на місяць, захоплюємось його сріб-листим сяйвом, а забуваємо про те, що завжди бачимо лише одну його сторону.

Він сказав:

— Можу відповісти. Але тільки для себе. Ви, можливо, мене й не зрозумієте.

— То відповідайте для себе. А я послухаю.

— Як мені називати вас?

— Називайте просто Кларою.

— А по батькові?..

— Не треба.

— Я так дивлюся на це, Кларо. Ну ось ви про космос казали, про польоти на Марс. Людство зараз живе передчуттям гігантського масового стрибка в космос. Астрономія перестала бути келійною наукою. Вона виходить на площі, поселяється в заводських гуртожитках. Всі тепер більшою чи меншою мірою астрономи. Ось, наприклад, ви... А завтра справді люди полетять на Марс. А післязавтра це буде простіше, ніж оця поїздка до залізниці. Розумієте? І вже нікому не спаде на думку таке порівняння, як вам: легше на Марс злітати, ніж збагнути, що тобі треба для

щастя. Ніхто ж зараз не каже: легше злітати до Києва, ніж збагнути... Сподіваюсь, ви мене розумієте. Про щастя кажу. "

— Це ще не відповідь,— посміхнулась вона. В ній уже прокидалась та, — видима для всіх і для всіх звична своєю заразливою веселістю Клара. Вона не вміла зосередитись на своєму смутку. Отак, мабуть, дитині важко зосередитись на приготуванні уроків. А Кларі корисно пройти через уроки тривалої печалі, і зона це знала сама.

— Відповідь ось у чому,— продовжував Анатолій,— так, людська природа, особливо природа людської душі, справді складніша, ніж всяка інша природа. Не кажучи вже про космос. Бо людина — це ж вінець природи! Ми зіткані з матерії і мусимо пізнати в собі закони розвитку цієї матерії. Космос у порівнянні з нами — це примітив. Ми все в собі поєднуємо — і макросвіт, і мікросвіт...

— Цікаво, а що думають про себе мурашки? — перебила його Клара, але Анатолій вдав, що не почув її. Ця репліка прозвучала для нього образливо.

Він продовжував говорити так, наче відповідав на екзамені, і, незабаром сам відчувши фальш взятого ним тону, засміявся й додав:

— На всі віки лишається найбільш надійним древній засіб поліпшення настрою...

— Який? — Клара намагалась подавити в собі сміх, що так і рвався з неї.

— Ранкова гімнастика на свіжому повітрі. Тепер вони сміялись обоє. Клара аж голову відкинула назад,— їй було весело!..

— Гадаєте, цього досить?.. — лукаво примруживши, крізь сміх запитала вона.

— Ну, робота... Висока мета.

— Є ще більш древній засіб, ніж ранкова гімнастика. І, може, найістотніший.

Очі її обдали Анатолія таким зблиском жіночого лукавства, що хлопець розгубився.

— Не знаю...

— То ж бо й воно, що не знаєте. А коли взнаєте — тоді тільки і почнеться для вас пізнання законів розвитку матерії в самому собі.

Анатолієві чомусь стало жарко. Захотілося весни, квітів, сонця і високої духмяної трави, в якій можна потонути з головою. І щоб вона була поруч. Близько-близько, без відстаней, без найменших.

«Ось воно,— пізнання...» — посміхнувся він сам до себе.

А може, не даремні ці роздуми про велике, яке потонуло в її душі? Відчувається в ній потаємна пружність молодої дубової гілки, відчувається

така сила життя, що, якби та сила знайшла для себе якесь корисне застосування, ця жінка зуміла б зрушити гори.

Що їй потрібне? Кохання, материнство, труд? Мабуть, так. Але ніщо взяте окремо її не задовольнить. Тільки все разом!..

Анатолій хотів сказати Кларі, що знайшов відповідь на її запитання, але було вже пізно — вони під'-, їжджали до залізниці.

Клара під'їхала до полустанка не через переїзд, а іншою дорогою, щоб раптом не зштовхнути віч-на-віч Ларису й Анатолія. Потискуючи хлопцеві руку на прощання, вона сказала:

— А ви своє велике не загубите в собі. Воно у вас на надійних поплавках плаває.

Обличчя в неї було усміхнене, а очі сумні. Затримала його руку в своїй. Анатолієві здалося, що він навіть крізь рукавичку відчуває тепло її пальців. Але чому ж вона не запрошує його поїхати разом?

Залишивши Анатолія чекати поїзда, Клара також пошкодувала, що не мала змоги поділити з ним примхливу зимову дорогу до міста. Та на неї вже давно чекає подруга, а в дружбі Клара була вірна не по-жіночому.

В залізничній будці Клару зустріла лиха звістка. Дружина будочника крізь сльози розповіла їй, як Лариса в одному платті вибігла за двері й безслідно зникла в хурделиці. .

— Мій кинувся за нею, та літа вже не ті. Як не кажи,— підтоптаний. А надворі так закрутило, що руку простягнеш — і не видко. Он тільки й залишилось від неї...

Вона підняла край простині, якою була прикрита Ларисина шубка. Потім жінка підвела заціпенілу від жахливої звістки гостю до маленького віконця, показала в засніжений степ:

— Мій покликав дядьків, шукають...

В безбережному сніговому просторі Клара побачила темні постаті людей, що здалеку нагадували граків, які порпаються в снігу без будь-якої надії відшукати загублену зернину. уч

Ніби чиясь залізна рука вхопила Клару за горло. Карі очі стали такими великими, що не вміщались в орбітах, з підфарбованих вій по щоках попливли чорні вологі смужки. Вона обхопила обома руками шубку, наче то була сама Лариса, яка збиралася вчинити над собою щось лихе, а Клара хотіла її затримати.

Мединська в своєму горі була такою невтішною, що господиня ще гучніше заголосила:

— Ой що ж це за лишенько на нашу голову! Ой лебідонько нещасная!.. Безталаннячко ж ти моє!

Та ось Клара опанувала себе, осушила хустинкою сльози й запитала:

— Можна лишитись у вас?.. Я без неї не поїду.

Господиня мовби не почула її — продовжувала голосити. Потім пригорнула Клару до висушених старістю грудей, припала щокою до її голови — і тісна, напівтемна конурка наповнилася ще тяжчим риданням.

3

Турбай лежав на канапі в домашньому кабінеті Горбатюка. Кабінет цей своєю охайністю якось незрозуміло гнітив. Ніби все тут було несправжнє, штучно припасоване: і акуратний письмовий столик, і парафінові квіти, що стояли на радіоприймачі, і особливо горіхова етажерка, яку Іван Юхимович назвав «а ля недбалість».

Полички цієї етажерки були прикріплені до центрального стояка і розходилися віялом у^протилежні боки. На ці полички можна було кидати книги як попало, і це не дратувало, а навпаки — створювало враження природності й порядку. «Недбалість», влаштована на своїй етажерці Горбатюком, була такою придумано симетричною і штучною, що це одразу впадало в око. Тут було розкидане по поличках дванадцяти-томне видання творів Жюля Берна, але «розкидане» так ретельно, що парні томи схилялись на непарні під кутом сорок п'ять градусів, наче їх розмістили за допомогою спеціального приладу. Половину етажерки займало так само розташоване повне зібрання творів Горького.

І якось сама собою напрошувалась думка, що книги в цьому кабінеті є лише окрасою, як і оті парафінові квіти, як розкішний сервіз у серванті, що стояв у їдальні. Турбай дорікав собі, що він, мовляв, перебільшує значення цих дрібних ознак, які самі по собі ні про що не свідчать. Може б, йому і вдалося переконати себе в цьому, коли б не вчорашня розповідь Про-копа про те, як він, повертаючись машиною із Москви, відвідав музей Толстого в Ясній Поляні.

Прокіп цим похвалився вже після третьої чарки. На перший погляд в його розповіді не було нічого, окрім п'яної похвальби. Справа в тому, що в музей-садибу не дозволяється в'їжджати на машинах. Та тільки-но Прокіп показав зірку Героя Соціалістичної Праці й назвав своє прізвище, як ворота перед ним розчинилися, і він на своїй машині підкотив до самісінького ґанку графа Толстого.

— Он як далеко нас знають! — гордовито посміхаючись, вигукнув він.

Оце, власне, і все. Але в Турбая після цієї розповіді був зіпсований весь учорашній вечір.

Проте всі ці дрібниці не виходили за межі людських слабкостей, а Турбай давно привчив себе прощати слабкості людині, якщо вони не становлять головного змісту її натури.

Вже й ніч кінчалася, а Турбай перевертався з боку на бік, неспроможний заснути. Вчора Прокіп намагався його переконати, що нібито нічого не сталося, що в райкомі ніхто не засудить його вчинку. Знов запрошував перебути якось до весни під його дахом, а весною він допоможе закласти новий будинок. Не по-чоловічому це — після розлучення ділити майно з дружиною. Хай старий будинок лишається Ларисі, а Турбай ще сам спроможний влаштуватися.

За всі ці дружні слова Іван Юхимович був щиро вдячний Прокопові — те, що казав він, цілком відповідало його переконанням.

Напливали спогади з далекої давнини, оповитої півпрозорим димком, що розмежовував у пам'яті близьке й віддалене, створюючи часову перспективу.

...Ось він, молодий командир, на чолі ескадрону в'їжджає в рідне село. На грудях сяє орден Червоного Прапора, облямований багрянистим шовком. На тини вилазить засмагла дітвора, з воріт виходять селяни, вітають свого земляка-командира та його бійців.

На ґанок вибігла Марія. Сонце сходить десь за її головою, вершечком огнистого кола підпираючи солом'яний ріг стріхи, і здається, воно й стріху разом з хатою, і Марію, що стоїть на ґанку, підхопить з собою у блакитну височінь, у прозору безодню неба. Важкі коси закинуті за плечі, шовкові стрічки тріпочуть на вітрі. Дівчина все ще боїться повірити в своє щастя.

А Іван, брязкаючи шпорами, біжить по грядках, по споришу. Підняв Марію на руках, як дитину,— і цілує, цілує...

Весілля. Високий боєць грає на гармоні. В хаті людно,— голці впасти ніде. Молодий і молода сидять за весільним столом. До них з чаркою в руці підходить Ларивон.

— Ну, брате, шануйся та її шануй... Бо ніякі хвороби не сушать так дівочої вроди, як гірка сльоза.

Всі дружно гукають: . — Гірко! Гірко!..

А обличчя Марії, облямоване білою фатою, аж світиться від щастя. Яка ж вона зараз вродлива!..

Потім — прикордонна застава, гірські хребти. Полковий манеж, командирська їзда. Ось він зіскакує з коня, йому аплодують глядачі — сім'ї командирів та гості. Підходить Марія з дитиною на руках. В її чорних очах стільки любові, стільки гордості! Іван бере сина, гойдає його, мугиче якусь пісеньку без слів...

Десь близько падають бомби.

Марія з дев'ятилітнім Анатолієм стоять на пероні. Состав, начинений людьми, кіньми, кавалерійською збруєю, рушає. Майор Турбай, востаннє поцілувавши дружину й сина, біжить доганяти поїзд.

Гудуть, гудуть ворожі літаки. І Турбаєві страшно не за себе, навіть не за состав, що громохким змієм вигинається на звивинах колії, — страшно за ті дві маленькі постаті, які, незважаючи на ворожі бомби, все ще стоять на пероні, махаючи услід поїздові.

І хоч Турбай знає, що ніхто, окрім солдатів у теплушках, не почує його голосу, він, висунувшись усім обважнілим тілом з дверей вагона, кричить:

— Бережи сина, Маріє!.. Сина бережи!

А потім листи, милі кривульки, які хочеться показати кожному — від ординарця до командира дивізії. І сині плями материнських сліз на великих, нерівних дитячих літерах...

Як же це сталося, що тепер їм навіть в одному селі тісно?..

Вранці Прокіп у смугастій піжамі і в самих шкарпетках нечутно зайшов до кабінету, дослухаючись до Турбаєвого дихання. Переконавшись, що гість не спить, присів на канапі поруч Івана Юхимовича.

— Лозовий на з'їзді вчора виступав. Знаєш, чого наобіцяв?.. Каже, що протягом року не лишиться в області жодного колгоспу, в якому б люди одержували менше, ніж по два-три кілограми на трудодень. Крім того, сказав, що незабаром у всіх колгоспах трудодень у переводі на гроші — ти уявляєш? — буде вартий не менше двадцяти карбованців! Тобі принести газету?

Турбай підвівся на ліктях.

— Принеси.

Іван Юхимович вп'явся очима в газетний аркуш. Смужка шраму, що перекреслювала його обличчя, налилась кров'ю, побагровіла. Ось воно те велике, чого так довго чекало колгоспне селянство.

Там же були надруковані виступи інших делегатів. Називалися цифри, давалися обіцянки. І все вражало грандіозністю. З такими обіцянками можна виступати лише тоді, коли сотні рук лежать на важелях, і варто лише натиснути їх, щоб усі коліщата й колеса дружно завертілися. Як перед наступом, що був ретельно підготований. А може, й тут була підготовка, тільки вона пройшла повз увагу Івана Юхимовича?

І раптом він усвідомив, якими дрібними на фоні цих великих звершень були всі ускладнення в його особистому житті.

Кажуть, запеклий курій дихає неповними легенями, бо створюються нікотинові пробки, і через те він лише часткою легенів вдихає свіже повітря. Отак і Турбай жив — лише часткою своєї душі, лише її окрайцем. Тепер же він відчув, що все в ньому заговорило, все злилося в єдиний клекіт — громадське й особисте. І йому стало від того легше. Ось вони, твої ліки, а ти знов намагаєшся від них утекти!

— Як же буде з промисловістю? — запитав Горбатюк.

— Тобто? Не розумію,— здивовано глянув на нього Турбай.

— Промисловість же зростала за рахунок села. Все найталановитіше тягнулося на шахти, на заводи. А двадцять карбованців на трудодень — це надто ласа приманка!..

Турбай засміявся.

— Ти ж казав, що від тебе на заробітки не ходять. А промисловість від того не зачахла.

— То ж від мене... А коли й від інших не підуть? — похмуро проказав Прокіп. Вигляд у нього був заклопотаний, широке обличчя з подвійним підборіддям в ранковому освітленні здавалося сірим, навіть трохи блідим. Він взявся за голову.— Хміль не вода — мужикові біда.— Потім крикнув у відчинені двері: — Варваро, дістань квашеного кавуна! Кислого хочеться. Та вибирай, щоб твердіший був. І по чарці постав. Більше не треба...

Іван Юхимович встав, одягнувся, і вони перейшли до їдальні. Як і годилося, Варвара запитала, чи добре спалося Турбаєві. Як і годилося, він відповів, що добре. В таких розмовах все зарані розписано: скажи «погано», одразу ж запитають — чому? І почнеться, почнеться...

Варвара внесла кавун, поклала на кругле блюдо.

— Ви вже тут без мене,— посміхнулась вона привітною білозубою посмішкою.— А то пироги пригорять.

І вибігла на кухню.

Турбаєві пити не хотілось — він не вмів і не любив похмелятись. Та й Горбатюк після коротких вагань випив лише одну чарку і смачно понюхав окраєць житнього хліба.

— Сьогодні день твій розпочнеться теж з прес-конференції? — весело і трохи в'їдливо запитав Іван Юхимович. Його сірі очі примружились, видовжене обличчя округлилося в посмішці.

— Та-а, набридло, — відмахнувся Прокіп, набираючи на виделку квашеної капусти.

— Чого вони всі в тебе товчуться? Чи колгоспів більше немає?

Горбатюк поблажливо посміхнувся.

— Ну, приміром, у нашому районі один такий. Мій...

— Твій? — іронічно перепитав Турбай.

— Авжеж,— не зрозумівши іронії, продовжував Горбатюк.— Не туди ж їх посилати, де хату обдирають, а сіни лагодять. А вони... Кого вони обрали на з'їзд?.. Гусляра! Є такий в Зачепилівському районі. Ні риба ні м'ясо. То все Ладимкова робота. Втерся в довір'я до Лозового... Ну та ми ще побачимо!

З контори принесли якісь папірці. Варвара прийняла папку в сінях, внесла її в їдальню і знов заспішила на кухню.

Прокіп розв'язав папку, дістав один з папірців, зосереджено й сердито прочитав його, потім вдарив долонею об стіл.

— Ти поглянь, як в районі цемент розподілили!.. Ну чекай, товаришу Кузь!.. Ти ще приїдеш вибачатись.

Турбай теж проглянув той папірець, але нічого такого, що б мало розгнівити Прокопа, в ньому не помітив. Навпаки, йому здалося, що колгоспові «Перемога» районне начальство давало цементу більше, ніж слід, бо, на думку Турбая, михайлівці могли й зачекати з новим будівництвом. Треба підтягувати інші колгоспи — такі, як «Степова Пальміра». Це було б справді по-хазяйськи, бо одна квітка ще не робить вінка.

— Марно обурюєшся,— спокійно зауважив він.

— Та мені треба вчетверо більше! Розумієш? Вчетверо! — гнівно вигукував Прокіп. Здавалося, що коли б цієї хвилини трапився йому Кузь, Горбатюк накинувся б на нього з кулаками.

— Але ж це буде половина того, що заплановано для району,— нервово закусивши губу, сказав Іван Юхимович.

Горбатюк зареготав.

— Район? А ти знаєш, як ділиться район? — Прокіп потягнувся до ножа, люто стиснув його в кулаці й загородив по саму рукоятку в соковите нутро кавуна. На широке блюдо бризнула рожева піна. Розкраявши кавун на дві половини, Горбатюк одну половину відсунув убік, а Другу порізав на дрібненькі скибочки.— Он як ділиться!.. Оце,— він показав на відсунуту половину,— мій колгосп. А отут усі інші гамузом.

Його ніж описав коло над дрібними скибочками.

Турбай дивився на безформні шматочки квашеного кавуна, розкидані Прокопом навколо соковитої половини, з якою той порівнював свій колгосп. Непокрая-на половина зберігала і форму, й сік, а з дрібненьких скибочок сік витікав, і вони танули на очах. Здавалося, Горбатюкова половина всмоктує той сік у себе, мов губка, і розростається в розмірах, витісняючи з блюда драглистий кавуновий дріб'язок.

Ось тобі й бурякова Спарта!..

А Прокіп ніби зрозумів, про що зараз думав Турбай.

— Ех, Іване,— зітхнув він.— Хоч і з'їзд, і рішення... Та ми стріляні вовки. Так було, так завжди буде... Один передовий, а навколо нього...

Але Турбай його вже не слухав. Прокіп був йому зрозумілий до самісінького дна. Згадалося його розлючене обличчя під час їхнього жартівливого двобою в манежі. Іван Юхимович мимоволі порівняв, які в нього очі були тоді й тепер. Це був той самий погляд, той самий розлючений азарт!..

— Велику скибу собі відрізав, — похмуро сказав він, не дивлячись на Прокопа.— Надміру велику. Ні, Прокопе! Так було, але так не буде... Куркуль районного масштабу!

Вийшов до вішалки, надів папаху, натягнув венгерку. Горбатюк, зрозумівши, що сказав щось зайве, кинувся його умовляти:

— Іване Юхимовичу! Товаришу полковник!.. Ну як же так?..— Він тицяв великим пальцем в орденські колодки на своєму кітелі.— Та всі ж оці нагороди ви мені... Коли б не ви... Варваро!

З кухні вибігла Варвара. Вигляд у неї був скорботний і зляканий.

«— Чи посварилися?.. Не зважайте на нього. Лишайтеся. На нього час від часу находить. Мов кінь норовистий, брикається.

Турбай, помітивши збентеження в очах Варвари, подумав: «З таким самозакоханим, видно, нелегко їй». Взяв її руку, підніс до губів. Він уперше в житті цілував жіночу руку і почував себе дуже незграбним.

— Це не сварка, Варваро... Це... Це просто втрата. Ще одна втрата. А вам я щиро вдячний за все. Спасибі.

Вклонився на прощання Прокопові і вийшов, але той наздогнав його на ґанку.

— Ну хіба ж так можна, Іване?.. Ну наговорив дурниць. Так через мій дурний язик руйнувати дружбу, скріплену кров'ю?.. Ій-бо, несерйозно!

— Не дурниці. Ти на правах дружби дозволив мені заглянути в твою душу. За це я мушу лише подякувати тобі. Але те, що я там побачив... Прощай, Прокопе!

Турбай рушив вздовж вулиці.

— Петре! — гукнув Горбатюк шоферові, що віддалік сидів у машині.— Підвези товариша полковника.

— Не варто, — оглянувся Турбай.— Я мисливець, звик ходити пішки.

І широкою ходою людини, яка щось наздоганяє чи то від чогось хоче втекти, вийшов на дорогу.

А Прокіп довго ще стояв на ґанку з непокритою головою. Стояв і дивився, як постать Турбая поступово зменшується і зрештою зникає за оголеними деревами.

— Ну гаразд, — люто прошепотів він, стискуючи кулаки.— Побачимо, хто з нас гора, а хто Магомет і кому до кого стежку топтати... Побачимо, кому бути на коні, а кому — під конем!..

До Пальміри було неблизько, але ще тільки ранок, і Турбай не став шукати ні попутної машини, ні під« води. Та це й добре, що перед ним лежало півтора десятка кілометрів засніженої степової дороги. Принаймні заспокояться нерви, можна буде все як слід обдумати.

Ось вона — іще одна втрата!.. Чи не забагато протягом якогось тижня?.. Лариса, Анатолій, Горбатюк. Але ця остання втрата була чомусь для нього найбільш болючою. Може, тому, що вона прийшла після двох попередніх? Та, мабуть, не тільки в цьому справа.

Турбай сьогодні збагнув механіку Горбатюкової слави, а через неї йому відкрилися й ті потаємні пружини, які протягом післявоєнного десятиліття виштовхували з-під ніг його земляків тверду моральну основу, підрізали віру.

Іван Юхимович розумів тепер психологічні причини появи і розквіту Горбатюка. На випаленій війною землі зацвіла перша квітка. Як їй було не зрадіти? Всі погляди, всі руки потягнулися до неї, і кожному хотілося кинути їй підживлення. І в радості своїй ніхто не помітив, що квітка в Пилипівському районі була волошкою. А там, де розрослась волошка, корисних плодів не збереш, бо вона висмоктує з землі всі най-поживніші соки.

Так з'явилась Михайлівка, а поруч неї — Пальміра...

Безглуздо гадати, що появу таких контрастів зумовлює колгоспний лад. Якраз навпаки — соціалізм знищує економічні контрасти поміж людьми. Та коли Турбай говорив Катерині, що не слід змішувати вимірів, що не варто температуру міряти сантиметрами, а висоту грамами, він мав на увазі значно ширші проблеми, ніж ті, що виникли в їхній трохи смішній розмові.

Турбай у цей час думав про недоліки й протиріччя багатьох людських характерів, що існували завжди, в усі віки, і кожному суспільству завдавали чимало клопоту. Хто ж намагається недоліки якогось окремого «я» поширити на соціальний устрій, в якому це «я» існує, той нагадує божевільного, що, прихопивши аршин, лізе в кратер вулкана, щоб зміряти його температуру.

В межах району також відбувається вирування дрібних і великих пристрастей, теж існують свої різноманітні «я». Тут головне не в тому, щоб приборкати це вирування, погасити його, бо це неможливо, як неможливо згасити життя. Головне — дати вихід тим пристрастям, які штовхають людей уперед, до прогресу.

Але чого ж це так спохмурнів Горбатюк, прочитавши виступ Лозового?.. Турбай розумів, що Прокіп заговорив про болісне похмілля лише для того, щоб приховати свої невеселі думки. Видно, йдеться про інше похмілля. Теж вирування пристрастей... Але яких?

Це було те питання, на яке дасть відповідь найближчий час. Є два виходи в Горбатюка: або ж стати справжнім новатором, або ж...

Турбай і не помітив, як дійшов до того місця в лісі, де колись росла молода сосна, що, розштовхавши своїх сестер, винесла кучеряву маківку

туди, де було багато волі, неба й сонця... Ось вона лежить мертва, зрізана при самому корені шаблею Горбатюка.

«Все, що стоїть поперек дороги,— рубай при самому корені!»

Як тоді позаздрив Іван Юхимович Прокопові за те, що він має право на цей залізний девіз!..

Поскрипують зимові дерева на вітрі, сестриці-сос-ни стоять у могутньому ряду, пишаючись запорошеною снігом зеленню своїх розкішних крон. І добре їм рости разом, бо їхнє коріння сплелося так, що ніякі вітри його з землі не вирвуть. І не питає сосна в сосни, чий корінь першим вгризся в підземну скелю. Сотні інших корінців вже поспішають йому на допомогу —і скеля тріскається, кришиться, розступаючись перед ними. І добре їм разом чекати весняного сонця. Вони його поділять між собою без сварки, як ділили завжди. Жодна з них не відчує потреби розштовхати інших, бо коли живеш дружно — всім сонця досить...

Турбай наступив ногою на змертвілу, повалену деревину, що колись була сестрою отих лісових красунь. Невірною, пихатою сестрою!

І йому вже не було жалко цієї нерозумної сосни, як тоді, коли над нею заносив шаблю Горбатюк. Він подумав лише про те, що йому теж необхідно зняти свою шаблю з килима. Давно пора!..

4

В поїзді було накурено й незатишно. Це був один із тих поїздів, в яких старенький паровоз, що побував у бувальцях, виконує роль чорної робочої мурашки. Він штовхає попереду себе таку вагу, що аж дивитися на нього боязко. Здається, зараз та мурашка підірветься, десь тріскне в неї м'яз, і впаде вона, придавлена власним вантажем. Але ж ні,— котить і котить попереду себе свої вагони-личинки, які в десятки раз перевершують її власну вагу. Котить до великого мурашника — міста...

Вагони заповнені бідонами, клунками, кошиками. Полиці, стеля і, здається, навіть підлога пропахли молоком, старим салом, олією.

Анатолій дивиться на людей, намагаючись вгадати, як і чим вони живуть, про що кожен із них думає. І виявляється, сьогодні це зовсім не трудно.

Всі розмови точаться навколо того, що робиться там, на з'їзді, і що це обіцяє рядовій людині.

Хтось говорить у сусідньому купе:

— Якщо вудлище не пряме — то вже й ненадійне. Підведе, їй-бо, підведе. І саме тоді, коли ти на нього найбільш покладаєшся. Отак і людина... Якщо не пряма, то вже й ненадійна.

— Про кого ти? — спитав інший чоловічий голос.

— Про виступ Лозового.

— Прямий він чи кривий?

— Ого!.. Прочитай. Мов спис!.. Каже, що ми розсаду соціалізму готовою не брали, практикуватися в оранжереї не мали змоги. Одну шосту земної кулі дослідною ділянкою зробили. Це тепер, каже, у нас розсаду беруть. А ми, каже, тільки мрією людською та кров'ю власною ниву свою засівали...

В уяві Анатолія постали степи, села, міста — все, що він знав про рідну землю, все, що він бачив. Все переплелося — старе, патріархальне, й нове, майже фантастичне. Латана кузня Ларивона, яка, мабуть, уже й за часів Ярослава Мудрого не була останнім словом техніки; і на цій же землі гігантський, найбільший у світі синхрофазотрон, здатний прискорювати наснажені частки до космічних швидкостей. Наївна боязнь «геєни огненної» і перша в світі атомна електростанція. Непролазне багно на сільських дорогах і ракети, що вже сягають у космос. Прадавня сапка на буряках,— древня родичка мотики,— і вже ділові, серйозні розмови про запуск штучних супутників Землі. Солом'яна стріха,— така ж сама, якою вона була ще за часів Хмельницького,—і надзвукові реактивні літаки. В'язка хмизу на плечах матері, оці клунки попід лавами вагона, що скоро ляжуть на людські спини, каганці в хатах... І гіганти індустрії, автоматика, телемеханіка. Час, коли все, на чому люди їздять, літають, почало набирати форму ракети... Передчуття стрибка в космос...

І здалось Анатолієві, що земля наша переживає свій великий епохальний березень. Це ж тільки в березні так буває — ще не сховалося від людського ока торішнє змертвіле листя, а вже крізь нього пробиваються стрілки молодої весняної зелені, і незабаром вона зацвіте, забуяє, вкриваючи оновлену землю. А від старого, змертвілого вже й сліду не знайдеш...

Анатолій здивувався, в який надзвичайний час він вступає в життя. Здивувався і зрозумів, що ніскільки не поспішив зі своїм народженням і аж ніяк не спізнився, що його заздрість до ветеранів війни по-дитячому наївна, що, можливо, на його долю випадуть найважливіші людські звершення.

Потім хлопець подумав, що в цих своїх роздумах він теж виявився ще незрілим, бо кожне покоління, приходячи в світ, вважає себе на вершині історії, застає найцікавіше — таке, про що колись можна було тільки мріяти. І гордість за свою історичну місію завжди була й буде рушійною силою прогресу. В кого ж немає такої гордості, той випадає зі свого часу, а значить, перетворюється на зайву людину.

Зайві люди... Невже Клара сказала про це серйозно?

«Зайва людина та, яка загубила в собі велике».

Анатолій не міг вирішити зараз, можлива чи неможлива в нашому суспільстві поява зайвих людей. Це надто складне питання, і хай його вирішує хтось інший. Він думав тепер тільки про неї — про Клару, про її дивний і незрозумілий характер.

Вона під час їхньої розмови в машині кинула таку фразу: «Є люди, що живуть, як вогонь на кризі,— чим яскравіше горять, тим глибше кудись провалюються». Анатолієві здалося, що то вона сказала про себе.

Анатолій не знав, яка Клара йому більше до вподоби — весела, іскрометна чи задумлива, сумна. І в тій, і в тій вгадувалося щось незвичайне, палюче й по-своєму щире. Вона не схожа на жодну з тих жінок і дівчат, яких бачив навколо себе Анатолій.

Вогонь на кризі... І він помітив у собі дивне бажання наблизитись до того вогню.

Ось, приміром, Катерина. Якщо придивитись, їй теж не бракує розуму. Вона раптом може ошелешити тебе таким несподіваним словом, що ти тільки рота роззявиш, дивуючись, звідки воно в неї взялося. Як з отим Юпітером, наприклад. А очі в неї мов жаринки. Часто згадує її Анатолій. Та побачить її — серце одразу ж змовкає. Або Василиса Прекрасна. Теж хороша дівчина. Якось навіть в кіно разом ходили.

Та чи можна порівняти їх з Кларою? Це однаково, що молодих, вертлявих каченят порівнювати з гордою лебедицею.

А хто ж вона? Невже й справді сестра доцента?.. Тоді зовсім кепсько. Так просто і не зайдеш. А не просто... О, до цього ще далеко!

Чому він не спитав, де вона працює? Можна було б подзвонити на роботу. А чи працює взагалі?..

І раптом він подумав, що вона, зрештою, може бути й заміжньою жінкою. Так воно, мабуть, і є! Ой, дурень же ти, Анатолію!..

Здогад цей завдаз йому несподіваного болю. Почав уявляти, яким мусить бути її чоловік, намагався зрозуміти, чому вона привозила своєю машиною того грека...

Щоб якось позбутися цих думок, Анатолій пройшовся по вагону. В кутку, біля самого виходу, сидів молодий моряк торговельного флоту, ровесник Анато-толія. Він розповідав двом іншим хлопцям про свої мандри. В цій розповіді був такий епізод. Десь на безлюдному африканському березі під Кейптауном, біля мису Доброї Надії, моряк заснув, а коли прокинувся— був уже в океані. Його підхопило припливом... Анатолій зрозумів, що морячок «травить баланду».

Та ось один із його слухачів запитав:

— Припливом?.. А від чого вони бувають? Моряк почав пояснювати тим же впевненим тоном,

яким оповідав про свої пригоди:

— Земля, значиться, дихає, груди її здіймаються. Як у людини. Коли вони підіймуться вгору — зода на берег іде, а впадуть — в океан повертається. Так мені наш боцман казав. А він — морський вовк, усе знає.

Анатолій не міг стримати сміху і цим привернув до себе увагу. Моряк розсердився:

— Ну чого ти регочеш?.. Щоб мене акула з'їла, від боцмана чув.

— А боцман ваш не казав, що земля на трьох китах держиться?.. Ваш боцман, мабуть, поет. Як поетичний образ, його гіпотеза має певну вартісгь. Але ж до наукової істини їй дуже далеко,— зауважив Анатолій.

— Якщо ти такий розумний, то сам поясни,— спробував захистити моряка чубатий хлопчина з комсомольським значком на борту піджака.

Анатолій дістав із кишені блокнот, намалював невелике коло, заштрихував його косими лініями.

— Дивіться сюди. Оце наша Земля.— Потім він обвів те коло еліпсом. —А оце навколо неї — земний океан. Все це, так би мовити, подано в розрізі.

— А чому ж океан вийшов не круглий? — запитав чубатий.— Видовжений, мов гусяче яйце. Чи малювати не вмієш? Так дозволь мені.

— В цьому весь секрет,— посміхнувся Анатолій.— Ось чому він видовжений.

По осі еліпса Анатолій провів пунктирну лінію, потягнув її аж до краю блокнота, а там швидким рухом олівця накреслив маленьку кульку. Підписав: «Місяць». Потім звернувся до хлопців:

— Тепер ясно, чому Земля має форму кулі, а океан, який її обгортає, має форму яйця?.. Це, звичайно, дуже умовно.

— Місяць його розтягує,— несміливо встряв у розмову моряк. Підсунувши палець під безкозирку, витягнув її на своїй голові так, що вона одразу ж набрала форму еліпса.— Це ясно. Притягує, як магніт. І видовжує, як мій палець безкозирку.

— Правильно,— зрадів Анатолій.— Я б такого прикладу й не придумав. А тепер уявіть собі: Місяць оббігає Землю за тридцять діб. Якби Земля не оберталася навколо власної осі, оці гігантські водяні горби, йдучи вслід за Місяцем, що є їхнім господарем і творцем, теж котилися б по Землі з такою ж самою швидкістю. Та вони, власне, так і котяться. За тридцять діб обходять навколо земної кулі. Так?..

— Так,— погодилися слухачі.

— Але ж Земля,— продовжував Анатолій, — обертається навколо осі в тридцять раз швидше, ніж Місяць оббігає навколо неї* Значить, Земля змушена обертатися всередині отих двох величезних горбів-хвиль. Це й

створює припливи і відпливи. Горб набігає — приплив, покотився далі — відплив... Якби горб океанський був один, припливи й відпливи повторювалися б раз на добу. Але їх два — на тому боці Землі, що обернений до Місяця, і на протилежному. Таким чином, припливи й відпливи чергуються через кожні дванадцять годин...

Раптом Анатолій замовк і прикипів очима до власного, досить-таки незграбного малюнка. І як до нього не чіплялися хлопці з розпитами, він тепер тільки відмахувався. Думками був уже десь далеко.

Може, так вони й приходять — справжні відкриття?.. Безліч безсонних ночей, днів, оповитих якимось незрозумілим присмерком, коли ти блукаєш серед людей, не помічаючи їх; когось необережно штовхнеш ліктем, хтось тебе штовхне; комусь не відповіси на привітання, той образиться на тебе, а ти навіть його образи не помітиш; спинятимешся посеред вулиці, і шофери лаятимуть тебе так, наче ти їхній найлютіший ворог... Креслення, папери, математичні розрахунки — а ти ні на крок уперед. Навіть твоя дипломна відсунеться кудись у далекий куток шафи. І, може, викличуть тебе на засідання комсомольського бюро, щоб застерегти: дивись, хлопче, скоро захист диплома!..

Все це звідав Анатолій, все пережив. Але що можна вдіяти, коли відчуваєш: в тобі народжується щось велике, потрібне не просто людям, а людству! Народжується — і ніяк народитись не може... Клянеш себе, називаєш нездарою, даєш собі слово все кинути. А потім знов помічаєш, що ні про що інше думати неспроможний. І крутяться, крутяться важкі жорна в твоїй голові, але сиплеться з-під тих жорен не борошно, а якась кам'яна порохня...

Та як не бився Анатолій, скільки не псував паперу для креслень, але рішення, яке б можна було протиставити безплідній гіпотезі, не знаходив.

І ось матроська безкозирка, відтягнута пальцем від голови, та ще оцей незграбний малюнок у блокноті йому сказали все! Так нічна блискавка освітлює контури заповітного будинку, навколо якого ти довго блукав у темряві, але не міг знайти.

Невже це так і приходить?.. Раптовий зблиск у темряві... А якби моряк торговельного флоту не надів «для фасону» безкозирку, яку мають право носити лише військові моряки? Якби він не почав свого оповідання з припливу, а його слухач не запитав, звідки вони беруться?..

Ось воно, рішення!.. Два водяні горби на протилежних боках Землі.

Якщо Місяць створює ці горби в земному океані, то хіба ж такі гіганти, як Юпітер і Сатурн, не створюють їх на поверхні Сонця? Звичайно, створюють!

Отже, на Сонці існують газові горби, створені двома планетами-гігантами. Значить, горбів тих не два, як у земному океані, а чотири. Ці горби «ходять» услід за гігантами, котяться по сонячній поверхні у відповідності з рухом планет, хвиля накочується на хвилю, поверхня Сонця вирує...

Анатолій багато цифр тримав у пам'яті. Йому легко було підрахувати, коли газові горби зштовхуються один з одним. Простий математичний розрахунок, для якого Анатолієві потрібний був лише олівець та блокнот, переконав його, що один раз на двадцять років бувають протистояння Юпітера і Сатурна, один раз — їх сполучення з Сонцем. В обох випадках ефект буде однаковий...

Під боком у Анатолія хропіла стара колгоспниця, закутана у важку хустину. Вона валилася всім своїм змореним тілом на його плече. Клунки й бідони, якими був заповнений весь вагон, торохтіли й подзенькували на стиках рейок.

Але Анатолієві до цього байдуже!.. Він був зараз навіть не на Землі, а десь на поверхні Сонця, розтинаючи своєю думкою сонячну фотосферу, мов хірург розтинає шкіру.

Чого ще не вистачає Анатолієві до повного завершення його гіпотези?..

Та ось хлопець вийшов із стану сп'яніння власним відкриттям.

Не будь таким самовпевненим. Пам'ятай: навіть піймавши ногою стремено, ще не можна сказати, що ти вже в сідлі. В останню мить Пегас твоєї фантазії може понести й розбити тебе об непередбачене каміння...

Наступного дня, одразу ж після лекцій, Анатолій поїхав до Любима. Він знов застав його за електролічильним апаратом. Колонки цифр, в яких замість нулів зазначалась їхня кількість вгорі над кожною цифрою, вкривали довгу паперову смугу, що, звисаючи зі стола, кінчалася аж на підлозі. Обличчя Любима було бліде, виснажене. Куди й поділися рожеві барви з його щік! Ямочки теж зникли, голубі очі дивилися стомлено, з холоднуватою байдужістю. Ніжне, майже дівоче підборіддя заросло рудуватим волоссям, серед якого ще можна було помітити хлоп'ячий пушок.

— Любиме, звідки такі метаморфози?.. Не інакше, як одружився. Ну що, вгадав? Навіть знаю з ким. З Надійкою із конструкторського!

Любим зітхнув, але голови не підвів.

— Аякже! Звісно, женився. Тільки шкода, що ніяк медовий місяць не кінчається. Скоро й ноги простягну.

— Гм-м, — посміхнувся Анатолій.—Справа надто делікатна. Тут невідомо, чи й співчуття доречне.

— Співчуттям не допоможеш. Ось на цій бандурі мене женили,— він підняв кулак над лічильним апаратом, і вираз його обличчя був такий, що

було зидко — підняв його не в жарт.— Розумієш, Толю, коли б хоч бачив, для чого все це потрібно. Або хоч добре слово від нього почув. Цікаво, чи бувають у нього добрі слова? Мабуть, теж колись був дитиною, і руки до матері простягав, і шепотів їй: «Матусю, рідненька...» А потім заснув десь на березі озера, тим часом болотна жаба підкралася, побризкала йому груди своїм холодним молоком. З тих пір душа в нього стала жаб'ячою.

Анатолій спохмурнів:

— Знов доцент експлуатує?.. То чого ж мовчиш? Як на мене, то я б йому дідька лисого обчислив.

Любим підняв звиток з колонками цифр, що сповз на підлогу. Підвівся, підійшов до Анатолія, журливо заглянув у вічі.

— Я хоч сьогодні готовий замість собаки в експериментальну ракету полізти. І знаю, що не повернусь на Землю, і не страшно... А його... його боюсь! От боюсь та й годі! — Він згорнув звиток в трубочку, гидливо поморщився й кинув у куток.— На сьогодні досить!.. Ну як відпочивав?

Теж відпочинок був...— Анатолій взяв товариша

за плече. Про те, що йому довелось пережити в селі, не сказав ні слова. — Ти дуже стомився? Є тут у мене одна ідейка. Порадитись хочеться.

Стягуючи чорні сатинові нарукавники, Любим промовив:

— Для суперечок з тобою я ніколи не стомлений. Знаєш, в чому твоя перевага? В тім, що для тебе наші астрономічні авторитети — лише комбінації літер, з яких складаються їх імена. А нас, грішних, гіпнотизує велич їхньої слави. Гіпнотизує і сковує... Ну давай,— що там у тебе?

Анатолій розгорнув креслення, нашвидку зроблене на лекції, й почав пояснювати все те, що встиг продумати у вагоні. Говорив спокійно, ніби йшлося про щось звичайне, але спокій той давався йому нелегко. Любим відірвав руку, що підпирала його підборіддя, й запитав:

— А ти врахував, що маса Сонця в тисячу сорок сім разів більша, ніж маса Юпітера?

— Авжеж, врахував!.. Припливні сили, як тобі відомо, визначаються законом тяжіння.

— І все ж є в твоїй гіпотезі ахіллесова п'ята. Чехи не випадково зупинили свою увагу на планетах внутрішнього кола. Хоч Меркурій, Венера й Земля мають порівняно з гігантами незначну масу, та їхній вплив на фотосферу Сонця не менший. Вони ж набагато ближче!.. А проте ми зараз обчислимо.

Любим сів за лічильний апарат. В залізному нутрі машини щось гуло, зблискувало — «думало». За кілька хвилин він подав Анатолієві результати обчислень, і той аж зблід. Як він міг припуститись такої примітивної

помилки! Ось і розвалилася вся його гіпотеза, і лишилась від неї лише втома безсонних ночей та гірке розчарування...

— Чого скис? — запитав Любим.— Це не все. Я ще помудрую...

Коли вони вийшли з подвір'я обсерваторії, було вже темно. Випили по кухлю свіжого пива, і Анатолій попрямував вулицею, намагаючись зібратися з думками.

Не помітив, як підійшов до того під'їзду, де нещодавно, після першого знайомства, прощався з Кларою. Він не знав, у якій квартирі її шукати. Та коли б і

знав, все одно не наважився б зайти в квартиру. Йому хотілося хоч постояти тут...

Зіперся спиною на те саме дерево, біля якого стояв тоді. Звичайно, вона вже повернулась. Які ж вікна належать їй?.. Чи не оті, що освітлені червонуватим світлом? А може, оті, голубі?

Під великими абажурами з'являлися й зникали людські постаті, але жодна з них не нагадувала Клару.

Не звернув уваги Анатолій лише на вікна, в яких сьогодні не світилося. А саме то й була квартира Ме-динської...

5

Певно, тоді, коли Турбай, залишаючи Пальміру, боявся попрощатися з земляками, в ньому підсвідомо жила думка, що він робить помилку і що її доведеться виправляти. І це зрештою добре, що ніхто в селі й не догадувався, чого він поїхав до Горбатюка. Ясно чого: коня повів, а може, й порадитись хоче. Вони ж таки однополчани...

Отож, коли наступного дня по обіді він повернувся в село, ніхто не здивувався з його появи. Ніхто, окрім Марії...

З Марією він зустрівся біля колодязя, що поскрипував своїм сукуватим журавлем серед вулиці, близько Ганниної хати. Марія була зодягнена в фуфайку, а поверх неї — в його старий довоєнний плащ з мідними ґудзиками. Плащ той Іван Юхимович одержав колись перед маневрами, коли ще був капітаном, начальником штабу полку. Турбаєві тоді йшов тридцять шостий, а Марії ще й тридцяти не було. Не було ще ні війни, ні... Лариси. Був мир, було щастя, була молодість. І був у них п'ятилітній Толик.

Марія витягнула відро з водою, оглянулась і, помітивши Турбая, аж присіла від несподіванки. А він був готовий до цієї зустрічі. Спокійно підійшов до неї, взяв за лікоть.

— Добридень, Маріє. Давай піднесу.

Вона струснула головою, хустка впала їй на плечі, оголивши прибите сивиною волосся. Підняла коромисло, показала на злам, що був акуратно обмотаний тонкою мідною дротиною.

— Твоя це робота?..

її чорні очі дивилися на нього насмішкувато. Рівне чоло, повні, соковиті губи, і тільки під очима темні тіні, мовби влітку сонця туди падало більше і шкіра густіше засмагла. Звісно, не двадцятилітня, як здалося йому в перший вечір, коли він бачив її у вікні. Але ще й досі молода, вродлива.

Він зніяковів. Мабуть, Ларивон про те коромисло розказав Парасці, а Параска — їй.

— Ну що ж... Моя. Марія сумно посміхнулась.

— На такому повні відра не донесеш. Я ж тепер і набираю неповні. Отож краще не треба... З неповними ходити — моя доля.

Вона підняла обтяжене відрами коромисло, підставила під нього плече й пішла вулицею. А Турбай стояв і довго ще дивився їй услід.

Коли зайшов у контору, очам своїм не повірив. Кімната, яка мала бути його кабінетом, ретельно побілена, підлога вимита і так вишкрябана, що видно було прожилки вологої, паруючої деревини. В кутку стояв буковий письмовий стіл, кришка якого була обтягнута чорним дерматином. Видно, його нещодавно привезли із сільмагу. Такий же новенький буковий стілець і столик для телефону. Телефонний апарат вилискував на ньому чорним ебонітом. Два стільці стояли попереду стола для відвідувачів. На письмовому столі — дешевий пластмасовий прилад для чорнила, настільний календар, чистий папір.

Тут ще не було ні портретів, ні картин, зате пахло свіжою крейдою, чистою підлогою і тією ще не заслуженою любовною атмосферою, якою його оточили земляки.

Ось ти й одержав аванс, Іване Юхимовичу!.. І його не можна обчислити карбованцями, бо то був аванс народної довіри. І, одержавши той аванс, ти хотів утекти, мов злодій?..

Йому стало соромно за свій вчорашній вчинок.

З вікна кабінету він побачив знайому постать, що поралася біля сівалки. Відгвинтивши ворушилку, людина зосереджено оглядала зламаний зубець. Невже то був Олекса?..

Коли Турбай до нього підійшов, Олекса стримано привітався й спроквола проказав:

— Одним молотком і зубилом тут нічого не вдієш-А в Ларивона Юхимовича із слк>сарного інструменту є лише клубик для нарізання болтів. — Потім додав не без докору: — Ваші деякі фантазери Америку наздоганяти зібралися. Хотів би я побачити, як це в них вийде...

— Так, — посміхнувся Турбай.— З одним молотком та зубилом Америки не доженеш.

Він навіть не спитав у Олекси, як той сюди потрапив. Сказав таким тоном, ніби вони вже мали колись про це розмову:

•— Скільки вам треба грошей, щоб закупити слюсарний інструмент?

І сам розсміявся: де ж Олексі знати скільки?.. Тут же не драхми ходять та й ціни інші.

А Олекса дивився на нього з відвертим здивуванням:

— Ви мене питаєте?..

І вже серйозніше, по-діловому Турбай пояснив:

— Я ж не забув, що ви і слюсар, і механік... Нам така людина дозарізу потрібна. Бачите, що тут діється? — Він обвів рукою той куток подвір'я, який був кладовищем віялок, жниварок, возів, кінних граблів.— Роботи по саму зав'язку...

— І ви доручаєте її мені? — перепитав Попудрен-ко. Його округле чорняве обличчя з темними еллінськими очима й кирпатим слов'янським носом пересмикнулося чи то від вагань, чи від хвилювання.

— Звичайно, якщо ви погодитесь. Потім побудуємо майстерню, дамо вам надійних хлопців, навчите їх... Але спершу буде важко. Отже, обміркуйте...

— Знаю... У вас у колгоспах трудоднями платять... Подумаю,— серйозно відповів Олекса.

— А тепер розкажіть, як ви сюди потрапили? — запитав нарешті Турбай.

Олекса завагався. Мабуть, не слід розповідати, з ким він приїхав. Та йому цього ніхто й не доручав.

— Я познайомився з дружиною батькового приятеля. Вона вас знає. Ця жінка й підказала, де вас можна знайти. Ви ж не попередили нас. Ми з Галиною чого не передумали...

Розмова з Олексою про створення слюсарні була першим практичним кроком Турбая на його новій посаді, і тепер Іван Юхимович роздумував, чи правильний цей крок, чи з того кінця він починає?.,

А Олекса також обмірковував пропозицію Турбая. Звичайно, з умілими руками можна влаштуватися значно вигідніше. Але його щось владно тягнуло до цієї людини...

Він сказав:

— Я все зважив. Спасибі вам, Іване Юхимовичу. Турбай зворушено потис йому руку.

— Ой, рано ще дякувати!.. Може, ще й лаяти мене доведеться. Я ж вас із вогню та просто в полум'я.

— Все розумію,— відповів Олекса.— І вас розумію. Знаю, що вас привело сюди. До легкого життя не звик. Але...— Він витримав паузу й

несміливо запитав: — Як же будинок ваш? Кому ж його доручити? У нас же була домовленість...

Іван Юхимович засміявся.

— Той договір можна й денонсувати.

Дістав із кишені блокнот, розмашисто написав: «Ларисо!

Прийми ключі від будинку. Він — твій з усім, що в ньому є. Дозволь лише т. Попудренкові зняти мою шаблю з килима й привезти її мені. І дуже прошу — фотографію Анатолія, що стоїть на письмовому столі в кабінеті. Іван».

Згорнувши записку так, як в аптеці загортають порошки, Іван Юхимович вивів олівцем добре знайому Олексі адресу Клари Мединської, а в дужках додав — «для Лариси».

Минув тиждень. Кузня стугоніла з ранку до вечора. Туди стягувалися вози, які треба було полагодити, борони, сівалки.

Позавчора Турбая запросили на засідання ради МТС. Йшлося про підготовку до весняної сівби. Був присутній також Кузь. З Іваном Юхимовичем він привітався холодно. Під час перерви, вибравши хвилину, коли він був сам, Турбай хотів щось у нього запитати. Кузь відрізав:

— Ви ж зі мною не радились,~як на зборах давали згоду.

«Нелегкі складаються стосунки з районним начальством»,— подумав Турбай.

Горбатюк, який був членом ради, скоса позираючи на Турбая, час від часу перешіптувався з Кузем. Іван Юхимович зрозумів, що вони розмовляли про нього.

Повернувшись з МТС, Турбай скликав правління. Прийняли рішення відвести під кукурудзу близько ста гектарів. Доки ж скотину морити голодом?.. Запланували негайно розпочати будівництво силосних траншей, створили будівельну бригаду.

Але Турбай ходив похмурий, і Ганна, яка пильно стежила за його першими кроками в господарстві, допитувалась:

— Чого ти ходиш, ніби в юшці виварений? Може, робота не до душі?

Турбай сердився:

— Послав мені бог комісара в спідниці. Чіпляєшся ти, Ганно, гірше від реп'яха.

Та якось його таки прорвало:

— Все це не те, Ганно. І те й не те... Все вірно: і кукурудза, і траншеї, і договір з МТС. Тільки я все ще не бачу головного. Ніби застряв віз у болоті, а ми, замість того щоб налягти всією громадою та викотити на твердий грунт, на частини його розібрали. Один голоблю тягне, інший

колесо на плечі звалює... Так ми нашого воза й за два роки на надійну дорогу не поставимо.

■ — А що ж ти хочеш? Щоб замість граду та галушки з неба посипались?.. Скільки років товклися без пуття, то два чи три роки — зовсім небагато.

Турбай обвів рукою колгоспне подвір'я.

— Я цей двір не так часто бачив, як ти, то, може, через те мене більше й вражає. Пригадуєш, яким він був у Полікарпа Архиповича?.. Отой сарай був червоною черепицею покритий, а зараз ми з нього солому знімаємо, щоб корів порятувати... А стайня, а корівники!.. Та це ж не колективне господарство, а розсадник зневіри людської в принципи колективізму. Спалити б усе це дотла, щоб і не смерділо. Щоб душі людські до землі не притоптувало. А то гляне людина на отаку гидоту та й подумає: «Про комунізм говорять, а в Полікарпа Архиповича куди кращий порядок був». І осідає її душа, і голова до землі хилиться. А хтось тихенько хихикає в закутку: «Ага, догосподарювались!..» Гадаєш, таких немає?

Ганна дивилася на густі, опущені брови Турбая, на рубець, що перетинав щоку, на видовжене підборіддя. Дивилася й думала: «Правду він каже!.. Лиху правду. Ніби й сам у нашій шкурі пожив. Так воно й було».

А вголос промовила:

— Вся біда в тому, що купило притупило. Неподільний фонд такий, що й кузні як слід не полатаєш. Як на траншеї вистачить, то й добре.

Турбай на це не відповів нічого. Та було видко, що його ці слова не спинять.

Жити в однім дворі з Марією далі було неможливо. Щодня вони натикались одне на одного, і кожного разу це обом їм завдавало болю. Тому Турбай перейшов у хату, яку в селі називали «придсідательською діжуркою» — так часто в ній мінялися господарі.

Хата теж була побілена, з-під ліжка дівчата вибрали два кошики пляшок, здали їх у сільмаг, а на ці гроші хотіли були купити фіранки на вікна. Потім подумали, що це надто непочесна спадщина для полковника, і без особливих вагань проїли ті гроші на цукерках. А фіранки... Як догадається, то й сам купить!

Постіль довелося поки що позичити у Параски. Так чи так, але тут Іванові Юхимовичу було затиш-ніше.

Правда, були й свої незручності. Обідати доводилось ходити знов-таки до Параски. Але це тимчасове ускладнення. Треба ж колись і про їдальню, і про ясла подумати. Та передусім ясла... Інакше жінкам на роботу не можна вийти.

Недалеко від колгоспного подвір'я стояли добрі цегляні стіни спаленого будинку колишнього сільського дуки. Згорів він під час війни, і тепер у ньому, мов у великому горщику, росли два високі клени.

Хоч би сто тисяч для початку! Були б і ясла, і...

Якось він, стомлений і голодний, завернув додому, щоб трохи відпочити. Ще здалеку помітив, що сінешні двері відчинені, а з димаря вився сизий, домовитий димок і пахло чимось на диво смачним. В нього рідко знаходилась година перед сном, щоб витопити в печі.

Приходив і валився в ліжко. Тож він зрадів, що Параска завітала похазяйнувати в його хаті.

Та, зайшовши в сіни, крізь відчинені хатні двері він помітив біля печі постать молодої дівчини. То була Наталка. Вона вправно орудувала рогачем, потім вихопила з печі сковороду і, тримаючи в ганчірці, на витягнутих руках понесла її до столу. Сковорода була покрита широкою полив'яною мискою. Турбай відчув, що саме з-під цієї миски й поширюються, прокра-даючись навіть на вулицю, спокусливі пахощі чогось смачного.

Але як це Наталка опинилася в його хаті?..

Іван Юхимович підійшов до столу, підняв миску. На сковороді лежало засмажене порося. Воно ще парувало і аж просилося — покуштуй мене, ти ж зранку нічого не їв, тільки тютюн смалиш...

Турбай кинув на Наталку проникливий, суворий погляд, що не обіцяв нічого хорошого.

— Що все це значить? Хто в моїй хаті весілля готує?

А Наталка стояла перед ним, опустивши очі, й лукаво посміхалася до своїх чобіток.

— То Лантух мене прислали. І вам на обід порося виписали.

Рідко кому доводилось бачити Турбая в гніві, та Наталці довелося. М'язи на його шиї здулися, брови впали майже на самі очі, підборіддя видалося вперед, нижня губа закушена, а гострі зіниці визирали з вузеньких щілин так, мов кулі з барабана перед пострілом.

Хоч Наталка в душі й раділа, що Іван Юхимович гнівається, але їй стало страшно. Зіщулилась, втягнула голову в плечі, мов перепілка в чеканні неминучого яструбиного удару.

Нарешті він лютим поштовхом руки зсунув сковороду на край стола і, стиснувши пальці так, що вони захрустіли, вигукнув:

— Забирайте все це — і геть!.. Геть!.. Передайте Лантухові, що я з нього вирахую десятикратну вартість цього поросяти!

Наталка, взявши сковороду, тупцювала на місці.

— Чого стоїте? — ляснув долонею об стіл Іван Юхимович.— Хто прищепив вам оці холуйські звички?.. Лантух послали... А власна голова в

тебе для чого? Хіба то не твоє добро? Коли б Лантух із твого хлівця оте порося дістав та наказав засмажити начальству — ти б теж його послухалась? О ні! Очі б йому видерла... А колгоспне, значить, своїм не вважаєш?..

Помітивши, що на очах Наталки виступили сльози, він підійшов до неї, поклав свою важку руку їй на голову й примирливо заговорив:

— Не ображайся, дочко.. Пробач, погарячився. А порося все-таки забери.

Вона раптом засміялась.

— Та я рада, що ви мене лаєте! їй-бо, рада... Ми ж, дурні, гадали, що то з вашого наказу. А плачу я того... Ну, я ж сюди і часничку поклала, і хріну з сметаною розвела. Сама не вірила, що так смачно вмію приготувати. А ви й не покуштували... Хоч ніжку собі залиште. Оцю, що підрум'янилась...

Турбай зареготав.

— Я такий голодний, що ти мене не спокушай. Де ніжка, там і спинка... Ну ні!.. Йди геть, спокуснице.

— А куди ж я його подіну?

Турбай почухав потилицю. Потім пригадав, як тягнулися рученята маленької Лесі — «їсти хоцу».

— Ось що. Віднеси дітям Семидесятого. Там же мати хвора... Неси, неси. Тільки мовчи, що це я послав.

— А що ж я скажу?

Що хочеш... Які-небудь поминки, бо, мовляв, десь у раю душам праведним животи від голоду позводило. Тебе не вчити.

Наталка загорнула сковороду разом з мискою й тим, що лежало під нею, у вишитий рушник. Крутнувшись на каблучках, весела, прудка, вибігла з хати.

З Ладимком вони зустрілись випадково. Турбай з Калиною їздили на горохівську цегельню, так би мовити, в розвідку. Цеглу брати можна, якщо дозволить райком... Повертаючись додому, помітили в степу рудуватий, ще не побілений будиночок під шиферним дахом. Біля будиночка, в оточенні залізних бочок з-під пального, якась кремезна оголена до пояса людина, загнавши вістря колуна в товсту колоду, дужим ривком підіймала ту колоду над головою, з силою ударяла обухом колуна об іншу колоду,— і тоді два важких, незграбних поліна розліталися в протилежні боки, стрибали поміж бочками, гриміли й покірно валилися на притоптаний сніг. Турбая вразив розмір колод. Кожна з них важила, мабуть, пудів зо три. Та й спина велетня, виграючи бугристими м'язами, справляла незвичайне враження.

Пізнавши Турбая, Ладимко відклав колун, пішов полковникові назустріч. Привітались тепло, мов давні друзі. Потім Ладимко розтерся

снігом і, не доторкнувшись рушником до мокрої спини, що аж парувала на морозі, повів Івана Юхимовича в будинок.

Одна кімната вже була обмазана. Посеред неї стояла велика пічка, зроблена з такої ж бочки, як валялися на подвір'ї. Залізні боки пічки пашіли жаром, і коли хтось близько проходив, спалахували сотнями дрібненьких іскор. Видно, в повітрі було чимало пилу, отож він і згоряв... Турбай зрозумів, що пічкою тією осушували свіже мазання. Стіни репалися, густа павутина тріщин плелася від стелі до підлоги. Жінка, що обмазувала Другу кімнату, пояснила:

— Не біда!.. Піском з глиною позатираємо — сто літ простоїть. А то хіба краще в отій собачій будці? Ні голову розігнути, ні миску поставити. Живуть, як цигани.

Ладимко пояснив, що це закінчувалось опорядження польового стану. Такі польові стани побудовані в більшості колгоспів Зачепилівського району. Він показав, де має бути їдальня, де кімната відпочинку для трактористів, де душова. Вже закуплені шахи, доміно, бібліотечки.

— Вагончики ставлять на давно облюбованих місцях. Десь під лісом, біля криниці... Та чому ж не побудувати там отаких дешевих будинків?

Він розколупав глину, примусив Турбая просунути палець в дірку. За товстим шаром глини Іван Юхимович намацав стебла сухого очерету. Жінка одразу ж зашпарувала видовбину.

— До посівної впораєтесь? — запитав її Ладимко. « Запрошуємо на новосілля! — задиристо відповіла вона.— Тільки сніг зійде,— приїздіть.

Іван Юхимович глянув на Ладимка й подумав: ось кого треба повезти в Пальміру на пораду!

Турбай розповів йому, як він став головою колгоспу, і це аж ніскільки не здивувало Ладимка.

— Я знав, що так скінчиться. А маєток як?..

Іван Юхимович нахмурився, і Ладимко зрозумів, що цього торкатися не слід.

Проте в Пальміру поїхати Ладимко погодився не одразу.

— Наш брат не завжди любить, коли сусід в його справи втручається. Хіба що гостем... Щоб Дмитра Івановича не образити.

Оглянувши господарство «Степової Пальміри», він скрушно похитав головою:

— Що ж тут можна порадити?.. Давненько вже не бачив такої допотопної екзотики. Важко тобі буде.

Вони довго ходили подвір'ям, обидва мовчазні й похмурі.

— Ніщо мене так не дивує, як неймовірна терплячість народу нашого. Дай тільки віру йому — все стерпить... Віру в завтрашній день. Хто ще вміє отак жити майбутнім? Який народ?— Ладимко важко зітхнув.—■ А дехто зловживає цією стожильною терплячістю. Те,-що можна дати людям сьогодні, обіцяє на завтра. І все це, мовляв, в ім'я високої мети... Знаєш що?.. — Він поклав руку Турбаєві на плече — і той аж присів від несподіваного тягаря.— їдьмо в область!.. Лозовий учора з Москви повернувся. Цей мужик тямить, з чим лихо їдять.

Коли вони зайшли в кабінет Лозового, той з кимось розмовляв по телефону:

— Слухайте, шановний, навіщо ж доїти тричі?.. Ви ж труда людського не окупите тим молоком. Кажете, більше молока?.. Я вам наведу такий приклад. Колись на Міссісіпі влаштовували гонки пароплавів. Замість дров кидали в топки свинячі окороки. Швидкість пароплавів зростала, але... Що? Ну приїздіть, побалакаємо.

Він поклав трубку, потиснув руку Ладимкові, а Турбая зміряв таким поглядом, начебто питав: а ти що за чоловік?.. Помітивши шрам на його щоці, спохмурнів. Очевидно, він упізнав Турбая, про якого йому вже хтось розповідав. На розповнілому обличчі з'явився вираз невдоволення.

— Я вас слухаю,— звернувся він до Турбая.

Іван Юхимович був приголомшений таким холодним прийомом. Одразу ж вивітрилося все, що він хотів сказати секретареві обкому. А сказати треба було багато!..

— Говоріть, товаришу Турбай. Я, здається, не помилився?.. Мені досить детально змалювали ваш портрет.

Тепер Турбай зрозумів усе. Ось в чому справа!.. Значить, Дмитро Іванович вже розповів Лозовому, що Турбай, ігнорувавши рекомендацію райкому, не порадившись із членами бюро, не заручившись їхньою підтримкою, погодився прийняти посаду голови у «Степовій Пальмірі».

Ладимко теж розгублено кліпав очима, поступово догадуючись, де тут собака зарита.

А Турбай, вирішивши, що йому втрачати нічого, пішов напролом:

>— Пробачте, Пантелеймоне Гавриловичу. Ви були в Пальмірі?

— Відверто кажучи, ще не встиг. В області три тисячі сіл, понад шістсот колгоспів... Але це не міняє справи. Вчинку вашого схвалити не можу. Ви — немолодий комуніст, вимоги статуту вам відомі. Якщо справді хочете працювати в колгоспі, чому не порадились в обкомі, в райкомі?

— Це прийшло якось несподівано, зненацька,— намагався виправдатись Іван Юхимович.

Не вірю в рішення, які приходять зненацька,-*» строго сказав Лозовий. — Таке рішення мусить бути підготоване всім попереднім життям, світовідчуванням людини. А якщо це зненацька... У вас яка пенсія?

— Близько трьох тисяч,— все нижче опускаючи голову і відчуваючи, як в душі його теж щось опускається, відповів Турбай. Адже ж і в Кузя одним з аргументів була пенсія...

— То, може, передумаєте? Ще не пізно. Починається нова епоха в розвитку сільського господарства. Гадаю, ви стежили за тим, про що йшлося на з'їзді?.. Якщо людина збирається вкладати в цю справу лише частку своєї душі, то нам з нею не по дорозі. Отже, прошу вас подумати серйозно.

Говорив він похмуро, дивлячись не на співбесідника, а на олівець, який методично стругав ножиком, не помічаючи, що скоро вже й стругати буде нічого. І це ще більше розчарувало Івана Юхимовича. Даремно він їхав сюди. Лозовий виявився зовсім не тією людиною, яка здатна чимось допомогти.

Ладимко нетерпляче вовтузився на своєму стільці, але голосу не подавав. І Турбай поступово проймався недовірою до цього велетня, який нещодавно видався йому мало не уособленням мужньої прямоти. Ось тобі й герой до першої зустрічі з начальством! А тут одразу ж перетворився на безголосого хлопчиська...

Лозовий продовжував:

— Чомусь стало звичним легковажити в доборі кадрів голів колгоспів. Як ніде не справився — в колгосп його, на посаду голови!.. Ви не дивіться на мене так. Я зараз не про вас... А можливо, й не існує в нашому суспільстві іншої посади, де такою мірою виявлялися б якості людини. Тут відкривається неосяжний простір для здібностей людських,—^ як ніде! Так, так. Повірте мені. Ось, приміром, Горбатюк...

Але Турбай метнув на Лозового такий гнівний погляд, що той мимоволі змовк. Іван Юхимович підвівся, зіперся руками на письмовий стіл Лозового, на якому можна грати в пінг-понг,— і, свердлячи очима широке, округле обличчя секретаря обкому, почав кидати слова, за які,— він був певен,— доведеться багато чим поплатитися. Але ж партійний квиток існує не для того, щоб його оберігати своїм риб'ячим мовчанням, а для того, щоб він тебе оберігав від малодушності, пристосовництва, кар'єризму; щоб ходив ти по землі з відчуттям її господаря; щоб ніколи не схиляв голови перед неправдою... Якщо ж ці якості ти розгубив — партійний квиток у твоїй кишені перетвориться на звичайну паперову книжечку, загорнуту в целофан, — не більше.

■ «— Гаразд! — вигукнув Турбай.— Я можу погодитись, що не дотримався деяких норм статуту. В ту мить я думав не про норми, не про ті

узаконені щаблі, по яких ви, тримаючи за лікті свого підопічного, спускаєте його до народу. В ту мить я думав про народ. До мене тягнулися руки дітей... Дітей, які просять їсти! І я поклявся тим дітям, поклявся мовчазною клятвою солдата, що все зроблю для того, щоб нагодувати їх...

Хоч Турбай дивився просто у вічі Лозовому, але не помічав, як у того мінявся вираз обличчя, як поступово виникала в його очах гостра зацікавленість. Пантелеймон Гаврилович відкинув геть олівець і ножик, теж підвівся й стояв перед Турбаєм, не відриваючи від нього погляду. Він був значно нижчий за Турбая, огрядніший. Русяве волосся облягало череп рідкими, пухнастими пасмами, і череп той просвічував крізь нього, наче волосся було недбало наклеєне. Це був поєдинок двох сильних людей, сильних натур, і Ладимко, який стежив за цим поєдинком, сховавши свої руки під стіл, вдоволено потирав їх, наче на морозі. Він підбадьорливо підморгував Турбаєві, але Іван Юхимович цього не бачив, як не бачив зараз і Лозового. Перед ним маячила лише постать людини, точніше— її контури, а обличчя розпливлося, втратило живі обриси.

— Так, зроблю все!..— продовжував Турбай.— І покину свій пост лише в тому разі, якщо цього почнуть вимагати ті, з чиїх рук я його одержав. Коли вимагатимуть мої земляки... Тільки так ви змусите мене піти з колгоспу. Тільки так — і не інакше!.. Ви бачили коли-небудь корів, у яких на відстані ста метрів можна полічити всі ребра? Ви бачили, чим їх годують? Ви бачили, на яке сито сіють борошно в Пальмірі? Коли б ви це бачили, товаришу Лозовий, ви б не сиділи за оцим столом, що може служити аеродромом для юних авіамоделістів. Ви б ночей не спали. Вам снилися б такі кошмари, що ви б схоплювалися серед ночі, викликали шофера і їхали туди, де так не вистачає дбайливого ока!.. А ви спокійні. Надто спокійні. Для вас важливіша буква партійного статуту, ніж дух його.

Турбай відчув на своєму плечі чиюсь руку. Лише оглянувшись, він помітив, що то була рука Лозового.

— Сядьте. І дайте мені ваш партквиток.

Турбай інстинктивно потягнувся рукою до грудей — до лівої кишені гімнастьорки, міцно притиснувши грані твердого прямокутника, дорожчого за життя, аж до самого серця. Було видно, що партійний квиток в нього можна забрати лише разом з життям.

<— Я віддам його лише тому, хто мені його вручав. Я віддам його лише партії, якщо на те буде її воля.

— Але ж його вимагає член ЦК,— спокійно сказав Лозовий.

Рубець на щоці Турбая налився густою венозною кров'ю.

— Ви лише одиниця партії, як і я. Різниця поміж нами полягає в тому, що вам як одиниці партія виявила більше довіри.

— І все ж я прошу вас — дайте мені партквиток,— посміхнувся Лозовий.— Ви праві. Одиниця, яка б вона не була, не має права його забрати.

Турбай помітив цю посмішку, і вона вплинула на нього заспокійливо. Та настороженість його не залишала. І він дістав партквиток з тією нерішучістю, яка виникає тоді, коли людина, вже повірivши, все ще боїться якихось несподіваних підступів. Він ще й досі не бачив Лозового, теплих зблисків його глибоких, розумних очей. Не бачив, бо стежив лише за його руками, які розгортали партійний квиток.

Лозовий довго дивився на першу сторінку, потім задумливо сказав:

— Січень двадцять четвертого... В тяжкий для партії час ви стали до її лав. На Халхин-Голі не воювали?..— Турбай заперечливо похитав головою. Лозовий запитав: — А скільки ж вам було, коли ви прийшли до Будьонного?

— Шістнадцять. У дев'ятнадцятому році,— все більше заспокоюючись, відповів Турбай.

— Гарт надійний... Це правда, що ви потрапили в село лише тому, що у вас розвалилось сімейне життя? Так би мовити, прийшли шукати заспокоєння для стомлених нервів?

В очах Пантелеймона Гавриловича знов з'явився вираз недовіри і стриманої іронії. «І про це знає,— промайнуло в голові Турбая.— Хто ж це так постарався?.. Видно, в уяві Лозового склалась не дуже втішна для мене характеристика».

— Це залежить від того, як до цього поставитись,— відповів Турбай. — І правда й неправда... Тут зміщені причини й наслідки. Зараз, коли я оглядаюсь на своє повоєнне десятиліття, я починаю розуміти, чому мені не вдалося створити сім'ю. Я жив не так, як слід жити людині. Я пішов на спочинок і не помітив, як бездіяльність стала для мене справжньою карою. Почала розвиватись відчуженість поміж мною і дружиною. Нарешті... вона пішла від мене. І, мабуть, правильно зробила...

Далі Турбай розповів, як він, зрозумівши, що жив не так, як треба, почав шукати для себе нового життя. Земляки дали роботу, яка йому до душі. Тож мусить Лозовий зрозуміти, що значить для нього та робота... Але головне не в цьому. Якби Турбай відчув, що ця робота для нього тільки віддушина, він би за неї не взявся.

=— Я просто прийшов у рідне село й одразу ж збагнув, що тут я не зайвий,— гаряче говорив Турбай.— Побачив, як живуть мої земляки,— і мені стало соромно. Я відчув себе винним перед ними. Партійна совість підказала мені, що віднині, якщо я не докладу зусиль, щоб зробити їх життя достойним радянської людини, не буде мені спокою... Не буде навіть на смертельній постелі. А тепер судіть самі, де причини, а де наслідки.

Іван Юхимович змовк. Він сидів поруч Ладимка, і той, піймавши Турбаєву руку, міцно її потис. Це знов його заспокоїло, як кілька хвилин тому дружня посмішка Лозового. Турбай тепер дорікав собі за те, що почав звинувачувати Ладимка в малодушності. А як він мав триматися в цій ситуації? Адже ж ніхто не сказав про Івана Юхимовича жодного неправдивого слова, і все ж це була неправда. Хто ж краще міг її спростувати, як не сам Турбай?..

А Лозовий дивився в суворе обличчя, перекреслене синюватим рубцем, і думав про Турбая... Ні, не про Турбая — про своє покоління.

Покоління двадцятилітніх полководців і шістнадцятилітніх бійців. Подумати тільки — Щорс загинув тоді, коли йому було двадцять чотири роки! А два-дцятидвохлітній Ленін був уже зрілим марксистом і очолив революційний рух у Росії...

Хлопчики, майже діти, для яких матері все ще ладні були шити коротенькі штанці зі шлейками, вони кинулися в полум'я революції не лише в пошуках романтики, але передусім у пошуках великої людської правди.

І ось протягом цілого сорокаліття перша в світі народна держава всією своєю вагою лежить на їхніх плечах. Голод, злидні, розруха... Відгодована пика неп-мана, що ціле десятиліття висіла над їхніми мріями і реготалася їм в обличчя. Слабкодухі не витримували — куля в серце... І нарешті — гігантський зліт на залізних крилах перших п'ятирічок!.. Виють хурделиці. Руки прикипають до металу. І там, де не витримував метал, вставала стіною революційна воля...

Війна. Та ще яка війна!.. Каміння плавилося і кипіло. Залізо плакало. Здригалися надра землі. Здавалося, ось-ось не витримає земна кора, репне, як гарбуз, і вихлюпне своє глибинне полум'я... А люди стояли...

Невже все оце може вміститися в життя одного покоління?..

І раптом отакий собі Турбай, переживши все це повною мірою, задивився на вродливу дівчину й відчув, що він іще молодий. Молодий, чорт візьми!.. І ні вогонь, ні свинець, ні лезо шаблі не витравили з його тіла молодості. Його послали на пенсію, і в цьому була логіка: людина пережила більше, ніж раніше вміщали в собі століття. А він викинув такого коника, що й двадцятилітньому парубійкові пробачити годі. Ну що ж — вішати його тепер?.. І що за народ такий дивовижний,— стріляний, рубаний, десятиліттями плавлений в горнилі страхітливих воєн,— а молодості в ньому не вб'єш. І навіть у гріхах своїх чистий душею і в помилках самовіддано щирий; кожною часткою своєї душі, до кінця... Можна засуджувати таких, як Турбай, можна карати, але не можна не любити. У-у, чорт!.. Всипати б тобі, та вже пізно. Сам усе зрозумів... Прибився до рідного села, мов побитий пес... Ну й молодець! Значить, кров у тобі здорова.

Думав ти про це чи ні — ти став добровольцем, Турбай! Прийшов ти в село тоді, коли свідома воля партії відбирає серед комуністів найбільш стійких і самовідданих і посилає їх під сільські стріхи. Ідіть, ми знаємо вас — стріляних, рубаних, кованих і завжди молодих. Згинаючи могутні спини, заходьте під низенькі стелі, розправте широкі плечі, підійміть свої горді голови. О, нам відомо, що там надто тісно для таких богатирів, як ви!.. А ви розгинайте свої залізні хребти і не бійтеся. Хай тріщить, розвалюється старе й трухляве, хай летить за вітром столітня солом'яна порохня — вище голову, ширше плечі, богатирі!

Будуйте на власний зріст і на зріст народу. Пора!..

Хто для кого буде рятівником — Турбай для Пальміри чи Пальміра для нього? О ні — Пальміра й без Турбая справиться. Можливо, оживе, забуяє на півроку чи на рік пізніше, бо тільки добре вишколена рота здатна одночасно підняти сотню ніг, щоб рушити вперед. В народному житті все складніше. Там, дивись, затесався якийсь телепень чи п'яничка, а там — егоїст або ханжа й перестраховщик... Або те й те в одній особі... Та сила не в них, а в незборному рухові мас народних і в державній волі партії. А ханжі та егоїсти — тільки багно на наших колесах, що перешкоджає рухові, але спинити його нездатне і само відлітає геть.

Отже, рятівницею буде Пальміра, а не навпаки. Турбай — тільки зернина з могутнього партійного колоска. І, можливо, не краща зернина. Підточена міщанським черв'ячком... Але вона впала на добрий грунт і обов'язково проросте!..

Лозовий подав Турбаєві партійний квиток.

Я вам повірив... Не так часто люди кидають особняки в місті, щоб перейти під сільську стріху. Не так часто спокій і затишок цілком добровільно міняють на колотнечу, без якої майже немислиме життя голови колгоспу... А незвичайне завжди насторожує. І я розумію товариша Кузя. В цьому разі він міг помилитись. Пішов по лінії зовнішніх ознак і формальних відступів від звичних норм. Я сам мало не припустився такої помилки.

Потім Лозовий взяв з кутка згорнуту карту області, розклав її на столі. Стіл для неї виявився замалий.

— Ану, Ладимко, тягни й того стола сюди... Ось бачите, аеродром треба доточувати.

Турбай кашлянув у кулак. Йому стало соромно за свою невитриманість. Та ось він кинув погляд на карту — і почуття сорому посилилось. Перед ним лежала ціла держава, принаймні півтори Бельгії, тисячі сіл і десятки міст! І вся ця територія на карті була поцяткована якимись помітками. Іван Юхимович намагався відшукати свою рідну Пальміру, але вона губилася серед сотень написів. Зате Лозовий відшукав її без будь-яких зусиль.

— У вас дві тисячі триста гектарів,— читаючи загадкові помітки на карті, говорив Лозовий.— Триста під буряковими плантаціями. Решта — пшениця, трави, картопля... А чому так мало кукурудзи?

— На цей рік запланували сто гектарів,— пояснив Турбай.

Та ось Пантелеймон Гаврилович відірвався від карти.

— На жаль, ця розмальована простиня ні на що більше не здатна. Щоб хоч поверхово познайомитися з якимось колгоспом, треба витратити день. Шістсот днів — це майже два роки... І все ж я незабаром приїду в Пальміру. Правда, зараз у мене з'явилася певність, що там справа зрушиться з мертвої точки.

І тут зрештою Іван Юхимович розповів Лозовому про всі свої сумніви й вагання. Розповів навіть про те, що в нього якось з'явилася думка вкласти в колгоспну касу всі свої заощадження.

— О, за цю дешеву благодійність ми б вам не подякували,— засміявся Лозовий, і Турбай встиг помітити, що в нього міцні білі зуби, сірі з прозорою голубизною очі, в яких на мить зблиснуло щось веселе, майже хлоп'яче.— Залишимо пріоритет допомагати відсталим колгоспам за державою. Ми з вами живемо в роки великого перелому. Молоко мусить продаватись на вулицях, як зараз продається зельтерська вода. М'ясо, масло, овочі — все це має. стати дешевим і приступним. А труд колгоспника не повинен оплачуватись нижче, ніж труд кваліфікованого робітника... Ви підрахували, скільки вам треба грошей?.. На що не можна було й сподіватись учора,— сьогодні ми вам дамо.

— Щоб закласти ферми — п'ятсот тисяч. Але нам би для початку хоч півтораста,— з замираючим від хвилювання серцем відповів Турбай.

Пантелеймон Гаврилович зняв телефонну трубку, набрав номер.

— Облвиконком. Це ти, Трохиме Устимовичу?.. Та зустрінемось, аякже!.. Розкажу, все розкажу. Між іншим, занотуй собі: колгоспові «Степова Пальміра» надати трирічну позику... Ну скільки? Вони просять п'ятсот тисяч. Дамо?.. От і гаразд. Коли ж це буде?.. На наступному засіданні облради,— обернувся він до Турбая, кладучи телефонну трубку на важіль.

Радості Івана Юхимовича не було меж. Проїдаючись з Лозовим, він так тряс його руку, що той скривився від болю. Тепер можна було починати. З'явилось велике!..

Ладимко теж підвівся, щоб провести полковника, але Лозовий його затримав:

— Ти зажди, не поспішай... Хіба ти приїхав тільки в справі Турбая? Він же, здається, не з твоєї парафії.

— Та я тільки попрощаюсь,— винувато посміхнувся Ладимко. Він був щасливий не менше, ніж Іван Юхимович.

— Гм... За дверима поплескати язиками хочеться,— блискав Лозовий своєю білозубою, яснооκою посмішкою.— Кісточки мої перебрати. Гаразд, валяйте. Десять хвилин вам на обговорення нестерпного характеру секретаря обкому.

І він, все ще посміхаючись, занурився в якісь папери.

— Викриті наші наміри, полковнику,— зареготав Ладимко.— Весь апетит пропав. Ну що ж... Ні пуху тобі ні пера. Ще встигнемо набалакатись. А відносно цегли не хвилюйся. Дамо. Молоко в спільні цистерни зливається — і зачепилівське, й пилипівське...

6

Нарешті вона вже кінчалась — ця нестерпно довга зима. Сніг поки що танув повільно, але вже змарнів, не сліпив очей іскристою білістю, мовби південні вітри злегка припорошували його пустельним пилом далекої Африки. У глибоких ярах він помітно осідав, невидимі струмки підрізали його з-під низу, і він уже висів над землею. Та ще опирався, як опирається все те, чому належить згинути.

Граки, зимівники українських степів, походжали погордливо, певні, що незабаром будуть не самотні,— налетить сюди стільки птаства, що їхні зимові суперники — горобці — загубляться в цьому пташиному клекоті.

Ночі помітно коротшали. Земля летіла по вічному колу, наближаючись до тієї точки, яка є весняним рівноденням. А на землі все, що в живого, гомоніло в ці дні про одне: про такий незвичайний більшовицький з'їзд. Ефір трудився напружено, як ніколи. В нього не вистачало хвиль, щоб вмістити всю людську балаканину. Хвиля наскакувала на хвилю, голос на голос. На одній хвилі відбувалося зіткнення друзів і ворогів. І тоді друг слухав друга, а ворог ворога...

Вікна в хатах звільнились від мальовничих витівок морозу, на яких сільські дітлахи в довгі зимові вечори випробовують свою фантазію.

Турбай ішов селом у тому урочистому настрої, який буває лише в переможців. У боковій кишені його венгерки лежав згорток з типовими проектами ферм.

Іван Юхимович передбачав, де мають зустрітися «вузькі місця». Тому-то він, вийшовши від Лозового, одразу ж вирішив розшукати Голованя.

Як і слід було сподіватися, розшуки не були легкими. Довелося обійти мало не всі вісімдесят об'єктів.

— Був тут. З півгодини тому. <— Та куди ж він зник?

— А бозна... Може, отам нагорі?..

І Турбаєві довелося лазити по риштуваннях, донесхочу надихатись вапном і цементом, поки він зрештою не«наштовхнувся на Павла

Остаповича цілком несподівано. Головань вискочив із-за рогу на масивному мотоциклі. Приборканий залізний звір стогнав і схлипував під вагою його семипудового тіла.

О-о, куди ж ви пропали?.. Завтра здаємо гуртожиток. Ще не передумали?

— Передумав,— тряс його чавунну руку Турбай.— Знайшов собі роботу...

Головань від душі порадувався за Івана Юхимовича, коли той йому розповів, що то була за робота.

В архітектурне управління вони пішли разом. Вибирали такі типи будівель, які найменше вимагали дефіцитних матеріалів. Для свиноферми, наприклад, Головань порадив тип, що майже зовсім не вимагав дерева. Склепіння цієї будови, яке одразу ж було й дахом, мало овальну форму, як у печі для випалювання цегли, і співробітник, що видавав проект, пожартував:

— Будете вирощувати поросят просто в печі, одразу смажених.

Та жарт жартом, а ферма, якщо уявити її завершеною, була дуже зручна і навіть красива. Просто-таки поросячий храм!..

Іван Юхимович запросив Голованя приїхати в Пальміру. Чи варто шукати кращого порадника в будівельних справах?..

— А рибку є де половити? — хитрувато прищулився Головань.

— Якщо свою прихопите — половимо. Ложкою з казанка.

— Гаразд... Влаштуємо море в ночвах... Турбаєві хотілось негайно ж показати проекти

Ганні й Калині, але він вирішив поки що мовчати. А раптом виникне якась несподівана перешкода, і замість півмільйона вони одержать чверть цієї суми або й нічого не одержать! Розпалити уяву людей неважко, та як її потім приборкувати?.. Ні, краще вже зачекати, поки гроші не опиняться в колгоспній касі... Та й чекати, здається, лишилось недовго...

Він ходив колгоспним подвір'ям, намагаючись уявити весь будівельний ансамбль.

Так, силосні траншеї вони почали закладати правильно: за кілька метрів від майбутнього корівника. Пізніше над траншеями буде споруджена легка, захисна будова, тамбуром її можна з'єднати з корівником, а від траншей через тамбур і по . всьому корівнику побудувати підвісну дорогу. Вагонетки з силосом котитимуться по канату легко, підходитимуть до кожного стійла, а дояркам лишиться тільки розкладати той силос в ясла згідно норми... Отоді й молоко буде!

Майстерню слід закласти он в тому кутку подвір'я. В ній мусить бути три цехи — слюсарний, ковальський, столярний. З досвіду, набутого ще в

армії, Турбай знав, що кожне господарство слід розпочинати з доброї майстерні.

Та найбільше його захоплювала ідея будівництва колгоспної електростанції. Без електрики не буде ні підвісної дороги, ні справжньої майстерні, ні радіовузла, про який Іван Юхимович теж плекав мрію, перевертаючись зимовими вечорами з боку на бік у темній, нетопленій хаті. А каганці, оті прокляті каганці!.. Побудуй хороми, та якщо залишиш у хоромах цей дідівський каганець, все одно ти ще не переселився з дев'ятнадцятого віку у двадцятий. Ти все ще на кожному кроці пірнатимеш в холодний океан пітьми, що сковує мозок, гнітить душу, породжує непевність у своїх силах. З темних закутків на тебе зиркатимуть примари минулого, довгі тіні від каганця будуть виразніші за тебе самого, мовби не ти, а вони є справжніми господарями хати. Це ж тільки в гнітючій темряві, якою віками було окутане село, могли народитись хворобливі витвори людської фантазії — всі оті відьми, домовики та інші представники «нечистої сили». На щедро освітленій землі ці потвори не з'являються, бо світло завжди породжує в людині світлі думи, віру в свої сили, певність того, що ранок принесе нові трудові радощі. Яке це щастя засинати з передчуттям такої радості!..

Він довго топтав вологий сніг на березі невеличкої річечки, що перетинала село. Сонце пригрівало по-весняному, хоч був тільки початок березня, поверх криги на річці текли потоки каламутної снігової води, граки на високих акаціях скублися за гнізда, а школярі з полотняними торбинками за плечима вже почали лаштувати перші греблі. Правда, греблі ті поки що були снігові...

Іван Юхимович також думав про греблю. Якщо перегородити Сухий Ташлик отут, в найвужчому місці, затрати, на її спорудження будуть незначні. Створиться чимале водосховище, сховається під водою майже вся садиба Ларивона, частина Ганниної та ще й у Семи-десятого доведеться відкраяти добрий шмат. Як вони до цього поставляться?

А як би виграло село вже від того, що з'явиться в його центрі, близько сільради, широке дзеркальне плесо! Віками степовики мріють про воду, і коли підростає юнак, в його пориваннях в далекі краї не останнє місце належить мріям про широкі плеса. І ось воно тут, поруч! Можна створити водну станцію, можна...

Іван Юхимович вже бачив перед собою нову Пальміру. І якою ж вона буде прекрасною!

За його спиною зашурхотіли чиїсь кроки. То був Олекса.

Грек стояв і мовчав. Коли Іван Юхимович оглянувся, він опустив голову, ніби рятуючись від, допитливого погляду.

»— Що сталося? — запитав Турбай.— Де ж ви залишили сім'ю? У Ларивона?

Олекса не відповів нічого. Довго м'яв сніг ненадійними черевиками, що аж ніяк не були пристосовані до мокрої снігової каші та густого чорноземного місива, яке незабаром затопить усі дороги. Дивлячись на ті черевики, Турбай подумав: слід йому десь чоботи роздобути, бо це майже однаково, що босий.

— Чого ж ви мовчите?..

Нарешті Олекса підвів очі, сповнені тривоги й співчуття. Видно, говорити йому було нелегко.

— Я нічого не зумів зробити... Записку вашу відніс тільки вчора, бо Мединської не було в місті. Я її чекав майже тиждень, щоб виконати ваше доручення...

— Ну що ви, справді,— вирвалося в Івана Юхимовича.

Зачекайте... Але вона записки не взяла. Сказала, що Лариси в неї немає. Потім...

І він розповів, як упала Клара на спинку крісла в сльозах, як повідомила його про зникнення Лариси, Було в тім оповіданні й щире Олексине каяття за те, що він одразу ж не признався Турбаєві, з ким приїхав до Пальміри.

Клара прожила в залізничній будці півтора тижня, об'їздила всі довколишні села, а куди не можна було проїхати, ходила пішки, по пояс провалюючись у вологий сніг... Привезла її речі — шубку, муфту, капелюшок і ботики.

Олекса продовжує свій недоречний звіт:

— Через те сім'ю поки що довелося залишити там. Щоб за домом наглядали. А записка ось...

Але Турбай вже не бачив ні Олекси, ні його простягнутої руки, в якій біліла записка.

Взяв Ларису дівчиною, збирався з неї щось ліпити. А вийшло так, що з корінням вирвав він її із природного середовища, пересадив на безплідний грунт, і покрутилась її душа, мов низькорослa японська акація. Коли б не Турбай, закінчила б вона інститут, полюбила б свою роботу... Не могла б не полюбити, бо серце в неї чуйне, до страждань людських не байдуже, а це саме ті якості, які найбільш потрібні лікареві. Життя б її наповнилося змістом, був би в неї свій шлях, свої радості.

Тепер же став Турбай ще й убивцею. Так, так,—* убивцею, і не варт шукати для цього слова ніяких пом'якшень. То як же ти мусиш каратися,— ти, що спотворив своє і загубив її життя!..

Тієї ночі Іван Юхимович не відпустив Олексу до Ларивона. Лягли спати на одному ліжку «валетом». Турбай тяжко сопів, було тісно й незручно, про сон не могло бути й мови. Щоб якось відвернути увагу полковника від його тяжких думок, Олекса почав оповідати про свої блукання. Так і коротали час аж до світанку.

А на світанку Турбай зіскочив з ліжка, натягнув шаровари. І, ніби підганяючи ранок, що десь забарився, запалив невелику гасову лампу. Міряв хату важкими кроками, умовляючи Олексу заснути. Та чи ж було йому до сну?..

Він теж виліз із-під ковдри, дістав з кишені пальта шкіряну торбинку, що нагадувала старий, потертий гаманець.

— Це лист мого батька. Написав він його перед смертю. З Мединським вони познайомилися перед нашим від'їздом у Грецію. Спізнився я вручити його адресатові. Але те, що батько просив Мединського, ^ зробили ви. Візьміть, прочитайте.

Турбай сів за стіл, присунув лампу, розгорнув складений вчетверо чималий аркуш паперу, що вже аж ламався від доторків, мов обвуглений...

Старий Папандреу звертався до Мединського, щоб той допоміг синові, якщо Олекса колись повернеться на рідну землю. Та не це було головним у його листі. Лист нагадував передсмертну сповідь людини, що, втративши Батьківщину, всім серцем відчула, яка вона для неї дорога. То був лист не Мединському, а їй,^ рідній землі, Батьківщині...

Найбільше прикували увагу Турбая останні рядки листа.

«...Мені лишилося жити недовго. Рука моя тремтить від слабості. Думаю: яке щастя і жити, й помирати там, де й лихо люди ділять нарівно... А тут... (далі фразу не можна прочитати *— слова на заломах, написані олів* цем, були стерті)... барикадах Мадріда. Я вже старий, а Олекса ще не дозрів.

Знаю — колись у всьому розберуться. То нічого, що я помру. Син мій житиме...» І далі:

«...Дорогий Дмитре Полїкарповичу! Там же є ваш документ. Ви ж знаєте справжнього палія. Ви знаєте, що ті троє засуджені безневинно. Кому тяжче — їм чи мені?,, Совість мучить. І померти спокійно не можу. Все бачу їх уві сні. І його бачу... (далі знов були стерті фрази)... рано чи пізно назовуть вбивцею, бо то він стріляв перший і він підпалив. Я вірю — Ви зробите все, щоб їх виправдали. Тому й пишу в останні хвилини.

Ваш *Папандреу-Попу дренко.*

28/XII 1938 р. Афіни».

Мабуть, з усіх людських відкрить найдивовижнішим є письмо. Воно робить смерть безсилою проти духу людського. Читаючи книги давно померлих авторів, Турбай цього так не відчував, як відчув зараз.

Протягом останнього часу Іван Юхимович, як і більшість людей нашого суспільства, лишившись віч-на-віч з нещадною правдою про перемоги і помилки минулого, намагався знайти і успіхам, і помилкам нашим історичне й психологічне обгрунтування.

Жодна епоха не знала такого вирування людських пристрастей, ніколи люди не оголювали так свої душі, знявши з них будь-яку захисну броню, як протягом перших п'ятирічок. Гігантські зльоти на крилах пафосу, породженого перетворенням світу, гігантські зіткнення характерів і гігантські трагедії... Душа оголена так, що видно кожен окремий нерв, і навіть дрібне в цей час розростається до великого, а дрібниць взагалі не існує. Звичайне невміння (а де те вміння взяти одразу, коли ти навіть читати навчився вже після тридцяти років?) розцінюється твоїми друзями як умисне шкідництво, і друзі тебе не жаліють, бо навіть слово «жалість» вони вимовляють з огидою, вважаючи її буржуазним пережитком. Ти їх нездатний засуджувати за це, бо ніхто з них і для себе не просить жалості. Серп, молот і меч надовго стають знаменням часу. Стверджувати й відсікати — ось що було головне!

І забували ми в ті суворі роки, що серед нас є не тільки класовий ворог — є просто низькі, підлі душі, які й класову боротьбу намагаються використати для своїх дрібноегоїстичних вигод. І вони в своєму кар'єризмі бувають не менш жорстокі.

Турбай пам'ятав — засуджено було троє. Як-свідчить старий грек, всі троє постраждали безневинно. Отже, був четвертий. Це він стріляв і він підпалював. І той четвертий лишився на волі. Хто ж він?..

Лист Попудренка все ще лежав на столі, Олекса мовчки сидів на ліжку, скоса позираючи на полковника, що швидкими, широкими кроками міряв кімнату.

— Невчасно помер Дмитро Полікарпович,— скорботно зітхнув Турбай. — Але якщо він знав справжнього винуватця, то, я певен, не раз писав туди... Піравда, за нашими законами злочин двадцятилітньої давності вже не підлягає судовому розглядові... Зате ті троє... Якщо вони живі...

Мабуть, Олекса, даючи батькового листа полковникові, був певен, що цей документ відтягне Турбая від тяжких роздумів про Ларису, поверне всі його думки в іншому напрямку. Та сталося якраз навпаки.

Говорячи про невідомого злочинця, який має змогу не ховатися, бо вже злочин його не підсудний, Турбай з гіркотою подумав про себе: «Тобі теж не загрожує кримінальна кара, але ж ти вбивця... Так, вбивця!»

Чому кожен твій життєвий крок пов'язаний з якимось новим лихом? Ти ідеш через життя, мов людина, що несе попереду себе великий оберемок металевої стружки: того за рукав зачепить, тому розпанахає полу, а іншому обличчя роздере. Таким ти був ще навіть у церковнопарафіальній школі. Ти й сам не помічав, як у твоїх товаришів з'являлися синці та пошкря-бини. І коли батько знімав ремінець, брав твою голову поміж колін, щоб відшмагати по тих округлостях, звідки ноги ростуть, ти не вмів плакати. Лише глухо стогнав, повторюючи: «Це не я, не я!..» І ти справді вірив, що це не ти, бо в тебе не було наміру заподіяти комусь біль.

Відтоді минуло понад сорок років, а ти в цьому анітрохи не змінився. Лариси немає, вона, мабуть, загинула. Причиною її загибелі був, звичайно, ти, бо вона тебе шукала, тебе кликала. А ти знов хочеш себе переконати, що це не ти, не ти...

Вранці він пішов туди, де будівельна бригада Марка Цибулі закладала силосні траншеї.

Кілька разів Іван Юхимович їздив до МТС, щоб одержати бульдозер, але кожного разу наштовхувався на відмову. Найвідвертішим виявився головний інженер Тронько. Завівши Турбая до невеликого квадратного кабінету, він запитав:

— З ким ви посварилися — з Горбатюком чи з Ку-зем? І як це вам так швидко пощастило?

Чорнявий, підтягнутий, з веселими карими очима, він стояв за столом, запрошуючи Турбая сісти.

— Яке це має значення? — глухо перепитав Турбай.

— А таке, що секретар по зоні МТС сам розподілив бульдозери. Трохимчук з ним навіть полаявся відносно вас... Тепер пізно, всі роздані. Доведеться зачекати. Як тільки десь звільниться, одразу ж пришлю.

Трохимчук — голова райвиконкому. Турбаєві доводилося чути, що цей огрядний, чорновусий чолов'яга часто сперечався з Кузем, але йому, певне, бракувало твердості, щоб відстояти свою точку зору, і Дмитро Іванович майже завжди виходив переможцем. Чи, може, на Трохимчука теж впливало красномовство Кузя, ореол ветерана на партійній роботі?..

Чекати бульдозера неможливо, почнуться польові роботи, кожні робочі руки будуть на обліку.

Отже, довелось копати траншеї лопатами.

Коли Іван Юхимович підійшов до людей, що врубувалися кайлами в мерзлий грунт, вони розігнули спини. Сашко Семидесятий підняв чималу грудку землі, що зблискувала льодовими скалками.

— Тверда, проклята. Як лоби в деяких начальників.

— Відгадай, Сашко, загадку,— стомлено посміхнувся Марко, збиваючи на потилицю заячу шапку.—* Або він до нас добрий, а ми поли краємо та спину латаємо. Або він глядить на нас вовком, а ми собі нові чоботи купуємо та хати лагодимо. Хто такий?..

— Кузь,— блиснув білими зубами Сашко. Його схудле обличчя проступало ніби крізь густу сітку« так воно порізане ранніми зморшками.

— Ну-у, плетеш язиком, як баба праником. Це я про Горбатюка,— хитро прищулився Марко.

— Одним миром мазані,— кинув хтось з гурту чоловіків, що стояли по пояс у широкій траншеї.

Турбай не знав, як йому реагувати на ці в'їдливі дотепи. Та, видно, ставлення пальмірівців і до Кузя, й до Горбатюка склалося давно. Його можуть змінити лише діла, а не слова.

Тому-то Іван Юхимович промовчав, а потім постарався перевести розмову на інше. Про Кузя і Горбатюка забули. Іван Юхимович був задоволений. Навіщо підтримувати в людях пристрасті, які поки що нічого корисного не обіцяли?..

Та чим би не займався Турбай, а думка про Ларису його тяжко гнітила. По обіді вийшов за околицю села і пішов до полустанка. Йшов узбіччям, пильно вдивляючись в щільно прибитий до землі сніг, прошарки якого помітно тоншали й твердішали. Турбай пригадував, як напровесні трупи загиблих солдатів — ворожих і наших,— поволі виринали з-під снігової товщі. Там з'являлася рука, там обличчя. І навіть люди, що не раз дивилися в очі смерті, не витримували холодного погляду заморожених очей.

Розшукав будочницю, розпитав у неї все, що вона знала. Будочниця розповідала те ж саме, що й Олекса.

Крок за кроком обстежив Іван Юхимович весь простір між залізницею і лісом, а потім заглибився в ліс.

Тепер інколи ночами випадав холодний дощ, як під час їхнього прощання з Ларисою. Оголені дерева були вкриті товстим шаром льоду.

Очі, заморожені солдатські очі... Вони дивилися на Турбая з далекого минулого, і був у них непримиренний осуд.

Раптом Турбаєві здалося, що на нього глянули очі Лариси. Не було її, не було обличчя, — не було нічого. Тільки сині-сині, врізьблені в синій край березневого горизонту Ларисині очі. І дивно, що в очах тих не було ні докорів, ні смутку. Дивились вони на Турбая-з дитячою, нічим не затьмареною ясністю і безтурботністю. І кликали його — кликали кудись удалину, за горизонт.

«Йди мерщій сюди! — казали ті очі.— Бачиш, як теплий весняний вітер доїдає рештки снігу? Ти зустрічаєш п'ятдесят четверту весну і добре знаєш,

що буває весною. Степові пагорби вкриються травами та зеленими сходами озимини, дерева зашумлять листям, забринять пташиними голосами. На узліссі сонце розбризкає гарячі, з золотистими ворсинками квіти горицвіту, поповзуть поміж корінням в'юнисті стебла лісової зірчатки, в ярах загойдаються жовті голівки «матері й мачухи». А озера, озера!.. Скільки неба і сонця вони поглинають у свої кришталеві надра, щоб потім, коли ти насмілишся зайти у воду, віддати твоєму зомореному тілу цю небесну енергію.

І все ж це так недалеко від того дому, де ми з тобою колись були щасливі!

Чому ж нам знов не бути щасливими?.. Пам'ятаєш, як ти казав: треба частіше дивитися на біле, зелене й голубе.

Все, що ти чув від мене на кладовищі,— неправда! То був сон, тільки поганий сон. Я така ж, як була. Ось покладу свої пальці на клавіші рояля, **ї** ти переконаєшся в цьому. Я все розповім тобі звуками.

Чого ти пішов з дому? Яке щастя знайшов ти у своїй Пальмірі? Тебе чекають лише самі неприємності. Ще й не працював, а вже встиг нажити собі недругів у районі. І вони сильніші за тебе, вони тебе виживуть. Не на коні тобі бути, а під конем, Іване!..

А ти ж немолодий. Для твоїх стомлених походами нервів потрібен спокій... Спокій, спокій...»

Іван Юхимович тільки зараз помітив, що стоїть з заплющеними очима. І все ще дзвенить вушах: «Спокій, спокій..,», мовби Ларисин голос хоче його приспати.

Розплющив очі, озирнувся довкола. Сонце зайшло за хмару, в лісі одразу ж стало похмуро й незатишно. Війнуло вологою, запахло гнилою деревиною, по спині перебіг озноб.

Невже він ще й досі її любить? Чого ж тоді його так хвилюють зустрічі з Марією? Коли б їх побачити разом, поряд...

Сам зрозумів безглуздість свого бажання. Відчув, що зараз закричить: «Ларисо! Ларисо!.. Я хочу, щоб ти жила, щоб стала щасливою».

Та кричати ще безглуздіше, ніж думати про це. Бо **її** немає...

Раптом відчув у себе під ногами хрускіт ламкої,

наскрізь промерзлої тканини. Здригнувся всім тілом, відсмикнув ногу, а потім упав грудьми на вологий сніг і почав несамовито розгрібати його пальцями.

Сніг був твердий, мов ніздрювата річкова крига. Нігті ламалися, шкіра вище нігтів бралася кривавими задирками, а Турбай занурював руки все глибше та глибше.

Ні, так не відкопати. Он хтось їде просікою. Спинив підводу. Дядько дістав лопату, пішов услід за Тур-баєм.

— Чув, чув... Казали, що жінка якась замерзла. Нібито за чоловіком гналася. А він хльоснув коня — та тільки його й бачили. Пальмірівський ніби полковник.— Потім окинув оком постать Івана Юхимовича, глянув на його сіре, мов сніг березневий, обличчя, перекреслене синюватим шрамом, на сірі очі, налиті скорботою, і розгублено промовив: — Та чи це, бува не ви?..

А Турбаєві зараз здавалося, що все поховано під отим снігом — його минуле й майбутнє, і вже ніколи серце не оживе для радості, бо воно обросло такою ж крижаною корою, як оці дерева. Дерева-пам'ятники над сніговою могилою Лариси.

Чув він казку в дитинстві: кришталева труна гойдається між деревами, а в тій труні спить прекрасна царівна. Треба сказати тільки чарівне слово — і вона прокинеться, посміхнеться, мов після радісного сну...

Де взяти те чарівне слово? Ларисі тепер не допоможуть ніякі слова.

Дядько працює спокійно, а Турбай стоїть осторонь, боячись глянути в його бік. Боїться зустрітись поглядом з її крижаними очима. Це ж він заморозив ті очі, він...

Чує за спиною важкі, розмірені кроки. Серце в Турбая завмирає, постать горбиться, коліна підгинаються, а голова втягнута в плечі, мовби людина, що наближається до нього, вже підняла лопату, щоб завдати йому смертельного удару. Та ні,— звістка, яку він несе, тяжча за удар лопати...

А чоловік зайшов наперед і кинув Турбаєві під ноги громоху, мов великий, безладно пожмаканий лист жерсті, мерзлу простиню. До простині прив'язана ручка, якою заводять автомашини, та ще уламок

бамбукової палиці. Хтось, видно, з автомобілістів нап'яв намета, щоб захиститись від сонця, а потім від'їхав та й місце забув. Ніхто не помітив того, намету в лісовій гущавині, завіяло його снігом...

•Дядько співчутливо попрощався, а вже відійшовши, вирішив підбадьорити Турбая:

•— Сніг зійде — знайдеться. Діти по проліски прийдуть або хтось пужално вирізати.

В село він повернувся тоді, коли вже взялося смеркати.

Знов почався крижаний дощ. З-під стріх капотіло, булькало з калюжах. Інколи зривалися великі, гострі бурульки, якими були обвішані стріхи, мов люстри, і тоді в розмірене капотіння й булькання вплітався приглушений брязкіт. Додому не пішов,— боявся самотності. Звернув у двір до Ларивона, постукав у вікно. Але на стук ніхто не обізвався.

Хотів був уже вертати, як тут із дверей Маріїної половини виглянула Параска. Вона дивилася на Турбая так, начебто не знала, що краще — впустити його в хату чи порадити негайно ж іти геть. Вигляд у неї був розгублений. Подавши знак, щоб він зачекав, метнулась до хати.

Крізь відхилені двері Турбай почув Маріїн голос:

— Раз прийшов, то нехай заходить.

В голосі вчувалося щось тоскне і трохи насмішкувате.

Турбай не став чекати, поки повернеться Параска, торигнув двері, ступив їй назустріч. Вона його пропустила, а сама припала спиною до відчинених дверей, збираючись непомітно вишмигнути з хати.

Марія сиділа на стільці біля квадратного столу, що був присунутий до самого вікна. Вона щось шила. Низька ребриста стеля, як і в Ларивона, нависала над самою її головою. А може, так здавалось, бо кволе світло каганця вихоплювало з темряви лише її обличчя та руки. В кутках кімнати заліг ледь-ледь розріджений морок. Прихід Івана мовби нітрохи її не збентежив. Руки продовжували встромляти в шитво невидиму голку, а очі глянули на нього сумно і водночас з якимось прихованим викликом.

Це він уперше в неї в хаті. Стоїть біля порога, переминається, мов прийшов чогось попросити, але ніяк не наважиться. І папаху мне в руках, ніяково озираючись.

Кімната в Марії чимала, а он видно прямокутник дверей, що ведуть до меншої. То, мабуть, її спальня. Велика піч, як і скрізь по селах. Біля сінешніх дверей на ослоні стоїть відро з водою, в напівтемному кутку— дзеркальна шафа для одягу. І квіти, багато хатніх квітів. Марія їх завжди любила. Вони стоять на підвіконні, на лавах, на підставках. Жодної зайвої речі в кімнаті. Турбай пригадує,— вона колись любила казати: «Кожна зайва річ — ворог людського побуту».

А на стінах — картини. їх не можна розглядіти в скупому освітленні каганця, але Турбай знає, що то робота Анатолія.

На цій половині батьківського дому Іван Юхимович не був з часів їхнього весілля. Саме тут стояв весільний стіл. Тоді ще не було перегородки, за якою тепер Маріїна спальня.

Тут, саме тут минула й перша їхня ніч.

Це було десь опівночі, коли розійшлися гості. Мати з сусідками повиносила посуд і, набираючи повний рот води, побризкала хату, потім

ретельно її підмела. Внесла у фартушку чебрецю та м'яти, щедро розкидала по хаті, мов на тройцю. Ще й потопталась, щоб трава сік пустила, запахла дужче. Постеливши молодим постіль, поцілувала Марію, потім Івана та й вийшла собі, а вони лишилися удвох...

Чи гадала мати, що через чверть століття вони вдруге зустрінуться під тією самою стелею, яка колись кревно їх зріднила, але вже зустрінуться чужими людьми?.. І як було Марії жити в цих стінах, що, здається, ще й зараз не втратили терпких чебрецевих пахощів їхньої першої ночі?

Вона підвела брови, посміхнулась.

— Чого ж стоїш?.. Проходь, гостем будеш.

Він пройшов до столу, сів на ослін. А Марія не кинула свого шитва. І посмішка в неї була якась лукава, глузлива. Іван Юхимович навіть розсердився. Що вони з Параскою від нього приховують?.. Ніби не нитку за голкою тягне Марія, а нерви з нього висотує.

Через чверть століття в тій самій хаті...

Вже й син дорослий. І вона все ще молода, вродлива. А десь у крижаній могилі — Лариса. Діти прийдуть проліски рвати, відшукають її спотворене смертю тіло. Навколо неї ростимуть проліски, пробиватимуться крізь її холодні, непорушні пальці.

А тут Марія. І стіни пахнуть чебрецем їхньої юності...

Що це діється з його серцем? Коли ж воно зрештою розбереться в цьому нестримному миготінні? Наче хтось трясе перед очима густе решето, просіваючи крізь нього все, що пережив Турбай. Що ж лишиться на решеті, а що полетить за вітром?

І раптом сталось неймовірне!..

Зі спальні, запнута пуховою Маріїною хустиною,—» ще довоєнною, яку купив Турбай,— вийшла Лариса. Хустина покривала тільки її плечі, руки і груди, а волосся кольору осіннього листя було відкрите. Лариса винувато посміхалася, як посміхається людина, що завдала комусь зайвого клопоту...

8

— «Товариші! Жодна з протилежностей, які стикаються між собою, — ні та, що несе позитивні начала, ні та, що є носієм негативного, — сама по собі ще не становить типового. Типовим є неминучість їх зіткнення і неминучість перемоги прогресивного начала, бо якби було навпаки, людство б не знало, що таке прогрес. Більше того — людина ніколи б не стала людиною, бо навіть у доісторичні часи були свої консерватори, які вважали, що сире мамонтове м'ясо краще й поживніше за підсмажене на вогні.

Спробуйте собі уявити, як би ми виглядали сьогодні, коли б консерватори кам'яного віку здобули перемогу!.. Сподіваюсь, що хвостами, кігтистими лапами й роззявленими пащами були б нині прикрашені не лише наші завзяті модниці...»

Вадим нервово закушує губу, похмуро зиркає на Аркадія, що, сидячи за письмовим столом, чекає його думки... Не те, зовсім не те він написав, на що сподівався Вадим. Але нічого не вдієш. Треба дочитати до кінця! Вадим перегортає сторінку, читає далі:

— «Коли ми вказуємо на позитивне як типове, то ми вказуємо лише на один полюс, вихоплюємо його з боротьби, з конфліктів і суперечностей. А позитивне, що стоїть поза боротьбою, вже не є ні позитивним, ні полюсом.

Кожен твір мистецтва мусить бути схожий на магніт, який втягує людські емоції в свою орбіту.

Та чи може магніт складатися лише з одного полюса? Такий магніт вже не буде магнітом — він стане звичайним шматком заліза, який нічого не здатний притягнути, бо без постійної взаємодії двох протилежних полюсів виникнення наснаги неможливе.

Або спробуймо зіткнути між собою позитивні полюси двох, трьох, десяти магнітів! Чи одержимо ми від цього зіткнення магнітне поле? І чи можливе взагалі зіткнення?.. Скільки б ми не докладали зусиль, а полюси ці обов'язково відштовхнуться й обернуться один до одного так, як їм належить.

Я кажу про це тому, що протягом тривалого часу дехто з нас кидається від одного полюса до другого. В доз'їздівський період такі люди всією своєю вагою повисали на позитивному полюсі, а зараз переметнулися до негативного. Незабаром вони переконаються, що така позиція не є кращою, і знов кинуться до плюсового...

Та не можна ж так жити в мистецтві, товариші! Або ми...»

Але Вадимові набридло читати. Він відклав зошит з тезами Аркадієвого виступу і, скорчивши кислу міну, сказав:

— Сховай і нікому не показуй. Аркадій спалахнув:

і— Ти ж хоч до кінця дочитай.

Вони сиділи в кімнаті Аркадія, яка була вже відремонтована і тепер нагадувала скоріше кабінет голови якоїсь промислової артілі, ніж житло скульптора. Простий письмовий стіл, диван, кілька стільців і голі стіни. Від того затишку, який сюди колись вносила Клара, не лишилося й сліду.

— Не хочу дочитувати,— сказав Вадим.— Кому потрібне це мудрування? Дурнів ніколи й нічим не переконаєш, а розумні це знають без тебе. Отже, й ті, й ті будуть лише позіхати під час твого виступу...

Аркадій стомлено провів долонею по обличчю, глянув на Вадима. Той сидів на дивані в сірому демісезонному пальті, з черевиків на підлогу стікала вода. Роздягнутись Вадим відмовився — надто багато в нього біганини. Він був заклопотаний, але такий же впевнений у собі, як і завжди. І це впливало: здавалося, Вадим знає те, чого не знає ніхто.

Та Аркадій спробував заперечити:

«— Це ж збори інтелігенції міста. Якщо кожен з нас почне виносити на трибуну свої дріб'язкові скарги... Треба говорити про головне!

— Дріб'язкові?.. А ти помітив, що серед наших сучасників багато людей, які духом своїм, можливостями таланту значно вищі від того, що вони встигли зробити протягом життя? «— Широкі ніздрі Вадима роздувалися від збудження, над приплюснутим носом збиралися складки, мовби він морщився від неприємного запаху.— Ти завдавав собі клопоту коли-небудь подумати про це? Ти не вважаєш, що оце, оце стало у нас типовим явищем?.. Вдумайся тільки: право мислити належить одиниці або ж одиницям, а решта — виконавці їх волі. Виконуючи чужі задуми і чужу волю, жоден талант неспроможний виявити велич свого духу. Яке ж мистецтво здатне розвиватися в таких умовах?.. А ти мудруєш казна про що. Саме про це треба казати сьогодні, про це! Кричати з усіх трибун, вуха просвердлити своїм криком тим, хто залишив за собою право думати й диктувати. Вони почувають, чим нині дихає інтелігенція. Почувають!..

Яка? — перепитав Аркадій. Він уже збагнув, куди хилить Вадим. Настрої фронди були йому добре відомі. Безпринципний нігілізм доморощених «геніїв» нагадував іржу на залізі: він намагався тільки руйнувати, нічого не створюючи.

Тепер все це пінилося, вихоплювалось на трибуни, лізло в пророки.

У Вадима, здавалось би, немає жодних причин приєднуватись до фронди. В тридцять років він уже був доцентом, незабаром мав захищати докторську. Перед ним відкривалися неосяжні можливості для виявлення своїх талантів. А що Вадим людина обдарована, Аркадій не мав сумніву.

Тому-то він вирішив переконати товариша, що той помиляється.

«— Досить! — затуливши долонями вуха, вигукнув Вадим.— Давай побалакаємо про інше. Які твої наміри щодо Клари?.. Це мене цікавить більше, ніж твої мудрування про типове. Аркадій зітхнув.

— Я ж тобі вже казав. Клара мене не любить.

— Мене дивує, як ти спокійно до цього ставишся. Аркадій знову сів за письмовий стіл, згорбився,

губа одвисла, і нижня щелепа подалася вперед. Дихав він тяжко, з перебоями, а довгаста голова з чорною гривою чимось нагадувала голову загнаного коня.

«За що вона його любила? — подумав Вадим.— Ганчірка, не чоловік».

А вголос поквапливо сказав:

— Ну гаразд. Іншим разом договоримо. Увечері зустрінемось на зборах.

Він кволо потиснув руку Аркадієві і хутко вийшов.

Аркадій докоряв собі, що не знайшов аргументів, які б допомогли переконати товариша. Адже ж ясно: піна є піна, час її існування не більший, ніж у мильної бульки, бо вони одного походження. Незабаром море духовного життя очиститься від цієї піни, здобуде ще більшу ясність — і тоді Вадимові буде соромно за свою малодушність...

Тим часом Вадим підходив до Клариного будинку. На тротуарах робітники тресту саночистки збирали рештки снігу, що дотлівав у темних, припорошених заводською сажею купах. Вадим був у доброму гуморі, він навіть пожартував у душі: «Одні й ті ж люди очищають вигрібні ями й допомагають народжуватись весні. Як близько уживається натуралістична проза з надхмарною поезією!»

Знов, як і колись, його увагу привернула мідна табличка на дверях — «Професор Д . П. Мединський». Постояв біля дверей, пробуючи уявити інше прізвище на цій табличці.

«Професор В. В. Голосарський...»

Він навіть тихо прошепотів ці ще такі незвичні й звабні слова. Нічого, звучить непогано! Але ж це буде, буде! І, може, незабаром. Смішно з докторським званням засиджуватись на посаді доцента. Професор Цебрик вже ледве ноги пересуває. Пора йому на пенсію. Бо скоро доведеться до кафедри прив'язувати, щоб не впав під час лекції.

Клара прийняла його на диво радісно.

— Як добре, що ти прийшов! Я помираю від самотності. Проходь у вітальню, я зараз.

Метнулася в сусідню кімнату і незабаром з'явилася перед Вадимом уже не в халаті, а в легкій хатній сукні. Волосся, як і завжди, світилося сонячними зблисками, але обличчя було сумне і якесь ніби зім'яте.

«Що це з нею?» — подумав Вадим.

Вона присунула легке крісло з гнутими підлокітниками майже до його колін і, невимушено усівшись поруч Вадима, запитала:

— Коли ж твій захист?

— Через тиждень. Прийдеш? Вчена рада вже ознайомилася з дисертацією. Потрібні були деякі додаткові розрахунки, але я їх закінчив. Таблиці, креслення — вже все готове.

— А я що-небудь второпаю? Вадим взяв її за лікоть.

— Навіщо тобі?.. Ти зрозумієш настрій членів ученої ради. Цього досить, щоб збагнути, яка велика робота мною пророблена. Хоч це й нескромно, але ми з тобою не вчора познайомилися, тому скажу: такі відкриття відбуваються раз на століття! Зрозумій, ми вступили в другу половину двадцятого віку, а про природу сонячних плям знали не більше, ніж первісні люди про появу блискавок. Дієслово «знати» я не випадково вжив у минулому часі. Бо тепер знаємо...

Та-ак,— спроквола, якось пригнічено погодилась Клара.— Це справді велика справа... Скажи, Вадиме, вам на кафедрі не потрібна друкарка? Але з умовою: щоб стіл її стояв у найбільшій кімнаті і щоб у тій кімнаті було багато людей.

Вадим, аж крісло відсунув від неї,-^ так він був приголомшений.

— Це ж для кого? Для тебе?

Клара мовчала. Потягнулась рукою до книжкової полиці. Розгорнула книжку і вголос прочитала: «Щасливим може бути тільки той, хто інших уміє робити щасливими...»

Ці слова чомусь її вразили. Відклала книгу, різко підвелась у кріслі:

*— І знов істина не для мене. Коли людина самотня, їй нікого робити щасливим. А ти вмієш?

— Що? — не зрозумів Вадим.

— Робити людей щасливими. Я не вмію. І Лариса не вміла. І навіть Турбай... А ти вмієш?

— Гм...— Вадим думав зараз зовсім не про це. Йому хотілося почати розмову, задля якої він прийшов, *але треба було знайти привід. Та ось він збагнув, що останні слова Клари можуть бути добрим приводом.

— Хоч і кажуть, що лише в самотності здобудеш мудрість, але це, мабуть, стосується лише схимників. Наш вік до самотності непристосований. Або, може, ми непристосовані — діти цього віку.— Він поклав руку їй на голову, погладив ніжно, по-братському. Заговорив тим тоном, в якому за півжартом ховаються серйозні наміри.— А чому б нам з тобою не вжити радикальних заходів, які спалюють самотність на вогні високих пристрастей?

Клара відкинула його руку з голови, як щось стороннє, випадкове, і весело, відчайдушно засміялася. На такі, несподівані переходи від смутку до веселості була здатна лише вона.

Ти і пристрасть?.. Померти можна.

Вадим ображено промовив:

— А хто це знає, хто? Гадаєш, у мене в грудях клацає арифмометр замість серця?.. Спробуй перевірити.

— І спробую! — зухвало вигукнула вона.— Я за це дорого не беру.

Мабуть, вони мали на увазі зовсім різні речі, бо Вадима ця ризикована репліка покоробила, а Клара сміялася безтурботно, мов дитина.

Опанувавши себе, Вадим обома руками потягнувся до неї, взяв за плечі і, змушуючи свій голос затремтіти від хвилювання, півшепотом запитав:

— Коли?..

Та Клару це ще більше розсмішило.

^- Хоч сьогодні, мій благородний лицарю, охоплений надлюдськими пристрастями. Хоч сьогодні! Яка різниця?

Його приголомшив глузливий тон Клари в ті напружені хвилини, коли вирішувалась їх доля. Хотілося, щоб вона була хоч трохи серйозніша. Хай би хоч вдала, що зважує, хвилюється. Не можна ж бути такою легковажною! Але він виховає це в ній потім. Важливо зараз одне: надійно закріпитися на вершині життєвої драбини, куди він з такими труднощами зійшов. Окинув поглядом вітальню і все, що в ній було.

— І ти вийдеш за мене заміж? — ще тихіше прошепотів він, намагаючись тримати її плечі так, щоб вона відчула тремтіння його пальців.

А вона не вирівалася. Тільки сміялась йому в обличчя.

— Якщо за старого професора вийшла, то чи логічно не вийти за молодого?.. Змінимо табличку на дверях, частину бібліотеки спровадимо букіністам, а шафи заповнимо класиками. І обов'язково в красивих обкладинках. Обов'язково!..

Казна-що! Та ні, вона ж глузує з нього, не інакше!.. Вона ж зараз повторила все, про що він думав, але боявся признатися навіть собі.

А може, й не глузує?.. Хто ж не знає Клари з її удаваним цинізмом, що іноді,— як це не дивно! — стає її окрасою. Може, й за Мединського так виходила? Хвалилася ж вона, що перед загсом пообіцяла вкоротити йому віку. І таки ж вкоротила!.. Але Голосар-ський — не Мединський! Ще побачимо, хто кому вкоротить.

Звісна річ, Вадим розраховував, що життєві блага прийдуть до нього разом з його особистими успіхами. Але хоч це й справа близького майбутнього, та все ж майбутнього. Поки що він живе в тісній кімнатці разом з матір'ю. А Клара така, що її не соромно показати навіть на дипломатичних прийомах, куди вже давно мріє потрапити Вадим. Його поки що не запрошують, але незабаром почнуть запрошувати. Це — перша ступінь до світової слави. Крім того, гонорари Мединського... Це теж не абищиця!

— Ти якось дивно про це говориш,— з м'яким докором у голосі сказав Вадим.— Я цілком серйозно, з найкращими намірами. Я завжди ставився до тебе так, що запропонувати тобі адюльтер замість подружнього

життя вважав за найтяжчу образу. Те, що в тебе було з Аркадієм, а в мене з Ларисою, мусить забутись назавжди.

Та Клара серйознішати й не збиралася. Обличчя її розчервонілося, зморшки розгладились, золотаве волосся розсипалося на плечах пухнастим віялом, а карі очі з темними крапинками у вінчиках навколо зіниць зблискували веселим лукавством.

— Коли ж і посміятися, як не перед весіллям?.. Чи ти хочеш по-діловому — шлюбний контракт та й баста? Гаразд, я й на це згодна. Нехай буде шлюбний контракт. Прошу, висувай свої вимоги...

— Кларо! — вигукнув він.— Досить блазнювати. Бо я розсерджусь і піду. Зрозумій: я тебе кохаю... Ще з інституту. І хіба не через тебе ми посварились тоді з Ларисою?

Згадка про Ларису одразу ж увірвала Кларині пустощі.

— А-а, кохаєш,— замогильним голосом проказала вона.— Та навіщо тобі мене умовляти? Я ж сказала, що згодна. Я готова з цієї ж хвилини вважати тебе своїм чоловіком. І вже як до чоловіка хочу звернутися з невеликим проханням. Ти куди зараз ідеш?..

її поведінка зовсім спантеличила Вадима.

— Обком сьогодні проводить збори інтелігенції, присвячені підсумкам з'їзду. Початок о сьомій.— Він глянув на годинник.— Зараз пів на четверту. Треба ще забігти до Гната Шипшини. Знаєш його?.. Автор роману «Чебрецеві ночі». Потім побалакати з аспіран-тами-філологами. Гадаю, десь об одинадцятій звільнюсь.

— Гаразд. Прохання в мене дріб'язкове. Тут я написала невеличкого листа. Занеси, будь ласка, до експедиції міськради. Тільки не забудь!..

Вона підійшла до невеликого журнального столика, взяла звідти якийсь папірець, вклала в конверт. Вадим помітив, що, повернувшись до нього спиною, Клара стирає носовою хустинкою клей на конверті.

— Розклеїться ж,— зауважив він.

— Заклею надійнішим,— діловито відповіла вона, опускаючи щіточку в пляшку з клеєм.— Я завжди так роблю. Цей, що на конвертах, зовсім не тримає.

В передпокої Вадим поцілував Клару в щоку.

— Приходити після зборів?..

— А це залежить від міри твоїх пристрастей,— знов засміялась вона.— Тільки листа занести не забудь.

Та Вадим забув.

На розі, біля скверу, мало не наштовхнувся на Шипшину. Це був огрядний чолов'яга років сорока, з рудуватими запорозькими вусами. Пішли разом, тихо балакаючи.

Колись у розмові з Вадимом Шипшина висловив думку, що соціалістичного реалізму не існує, що його вигадав Горький на чужині, далеко від рідної землі, і тому від цієї вигадки не пахне українським чорноземом. Мовляв, є просто реалізм, і цього, на думку Шипшини, цілком досить. Типові характери в типових обставинах, як сказав Енгельс. А решта залежить від таланту автора, від його уміння побачити характери й обставини.

Знаючи, що Шипшина вміє і любить виступати, Вадим був певен, що й на цей раз він скористається трибуною.

Але Гнат завагався:

— Розумієш, друже, я ще не додумав цю справу до кінця. А виступати з непродуманою промовою — це однаково, що пригощати людей вином, яке ще не вибродило. Скажімо, немає соціалістичного. Який же тоді?.. Просто реалізм? Але «просто реалізму» ніколи не існувало. Був критичний... Словом, заплутався я в цих мудруваннях, мов сова опівдні серед хмелю. От я й вирішив поки що,— краще за Горького не придумаєш. А там побачимо...

Ясно, що з Шипшини толку на зборах не буде. Залишалися аспіранти.

Там Вадимові пощастило більше.

Волька Солодченко, кирпатий, метушливий парубійко років двадцяти п'яти, бігав з кутка в куток невеликої кімнати, де жили аспіранти-філологи і, розмахуючи кулаками, декламував свій майбутній виступ.

В кімнаті накурено так, що карі Вольчині очі здаються синіми. І обличчя теж синє від диму, що плаває над столом. На газеті з матеріалами з'їзду, розісланій на підвіконні, велика купа недокурків та тютюнового попелу.

Він не Волька і не Воля — він просто Володимир, але хоче, щоб його називали Волею. Це має виказувати його волелюбну натуру.

Прихід доцента Голосарського його не дивує — з деякого часу вони запанібрата*

— Ну як? — самозакохано посміхаючись, питає Волька.

— Молодчина! — схвально кладе йому руку на плече Вадим.

— А ви написали свій виступ чи експромтом?

— Я не вмію виступати по писаному.

— Заваримо кашу! — метушиться Волька.— Від'їлися на народних хлібах. Забули, з чиїх рук владу одержали. Горшков теж виступить. І цей, як його... Чорнявий такий, в окулярах. З вашого факультету.

— Цукерман,— уточнює Вадим.

— Вони нас фрондою нарекли,— бігаючи по кімнаті від ліжка до ліжка, вигукує Солодченко.— А я нічого образливого в цьому не бачу. Ми — не фронда принців, ніякий Мазаріні подачками нас не підкупить, як було це

колись у Франції. Ми — нове покоління, ,яке хоче влаштувати своє життя на основі справжнього демократизму... Ці збори запам'ятаються декому. Ми зробимо їх зборами фронди!

Залишивши Солодченка виголошувати пророкування стінам порожньої кімнати, Вадим вийшов на вулицю.

Сонце котилося по дахах будинків, черкаючи своїм багряним ободом об димарі. Діти у сквері орудували іграшковими лопатками, прощаючись з останнім снігом. Пахло соком дерев, що завирував під корою, молодою травицею, яка подекуди щетинилась на проталинах скверу. Так, це вже справжня весна!..

На якого ж дідька треба оце Вадимові напередодні захисту докторської встрявати в небезпечну історію?

Звісна річ, він і гадки не має дертися на трибуну. Не такий він дурень, як оті молокососи аспіранти.

Але...

Нехай заварюють кашу! Звідси ця каламуть неминуче перехлюпне в університет, зчиниться політична гризня, почнуть валитися авторитети, а там уже слід маневрувати залежно від обставин. Якщо Цебрик підтримає фронду — одразу ж відмежуватися від неї, нещадно її розгромити, а разом з нею і Цебрика! А що Цебрик здатний підтримати цих жовторотих горланів, — така можливість не виключена. Людина він старої, ще дореволюційної закваски; не раз скаржився на бюрократизацію нашого життя. Крім того, від нього вже давно пахне націоналістичним душком... Він, безперечно, не утримається в межах критики, рекомендованої директивами. А як тільки переступить ці межі... Тут його і вхопить Вадим! Мимоволі доведеться старому йти на пенсію.

Вадим сподівався, що ця весна має стати переломною в його житті. Треба лише бути обережним і завбачливим...

9

Коли Волька вигукнув своє патетичне: «Не дивіться на мене таким нищівним поглядом, товаришу Лозовий»,— Пантелеймона Гавриловича не було в президії. Він стояв за кулісами, спокійно докурюючи цигарку. Не знайшовши очима того, кого він мусив «пронизати, мов тореадор», Солодченко розгубився, а в залі знявся регіт, почулися вигуки:

— Ну й пам'ять в цього пророка! Позаздрити можна. Такий сумбурний виступ, а все ж завчив.

— В поті чола трудився.

Сяк-так закінчивши виступ, Солодченко зійшов з трибуни. Справжня аудиторія виявилася вибагливішою за уявну — не удостоїла його оплесками. Лише невелика групка молодих людей, що сиділи в ложі бель-етажа,

підкоряючись волі диригента, який ховався за їхніми спинами, безплідно силкувалася організувати «овації». То були аспіранти університету Горшков і Цукерман, що прихопили з собою найбільш запеклих горланів. А диригентом, звичайно, був Вадим... Та їхні вигуки і безладні, відчайдушні оплески потонули в дружному шиканні аудиторії, що покотилося в їх бік. Ніби пара з гейзера вихопилась і, стрясаючи повітря грізним шипінням, вдарила їм в обличчя. Ложа «шалених» одразу ж змовкла.

А на сцені теж сталося щось дивне.

Лозовий підійшов до Вольки, що, так і не здобувши лаврів, намагався непомітно шугнути вниз, до партеру, І, взявши його за лікоть, повів до президії, де сиділи академіки, відомі актори, письменники, яких знало і любило все місто. Мікрофон, встановлений на столі президії, дозволив аудиторії почути їхній негучний діалог.

— Посидь отут. Після зборів побалакаємо,— лагідно, по-батьківському сказав Лозовий.

Волька наїжачився. Йому не терпілося якомога швидше зникнути з-під обстрілу сотень пар очей, що дивилися на нього з осудом і жалісним співчуттям, мовби він школяр, який нашкодив. А Лозовий добре розумів дію тих поглядів. Він навмисне хотів подержати Солодченка під їх пекучими, але цілющими променями.

— Мене ніхто до президії не обирав,— зиркаючи спідлоба на Лозового, нехотя проказав Солодченко.

Усміхнені очі Лозового уважно обмацували постать Вольки, який стояв поблизу рампи, підсвічений знизу, і колупав носком черевика підлогу сцени. Картатий галстук, штани дудочкою, куртка з американською застіжкою-блискавкою. Турист та й годі. І по життєвих дорогах намагається йти мов турист, ні до чого не приростаючи серцем. Навіть появу свою на світ він розглядає як нетривалу подорож із небуття в буття, де є сонце, під яким можна поніжитись, крадені поцілунки, ресторанні джази та ще хвилююча, п'янка можливість приголомшити сіру людську отару, що пливе кудись у невідоме, бенгальськими зблисками свого натренованого гострослів'я. Вони не обділені практичним розумом, оці юнаки, але обділені серцем. Для них важливіше, що скажуть про їхні ораторські здібності, ніж глибинна сутність явищ. І зараз він болісно переживає свою поразку не тому, що очі сотень людей вбачають в ньому людину з деформованою душею, а тому, що нікого не вразила майстерно зліплена цитата з різних розділів і абзаців Маратових «Кайданів рабства». Мов фокусник яскравою стрічкою, змахнув він нею перед очима глядачів, але вони чомусь лишилися байдужі. Чому?.. Може, знають, як робляться такі фокуси?

«І все ж вони, ці юнаки,— наші діти! — з гіркотою подумав Лозовий.— Наші діти,— значить, і гріх наш, від якого індульгенції не буде...»

— А ми можемо запитати дозволу у зборів,— прищулено посміхнувся Пантелеймон Гаврилович.— Хоч фронда й витлумачується словниками як легковажна, безпринципна опозиція, але вона все ж таки опозиція! Ми так давно відвикли від будь-яких опозицій, що це просто розкіш мати сьогодні в президії представника хоч би мікроскопічної опозиції. Не на кожних зборах трапляється така нагода.

В залі знявся веселий гомін, сміх, залунали оплески.

— Хай посиде!..

— Чого ж він за стіл ховається? Вище голову!..

А «опозиція» справді ладна була провалитися під сцену. Вуха в неї горіли, як дві перчини, очі бігали, металися, мов налякані мишенята. Волька мусив витримати неймовірну дозу опромінення глузливими поглядами, а його вже зараз починала трясти, мов лихоманка, ця,— можливо, найтяжча в світі! — променева хвороба.

Аркадій сидів у партері і теж сміявся. Та час від часу він занепокоєно зиркав у ложу бельетажа, де Вадим намагався ще кого-небудь із «шалених» виштовхати на трибуну. Аркадій звернув увагу, що зіркі очі Лозового спинилися на диригенті фронди. Масивне обличчя Пантелеймона Гавриловича одразу ж посуворішало, він скрушно, осудливо хитав головою. Невже Вадим не отямиться?.. Спершу «чиста» наука, потім — фронда... Казна-що!

В ложі точилася суперечка. «Шалені» вимагали, щоб негайно ж виступив сам Вадим.

— Хіба ти де бачив, як я подавав записку? — обернувшись до Цукермана, ображено запитав Голосар-ський.— Я попросив слова серед перших. Але Лозовий — хитра бестія. Він тепер випускатиме лише надійних.

Звідки було знати Цукерманові та Горшкову, що записка, передана Вадимом до президії, була такого змісту: «Товаришу Лозовий! Скільки ви маєте кімнат?.. Безкімнатний».

Після кількох нічим не примітних виступів на трибуну вийшов професор Цебрик. Це був високий, літній чоловік з ріденькою борідкою на худорлявому обличчі і низько опущеними сивими бровами. Очі так глибоко позападали в орбіти, що їх майже не видно. Від цього вигляд у Цебрика був якийсь відлюдкуватий.

Цебрик почав з критики доповіді Лозового. Його не влаштовувало в цій доповіді те, що Лозовий так мало сказав про національне питання на Україні. А на думку Цебрика, в цій справі були перекручення. Раніше ледве

не кожного, хто пропагував з університетської кафедри пошану до української мови, перестра-ховщики й демагоги намагалися звинуватити в національній обмеженості.

— Не для того народ наш віками відбирав її по зернятку, просівав крізь решето свого тяжкого життєвого досвіду, щоб сьогодні демагоги й байдужі обиватели розтринькали цей найбагатший витвір десятків поколінь. Мова — це кров людської думки. Здобута вона також кров'ю і зусиллями незліченних попередників наших. Вона є такою ж святинею, як і земля, по якій ми ходимо...

Вадим аж підскакував від радості. Нарешті!.. Тепер Цебрика вже ніщо не спинить. Доцент швидко написав записку, в якій просив слова. Він тепер виступить! О, це буде той виступ, який відчинить йому двері до запаморочливих вершин!..

Хотів був кинути записку вниз, щоб її передали до президії, як почув твердий голос Лозового:

— Вірно, Іване Гордійовичу!.. Були перекручення. Особливо це ясно зараз, коли партії став відомий ленінський заповіт. Там багато сказано з цього приводу. Будемо виправляти, Іване Гордійовичу.

Вадим люто стиснув записку в пітній долоні. Знов зірвалось!.. А здавалося, вже так надійно клюнуло!..

Цебрик передихнув, витер спітніле обличчя хустиною, сьорбнув із склянки води. Придивився до аудиторії — чи слухають?.. Підбадьорений увагою слухачів, продовжував.

Він нагадав слухачам, що, коли серед слуг партії і народу іноді трапляються погані слуги, господар рано чи пізно це помічає і виштовхує їх в шию. Потрібні приклади?.. О шановні, їх скільки завгодно на всіх суспільних щаблях — від самого низу аж до вершини! Звісна річ, для людських стосунків найтрудніше виводити якісь універсальні формули, бо людський характер не піддається трьом відомим математичним вимірам. Може трапитися й такий слуга, який заслуги свого господаря спробує повісити на власну ліврею. Але ця комедійна ситуація вже використана в класичній драматургії.

Може трапитись і такий, що, користуючись довірою господаря, почне його ошукувати. Помітивши це, господар його прожене. Та якщо любив слугу, безмежно йому вірив, то, проганяючи, сам нишком заплаче від образи, і, можливо, не день і не два у нього буде кепський настрій.

Завжди тяжко розчаровуватись у людині, яку ти любив, якій безмежно вірив. Але хто ж це мріє прожити свій вік так, щоб його серце жодного разу не струснулось від образи, жалю або шаленої радості? Тоді навіщо ж

природа дарувала людині серце? Як механізм для переганяння крові? Проте воно виконує таку саму функцію у всіх теплокровних...

Отже, хай Солодченко не пошкодує кількох безсонних ночей на боротьбу з самим собою. Такі ночі очищають душу від сумнівів і вагань. Це нічого, що він походить кілька днів з червоними від безсоння очима. Зате компас своєї віри і своїх надій очистить від іржі, і він покаже йому єдино вірний курс — на партію, на народ! Не на одиницю, куди той компас раніше був спрямований у декого з нас, а на мільйони трудових рук.

Цебрик гадає, що всі сумніви юнака походять від того, що з дня народження компас його віри був спрямований на одиницю. Тепер зрештою йому допомогли збагнути, що «единица — вздор, единица — ноль» — і стрілка компаса безладно завертілась, а хлопець втратив вірний курс.

І на закінчення, нервово смикаючи ріденьку борідку, він сказав:

— Я знаю це з власного досвіду, бо сам пройшов через безсонні ночі сумнівів і вагань. Я не боюсь у цьому зізнатися, бо правда завжди дорожча від найліпшої брехні. І буду безмежно радий, якщо визнанням своїм допоможу вам і друзям вашим очистити свій духовний компас від згубної іржі. Якщо ж ви цього не зробите, він заведе вас у таку трясовину, звідки шляху назад не буває...

Коли він сходив з трибуни,— високий, кістлявий, з тремтячими від старості колінами, але ясний і мудрий,— важкі двотонні люстри під розмальованою театральною стелею загойдалися і стиха задзвеніли сотнями кришталевих призм, бо зал двигтів від овацій.

Волька сховав свою вихрясту голову за вазоном з розкішними хризантемами, що стояв край столу. Цу-керман і Горшков передали записки до президії, відмовляючись від слова, а Вадим аж позеленів від безсилої люті.

Та хто зараз думав про них? Всі розуміли, що слова професора, адресовані Солодченкові, насправді були виявом великого духовного оновлення, і кожен в душі погоджувався з професором. Бо хто в цей час не знав безсонних ночей, про які з такою щирістю сказав Цебрик? Хіба тільки ті їх не знали, кому все дається без болів і внутрішньої боротьби, бо вони звикли жити на інтелектуальному утриманні, не завдаючи собі клопоту навіть розжувати духовний харч, а постійно вимагають його для себе в готовому вигляді,— розжованим і процідженим крізь стерильну марлю.

Коли скінчилися збори, Лозовий попрямував до ложі, де сидів Вадим.

Побачивши поруч себе огрядну постать Пантелеймона Гавриловича, Вадим підхопився, виструнчився.

— Сидіть, сидіть,— лагідно сказав Лозовий.— Я зачекаю в машині, поки ви одягнетесь. Ви, здається, астроном?.. Мені треба з вами порадитись.

Одягнувшись, Вадим підходив до машини секретаря обкому ні живий ні мертвий... Невже Волька виказав Лозовому всіх учасників фронди? Та Вадим весь час стежив за Волькою,— той протягом зборів навіть не глянув у бік Лозового. Йому було не до цього. А як тільки збори скінчилися,— вибіг зі сцени, мов ошпарений.

— Прошу, — відчинив перед Вадимом дверці Пантелеймон Гаврилович.

Деякий час їхали мовчки. Довга, незграбна машина мчала їх по вечірньому асфальту, що віддзеркалював світло великих матових куль, гордовито піднятих над вулицею на високих, мережаних по залізу стовпах.

Ось виїхали вже на околицю міста. Лозовий, що сидів поруч шофера, обернувшись до Вадима, спитав:

— Ви були в цім районі?..

Вадим побачив його в профіль і був здивований не-пропорціональністю рис його обличчя. Перенісся глибоко западало, великий лоб нависав над очима, мов крута скеля над сіруватими озерцями, губи видавалися вперед. Коли Пантелеймон Гаврилович стояв на трибуні, все це якось губилося, ставало непомітним. Помітною була лише його лагідна посмішка, розумні очі та великий кулак, яким він ритмічно змахував перед грудьми, ніби вбиваючи слова в невеличкий нікельований мікрофон. Вбивав він їх надійно, відбираючи найпотрібніші, а словесний мотлох рішучим помахом руки відкидав геть. Саме тому й складалося враження невимушеності, цілковитої природності й щирості кожної його фрази.

Вадим заздрив його вмінню переконувати людей, як завжди заздрив усьому талановитому. Проте йому було невтямки, що це вміння виростає лише з душевної ясності, власної переконаності, високої партійної пристрасті. Ці якості Вадим лишав поза увагою, бо йому здавалося, що вони існують лише в посередніх романах, де партійний працівник вже завдяки своїй професії наділяється всіма можливими й неможливими чеснотами. А взагалі, на думку Вадима, серед них мало порядних людей, бо обладання владою не може не псувати...

— Якось проїжджав,— боязко відповів Вадим на запитання Лозового. Його переслідувала думка: «Куди він мене везе, навіщо?»

— Бачите, скільки кранів? То все майбутні будинки. І ваш там — для викладачів університету. Давно в партії?

— З позаминулого року.

Машина спинилася на високому схилі, забудованому котеджами. Звідси добре видно все місто.

Вогні, вогні... Велична симфонія, написана вогнями на нотних паралелях вулиць. І симфонія та звучала так урочисто, що зоряне небо над

нею помітно блідло. Тільки найбільші зорі можна помітити в жовтій загравi, що підводилась над містом, мов гігантська вогненна парасоль. Було щось нерукотворне в невимушеному, гармонійному розсипі вогнів, у їх тремтливому миготінні.

На якусь мить в серце Вадима закралася гордість за все людське. Невже оця безмежна стихія вогню, металу, граніту є витвором людських рук? Скільки поколінь мусило згоріти в своїй, на перший погляд, безладній метушні й штовханині, в дрібних і великих сутичках, щоб виросла з землі оця велична кам'яна квітка, ставши окрасою планети?... І чим вона є, як не пам'ятником вічному людському горінню, невмирущим пристрастям, що кидають нас то в радість, то в печаль, що іноді засліплюють очі, заважаючи побачити, для якої високої мети покликана людина?.. І хто ти, що ти є, якщо взяти тебе окремо, без тих, кого й не видно зараз у затінку від власного творіння? «Еди-ница — вздор, единица — ноль. Один, даже если очень важний...» Компас віри... Де він, той компас? Чи був він коли-небудь у Вадима? І чому його не було?..

А Лозовий стояв поруч і посміхався хитруватою посмішкою. Невже він розуміє, що діється в душі Вадима?

— Красиво? — запитав Пантелеймон Гаврилович.

— Дуже,— приглушено відповів Вадим.

— Так, дуже... І одразу ж знімає втому. Море мене так не заспокоює, як оце видовище.— Він глибоко втягнув у груди повітря.— Весна! І не тільки в природі. В багатьох душах теж крига скресла. — Зиркнувши на Вадима, спокійно додав: — Ну, ходімо. Ви любите чай із самовара? Не з електричного, а зі справжнього, який чоботом роздмухують.

Вадим сковзнув по його обличчю недовірливим поглядом. А Лозовий підхопив його під руку, намагаючись втягнути у хвіртку, за якою стояв котедж, що мало чим різнився від інших.

— Ходімте, ходімте... Якщо не любите чаю, знайдеться щось гарячіше.

— Ні, Пантелеймоне Гавриловичу. Пробачте. Я сьогодні одружився. Розумієте, сьогодні...

Лозовий випустив його руку.

— О, це причина поважна!.. Вітаю. Від щирого серця. То, може, хоч на хвилину зайдете?

Вадим ніяково переминався, все ще не розуміючи потаємних намірів Лозового.

— Спасибі... Але не можу.

— Ну що ж,— посміхнувся Лозовий.— Гостя на аркані в дім не приводять.— Заклав руки в кишені пальта, знов задивився на величну панораму міста.— Знаєте, що я найбільше шаную в людині?.. Цікавість!

Людина, позбавлена цікавості,— це, на мій погляд, щось неприродне. Від першого кокосового горіха, який заради цікавості розколупала мавпа і виявила там молоко, до космосу, який намагається розколупати людина,— все це прояви тієї ж самої цікавості, яка допоможе людині завоювати всесвіт. Тому я глибоко шаную в людях навіть найдрібніші ознаки цієї якості.—: Пантелеймон Гаврилович дістав із кишені складеного вчетверо папірця, підвів Вадима до ліхтаря, що тихо погойдувався на стовпі.— Це ж ви писали?..

Якби існувало пекло і якби Вадим міг зараз туди провалитися, він би ніскільки не пошкодував. Але яким чином Лозовий міг дізнатися, ким із сотень людей, що сиділи в залі, написана ця записка?..

— То чого ж?.. Заходьте. Я вам покажу і кімнати, і тещу, й жінку. Навіть онуків покажу. В мене їх аж двоє. Рано дочка дідусем зробила.

А Вадим думав про одне: загрожує йому чимось ця бесіда чи ні? Які наміри у Лозового? Чи відома йому роль Вадима у формуванні фронди? Якщо відома, то, очевидно, будуть вжиті якісь заходи. Може, партійне стягнення. Може, навіть, постанова обкому... Провал! Цілковитий провал!

Та ще більше його налякало запитання:

— Скажіть, це ви порадили Цукерманові та Горшкову відмовитись від слова чи виступ Цебрика так на них вплинув?.. Як бачите, я теж не позбавлений цікавості.

— Я,— кволо й непевно проказав Вадим.

— Розумно... Вас, мабуть, цікавить, звідки все це мені відомо? — Він заразливо, молодо зареготав.— Поганий ви конспіратор, товаришу Голосарський! Я керував підпільним райкомом на окупованій території. Можу дещо корисне порадити. В таких випадках ніколи не вибирайте ложу. Ви ж всю свою групу ніби в золоту раму вставили. А картина в золотій рамі, якщо сама по собі й неприваблива, одразу ж впадає в око. Вся ваша нервозна діяльність була помітна, мов на долоні.

З півдня, від лугів і заплав, вітер приносив терпкі, настояні на вербовому кореневищі й вимерлих торфя-них травах, пахощі весняної повені. Але весна тепер Вадимові мало що обіцяла...

— Що ж до кількості кімнат, то їх у мене чотири... Дві кімнати на мансарді займаємо ми з дружиною, а дві нижні — дочка з чоловіком і дітьми. Ось незабаром зять побудується, тоді в мене стане вільніше. Зарплату одержую приблизно таку, як і ви, шановний доценте, до професорської мені ще далеко. А спеціальність у нас майже однакова. Ви в небі шукаєте зорі, а я їх намагаюсь відшукати в душах людських...— Голос його звучав з м'яким докором, обличчя, освітлене жовтуватими відблисками заграви, здавалося сумним і стомленим.— Що вас іще цікавить?.. Прошу, запитуйте.

Ну тоді я вам дещо скажу на прощання. Ви — молодий комуніст. Послухайте мене, старого. Киньте гратися в опозицію. Партії ви не заподієте шкоди. Піщинка нездатна проломити стіну фортеці. Зате сама, відлетівши геть, буде підхоплена палючим вітром і загубиться серед пустелі. Шукай тоді її!.. А з організованих людським розумом піщинок он яке чудо виростає!

Він широким жестом обвів панораму міста.

А Вадим подумав: невже в цьому сенс людської появи на світ! Лягти піщинкою в цеглину, з якої неспокійна думка людства творить спільний пам'ятник— для мене, для Лозового, для тих, хто ще не встиг народитись. І коли ляжеш в цеглину,— ти вже безсмертний, як безсмертне творіння рук людських... Може, для рядових людей цього й досить. Але для мене... Хіба не було на світі Едісона і Яблочкова, які інакше розпорядилися власним життям? Вони не лягли піщинками в будову. Вони над кам'яним мурашником, який живе своїми мурашиними турботами й пристрастями, котрі перед життям всесвіту не варті й шеляга, запалили свої вічні душі і в цьому вогні здобули собі безсмертя!.. Не піщинками лягли в цеглину — океанами вогню розлилися їх душі над світом, і коли б не вони, то смертні мурашки, піщинки прогресу, ще й досі штовхалися б у безпросвітному мороці... Значить,— що б там не казали! — серед звичайних, смертних людей живуть надлюди. Жили, живуть, житимуть! І звичайні мірки для них не годяться... То чому ж не бути такою надлюдиною мені, Вадимові Голосарському? Хіба не я пояснив те, чого не міг пояснити ніхто,— причини й закономірності виникнення сонячних плям?.. А він посмів назвати мене піщинкою!»

Проте вголос Вадим на пораду Лозового скромно відповів:

— Спасибі, Пантелеймоне Гавриловичу! Заплутався... Ваш виступ зняв полуду з моїх очей.

З-за хвіртки, від будинку, долинув мелодійний жіночий голос:

— Пантюшо!.. Пантюшо!.. Самовар прохолоне. Аж дивно, що ця людина була комусь просто Пан-

тюшею.

— Он бач,— весело, з ніжністю в голосі сказав Лозовий.— Вже мозолі моїм солдатським підбором на долонях набила. Ну коли не хочете чаю, тоді на все добре. Бажаю вам щасливого шлюбного життя і успішного захисту дисертації. Шкода, що не зможу приїхати на засідання вченої ради. Тема у вас надзвичайно цікава.

Наказавши шоферові відвезти Вадима, Лозовий зник у хвіртці.

Знає, все знає!.. Вони ж перешіптувалися з Цебриком.

Останні слова Лозового цілком заспокоїли Вадима. Значить, поки що зійшло з рук!.. Ну й гаразд. Далі буде видно. Цебрика все одно треба якось усунути. Він своєю худющою, довжелезною постаттю загородив Вадимові дорогу, мов шлагбаум...

Вийшов з машини біля гастронома, купив дві пляшки вина й швидко збіг по сходах Клариного будинку.

Яка вона буде вночі? О, він уміє викресати іскру навіть із криги! Він примусить її облишити глузливий, легковажний тон. Не словами примусить — слова її вже не хвилюють. Вона їх, мабуть, наслухалася за своє життя. Вадим знає, що саме здатне її схвилювати. Іскра, здобута із криги!..

Вже піднявши руку, щоб натиснути на кнопку дзвоника, Вадим згадав, що не виконав її доручення. Намацав у кишені конверт, помітив, що він розклеївся. Ну звичайно... Казав же їй...

А цікаво, що вона тут пише?

Дістав невеликого папірця, швидко пробіг очима. І раптом аж в очах потемніло від гніву і жорстокої образи!

Ось навіщо вона так старанно стирала хусточкою клей, а потім, либонь, помазала краї конверта якоюсь іншою рідиною — не клеєм! Це було зроблено для того, щоб конверт розклеївся у нього в кишені, щоб викликати у Вадима спокусу прочитати листа перед тим, як здавати в експедицію... Знала вона, що Вадим обов'язково прочитає!

Так ось чому вона реготала йому в обличчя! Клара просто знущалася з нього, коли казала, що дорого не візьме за випробування його пристрастей, а він, дурень, побачив у цьому жіночу нескромність і навіть почервонів за неї в ту хвилину... Як добре почався і як ганебно закінчився цей березневий день!..

В конверті лежала Кларина заява до міськради, в якій вона просила залишити їй одну кімнату, а чотири розподілити серед тих, хто не має житла.

Ось тобі й випробування пристрастей!.. Значить, іще цілий рік чекати, поки побудують новий університетський будинок.

Ні, він не дозволить їй цього зробити! Він ще спробує її умовити. Але не сьогодні,— після захисту... Спеціально запросить її на захист: хай послухає та затямить собі, хто такий Вадим Голосарський!

Він відчував, як люто тіпаються жили під колінами. Ще раз глянув на мідну табличку з іменем мертвого професора і стиха вилаявся:

— Дурепа!..

Якась жінка, що підіймалась по сходах, зупинилася й окинула його чи то ворожим, чи то співчутливим поглядом, приймаючи, мабуть, за божевільного. Швидко збіг униз, вискочив із під'їзду, наблизився до скверу. Лютуючи, розбив обидві пляшки з вином об залізні бильця.

Дрібними, метушливими кроками попростував додому, де ждала його мати,— єдина людина в цілому світі, яку він любив, яку не зараховував до мурашиного племені. Бо вона була матір'ю генія!

10

Лариса прокинулась рано, але Марії вдома вже не було.

Не вперше протягом свого вимушеного перебування під солом'яними стріхами вона дивується, як рано починається трудовий день у селі.

Лариса так і не знає, що робить Марія в колгоспі.

Каже, що ходить сортувати насіння. Але ж як його сортують? Може, так само, як вона колись сортувала насіння квітів?..

Як досі жила Лариса?

Прокидалась о дев'ятій ранку, вмивалася, варила каву. Після кави прибирала в домі, з годинку розминалася перед дзеркалом. О дванадцятій виходила в гастроном, щоб купити щось на обід. Приготування обіду займало годину. Після обіду — відпочинок. І лише о третій починався день.

Ходила по магазинах, оглядала вітрини.'Щиро раділа, коли у вітринах з'являлося щось оригінальне, з живою вигадкою. Купувала якісь дрібниці і потім забувала про їх існування. Відвідувала кіно з Кларою, бо ні Мединський, ні Турбай чемними кавалерами не були. Оце й усе, що встигала вона зробити за день.

Виявляється, існують люди, у яких день починається о шостій ранку або навіть раніше. Те, що Лариса вважала для себе роботою,— приготування сніданків та обідів,— вони вважають відпочинком, роблять це на диво швидко й легко. А робота...

І все, що ховалося за словом «робота», для Лариси було цілковитою загадкою. Лише по тому, як люди ставилися до цього слова, як часто вони вживали його, вона почала розуміти, що це щось велике,— таке, що здатне заполонити все людське єство. Навіть про кохання вони так багато не говорять, як про роботу...

Отже, для них робота — це, власне, і є життя. Значить, вони живуть повніше, значить, їх життя треба міряти якимись зовсім іншими вимірами, ніж життя Лариси.

Прояснилась для неї ще одна загадка. Найголовніша.

Коли там, за переїздом, Турбай зник з очей, у Лариси сталося нервове потрясіння,— і вона, вже непритомна, впала грудьми на сучкуватий пень. Соколів-ський їздовий знайшов її і, закутавши в кожух, відвів до себе додому.

Старий їздовий та його літня дружина доглядали її, мов рідну дочку, і скільки житиме Лариса на світі, не забуде цієї теплої, безкорисливої

турботи. В перші дні сама не могла писати — написав Кларі хазяїн, та, видно, неточно вказав адресу.

В Лариси було досить часу, щоб обміркувати все докладно. Багато її роздумів було присвячено Марії. Яка вона — добра, сердечна чи норовлива, люта? Стара вже чи, може, ще не втратила жіночої вроди й привабливості?.. І головне — чи здатна скрасити чимось старість Івана? А що Турбай тепер потягнеться до сім'ї, Лариса не мала сумніву.

То пусте, що минуло так багато часу. У Івана наближалася старість, а старість породжує в людині дві нездоланні пристрасті: любов до землі,— кревну, синівську любов, пов'язану з бажанням власними руками виростити якомога більше плодів, — і прагнення відшукати собі надійне пристановище, теплі серця і руки, які потурбуються про тебе і в дні недуги, і в смертну годину. Та ще коли біля твоєї постелі забринить дитячий голосок, твій голос в онукові,— що ж ти маєш собі ще вимагати у хвилину прощання з білим світом?

І все це для Івана було тут, у Пальмірі! Куди ж йому ще тягнутися своїм стомленим серцем?

Проте Лариса боялася за нього, хоч сама знала, що не має на це жодного права. Боялася за старість його, за спокій і тепло, без яких старість стає справжньою карою. Чи Марія та людина, яка йому потрібна на старість?..

Вона вважала так: «Я винна перед ним найбільшою провиною, на яку тільки здатна жінка, але й він винен в тім, що ця провина сталася. Все тепло своє, навіть життя, я готова була йому віддати, а він нічого не брав. Я любила і люблю тільки його. То чи маю я право лишатись байдужою до його долі? Та й що тут роздумувати про права?.. Не можу та й годі!»

І вона вирішила будь-що заглянути в той світ, куди тепер потрапив Турбай. І якщо виявиться, що світ той йому навіки став чужим, що він не тільки не дасть притулку його серцю, а зацькує щоденними докорами і сварками,— негайно ж вихопити Івана з того незнайомого світу якою завгодно ціною. Ціною власних принижень і сліз, хитрощів і лукавства, каяття, благань і упрохувань. Тим більше, що їй і не довелось би насилувати себе на благання і каяття — все це й зараз само проситься з її душі, тільки ні перед ким висловити.

До Пальміри довіз її в санях хазяїн. Вдягнена вона була в бабусину грубошерсту хустину, в старий кожушок, а взута в неоковирні, зате надійні чоботи. Гадала, що все це поверне старому біля залізниці. Та коли довідалась у будочниці, скільки сліз і хвилювань зазнала Клара, вона розплакалась. Так і довелось їй в одязі, якого вона зроду не носила, з'явитись у Пальмірі. І, може, це на краще: ніхто на неї не звертав уваги.

Коли вона зрештою відшукала Ларивонову хату й зайшла у двір, Марія, що саме вигрібала із хлівця, прийняла її за старчиху.

Спершу метнулася в хату, помила руки, відрізала кусень хліба й вийшла на ґанок. Та коли побачила під хусткою молоде, вродливе, не по-сільському біле обличчя, хутко сховала кусень той під полою, а сама засоромилась і чомусь подумала, що образила цю незвичайну перехожу.

Лариса попросила напитися. Пила довго, маленькими ковтками, не зводячи голубих очей із Марії.

Зрештою Марії набридло чекати, поки вона нап'ється. Та й поросяті холодно — двері хлівця лишились відчинені.

— Заходьте в хату,— сказала вона.— Погрійтеся. Там і нап'єтесь. А я тим часом упораюсь.

Було це десь по обіді. Сівши біля печі, Лариса оглядала хату з ревнивою упередженістю, але нічого не змогла відшукати такого, що б свідчило про недбалість чи неохайність господині. Навпаки, тут так чисто й затишно, що це було несподіванкою: надто неприваблівою здавалася хата знадвору.

Увійшла Марія, причепурилась. Помітивши, як захожа приросла до печі, запитала:

— Чи ви, бува, не з-під арешту?.. Тепер що не свято, то й амністія.

Захожа посміхнулася скорботно, загадково:

— Вгадали...

Марії сподобалось її обличчя, м'який тембр голосу, ясний, хоч і дещо насторожений, погляд. А коли Лариса зняла хустину, вона й зовсім стала схожа на молоду, вродливу сільську вчительку. Ніякова посмішка, яка не сходила з її вуст, робила обличчя ще привабливішим.

— Та за що ж це вас? — сплеснула руками

Марія.— Така молода й тендітна. Мов ясочка. А проте... Чого з людьми не буває. Якщо не хочете, то й не кажіть. Роздягайтесь та шкарбани скидайте. Ось я вам черевики подам.

Хвиля сорому залила Ларисине обличчя. Це ж вона, нещадно обікрадена, знещасливлена нею Марія, не знаючи, хто гріється теплом її хати, так лагідно, по-сестринському дарує їй свою турботу й ласку. Ні, ні!.. Ані хвилини більше не затримуватись у цій хаті. Не та це хата, де вона має право приймати дари людської сердечності.

Схопилася з ослона, запнулась хустиною.

— Спасибі вам. Я вже погрілася... Піду.

— Та куди ж вам? — сполошилась Марія, не бажаючи її відпускати.

Лариса знала, що існує якась Пилипівка.

— В Пилипівку.

— Пішки?.. Ой, ні, не пущу. Чи близький світ?

— Та, може, під'їду.

Але Марія й слухати не хотіла.

— Завтра наш Калина поїде, то й підвезе. Підійшла, стягнула з неї хустку, кожушок, повісила в закутку на жердині.

— А тепер сідайте до столу. Пообідаємо. Смачно готувала Марія, але страва та була Ларисі

гіркішою від полину. Час від часу злодійкувато зиркала на Марію і знову ховала очі. Та господиня розцінювала це як сором'язність, душевну незіпсованість і зробила з цього висновок, що жінка, мабуть, потрапила до в'язниці з чиєїсь підступної, лихої волі, а відтак була з нею ще уважніша й лагідніша. Намагалася її розважити, і старання ці не пропали марно. Згодом Лариса якось зуміла відсторонити думку про свою провину перед Марією, дивилася на неї сміливіше, могла вже думати про неї як про жінку і людину.

І чим більше придивлялась до неї Лариса, тим більше жаліла себе, а не Марію. О ні, Марія не з тих жінок, які викликають жалість! Все ще вродлива міцною народною вродою, певна своєї сили й цілковитої незалежності, розумна, сердечна й начитана,— а це легко було зрозуміти з їхньої розмови, — Марія була не тільки достойною суперницею, але, як здавалось Ларисі, багато в чому перевершувала її.

ззз

Марія нездатна плющем приростати до скелі, як того бажала Лариса, думаючи про Турбая. Вона з тих жінок, які поруч скелі стоять скелею і, може, приймають на свої гордовиті, по-жіночому ніжні й звабливі плечі більший тягар, ніж його несе чоловік. Ла-рисина молодість що здавалась їй тепер єдиною якістю, якою вона трохи вигравала проти Марії, не могла протистояти духовній і фізичній силі цієї неабиякої жіночої натури.

І те, чого Лариса не могла зрозуміти раніше, — як це вдалось Марії самій, без Турбаєвої допомоги, виростити сина,— тепер було зрозуміле без будь-яких пояснень.

Не розуміла вона лише одного: чому так пізно прийшло каяття до Івана?.. Могло статись: помутився розум, закохався в нерозумне, нічим не примітне дівчатко. Та чому ж вагання і каяття прийшли до нього лише на восьмий рік? Адже ж він їздив до неї, бачив не набагато старшою, ніж зараз Лариса. Що ж його тримало біля Лариси?

І в серці забриніла надія: любов... Любов, яка не зважає на помірковані веління розуму. Просто любов!

А Марія, помітивши її смуток, розповідала про себе, про Анатолія, яким відверто пишалась, але жодним словом не згадувала про Турбая.

Вже й вечоріло. Марія вмовляла Ларису лягти спочити, але та навідріз відмовилась.

— Я отут, біля печі, кожушок простелю.

Хотілося якомога менше приймати від неї гостинних турбот. Та й ліжко Маріїне її чимось лякало... І раптом вона збагнула: ненавидить вона цю жінку! Коли б слабкою була, старою, калікою,— може, й пожаліла б. А таку, — сильну, вродливу, розумну,— ненавидить!..

Захотілося чимось дошкулити їй. Сказати щось таке, щоб серце її скам'яніло.

І вона з удаваним співчуттям запитала:

— А чоловік на фронті загинув?..

Сама ж з насолодою спостерігала, як пересмикнулось Маріїне обличчя, як сльози напливли на чорні очі, як брови її затіпались. Де й поділася Маріїна лагідність!

■— Був чоловік,— сказала Марія.— Та гадина в своє кубло затягнула...

Люто схопилась Лариса, відштовхнула стілець, ринула грудьми на Марію.

— Хто?.. Я — гадина... Ненавиджу тебе!.. Ненавиджу!.. Всю доброту, всі чесноти твої — все ненавиджу. І якщо треба буде знов його в тебе забрати — заберу!..

Марія відсахнулась від неї, наче від прокаженої. Сльози висохли на очах одразу ж. Чорним вогнем спалахнули ті очі. Так ось кого вона прихистила, кому ноги гріла, ослінчик під них підставляла, щоб зручніш їй сиділось біля теплої печі! Ось кому виливала свою душу, розказувала про своє життя, про сина коханого — єдину відраду й надію! Жінка ця,— ні, змія потайна! — сиділа смирненько, мов кицька, тихою, сором'язною прикидалась, а в душі сміялася з її горя. З горя, заподіяного власними руками!..

Мозоляста Маріїна п'ятірня потягнулася до випещеного Ларисиного волосся.

— Так ось ти яка!..

І коли вже пальці її торкнулись шовковистого пасма на Ларисиній голові, раптом почулося пронизливе, як звук від удару залізного прутика об зігнуту, вібруючу пилу:

— А-а-а-й-й!..

І покотився той звук за вікна, за двері,— аж на вулицю.

Прибігла Параска, але Марія її не бачила. Бачила перед собою тільки перекошене обличчя Лариси, її сині очі, що лізли з орбіт, її білу руку, яка конвульсивно, з нещадною силою, стискала горло...

Стоїть серед хати, хитається і душить себе власними руками!..

І п'ятірня, яка тягнулася до волосся, вхопила ту божевільну руку, відірвала від горлянки.

Підбігла Параска, втягнула її в спальню, покропила водою.

Вирячені очі поволі ховалися в орбітах і зрештою заплющились.

— Бракувало халепи... Мало себе не задавила. Чи не з Козинців утекла? — бідкалась Параска.

В Козинцях була психіатрична лікарня.

— І шкода, що не задавилась. Однією падлюкою було б на світі менше. Це ж та, Іванова, — все ще не втамувавши гніву, сказала Марія.

Тим часом голубі очі розплющились і, здавалося, до самого дна були налиті сльозами. Ворухнулися безкровні губи.

— Маріє Панасівно,— тихо мовила Лариса.— Навіщо ви мене поклали сюди... на своє ліжко?

— Лежи вже, коли лежиш,— буркнула Марія.

Та ось Лариса, занурившись обличчям у подушку, зайшлась таким тяжким плачем, що й стіни мусили б пройнятися співчуттям,— не тільки серця жіночі.

Коли вщухли ридання, Лариса піймала Маріїну руку.

— Я себе ненавиджу, Маріє Панасівно. І ненависть до самої себе перекинула на вас. А те, що сталося... Вибачте, якщо зможете...

Чим більше Марія прислухалася до слів Лариси, тим більше дивувалася їй. Марія вірила, що обіцянка знов зробити Івана своїм — не пуста загроза. Звісно,— зробить, якщо захоче. Чого ж їй для цього не вистачає? Молода, вродлива і, здається, не дурна. А любить же, любить Івана! По всьому видно. Аж розум у неї мутиться. І так себе мучить, так насилує...

Дивна людина. Може, й справді совість заговорила?

І хоч лежала в її ліжку та, кого вона проклинала вдень і вночі, але ненависті вже не було — горе зштовхнулося з горем, як хвиля з хвилею. Сплеск, бризки, вирування... І погляньте тепер на ті хвилі: вони погасили одна одну.

Коли прийшов Турбай, вони вже могли цілком вільно розмовляти між собою.

А він дивився на них — і очам своїм не вірив...

У жінок був не такий настрій, щоб втішатися його розгубленістю. Вони мовчки перезиралися поміж собою.

Нарешті Марія сказала:

— Роздягайся...— І невідомо навіщо додала:—Агроном з МТС казав, що насіння не відповідає стандартові. Погрожував актом...

Сама зрозуміла недоречність своїх слів, підхопилася із хисткого стільця і швидко пішла в спальню. Звідти долинув приглушений плач. Та незабаром

все стихло...

Турбай і Лариса дивилися у вічі одне одному, боячись вимовити хоча б слово. Про що б ти зараз не почав балакати — все буде недоречне, бо там, за картатою ситцевою завіскою, що служить водночас і дверима, карається скривджена ними Марія. -Як ніколи раніше, відчули вони свою провину перед нею, і Ларисі стало соромно за оці свої відвідини...

Мовчання було нестерпним. Здавалося, стеля опускається все нижче та нижче. Ось-ось ляже їм на голови всією своєю вагою. І темрява в кутках ніби клубо-читься, міняє обриси, виступають із неї невиразні тіні... А може, то їхнє минуле підкрадається до них, щоб знов стати і сучасним, і майбутнім?.. Так чому ж із темряви, а не з отих сонячних галявин, де воно починалося?.. Чому воно тепер не може бути таким світлим, безхмарним, як було колись?..

Нарешті Турбай підвівся, надів папаху. Досить! Ніякої розмови зараз не буде та й не може бути. Ні про що він не довідається, нічого не з'ясує. Навіщо ж карати одне одного?.. Трохи посидів, помовчав та й пішов до своєї хати, де його ждала ще одна тяжка, безсонна ніч...

Коли ж він зник, жінки знову почали триматися насторожено, але ж Марія все-таки не відпустила Ларису — умовила лягти спати.

— Хто б ти не була, а гріха на душу не візьму. Не пущу проти ночі...

«Яка висока, світла душа! — думала про неї Лариса.— Я мушу, мушу стати такою. Заради себе самої, заради дитини, що скоро заб'ється під серцем. Я так само її роститиму,— власним хлібом, власним трудом. Може, цим я хоч трохи спокутую свою провину перед Марією. Я скажу їй колись, що в неї навчилась. А вона, може, буде щаслива... з Іваном».

Ось чому сьогодні вранці Лариса так багато роздумувала про роботу.

Незабаром прибігла Марія, дістала із шафи пальто й святкові чоботи. Хустку свою на плечі Лариси вона накинула ще увечері.

— Одягайся. Іван скоро зайде. Хоче тебе до полу-станка провести.

Коли ж Лариса почала відмовлятись, це ж дорогі речі,— Марія суворо сказала:

— Те, що колись ти у мене забрала, стократ було дорожче. А про ганчірки й балакати не варто. Кожух і чоботи сама в Соколівку передам. А то ж як йому йти з отакою старчихою?.. Бозна-чим воно у вас закруглиться-Може, ще й перемелеться... Вам вирішувати,— не мені.

Лариса глянула на неї схвильованим, вдячним поглядом, але Марія відвернулась.

— Дякувати не смій. Не треба твоїх подяк... І не думай, будь ласка, що я палаю бажанням ще на десять років подарувати тобі Івана... Хочеш боротися — борись. Мені твої жертви не потрібні. І він мені не потрібний,

якщо прийде через жертви й самозречення. Тільки тоді прийму, коли й згадки в нього про тебе не лишиться.

Важко дихає степ, мов жива велетенська істота, якій довго не давали дихнути свіжим вітром, глянути в безодню синього неба.

Сонце поволі стягує з землі холодну зимову одежу. Воно ще не милується наслідками своєї роботи, воно трудиться, і тому обличчя його бліде від тяжкої втоми. Але вже з'являються на обличчі ознаки вдоволення й захоплення роботою своєю. Це вже не холодне зимове сонце, не сонне й розморене, що десь, укутавшись сірими хмарами, ніби ведмідь у зимовому барлозі, байдужно ссе свою променисту лапу. Це вже сонце-трудівник, яке прокинулось від сплячки й розпочало свою звичну роботу.

Робота, робота...

Лариса помічає, що вона сьогодні на всі лади повторює це слово. Робота — це життя, і хто цього не розуміє, той не живе.'

Парує земля крізь сіру снігову одежу. Вона теж трудиться, допомагаючи сонцю. І, мабуть, це дуже тяжкий труд — родити! Спробуєш сама — тоді взнаєш...

Маріїні чоботи завеликі на Ларису. Коли вона витягала їх із снігової каші, здавалось, вони відриваються від ніг, і ось-ось Лариса ступить у холодну рідоту босою ногою. Пальто теж трохи завелике, бо плечі в Марії ширші, груди повніші, а руки налиті нежіночою силою. І вся вона не по-жіночому сильна. Може»

саме тому й пішов від неї Турбай? Хтось мовив: люблю в чоловікові силу, в жінці — слабість...

Марія сказала: хочеш боротися — борись. А чи хоче вона боротися? Ця боротьба для неї тепер не може бути легкою. Надто велика провина тяжить над нею. Вступити в таку боротьбу — це теж ознака сили, а не слабості.

Та не труднощі цієї боротьби лякають Ларису, а її мета.

Чого ти приходила в село? Про кого -турбувалася, коли під чужою стріхою думала про Івана? Про нього чи то про себе? Ти ж намагалась переконати сефе, що турбуєшся про його старість. Значить, ти брехала собі?..

Ну ясно ж, брехала! Тебе лякає перспектива самотності, лякає труд, без якого ти не зможеш виростити свою дитину. Перед тобою постало питання у всій своїй наготі: або труд, або ж — Турбай.

Згадалося необережне Кларине визначення рослини з поетичною латинською назвою «гедера», про яку вона бездумно й недбало кинула: «Паразит».

Але ж ти любиш Турбая, любиш!

Та все одно. Гедера теж, певно, любить могутнього евкаліпта, а соки з нього висмоктувати не відмовляється. Сама зацвітає і плодоносить, а він поволі гине. Невже й ти хочеш наслідувати її? Ти, Ларисо, зі своєю майбутньою квіткою — дитиною, якою незабаром зацвітеш... Невже?

А Марія не така. Вона — гілка того самого дерева і тримає на собі його власний плід. І все ж вона сказала: тільки тоді прийму, коли в нього й згадки про тебе не лишиться...

Ти ж хочеш стати такою, як вона. То стань же такою! Сьогодні,—з того самого ранку, коли ти.зрозуміла, що таке життя.

Робота!..

Та хіба ти не змогла б знайти собі якусь роботу, живучи з Турбаєм? Наприклад, заснувати в Пальмірі бібліотеку.

А Марія ж як? І як Іван? І як твоя гордість?

Скільки б він не жив на світі, пам'ять про Марію не викине зі своєї душі. Вона — його гілка з його плодом, а ти — тільки гедера»*

Отже...

Отже, потрібна боротьба, потрібна сила, і ти мусиш стати сильною. Сильною, як Марія, щоб, відірвавшись від надійного дерева, навчитись здобувати життєві соки власними зусиллями.

Турбай іде поруч. Тримаючи Ларису за лікоть, намагається вибирати місця на узбіччі дороги, де менше снігової каші.

Дивиться тільки вниз, собі й Ларисі під ноги, мовби те, як і куди ступити, поглинає всю його увагу.

Як з ним заговорити? Адже ж останні слова, сказані нею Іванові, були такі: «Знаю, що ніякі виправдання мене не врятують...»

А його останні слова до неї прозвучали тепліше: «Закутай груди. Можливо, ще матір'ю будеш...»

Ці фрази зштовхувалися між собою, йшли за нею, мов два поводирі, що розтягують незрячого, розривають його, бо кожен хоче йти іншою дорогою. І як їй боляче було жити поміж тих поводирів!

Але вони були останні й мусили йти з нею. В Ма-ріїній хаті вона не перемовилася з Іваном жодним словом.

Проминули піщані кар'єри, залиті весняною водою, монтерів, що дятлами висіли на стовпах, ремонтуючи телефонну лінію, а Турбай все ще мовчав.

Ну скажи, скажи останнє слово! І хай те слово буде світлим, весняним, бо хіба ж ти не знаєш, яка тяжка дорога чекає Ларису? Дай їй в ту дорогу не похмурого, насупленого поводиря, а іскристого життєлюба, бо ніхто, крім тебе, не зможе його дати...

А він помамрав рукою в кишені й дістав звідти якогось брудного заяложеного папірця, що наскрізь пропах самосадом.

— Ось... Візьми, прочитай. Це я тобі писав.

Надія зажевріла в душі Лариси. Вона не жде, щоб останнє слово було одягнене в рожеву одежу, прикрашене бантиками, надушене дорогими духами. Хай пахне самосадом і мазутом, потом і чорноземом. Якщо воно світле й гаряче, то тільки так і мусить пахнути,— життям!..

Розгорнула порошок-записку, пробігла очима. З якого гіркого зілля виготовив він для неї той порошок!..

Ключі, будинок, майно... Невже ж на світі слів інших немає?

Тож хай же буде так,— інші слова скаже вона.

Піднялась на горбик край дороги. Скинула на плечі Маріїну хустину, червоно-золоте волосся, розпушене вітром, обсипало її голову, мов сонце піймало ту голову і снувало навколо неї променисту пряжу.

І Турбай наяву побачив те, що привидилось йому в похмурому лісі, коли він шукав її в снігах,— сині Ларисині очі і постать її, вписану в небокрай.

Але ті очі не кликали його за собою, не хотіли приспати душу, а ворушили її голубими променями, що раптом стали гострі й нещадні.

Турбай стояв нижче і, може, насправдГ був нижчий за неї в ці хвилини, бо Лариса здобула зараз ту силу, яка підносить, окрилює людину.

— Стій, Іване! — спокійно, твердо сказала вона. І він виконав її волю, ніби це була команда. Ноги його до половини халяв провалилися у весняну воду, а він стояв непорушно, скований її владним поглядом.

Все, що казала далі Лариса, Турбай слухав, мов зачарований. Ніби не Лариса це казала, а земля, на якій вона стоїть. То були не слова — то була пісня, яку заспівало йому на прощання щедре й горде жіноче серце. Вона говорила простою, звичайною мовою, але він перекладав кожне її слово на мову почуттів. Пізніше він уже не міг пригадати — так вона казала чи так він її чув. Але в серці лишилося щось чисте, цільне й високе.

— Не будемо марнувати останні хвилини на докори, на розмови про ключі та майно. — Зім'яла в кулаці записку, кинула йому під ноги, і вона закрутилася на весняній воді, мов паперовий дитячий кораблик.— Людина може бути або вищою за бога, бо він теж витвір її уяви, або... такою, як ти в отій записці. Все життя ти був для мене вищим за бога. Таким ти й лишишся в пам'яті моїй...

А Лариса теж не знала — так вона говорила чи так думала?

— Не було нічого, Іване,— ні моєї зради, ні сумнівів моїх і твоїх, ні крижаної стіни поміж нами. Бо все те — лише пил, здійнятий духом нашим, що боровся, борсався, намагаючись вирватись у великий світ.

І ось він вирвався — твій і мій!.. Поглянь, яка широчінь навколо. І якщо ми знайшли себе для нового життя ціною нашої розлуки, то й це для такої знахідки ще невелика жертва.

Залиш мене. Вертайся в село. Там твій світ, твоя земля і... щастя твоє. А я піду. Не дивися вслід мені,— не треба! Не проводжай мене поглядом. Подаруй слово на прощання. Таке, щоб я могла триматися за нього, коли спіткнусь на дорозі. Таке, щоб сокирою зблиснуло в моїй руці, коли хащі виростуть на шляху; щоб в одежу вогняну мене зодягнуло, коли треба буде ріки перейти; і хай ріки піняться, киплять, розступаються передо мною; щоб наметом звелось під осінніми зливами, коли я, стомлена, опущусь на коліна і, діставши з-під сорочки налиті молоком груди, віддам їх маленьким дитячим губам; щоб виросло шипами на підошвах черевиків, надійним канатом забриніло у моїх руках, коли я дертимусь на гранітні вершини, а внизу лютуватимуть гірські водоспади і клекотітимуть орли...

Подаруй мені таке слово, щоб і вогнищем стало моїм, і стелею, і душею близькою, бо я тепер житиму так, як тисячі вдів живуть.

Кидаючи Марію, ти не залишив їй такого слова. А ті, хто з війни не прийшов, залишали його дружинам своїм. Тож зрозумій, наскільки їй було важче! Та вона сильніша за мене, вона виростила тобі сина, вдихнула в нього велику — твою і свою! — душу, вивела його на широкі шляхи.

, Ні того будинку, де ми жили, ні ключів від нього, ні полірованих меблів, ні дорогих килимів — нічого цього мені не треба, нічого я не хочу і не візьму. Не мені все це належить, не моїми руками надбане. Є в тебе сім'я, вертайся до неї весь, з усім тим, що по праву належить їй. Бо не я тебе чекала з війни, не я вмирала від голоду й холоду, щоб заново народжуватись з кожним твоїм фронтовим листом. Всі борги поверни сім'ї, будь щедрим і щирим, яким я тебе знала, любила і любитиму до останнього подиху. А мені...

Мені залиш тільки одне слово!..

Ні, Турбай певен: Лариса це казала інакше. Може, простіше, а може, й складніше. Та вона була такою в ці хвилини, що промовляла до нього не стільки словами* скільки очима, і сонцем, і вітром, і синім обрієм, який тремтів удалині за нею, мов туга струна.

Все, що є гордого й прекрасного в жінках, все, що зуміли виплеснути віки,—в гуркоті, в громі! — як море камінь об камінь, грануючи людські натури,— все це тепер зібралося в Ларисі.

І стояв Турбай перед нею, перед її душею, мов мандрівник, що вперше побачив сяйво полярне, — зачарований, приголомшений і окрилений широтою, багатством барв, їх осяйними переливами і тією надхмарною височінню, де розлилася вся ця неосяжна краса.

Як мандрівник той, ступив він уперед, щоб наблизитись до краси цієї, але вона відступала все далі й далі, і доторкнутись до неї було неможливо.

Він міг лише наблизитись до слідів, що залишались на мокрому снігу від її,— ні, від Маріїних! — чобіт. Вона, помітивши, що він дивиться на ті сліди, сказала:

— Великі чоботи в Марії. І сліди від них великі лишаються. Це добре, що в них я вийшла в дорогу.

Він же не мав сил роздумувати над цими словами,— підіймався все вище та вище до неї, а вона була недосяжна.

Якої ще треба любові? Чого ж ти не бачив її, не помічав?

Тілом і серцем своїм потягнувся у березневий степовий простір:

— Я люблю тебе!.. «

А вона знов відступила й тихо, ледь чутно мовила:

— Спасибі, Іване. Більше нічого й не треба. Тепер я маю все...

І ні сліз в очах її, ні смутку — лише віра в себе і спокій.

— Прощай. Обернулась і пішла...

Тільки сліди на снігу від неї лишилися. На холодному снігу, на гарячому серці.

І хотілося йому оточити той горбик з її слідами бетоном, залізом, гранітом, щоб жодна нога не посміла туди наблизитись.

Та сонце краще знало, що треба Турбаєві!

Поки він стояв, боячись глянути в далечінь, де у весняних випарах землі, у синюватому мерехтінні березневого степу танула, як скорботний звук порваної струни, навіки губилася в земних просторах самотня постать Лариси, сонце розтопило решткн снігу на горбку, де вона стояла,— і попливли її сліди разом з весняною водою, щоб загубитись у вічному кругообігу: з неба — на землю, з землі — на небо.

Але чиї ж вони були — Ларисині сліди від Марії-них чобіт?..

У віконце до Марії постукав тричі.

Не здивувалася, слова не промовила,— впустила. Зняв папаху й венгерку, повісив за піччю на жердині.

— Я прийшов, Маріє. Приймай, коли твоя ласка.

— Гаразд,— сказала вона, подаючи йому стілець.— Сідай, чоботи стягну. Наскрізь промокли. Застудишся.

Стягнула чоботи, поставила на припічку, а сама дістала з мисника пляшку з горілкою, налила повну склянку.

— Випий. Та йди он туди, в спальню. Відпочинь трохи. Лиця на тобі немає...

Довго лежав на її постелі, а вона поралась біля печі.

Підняла його з ліжка, повела до столу. їли з однієї миски, зустрічалися дерев'яними ложками, і Турбай відчував, як тремтить у Марії рука.

Коли ж почало темніти, вона запалила лампу і з нею в руках підійшла до чобіт. Помацала їх, потім помацала онучі, що висіли поруч. Помітивши, що вони шкарубкі від поту, зняла їх з печі, віднесла в сіни. Звідти повернулася зі старою гімнастьоркою в руках. На петлицях гімнастьорки виразно помітні зеленаві сліди від прямокутників капітана. Над лівою кишенею— такий же зеленавий слід від ордена Червоного Прапора. ...Гори. Сніги. Сині бездонні урвища. Над урвищем, попід самими вершинами гранітних стін, вузенька,— два лікті завширшки,— гірська стежка, вирубана в граніті.

Обережно ступають коні. Так обережно, мов цир-качі-канатохідці. Попереду на вороному коні — Турбай, за ним на гнідому — Марія з маленьким, дворічним Толиком на руках, а вже за нею розтягнувся прикордонний ескадрон.

Довго так треба йти. Може, добу, може, дві. Ескадрон переводять на іншу заставу. Лише іноді трапллються на цій надхмарній дорозі широкі кам'яні уступи, де можна зробити привал. А потім знов ні в сідлі ворухнутись, ні дотягнутись до баклаги з водою, бо кожен необережний рух може знервувати коня — і тоді... Десь глибоко-глибоко, під сизими хмарами, клекочуть гірські потоки.

Минуло вже три привали. І тричі Турбай упрохував Марію, щоб вона віддала йому сина. І тричі вона відповідала йому те ж саме:

— Ні!.. Я сама.

Це ще тоді на його петлицях було по одному червоному прямокутникові. Це ще тоді...

А Марія рвонула гімнастьорку, розпанахала її надвоє, вирізала ножицями широкі рівні смуги.

Він хотів спинити її руку.

— Маріє!..

Вона лагідно відсторонила його.

— Не заважай.

Подала йому чоботи і нові онучі.

— Тепер взувайся та йди додому.

Він дивився на неї безтямно, божевільними очима.

— Йди, Іване. Ти ще не прийшов. Ти весь там, біля неї.

11

Щось десь робиться. Дихає міхами, заливається дрібним передзвоном молотків, гупає важким молотом Ларивонова кузня. Олекса полагодив трієр,

натягнув нове полотно на гірку — жінки сортують насіння. Марко Цибуля продовжує будувати силосні траншеї. Лантух поїхав в область, щоб дізнатися, чи є вже рішення про позику.

А Турбай вийде з хати, поблукає серед людей, мов серед тих обледенілих дерев, де він шукав Ларису, та й знову повертає до хати.

Постіль не стелить, не роздягається, навіть папахи не знімає — падає на ліжко і лежить цілими днями.

А ночами ходить по хаті. До самого ранку чути за вікнами його важкі кроки.

Люди бояться до нього підступитись, обходять його, бо очі в нього незрячі, обличчя ще більше витягнулось, щоки позападали, рубець на щоці тепер іншим не буває — ніби назавжди посинів, темна кров у ньому запеклася.

Прийшла Ганна, та він і не ворухнувся, очима не повів.

Посиділа біля ліжка, помовчала. Вона тепер не лише парторг колгоспу, але й голова сільради. Так на виборах, що відбулись учора, народ вирішив. Бо її попередник був не набагато кращий за Вишиваного.

Поклала руку йому на лоба, нахмурилась — горить увесь. Та про ліки і лікарів йому й не нагадуй.

— Ну що ж, Іване,— жити чи помирати будемо?.. Мовчить. Стелю очима обмацує.

Та ось Ганна вхопила його за обидві руки, стягнула з постелі.

— Ану, вставай, підспідничнику баб'ячий!.. Ну, кому сказала? Розніжився в маєтку своєму, як благородіє. Шкіру з тебе здерли, чи що? Бач, вразливий який! Наче й солдатом ніколи не був.— Потім голосом справдешнього командира скомандувала: — Вста-а-ть!..

Він підвів на неї очі і вперше за ці дні посміхнувся. Посмішка та була якась боязка й непевна, але то вже була посмішка.

Пішли в контору. Калина, який очікував їх в кабінеті Турбая, глянув на полковника такими жалісними очима, що Іван Юхимович, помітивши той погляд, розгнівався:

— Чого ти на мене так дивишся?.. Так дивляться тільки на людей, що захворіли на рак.

Ганна зареготала:

— Криза минула. Давай, Гордію, подумаємо, як його ще розсердити.

Та думати довго не довелось.

У супроводі міліціонера ввійшов Лантух і поклав перед Турбаєм товстого, мов відгодований підсвинок, портфеля.

— Одержав! — урочисто вигукнув він.— Двадцять тисяч. А оце сопровожденіє,— він кивнув на міліціонера,— у товариша Бабенка

випросив. І вам вони привіт передавали.

Хитрувато озираючи присутніх, він посміхався ховрашиною посмішкою.

— Двадцять? — розчаровано запитав Турбай.

— Та ні. Двадцять привіз. Щоб одразу ж мулярів найняти. Ухвала облвиконкому на всі п'ятсот.

Турбай помітно повеселішав.

— Будуватись! — вигукнув він, підводячись за столом.— Завтра ж починаємо.

Дістав із шухляди проекти ферм, майстерні й електростанції, розклав на столі, запрошуючи Ганну й Калину уважно їх розглянути.

Та чим більше запалювався Турбай, чим яскравіше зблискували його очі, тим нижче опускались голови Ганни й Калини.

Він пояснював їм, скільки доведеться підвід землі завезти, щоб перегородити греблею Сухий Ташлик, скільки треба цегли й цементу, щоб збудувати водозлив і приміщення електростанції, тицяв пальцем у коричневий аркуш проекту, а вони слухали мляво, безрадісно зітхаючи.

Що ж це мало означати? Вони, комуністи, серце і мозок «Степової Пальміри», відмовляються його підтримати?

Ба, він же й забув! Садиба ж Ганнина буде залита водою, город і садок пропадуть. Так ось воно що!.. А він же вважав Ганну надійною підпорою в цій святій справі.

Сказав лагідно, щоб не образити:

— Садибу, Ганню, наріжемо тобі одразу ж за околицею. Там земля краща, ніж у тебе. На твоїй мочаку багато.

Але Ганна чомусь образилась. Запнулась хусткою, застебнулася. Навіть не глянувши на Турбая, звернулась до. Калини:

— Ходімо, Гордію. Тут без нас справляться. Підвелася, збираючись іти.

Турбай спалахнув:

— Не гадав, що ти, товаришу парторг і голова сільради, особисті інтереси постаівиш вище за громадські.

Ганна зіперлася руками на стіл, гнівно зблиснула очима.

— А я не гадала, що ти, крім всього іншого, ще й...— В неї мало не вихопилось «дурень».— Та хто ж для такого діла садибу пожаліє?.. Не в тім біда, що на столі їда, а біда в тім, що сам п'ю, сам їм. Навіщо мені співбесідник, коли й самому з собою побалакати цікаво.

Турбай почав розуміти, що саме образило Ганну* Обминув її, не порадився.

— І тут самолюбство. Кого воно тільки не згризає?.. Я думав, спасибі скажете.

Ганна аж кулаки стиснула від гніву.

— Кому ж спасибі казати — тобі чи державі?..

— Звісно, державі. Ну, може, Пантелеймонові Гавриловичу. За те, що так швидко вирішилось, без бюрократичної тяганини. Він особисто...

— Особисто! — перебила Ганна.— А ти йому пояснив, що сам особисто ні з ким у селі про це не радився?.. Він же не бог, щоб усе наперед передбачити. Легко сказати — п'ятсот тисяч позики!.. Та для такого діла треба було загальні збори скликати, з народом поговорити.

Лантух сидів за дверима кабінету, в конторі правління, клацаючи рахівницею лише про людське око. Двері кабінету були відхилені, він прислухався до розмови, яка гостро його цікавила.

Як тільки Турбай пояснив, куди й навіщо Лантух має поїхати, в нього аж серце завмерло від радості. Ну й ну!.. Тут ти й зірвався, вельмишановний полковнику!

Позика ж є позикою, її треба сплачувати! А люди протягом багатьох років так зневірилися в успіхах «Степової Пальміри», що цей великий борг їх одразу ж приголомшить.

Прошиб ти, Іване Юхимовичу! Ще й як прошиб!..

Повертаючись з області-, Сидір Карпович всім, кого зустрічав у селі, хвалився:

— Гадаєте, чого це я з особистою охороною, як той міністр, шествую? Ось вони, грошики!.. На пів-мільйона розбагатіли.

— Та звідки ж вони? — дивувалися люди.

— А це наш батенько, Іван Юхимович, дай бог їм здоров'я, добились позики. Цілих півмільйона! Як одна копієчка. Будуватись будемо. Воно, правда, щороку треба по півтораста тисяч сплачувати, може, й поясок доведеться тугіше затягнути, але без жертв ніяк не можна. Жертва — то діло святе.

— Куди ж іще тугіше? Вже й так дірок на поясах не вистачає. Щодня нові пробиваємо. А сільмаг десятою дорогою обходиш, щоб очі не муляв.

Дід Кирило вилаявся:

— Та що він собі думає, ковінька його матері?.. Це ж не машину сіна в Горбатюка позичити.

А Сашко Семидесятий, поглядаючи на свої драні черевики, тільки головою похитав:

— Доведеться на цукроварню тікати. Бо на ту зиму босі й голі зостанемся. Турбай свої тисячі одержує, то йому за вухом не свербить. Почне тоді доводити, що Земля має форму чемодана.

І молодь теж завирувала.

— На цегельню або на залізницю подамся,— сказав Грицько.

Отож, прислухаючись тепер до суперечки, що точилася в кабінеті Турбая, Сидір Карпович думав: «Це тобі не в армії, товаришу полковник! Там просто: направо, наліво, кроком руш... А тут так не рушиш. Та ще, як бог дасть, бурячки не вродять — погорів ти з усіма своїми потрохами. Тоді не Гопкала, так Бабенка пришлють».

Чув він розмови в районі, що треба, мовляв, районні кадри посилати на зміцнення колгоспів. А з Бабенком Сидір Карпович житиме душа в душу.

Ось і Калина насмілився голос подати:

— Не гаразд вийшло, Іване Юхимовичу. Треба було зробити так, щоб народ сам вирішив позику попросити. Щоб це не вашою волею було, а народною. Кому ж не хочеться розкидати оте сміття? — Він показав рукою у вікно, на корівники.— Та є два шляхи: взяти позику і докласти зусиль, щоб зробити це протягом року, або поступово нарощувати сили. Цього року — одне, наступного—друге. Я особисто за перший шлях... А що, як довгоносик буряки знищить? Чим тоді з державою розплачуватись будемо?..

— Турбай маєток продасть,— вставила Ганна.

— І продам,— все ще гарячився Іван Юхимович.— Він мені тепер — мов більмо в оці.

Ганна поклала руку йому на плече.

— Знаю, Іване,- що для народної справи життя не пошкодуєш. Але ти й правління, й парторганізацію, й сільраду нашу поставив у таке скрутне становище, що я тепер не дам ради, як краще з народом розмовляти. Я згодна з Калиною: перший шлях надійніший. Одразу ж зростуть надої. А з'явиться озеро — розведем гусей, качок. Кролів треба придбати. Обов'язково скороспілок, щоб на четвертий місяць забивати можна. Розмножуються вони цілий рік, дають п'ять-шість окролів. Це моя давня мрія. Словом, перший шлях — це й є те велике, що одразу ж змінить все життя паль-мірівців!.. Але ти не врахував, що бувають стихійні лиха. Засуха, довгоносик. Як правило, лихо поодинці не ходить...

— Без риску...— почав був Турбай, та Ганна не дала йому договорити.

— Який для тебе риск?.. На риск піти мусить народ! І піти свідомо, добровільно, в ім'я свого майбутнього.

— Ганно,— тихо сказав Турбай.— Так у мене завжди. Хочу зробити щось добре, але необережно повернусь... На фронті було простіше! Я аж до сьогодні не був певен, що ми одержимо позику. І я боявся казати людям про це, щоб потім не викликати тяжкого розчарування. А зовсім не тому, що порад людських слухати не хочу. Не такий же я дурень, щоб не розуміти: в комунізм не довбнею треба зганяти, а правдивим словом вести.

Це пояснення вплинуло на Ганну,— вона лагідніше глянула на Турбая.

— І все ж ти помилився, Іване. Якщо сказав це Лозовий — ти мусив був повірити. Він слів на вітер не кидає. Це тобі не Кузь і не Бабенко.

— Бачу, що дав маху,— дивлячись Ганні у вічі, мовив Турбай.—А що ж тепер діяти?

— Боротись, — твердо відповіла Ганна.— Переконувати людей. Але кажу наперед: боротьба буде нелегка!..

Мов холодні вужі, повзуть чутки. Вдень — від хати до хати, вночі — від подушки до подушки. Сковують мозок, породжують сумніви, підточують віру. Спробуй тепер поспіти за ними, спробуй приборкати!..

Доповзли вони й до райкому. Турбая викликав Дмитро Іванович. В кабінеті сиділи Бабенко й Горбатюк.

Коли Іван Юхимович, увійшовши, привітався, Прокіп упустив на підлогу якийсь папірець і тепер намагався вдати, що дуже зайнятий його розшуками.

— Сідайте,— сухо промовив Кузь.

Турбай зняв папаху, сів. Він знав, що розмова не обіцяє нічого приємного. Як і завжди в такому передчутті, Іван Юхимович хмурився, кидав на присутніх недоброзичливі погляди.

— Я доповів Пантелеймонові Гавриловичу, як ви його підвели. Він був здивований і обурений. Доручив нам зайнятися цією справою.

Голос Кузя звучав відчужено. Ось-ось назве Турбая не товаришем, а громадянином, як в суді.

Та це не так непокоїло Івана Юхимовича, як осуд Лозового. Турбай довго не міг забути величезної карти, що вся була поцяткована його помітками.

Так, цю людину Іван Юхимович полюбив. І ось тепер маєш...

— Скажіть зрештою, ви серйозно збираєтесь займатися справами чи вирішили заради розваги поморочити нам голови? В такому разі ви трохи поспішили — треба було починати свої жарти першого квітня. В цей день вони не справляють такого гнітючого враження.

Бабенко зареготав, а Горбатюк стримано, з достоїнством посміхнувся.

— Я вийшов з парубоцького віку,— відповів Турбай.— Такі жарти вже не для мене.

Відповідь ця викликала загальний регіт. А Турбай сидів, не розуміючи, чого вони сміються. Його розгубленість ще більше їх насмішила. Горбатюк аж за живіт хапався.

— У вас лишилася в крові така доза молодості, що можна позаздрити, — намагаючись подавити регіт, блискав білими зубами Кузь.— Де ж тут взяти часу для такої нудної справи, як керівництво колгоспом?..

І знову регіт.

Турбай ждав серйозної розмови, суперечки, але не приниження та образ. Невже його викликали сюди лише для того, щоб поглумитися?

Надів папаху, підвівся.

— На все добре... Я, вибачайте, не бурсак. І пішов до виходу.

Регіт одразу ж вщух. Кузь побагровів, Горбатюк, який краще знав Івана Юхимовича, був переконаний, що розмова зірвалася, тому примирливо заговорив:

— Іване, тобі ж компліменти кажуть, а ти ображаєшся. Ми всі тут встигли вже позабувати, як та любов пахне. А ти... просто Отелло! Та годі тобі, годі. Для серйозної ж розмови викликали. Жартів не розумієш.

Турбай, що вже тримався за ручку дверей, обернувся.

— Серйозну розмову так не починають.

— Прошу вас, сядьте,— лагідніше сказав Кузь. Іван Юхимович повернувся на своє місце.

— Скажу серйозно про своє враження від вашої нетривалої діяльності і від вас як особи. Ми — комуністи, нам дозволяється бути одне з одним безсторонніми і, коли треба, навіть різкими.

— Але обов'язково людьми,— вставив Турбай.— І обов'язково мати в грудях серце, а не жмут паперу.

Кузь нервово підняв руку.

— Слухайте!.. Ви випадково потрапляєте в село і, не зайшовши в райком, не порадившись з нами, беретесь керувати колгоспом. Гаразд!.. Ми затвердили вашу кандидатуру на бюро. Через голову райкому звертаєтесь в обком, одержуєте півмільйонну позику. При цьому в обкомі невідомо, що ви вирішуєте це питання самочинно, проти волі колгоспників. Так, так, проти волі!.. Гляньте, що у вас діється. Люди розбігаються, моральний стан пригнічений, ніхто й слухати не хоче про позику. А ви тим часом, забувши про існування колгоспу, на очах всього села розігруєте свої непристойні любовні трагедії. То помічають, як ви ходите до однієї жінки, то раптом з'являється друга. Скандали, крики, зойки, які чути аж на вулиці. Потім вас бачать з другою в ролі справдешнього кавалера. Ви ведете її під руку через усе село. І вже ніхто не певен, чи не приїде третя. Замикаєтесь у хаті, нікого до себе не підпускаєте. А посівна ось-ось нагряне. Та вам і до цього байдуже!.. І все це робить комуніст з тридцяти-двохлітнім партійним стажем. А коли його намагаються покритикувати в райкомі, він прикидається ображеним і безневинним. То невже ж ви гадаєте, що райком мусить потурати вам у всіх оцих безчинствах?..

Турбай дивився на Кузя вражений і приголомшений.

Як же це так?.. Все правда! Кузь не сказав жодного слова, яке б не відповідало дійсності. Навіть про оті зойки. Все було правдою!.. Але правдою без серця. Якщо все це записати в протокол — Турбай заслуговує партійного стягнення.

Правда без серця доходила й до Лозового. Коли Турбай вдихнув у неї власну душу, Лозовий помітив, що вона не така вже й ганебна. А тепер знов йому подали правду з вийнятим серцем.

Негайно ж поїхати до Лозового!

Знов перед очима постала карта — півтори Бельгії. Сорок тисяч квадратних кілометрів, чотири мільйони чоловік. А ти — одиниця, яку «роздирають трагедії». Ні! Май, друже, елементарний такт.

Та й зрештою, хіба ж ти не винен! Хіба не помилився ти, коли, не порадившись з колгоспниками, взяв позику? І правильно тебе продраїли з пісочком комуністи. Ганна говорила навіть різкіше, ніж Кузь.

Так, різкіше... Але в її словах було серце!

Підвівся Бабенко, поклав руку на стіл. Рука — мов шмат дубової кори... Турбай мимоволі глянув на неї й відвів погляд.

Бабенко поважно кахикнув, обсмикнув піджак, набрав статечного вигляду. Він заговорив таким тоном, ніби перед ним стояв мікрофон і промова його транслювалася принаймні в межах Пилипівського району:

— Товариші! Великий Ленін сказав: моральність служить для того, щоб людському суспільству піднятися вище.

Турбай зітхнув:

— Товаришу Бабенко, я слухав цю промову. Я був делегатом Третього з'їзду комсомолу...

<— От бач!.. Він слухав... А які результати? —Пальці Бабенка заворушилися на столі.— Хіба з такою мораллю, як у Турбая, можна піднятися вище? Подумайте: законний син виріс — і Турбай жодної копійки на нього не дав... Потім оці короткі перебіжки від однієї до другої... Сварки, скандали, про які говорить усе село. Як це назвати?.. Товариш Ленін...

Турбай відчув — він не може припустити, щоб ця людина згадувала ім'я Леніна. Щось протестувало в душі — ще не до кінця усвідомлене, але владне й гаряче.

— Слухайте,— перебив Турбай.— Ми потім розмовляли з Володимиром Іллічем. Підійшов якийсь очкастий, теж у шинелі, як і ми. «Володимире Іллічу,— каже,— ви проти експлуатації, а у вас он пальто заштопане. Хто ж його штопав? Мабуть, є у вас... ну як назвати...» Ленін так сміявся, що й ми всі почали реготати. А_ спершу мало не вбили очкастого... Потім покликав Крупську: «Надюшо, тебе товариші критикують. Погано

заштопала — здалеку видно». Крупська теж сміється: «Нічого, шкарпетки заштопаю краще...»

Кузь нахмурився, а Бабенко вдарив долонею об стіл:

— Тут не місце для анекдотів про вождя світового пролетаріату! Турбай ні в чому не знає міри. Священне ім'я Леніна...

Іван Юхимович знову перебив:

— Це не анекдот. Це правда. А згадав я ось чому... Яким земним і простим був Ленін, і якими стали декотрі...

За столом підвівся Кузь.

— Киньте оце недоречне ячество. Я і Ленін!.. Як вам не соромно? До того ж, ви говорите пошлості. Ленін, революція і... вибачайте на слові — шкарпетки... У нас є про що побалакати. Ти щось хотів додати, Прокопе Микитовичу?

— Ось що, Іване,— сказав Горбатюк.— На цей раз ми вирішили тебе попередити. Дмитро Іванович не дасть збрехати, що це я відстояв тебе перед бюро. А настрій був... я тобі скажу! Строгач як мінімум.

Турбай виходив з райкому з важким серцем. Ніби й подякувати можна: на бюро не винесли, попередили в простій розмові, а що не завжди вистачало делікатності, так він теж був не дуже делікатний.

І проте стояла за цією розмовою якась тяжка неправда, зодягнена в надійну одежу безпомилково добраних фактів. Боротися проти неї майже неможливо.

На ґанку його наздогнав Горбатюк. Він був у чудовому настрої, дивився на Турбая з дружньою поблажливістю, фамільярно поплескав його долонею по животу:

О-о, старина, старина!.. Схуд, змарнів. Мабуть, нелегко тобі. Приїзди, позмагаємося за Ладимковим способом. Побачимо, хто буде на коні, а хто — під конем...

А в самого очі світилися так, ніби він хотів сказати: «Ти ще цього не знаєш, а мені відомо: під конем уже ти, під конем!»

Турбай глянув на нього через плече і, не подавши руки на прощання, пішов своєю дорогою.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

Якщо в людині немає величі душі, вона не може бути великою людиною,— ні великим художником, ні великим діячем... Важливо бути, а не здаватись великим.

Р. Роллан

ПІСОК ЗМИВАбТЬСЯ-ЗОЛОТО ОСІДАЄ...

1

ІСлара, поклавши у Вадимову розетку сливового варення, виготовленого за її рецептом, запитала:

— О котрій годині?

— О третій. В обсерваторній аудиторії. Та ми підемо разом.

Зараз, перед самим захистом, вона не хотіла іронізувати з приводу його сватання, запитувати, чому ж він не прийшов у той вечір і куди поділися його полум'яні пристрасті. Вона, знаючи, що лист її до міськради лишився в кишені Вадима, написала й послала поштою ще одного. До неї вже приходили звідти...

А потім приїхала Лариса!

Зморена, не схожа на себе саму, в одязі з чужого плеча, вона ніби й справді повернулася з того світу. Але яка *ця* була радість для Клари!..

Мединська хотіла була побігти в житловий відділ попросити, щоб ордер на одну з кімнат був виписаний на ім'я Лариси, але та гаряче запротестувала.

*— Жодної дарованої речі не візьму! Ні від кого. Навіть від тебе. Якщо дозволиш пожити, поки я влаштуюсь на роботу, скажу спасибі. Хочу мати біля себе тільки те, що зароблено моїм власним трудом.

— Кімнат не заробляють,— спробувала урезонити її Клара.—' їх видають тим, кому ніде жити.

— В тім-то й справа, що я — власниця будинку, від якого теж відмовилась. Але це моя персональна примха, мені мають право сказати: одержуйте свою половину, живіть в ній на здоров'я або ж продавайте. Хіба ж не так?..

Перед законом це справді було так. Клара, якій тепер самотність дедалі ставала все нестерпнішою, хотіла б мати серед майбутніх сусідів хоч одну близьку людину. І шкода, що Лариса не могла стати її сусідкою.

Мединську аж ніскільки не здивувало, що Лариса шукає собі роботи, а Ларису — Кларине рішення щодо професорської квартири. Вони переживали майже однакову духовну ломку і, як ніхто, розуміли одна одну.

Сьогодні Лариса також десь бігає...

Вадим глянув на годинник. До захисту лишалося дві години. їх краще було вбити тут, у приємному товаристві Клари. Зараз вона йому подобалася більше, ніж будь-коли. Серйозна, тактовна, уважна.

А Клара справді була уважна з Вадимом. Маючи про нього невисоку думку як про людину, вона вірила в нього як у вченого. До того ж — друг юності. Вона приготувала йому дорогий подарунок — настільний годинник французької роботи з бронзовою монограмою.

— Хвилюєшся? — тихо запитала вона.

Вадим посміхнувся з тією поблажливістю, яка частенько з'являлася у виразі його обличчя, коли хтось сумнівався в його твердості. Співчуття— близька рідня жалості й недовіри до твердості духу людського. Богам і геніям не співчувають, перед ними схиляються.

— Ти бачила коли-небудь людей однієї пристрасті? — дизлячись на Клару, що сиділа за столом проти нього у світло-голубій сукні, застебнутій на грудях платиновою брошкою з дорогим діамантом, запитав він.— У мене з Шипшиною нещодавно відбулась гостра суперечка з приводу таких натур. Він називає їх убогими, без тіней і півтіней. Дурниці!.. Все велике в світі зроблено людьми однієї пристрасті. Від Цезаря до На-полеона, від Колумба

до Амундсена. Для них нічого не існує, окрім високої мети. Вони проходять крізь перешкоди, мов розпечений залізний шворінь крізь дерево.— Вадим зробив виразний рух, «пропікаючи» вказівним пальцем одну з книжкових полиць. Якщо не дивитись на палець, а тільки на його обличчя, то справді можна подумати, що він її пропік.— Особисто моїм ідеалом є людина, яку вже мало хто пам'ятає,— Нуньєс де Бальбоа. Він зробив і пережив неймовірне, але ж таки був першим європейцем, який побачив на власні очі Тихий океан! Колумб не зазнав на своєму шляху стільки перешкод, як він... Тропічні джунглі, змії, болота, малярія, голод. І зрештою перед очима океан! Що може бути величніше?.. Океан!

Клара мовчала. Вона пам'ятала, як він трощив на дрібне скалля пляшки з вином, бачила нелюдський, звіриний вираз його обличчя.

— Бальбоа? Суперник Пісарро по кривавій славі? Боюсь я таких людей, — тихо сказала Клара.— В наш вік вони особливо страшні.

— Страшні для слабких і нікчемних,—гордовито заперечив Вадим.-^ Розпечений шворінь страшний лише для дерева, крізь яке він проходить.

— Якби ж то в руках сучасних Бальбоа був лише розпечений шворінь... В них є розум і немає серця. А розум без серця — це атомна енергія без уповільнювача, це воднева бомба.

Вадим дивився на неї широко розкритими очима. Чому ж він помічав у ній лише легковажні ^пустощі? О ні, оця розкішна професорська бібліотека, видно, їй неабияк прислужилась. Клара не осоромить свого чоловіка навіть в найбільш вишуканому товаристві. Він мусить, мусить досягти свого!..

р*- Геній не страшний людству вже тому,— заперечив Вадим,— що воно е носієм його безсмертя. Вбивши людство, він разом з ним вбиває і своє безсмертя.

Клара засміялась і знов стала такою, якою він не хотів би ніколи її бачити. Професорська дружина мусить бути поважнішою.

— Так ось для чого існує людство!.. Люди — лише бігуни у віковій естафеті, що несе імена героїв. Ні, гірше! Бігуни потім теж здобувають власні імена. їх відзначають, запам'ятовують.

— Ти знов смієшся. Як тобі не личить цей сміх! — роздратовано сказав він.

— Не сміюсь, Вадиме,— спохмурніла вона.— Це гіркий сміх! А що, коли людство не визнає в такій надлюдині генія?.. Існування людства для твоєї надлюдини втратить будь-який сенс. Розчарувавшись, зненавидівши людство, невизнаний геній захоче побути надлюдиною хоч в ту коротку мить, коли він підійде до' рубильника, щоб увімкнути струм. Щоб знищити цивілізацію так, як ти — пляшки з вином. Бо який егоїст і нездара не вважає себе генієм?..

Клара підвела очі на Вадима, і йому здалося, що нездарою вона назвала його. Це казна-що! Чому він мусить терпіти оці образи? Він хотів зірватися з місця й піти. Але це тільки підтвердить, що він її слова прийняв на свій карб.

Вадим відсунув розетку з варенням — тягучий, прозорий бурштин у розетці був зараз для Вадима таким же неприємним, як і бурштиновий відблиск у Клари-них очах.

— Ходімо. Треба подихати свіжим повітрям.

— Після таких розмов не завадить,— погодилась Клара.— А винен твій Бальбоа, не до речі згаданий.

Вона хотіла вірити, що Вадим, називаючи свій ідеал, просто хизувався перед нею. Якесь широковідоме ім'я не годилось для демонстрування ерудиції вже тому, що було відомим і прозвучало б, на його думку, неоригінально.

Та найбільш неприємним було те, що суперечка ця, певне, зіпсувала Вадимові настрій. Він мусить зібрати всі свої сили для великого розумового й духовного подвигу, а вона дратує його, нервує. Треба було все ж таки стриматись, промовчати. В кого не злітають з язика незрілі думки під час балачки, іцо є своєрідним перепочинком? Така балачка — лише промивання думок: пісок змивається — золото осідає. Не можна ж, дивлячись на пісок, який в цей час і є помітним, бо пливе за водою, всерйоз гадати, що саме на нього витрачалась людська енергія, а не на оте, поки що невидиме, золото...

Каштани почали викидати свічки. Спершу з'явився зелений, оправлений знизу в зірчасту брунатну шкірку, що, тріснувши, випускала його на волю, схожий на вістря списа пуп'янок.

І коли дивишся, з якими зусиллями з'являється пружна квітка каштана, думаєш: щоб народилась будь-яка квітка, щось обов'язково мусить тріскатися й відмирати...

Клара з Вадимом стояли в тому самому парку, де взимку кружляли над Вадимом і Ларисою білі снігові балеринки... До захисту лишалося півгодини. Клара нагадала про це Вадимові, а він хотів був їй відповісти: хто з'являється рано й починає метушитись, той надто дешево себе цінує.

Спробуй хоч раз оцінити себе дешево!.. Вадим десь читав, що всяка слабкість,— навіть найменші ознаки слабкості,— відштовхує людей. Вони підсвідомо обходять безталанних і невдатників, ніби бояться зарази. А цінуй себе високо,— вище за власні здібності й заслуги,— тебе почнуть шанувати.

Та він нічого не сказав. Дідько її зрозуміє, цю Клару! З нею слід бути обережним. Лише на вустах, як і завжди в таких випадках, з'явилась поблажлива посмішка.

Хтось узяв Вадима за лікоть. Оглянувшись, він помітив Солодченка. Той був без кепки, в самій куртці з застіжкою-блискавкою, волосся скуйовджене, а черевики обліплені грязюкою. Це так було не схоже на нього! Він завжди натирав їх воском, щоб вони сяяли, мов театральні юпітери. Чого тобі, Волько?

*— Володимир,—поправив його Волька.—Володимир Матвійович Солодченко.

— Слухай,— сказав Вадим, скоса позираючи в бік Клари, що відійшла, даючи їм змогу побалакати.^ Через двадцять хвилин у мене захист.

— А в мене цієї хвилини захист. Стократ важливіший і відповідальніший, ніж ваш... Захист від корозії.

— Це не мій фах,—***г*** не дуже вдумуючись у його слова, відмахнувся Вадим.— Приходь після захисту.

Волька засміявся нутряним сміхом.

— Після захисту ви мені не потрібні... Я прийшов сказати вам, що ви — жалюгідний боягуз, провокатор і негідник. Я бачив вашу записку на столі президії. Ви запевняли нас: мовляв, не виступив лише тому, що Лозовий випускав «своїх»... Брешете! Ви й не збирались виступати. Ви знайшли дурнів, які повинні були скаламутити воду, щоб на ваших гачках надійніше клювало. Оце ваш головний фах!.. Прийміть запевнення в нашому височайшому до вас презирстві. Адью!..

І, театрально розкланявшись, Волька, не вибираючи дороги, попростував по грузьких клумбах, які ще не бачили садівничих граблів і лопат.

Коли вони з Кларою зайшли в приміщення високої, світлої аудиторії, члени вченої ради вже всі були на своїх місцях. В темних чепчиках, що покривали сиві голови, без чепчиків, лисі, безбороді й бородаті^ вони сиділи за великим круглим столом.

Головував ректор університету. Він докірливо глянув на Вадима, потім на кишеньковий годинник, але нічого не сказав.

Стіни вже були завішані таблицями з формулами, кресленнями. Любим, якому Голосарський доручив цю роботу, повісив останній графік — графік сонячної циклічності за двісті років — і по сходах, покритих лінолеумом, піднявся до задніх лав, де сиділи Васи-лиса Прекрасна,— або просто Василина Борщ,— і Анатолій.

Лави, що амфітеатром оточували невеличкий просценіум, на якому стояли кафедра і стіл вченої ради, були заповнені студентами старших курсів, викладачами і просто аматорами астрономії, яких у місті налі-чувалось немало.

Клара одразу ж шмигнула на одну з передніх лав.

Анатолій, побачивши, як урочисто вона заходила до аудиторії разом з доцентом, подумав: «Значить, таки ж правда — сестра...»

Слово було надано Вадимові.

Вклонившись вченій раді, висловивши пишні величання на адресу її членів, Голосарський перейшов до викладу головних думок свого реферата.

Говорив він впевнено, надійно округленими, мов морська галька, фразами, що не дряпають мозку, не дратують його, а якось ніби заспокоюють, заколисують своєю надійною звичністю.

О таємнича сило округленої, звичної, відполірованої від надмірного вжитку фрази! Як ти допомагаєш деяким людям сховати їхню порожнечу!..

Голос у нього був приємний, бархатистий. Широкі ніздрі, злегка вивернуті губи й глибока овальна ямка над ними надавали обличчю щирості й задушевності. А молодість його,— така впевнена в своїх силах, так багато обіцяюча,—зводилась над ним тим пишним ореолом, який засліплює літніх людей, що, шукаючи, кому передати свої розумові надбання, часто вбачають в молодій людині те, чого в ній немає й близько.

Серед членів *ученої* ради, крім опонентів, астрофізиком був тільки Цебрик. Слухав він уважно, але нічим не виказував своєї зацікавленості. Очі його були сховані десь глибоко в сірих, зморшкуватих провалах орбіт, висока, висушена постать нависала над столом. Час від часу він робив якісь помітки у блокноті.

Опоненти сиділи спокійно, безсторонньо,— вони вже давно підготувалися до виступу. Важливо було не те, що говорити, а як сказати, бо вони приблизно сходилися на думці,,, що робота солідна, математично аргументована і хоч не цілком, але ж якоюсь мірою пояснює загадкові процеси на Сонці.

А Вадим так і сипав круглою, відполірованою галькою:

— На підставі докладного знайомства з спектро-геліограмами, з компонентами груп біполярних плям, з турбулентністю фотосфери, на підставі вивчення розташування флоккул, радіального руху газових мас над плямами... В нижніх шарах хромосфери спостерігається рух газів від ядра до периферії, а в верхніх — від периферії до ядра. Потоки газів із надр Сонця не виходять за межі фотосфери, а лише, підійшовши до неї, розтікаються в різні боки...

Анатолій попросив Василину:

— Ось тобі годинник, через кожні дві хвилини щипай мене за вухо. Бо вся ота турбулентність на підставі вірулентності, випаровуючись із мого мозку, заморожує його і скоро доведе до абсолютного нуля.

Висновок з реферата випливав один: сонячні плями утворюються з вихорів, що з якихось таємничих причин виникають в надрах Сонця й

поволі підіймаються до фотосфери.

А в чому ж причина їх циклічності? — запитав Цебрик.

На вустах Вадима забриніла королівська посмішка. Він почував себе переможцем, і раптом Цебрик знов хоче перейти йому дорогу.

— Вельмишановний Іване Гордійовичу! — вклонився Вадим.— Коли б ми всі процеси, які відбуваються не на Сонці, а тільки на нашій грішній Землі, доручили вивчити й пояснити одній людині, ми разом з цим дорученням мусили б гарантувати їй кілька тисяч років життя. Між іншим, геохімік Вернадський великий уже тим, що виявив закони міграції хімічних елементів у земній корі.

Хтось зааплодував, хтось крикнув «браво», по залу прокотилися оплески, захоплений шепіт. Клара почула, що над її головою, у вищому ряду, шепталися про неї. Посміхнулася в душі — виявляється, у неї є такі молоді і вродливі «суперниці»!

— Щипай, щипай, Василино, бо зі мною буде зле! — намагався жартувати Анатолій, хоч у нього аж кулаки стискувалися від гніву. Як тримається цей павич від науки, як тримається! Своєю впевненістю він навіть в мозку Анатолія посіяв деякі сумніви. Але ж це факт, що від його гіпотези тхне метафізикою на відстані світлового року!..

*™ Чому ви не врахували спостережень чеського астрофізика Лінка та його асистентів? — запитав ректор.— Там були цікаві висновки про вплив на сонячну діяльність планет внутрішнього кола — Меркурія, Ве-нери і Землі.

Голові вченої ради слід було відповідати з поштивістю, тому Вадим, вклонившись, сказав:

Дорогий Мироне Трохимовичу! Спостереження чеських астрофізиків досить цікаві, але вони стоять надто далеко від проблеми, яку ми зараз розглядаємо. Це зовсім інша тема і прямого відношення до моєї роботи не має.

Виступи опонентів нічого не додали. Наближався найвідповідальніший етап — таємне голосування.

Вадим сяяв від передчуття високого стрибка в блискуче майбутнє — він вийде з цієї аудиторії доктором наук! Він бачив поки що один голос проти — голос професора Цебрика. Але яке це має значення?

Час від часу посміхався Кларі, а вона дивилась на нього спокійно, підбадьорливо хитаючи головою. Він же в її поглядах вбачав щось більше, ніж просту товариську підтримку.

Анатолій, що сидів поруч Любима, шепнув йому: Ти мусиш виступити. Якщо ти цього не зробиш, я перестану тебе поважати.

І Василина в друге вухо зашепотіла:

— Навіщо ж ми трудилися стільки?.. Любиме, зараз запитають, хто з аудиторії має слово, і ти виходь. Все ж готово! І обчислення, і креслення, й таблиці.

Анатолій знав, що все готово. Нещодавло він зайшов до Любима, і той накинувся на нього:

— Куди ж ти пропав? Чи ти хоч розумієш, що це ж таки справді... Ну як тобі сказати... Боюсь, що це серйозне відкриття.

І він розповів Анатолієві, скільки просидів над лічильним апаратом, вивіряючи вплив планет-гігантів на сонячну поверхню.

Меркурій оббігає Сонце за три місяці, Венера—■ менше ніж за рік... А в гігантів — дванадцять і тридцять років. Значить, і протистояння гігантів, і їх сполучення з Сонцем тривають незрівнянно довше!.. Але що ж це означає?

Передусім це означає: планети внутрішнього кола так швидко бігають навколо Сонця, що не встигають їхні хвилі зустрітися, як уже розбігаються! Ці хвилі неспроможні як слід сколихнути сонячну поверхню, збурити її, викликати значне збудження. До того ж, коли поєднуються зусилля Юпітера й Сатурна, разом вони, незважаючи на відстань, все ж таки більші, ніж зусилля планет внутрішнього кола. Крім того, масу планет-гігантів слід доповнити масою їх супутників.

Адже ж деякі із супутників Юпітера більші від Меркурія... Але найголовніше — це тривалість їхньої поєднаної дії!.. (Це ж аксіома: протягом довшого часу та ж сама потужність виконз'є більшу роботу).

Ця гіпотеза з загальних рисах була підказана Анатолієм. І хоч Анатолій не був фахівцем, та чимало відкриттів в астрономії зроблено саме аматорами, їм інколи не вистачає конкретного мислення, вони не завжди вміють оперувати формулами й математичними величинами, зате їхня багата уява та інтуїція нерідко підказують вірний напрям, і часто це виявляється вирішальним.

Коли Любим виклав усі свої докази та розрахунки, Анатолієві здалося, що він до цього не має відношення. Все зроблено Любимом, а його дилетантські вправи нагадують незграбні малюнки поруч з викінченим полотном досвідченого художника.

Ось чому Анатолій умовляв Любима виступити. Умовляла його й Василина, бо вона також допомагала аспірантові — виписувала координати планет, підбирала астрономічні календарі й книги.

Анатолій дивився туди, у нижній ряд, де серед інших голів золотилася голівка Клари. Скільки сподівань, скільки надій пов'язано в неї з сьогоднішнім успіхом брата! Чи є в них батьки?.. Мабуть, десь вони накрили святковий стіл, ждуть дітей своїх, зійшлися всі родичі і знайомі. Кожен

приніс дорогий подарунок, гості чергують біля телефону, готові вибігти аж на вулицю, щоб на руках внести в квартиру новоспе-ч^ного доктора наук.

Клара, Клара... Як йому хотілося зараз побачити її обличчя! Проте вона дивиться тільки на брата і жодного разу не оглянулася назад. Вона й не підозріває, що в аудиторії сидить Анатолій, що він умовляє Любима нанести їй та її братові несподіваного удару...

Розум людський не є і не може бути особистою власністю окремої людини. Кожним своїм атомом він є власністю суспільства... З усім, що в ньому є, з усіма його знахідками й надбаннями. І якби й хотіла людина привласнити його, вона цього просто неспроможна зробити, бо кожен порух її думки,— якщо тільки думка та не спить, а ворушиться,— мимоволі відбиватиметься на суспільних процесах. Більшою чи меншою мірою... Отож Любим мусить взяти слово. Мусить!

Ректор оглядає то членів ученої ради, то аудиторію. Бажаючих виступити немає.

— Ну що ж, перейдемо до таємного голосування,-*» говорить він, поправляючи окуляри.

Та ось майже під самою стелею приміщення аудиторії, в задньому ряду він помітив підняту руку. Прошу слова!..

Всі голови обернулись до Любима, обмацуючи його десятками пар зацікавлених очей.

Обернулась і Клара. Змусивши себе не дивитись у її бік і не думати про неї, Анатолій непомітно потиснув руку Любимові — і той спустився вниз, підійшов до кафедри. Вадим, як своя людина, присів за круглий стіл, де було одне вільне місце. Це також був маневр: поглянь, молокососе, в якому оточенні я сиджу, мов рівний серед рівних. Подумай, що говорити, будь обережний!..

Тривала пауза. Нелегко зосередитись, коли ти потрапляєш у фокус, де схрещуються погляди десятків пар очей. Та ще яких очей! Он зблискують у глибині орбіт мудрі очі професора Цебрика. Немає жодного друкованого рядка за підписом цієї людини, якого б Анатолій не читав і не пам'ятав. Очі ректора, академіків, студентів... І Анатолій добре розумів, що мусить відчувати зараз Любим. Він пильно дивився на товариша.

Аспірант струснув головою, м'язи на шиї напружились — було помітно, що він тамував хвилювання.

— Сонце живе у всесвіті не самотньою вдовою,— якось несміливо і непевно почав Любим. Та дедалі голос його твердішав.— Воно має синів: більших, менших, старших і молодших. Менші бігають навколо нього, боячись відірватись від матері, а більші відійшли далеко, обзавелися власними родинами, що складаються з численних супутників. У гіганта

Юпітера, який сам у триста вісімнадцять раз перевершує масу Землі, є аж дванадцятеро дітей-супутників. Сімейка чимала! Якщо його вважати не сином, а дочкою Сонця, то дочка ця за нашими законами цілком заслуговує на орден «Мати-героїня»...

В рядах засміялися, почулися оплески. Сміялися і ректор, і Цебрик, і якийсь незнайомий Анатолієві професор у темному чепчику.

— Сатурн заслуговує на меншу нагороду, але заслуговує: в нього дев'ятеро дітей. Крім того, він не розлучається з останками свого загиблого сина. Ті останки розташувалися навколо нього, мов залізні ошурки навколо круглого магніту, створивши те чудо, яке ми бачимо у вигляді всім відомого кільця. І жодна з цих могутніх родин ні на мить не пориває свого зв'язку з матір'ю Сонцем. Тисячі невидимих ниток зв'язують їх...

Лише один графік Вадима поки що лишався на стіні — графік сонячної циклічності за двісті років. Саме до нього й підійшов зараз Любим. Від його нерішучості та ніяковості не лишилося й сліду. І Анатолій радів за нього: нарешті вислизнув з-під лихої руки доцента! Здобув власну волю і власне обличчя...

— Двісті років людство витратило на те, щоб створити цю криву,— продовжував він.— Чи не пора робити з неї висновки?.. Подивіться уважно на цей графік. Тут же записана робота добре злагодженого мотора. Так можна записати роботу генератора або навіть роботу людського серця. Типова кардіограма. Але де встановлено той генератор? В надрах Сонця?.. О ні! Генератором цим є вся сонячна система, а головними його деталями — планетні родини гігантів Юпітера і Сатурна.

Далі йшли математичні розрахунки за відомою формулою Вольфа, а також за формулою закону всесвітнього тяжіння.

Вадим зірвався з місця й вигукнув:

— Але, даруйте, чий тут захист? Мій чи цього... аспіранта?

— Ваш, Вадиме Михайловичу,— спокійно зауважив ректор.— Цей молодий чоловік не захищається, а нападає. І нападає досить активно. Захищайтесь, коли можете.

— Як бачите,— відірвався від формул Любим,— припливні сили цих планет разом з їх супутниками такі значні, що коли ці планети виходять на одну лінію по один бік Сонця або на його протилежних боках і їх припливні сили складаються — ніякий

Інший вплив на фотосферу зрівнятися з їх гігантським впливом не може...

— Я протестую! — істерично вигукнув Вадим.— Це підсиджування. Мій аспірант...

Цебрик поклав руку йому на плече.

— Якщо ви любите істину — не протестуйте, бо поставите себе в смішне становище.— Потім підійшов до Любима!— Які у вас конкретні докази того, що Юпітер і Сатурн є господарями сонячної активності? Щоб цілком це довести, треба встановити час їх протистоянь і сполучень протягом двохсот років. А це таки чимала робота.

Замість відповіді Любим на Вадимів графік сонячної активності повісив новий графік, який досі тримав у руках.

Це був той самий графік, тільки на піраміди циклів пунктиром були нанесені контури нових пірамід —* рух планет-гігантів навколо Сонця протягом двох століть.

Якби нічого більше не було зроблено, а лише цей графік, то й тоді природа циклічності стала б цілком зрозумілою. Так, шлях гігантів у космосі, час їхніх протистоянь і сполучень з Сонцем співпадали з максимумами сонячної активності... Це й треба було довести.

Вчена рада, аудиторія,— десятки пар захоплених очей,— дивилися на графік, мов на чудо. Професор Цебрик підійшов до Любима.

— Навіщо ж ви, молодий чоловіче, так довго тримали в секреті свою оригінальну гіпотезу?

— Бо вона належить не мені,— посміхнувся Любим.— Автор цієї гіпотези — не фахівець, він аматор астрономії... Студент сільськогосподарського інституту Анатолій Турбай. Я ж тільки допоміг йому оформити її.

Несподівано Любим збіг по сходах туди, де сидів Анатолій, схопив його за руку й вивів на просценіум, де стояв стіл ученої ради.

Цебрик завовтузився на своєму місці, потягнувся всім корпусом уперед. Ректор надів окуляри, розглядаючи постать незнайомого юнака в акуратно заштопаному піджаку, в дешевих кирзових чоботях, стрункого, підтягнутого, з вольовими складками біля рота, з розумними сірими очима. Біляве волосся юнака злегка нависало над його чолом. Довгасте обвітрене обличчя, прямий ніс, вміння триматися вільно й невимушено, хоч і почувалося, що він дещо розгублений та зніяковілий,— все це породжувало симпатію до нього.

А Клара,— Анатолій це помітив,— дивилася на нього такими світлими, щасливими очима, ніби хотіла сказати: «Невже це правда, любий мій?.. Невже це правда?»

Вадим підвівся. Очі його палали, мов у божевільного.

— Ніякий це не захист!—вигукнув він.—Все це від початку до кінця інспіровано вами, товаришу Цебрик. Ви вже давно не згодні з теорією, яка читається **з** усіх кафедр світу. Але до моїх математичних обгрунтувань вона вважалася апріорною. Тепер же вона поставлена на науковий грунт. Чого ж

ви ще хотіли від мене?.. Я буду скаржитися! Це знущання, а не захист дисертації.

Обсмикнувши поли піджака, Вадим попрямував до виходу.

Хоч як хотілося Кларі кинути Вадима й побігти до Анатолія, щоб привітати його, вона вважала своїм моральним обов'язком підбадьорити переможеного, заспокоїти його в горі. Цього вимагала від неї багатолітня дружба. Клара ненавиділа людей, які кидають друзів у хвилину їхньої поразки. Вона пишалася Анатолієм і водночас жаліла Вадима.

Клара вела його під руку, як тяжкохворого, думаючи про те, що він має сказати своїй матері. Вона знала його матір. Це була літня жінка, вдова земського лікаря, що доживала віку в надіях на близьку славу сина. Коли він ще був хлопчиком і юнаком, вони з чоловіком запевнили його в надзвичайній талановитості, а потім він сам користувався кожною нагодою, щоб запевнити в цьому матір. Так вони й жили, підігріваючи одне одного честолюбними сподіваннями.

Звісно, мати приготувала обід, жде його з друзями й з безсумнівною перемогою.

Коли підходили до старого собору, що калатав у всі дзвони, Вадим спинився, підвів голову догори і, незважаючи на Клару, сказав:

— На похорони мої скликаєш?.. Не вийде! Я спершу вб'ю його, як собаку.

Важко було зрозуміти, кого він збирався вбити,— Любима, Анатолія чи професора Цебрика. Всі вони були йому однаково ненависні.

Клара шарпнула його за руку. Вадиме, опам'ятайся!..

*— Іди своєю дорогою, шлюхо! — вирвав руку Вадим.— Мені не потрібне твоє співчуття.

Він глянув на неї так, ніби хотів сказати: «Гадаєш, мені невідомо, що ти послала другого листа? Побачимо, який телепень тепер поласиться на тебе».

Клара відсахнулася — перед нею була потвора. Очі його налилися кров'ю, рот перекосився, зціплені зуби люто скреготіли. Ні співчуття, ні жалості не лишилося в її душі.

— Ти змусив мене повірити,— сказала вона, намагаючись триматися якомога спокійніше,— що на світі все ж таки існують люди однієї пристрасті. Без тіней і півтіней. Не знаю, чи цікавий такий персонаж для романіста Шипшини, але для мене віднині він став огидним.

Різко обернулася й побігла геть. А Вадимові було байдуже. Він думав зараз лише про помсту.

Але як помститись?.. Не комусь одному, а всім разом — отим, хто сидів за круглим столом у чепчиках та без чепчиків... Цебрикові та ректорові...

Оцим новоз'явленим самородкам, у котрих ще й молоко на губах не обсохло... Як?..

І раптом він зареготав. Та звісно ж, він знає такий спосіб помсти, за який вони його проклинатимуть щохвилини — і на роботі, і перед сном, і навіть уві сні!..

Є інший світ — світ вільних, незалежних і сильних людей... Там також уміють шанувати отакі оригінальні гіпотези, як оце виклав той початкуючий бовдур. Хіба ж він розуміє цінність того, з чим виступав?.. Кинув недбало, наче мідяки за зельтерську воду... Та ще й приписав іншому бовдурові— молодому Тур-баєві. Дурень, дурень!.. Солідна розробка цієї ідеї принесла б йому світову славу. І вона ще принесе... Але не йому... Не йому, бо є розумніші за нього...

Тим часом Анатолій з Цебриком, крокуючи весняною вулицею міста, розмовляли про те важливе, що сталося сьогодні.

— Давайте, юначе, поміркуємо так,— постукуючи об асфальт важкою палицею, казав Цебрик.— Оплесків і поздоровлень ви з Любимом одержали доволі. І вони були цілком заслужені. Але те, що він виклав, навіть графік той, коли говорити серйозно,— лише впевнено прокладена траса для тривалих і впертих*" досліджень. Авторство ваше незаперечне, але...

Анатолій засміявся:

— Та не потрібне мені ніяке авторство! Я — агроном. А ця знахідка мене так мучила, що мені хотілося якнайскоріше від неї здихатись. І я розповів про неї Любимові. Розповів хаотично й бездоказово. І даремно він мене витягнув на сцену... Він автор, а не я.

Тепер засміявся Цебрик.

— Я розмовляв з Любимом. Не будемо сперечатись про авторство. Не в тім суть... Хоч я згоден з Любимом, що лев'яча доля належить вам. Головне —• поштовх, напрямок. А його дали ви...

Сіли у сквері на лавиці. Цебрик розстебнув сіре демісезонне пальто, гріючись на сонці. Його гострі, напівзігнуті коліна, що круто зводилися догори, чимось нагадували чепіги. Либонь, справді багато зорала й засіяла на своєму віку ця людина. І розумом, і серцем своїм, і оцими чепігами-ногами, що сходили півсвіту, розносячи людям світло науки.

Побалакаємо про саму гіпотезу. Вона поки що сильна лише своєю діалектичною логікою. Це вже багато, але цього ще й замало. Логіка лише приводить до фактів. Та без фактів вона повисає в порожнечі. А фактів поки що у вас з Любимом замало. Обчислення грубі й дуже приблизні. У вік лічильно-перфораційних машин обмежуватись такими примітивними

обчисленнями — це дилетантство. Потрібні ракетні дослідження! Це зараз можливо. А незабаром, гадаю, одержимо перші супутники Землі...

— В астрономії я й справді дилетант,— сказав Анатолій.

— А шкода,— щиросердо зітхнув Цебрик.— З вас вийшов би непоганий астрофізик.

' Буду накопичувати запаси хліба,— посміхнувся

хлопець,— щоб було чим годувати майбутніх астронавтів.

— Теж добре діло. А тему вашу спробую проштовхнути в план наукових досліджень. І заходь. Гадаю, знаєш, як розшукати?

Залишивши професора гріти на весняному сонці свої старечі кістки, Анатолій пішов туди, де, на його думку, можна було зустріти Клару.

З годину чергував під вікнами знайомого будинку. Шахістів тепер у сквері було більше, ніж будь-коли. Сонце обережно розгортало кожний каштановий пуп'янок, добуваючи з нього несміливі листочки та крихітні зелені кетяжки майбутніх свічок. Садівники перекопували клумби.

Ось біля під'їзду спинилася вантажна машина, заповнена шафами, стільцями та іншим хатнім скарбом. Речі ці виймали з кузова, носили кудись у під'їзд.

Ще через кілька хвилин біля вантажної машини спинилась легкова, і з неї вийшла Клара. Вона підійшла до жінки, іцо стежила за розвантаженням, і Анатолій почув таку розмову:

Ви навіть уявити не можете, як ми вам вдячні. Нам показували вашу заяву,— схвильовано говорила жінка.

— Майте на увазі,— жартувала Клара,— я сваритися люблю зранку, до того, як поснідаю. І здебільшого в середу. А ви коли?

Жінка весело, в тон їй, відповіла:

— Це добре. В мене сварливий день — п'ятниця. Будемо в ці дні обминати одна одну, щоб не дивитися, мов середа на п'ятницю.

Анатолій ступив крок уперед, до Клари,— і раптом отямився. Як вона мусить ненавидіти його зараз! Він же наглядав за нею здалеку, коли вона вела свого брата вулицею.

Чого ж він прийшов сюди? Лише для того, щоб вислухати її докори?..

Анатолій підійшов до билець скверу, де Голосар-ський нещодавно трощив пляшки з вином. Жодних слідів від його гніву тут уже не лишилося й близько: мітла завжди була мудрим інструментом, а в цьому разі — ■ особливо.

Він сподівався першим до неї заговорити. Та ось вона помітила його й кинулася назустріч.

— Ви?! О, як це до речі!

Клара тиснула йому руки, а в очах світилася така радість і таке захоплення, що Анатолій розгубився, не розуміючи, що з нею діється.

Одягнена вона в яскраво-синє, мов морська вода на глибині, легеньке пальто, волосся було по-весняному відкрите і так вигравало проти сонця, що, дивлячись на Клару, не можна було не примружити очей. І вся вона світилася весняною радістю.

Потягнула його до машини.

— Сідайте отут, переможцю! І звідки це у вас?.. Коли виїхали за місто, Клара круто звернула з асфальту, і вони опинилися у весняному лісі.

— Я ж казала, що ви не загубите в собі великого! — тягнучи Анатолія в лісову гущавину, радісно щебетала вона.

Вийшли на галявину, оточену зарослями глоду і ліщини. Чагарники оживали, миготіли перед очима дрібною, зародковою зеленню. Вся природа дихала передчуттям близького цвітіння. Трава вже пробилася крізь торішнє листя, надійно ховаючи під собою все, чому належить перегнити й стати добривом. То тут, то там голубіли зірчасті квіти пролісків, жовтіли острівки ранньої анемони.

Клара зломила гілочку ліщини. На ній ще не було листя, але вже звисали перші сережки квітів з тоненькими, ледь помітними тичинками, загорнутими в зелений кожушок.

— Бач, як непривабливо цвіте,— задумливо сказала вона.— Зате плоди такі, що зуби зламаєш. Отак і люди. Чиє цвітіння менше впадає в очі, той виявляється твердішим і надійнішим. Один мій знайомий так пишно цвів!..

Анатолій дивився на неї з тихою, заспокійливою радістю. Хотілося говорити, висловити їй усе, що він встиг відчути й передумати про неї, але мовчав. Досить було бачити її. Про що ж він може іще мріяти?

Клара йшла попереду нього й розмовляла з квітами, деревами, з весняним сонцем. Щось було в її словах печальне, таємниче і значне.

— Добре оцим деревам! Щовесни починають нове життя. Он ті дубки, наприклад. Скоро скинуть з себе торішнє жорстке листя і прикрасяться новим, зеленим. Старе полетить за вітром... А ми на вітер нічого не вміємо кидати. Все в душі осідає. Тому нам важче, набагато важче...

Анатолієві хотілося бачити її зараз такою, як тоді, коли вона босими ногами топтала сніг. Та він не знав, як розбудити в ній ту, Другу Клару.

А вона зірвала золотисту, до блиску відполіровану сонцем квітку анемони, розтерла її в долонях і піднесла долоні собі до вуст.

Анатолій схопив її за руку.

і— Не смійте!. Це з тих анемон, що отруйні.

Внизу оживали клени, окроплені ще негустою, ледь-ледь помітною зеленню, що вихоплювалася з бруньок. Далі серед положистих берегів, у надійній зеленій колисці, погойдувалося озеро. В озері плеска-лась дика качка.

Та ось над нею закружляв білохвостий орлан.

Кружляв він довго, намагаючись тінню своєю налякати майбутню жертву. Але не знижувався, бо він незграбний, неповороткий і може забити качку лише тоді, коли вона, прийнявши його за коршуна, пірне у воду. Коршун же у воді не вбиває: він намагається бути схожим на орлана і таким чином виманює качок у повітря. Так вони й полюють, хитро використовуючи зброю одне одного.

Кларї хочеться крикнути: «Не ховайся від нього у воді, качко! Лети просто на нього, не бійся! Там твій порятунок».

Та вже пізно. Качка пірнула у воду, орлан шугнув униз — і ось на сіруватій озерній хвилі замість білої піни звився кривавий гребінець, а орлан, тримаючи в пазурах свою здобич, зник за деревами...

Клара питає:

— Невже й справді всесвіт не знає ніяких меж?.. Тоді, можливо, все, що ми бачимо,— і сонце, і зорі, і оте озеро, і галактика,— все оце є лише однією клітиною якоїсь неосяжної для нашого розуму потвори, що так само, як отой орлан, полює на неймовірно велетенських качок? А ми... Хто ж тоді ми?

Анатолій не бажає дивитись на неї. Вбираючи в очі справді неосяжну широчінь, що відкрилась йому з високої кручі, спроквола говорить:

— Спитайте в нього.

Слова його падають униз, під ноги, і ще нижче — аж на дорогу, що в'ється весняними луками поміж дубів, і він сам їх не чує.

Раптом обертається до Клари:

— Чому ж ви мовчите? Хто він вам?.. Вона кладе руку йому на плече:

— Толику, повірте,— ніхто! До сьогоднішнього дня був другом юності. Й тільки. А від сьогодні — ніхто.

Сама ж думає: «Чому я виправдовуюсь? Перед ким би я ще стала отак виправдовуватись? Перед Мединським? Перед Аркадієм?.. Та ні за що в світі!»

І дивиться на нього покірними очима. Накажи він їй стрибнути вниз, на оті високі клени, що звідси здаються чагарником,— стрибне й не завагається.

А світ перед ними такий широкий!..

За озером — перелісок, далі простилаються луги, які переходять у степ. Ні краю, ні меж синьому степовому мерехтінню, що подекуди покреслене лісосмугами, поцятковане білими дахами колгоспних ферм, наскрізь пронизане рейками залізниці. Здалеку ті рейки здаються струнами, натягнутими від горизонту до горизонту.

І горизонт дзвенить. Хто ж торкається до тих струн? Де той гігант, якому під силу грати на таких велетенських цимбалах?

Та он же той велетень,— у них над головою! Жай-

воронок. Він повис під самою хмарою, тріпоче сірими

крильцями і обсипає весняну землю дрібними зву-

ками. Мовби розриває у височині тонкі разочки бісе-

ру •— і сиплються на трави, на дерева, на озеро кри-

хітні дзвінкі зернятка, створюючи тиху мелодію вес-

няного пробудження. ч

«А жайворонки теж сірі. **І** солов'ї теж сірі. **І** ні-' скільки цього не соромляться. От папуги — оті яскраві! Бо коли ні пісні в серці, ні розуму в голові,-^* чим іще привернеш до себе увагу?»

Заклавши руки за спину, щоб Анатолій цього не помітив, Клара починає зшкрябувати червоний лак з нігтів. Він не піддається. Відвернулась, наблизила пальці до губів — відчайдушно згризає той лак зубами.

Анатолій підійшов, взяв її руку, глянув на нігті —» і все зрозумів. Ніякі слова його б так не переконали, як оці мимовільні, підсвідомі жести.

Очі в неї мовби винуваті. Він наблизив її до себе —■ і вона подалася, покірна його волі.

Сп'янілий теплим паруванням зігрітої сонцем землі, співом жайворонка, пахощами пролісків і трав, ніжним доторком її шовковистого волосся, він перегнув її, мов стеблинку, заглянув у карі очі.

Чи все, що казали її очі, почуло серце Анатолія? Якщо й не все, то одне слово воно почуло: «Люблю!» А цього було досить.

Насправді ж ті очі говорили:

«Бери мене всю. Бери, якщо я тобі потрібна така! Я люблю тебе, хлопчику мій. Вперше в житті великою, справжньою любов'ю. Негарна я, Дуже негарна! Коли була дівчиною, мені здалось, що я покохала. Не знаю,-^ може, це й так. Та потім я зненавиділа його всім серцем. Потім

Мединський... Чи був він мені чоловіком? Людиною він був, і людину я в нім любила. Потім Аркадій... Ти бачиш, яка я негарна? А ти чистий, світлий, і душа в тебе ясна, мов оте небо, в якому дзвенить жайворонок. Душа твоя ще не знала ні хмар, ні блискавиць, ні грому. Вона ще не знає навіть того, що каламутний струмок, вливаючись у чисте озеро, робить його теж каламутним. І все ж я тебе люблю! Люблю твою чистоту юнацьку, мужнє серце твоє і те велике,— чому ще й назви немає,— що так виразно проступає в твоїх словах, в кожному твоєму погляді. Ну хіба ж я винна в цьому, скажи, мій любий?»

Він потягнувся до її вуст гарячими губами — вперше в житті до жіночих вуст.

Та не встиг він її поцілувати, як раптом якась пружна сила відкинула її геть!..

Поправила волосся, підійшла близько-близько до кручі. Так тільки сновиди ходять понад самим урвищем і якась таємнича сила утримує їх від згубного падіння.

Коли він узяв її за плечі й обернув обличчям до себе, очі її зблиснули проти вечірньої заграви несподіваними для Анатолія сльозами. **І** в багряних променях згасаючого дня сльози ті були червоними.

Коли він сказав їй про свою любов, Клара, осушивши сльози, промовила:

— Вам не слід мене любити.

— У вас є чоловік? — ковтаючи власні слова, запитав він.

«— Подумайте: я старша за вас на вісім років. Коли у вас почнеться зріла молодість, у моє віконце постукає старість. У вас є ровесниця ваша. І, як видно, дуже хороша дівчина. Навіщо ж вам стара баба, якою я незабаром стану?

Анатолій, вхопивши її за плечі, запально вигукнув їй в обличчя:

— Хай стукає старість! Ми всі вікна замуруємо. В двері поткнеться — замуруємо двері. Хай стукає скільки завгодно!..

Клара глянула на нього сумними очима.

— То ви ще не жили з замурованими вікнами й дверима. Не знаєте, що це таке. Дихати чим будемо?..

Одне одним.

Вона обережно зняла його руки зі своїх плечей.

«— Розумний ви, Толику, та серце у вас — мов зернина весною. Тільки перший паросток викинуло. Бережіть той паросток. Не дайте нікому його зломити. Ви ж агроном і знаєте — це значить зломити життя. А тепер ходімте до машини.

Він спинив її:

—• Все одно без вас моє життя не варте й шеляга. Що ж мені берегти? І навіщо?..

Вона різко обернулась до нього. Очі її зблиснули гнівом. Не знав Анатолій, що то був гнів на себе саму. Заговорила відчайдушно, не жаліючи себе,— тільки б врятувати його молодість і недоторкану чистоту.

— Та не можу ж я першій-ліпшій людині виказувати своїх таємниць!.. Ви мусите мене забути. Бачу по очах ваших, що це вас дивує. Тоді я допоможу вам забути мене...

—» Ні, не забуду...

Очі її знов налилися слізьми. Клара задихалась.

— Слухайте!.. В мене є чоловік!.. Так, є чоловік. На все добре.

Сама вжахнулася того, що вчинила. Та дорога назад відрізана! Струснула рожевим у відблисках заграви волоссям — і, обдираючись об колючі зарослі низькорослого глоду, стрімголов побігла до машини.

А він, тяжко вражений, ще довго дивився їй услід, не наважуючись зрушити з місця.

2

Скільки Турбай себе пам'ятає, сівба була гарячою порою в житті хлібороба. Можливо, ще більш гарячою, ніж жнива.

Аж вени здувалися на могутньому тілі держави. Телеграф, телефон, залізниця — все було підкорено сівбі, все жило тільки нею.

Спершу, до колективізації, вона виходила з торбою, повною зерна, на свій одвічний старт — у палючі, безводні таврійські степи. Права рука ритмічно, розмірено сипле й сипле зерно поперед себе, черпаючи його жменями із торби. Було щось зворушливо прекрасне в цих пластичних рухах. Та було в них щось трагічне й безперспективне.

А її вже виглядали катеринославці, вибігали в степ, дивилися з-під долоні на південь: чи скоро дійде до них?..

І просувалася вона на північ у дірявих, розбитих чоботах, а далі вже й чобіт їй не вистачало — йшла в -личаках і конопляних постолах, йшла вперто, зціпивши зуби, ледве-ледве витягаючи ноги з важкого чорноземного й глинистого місива.

Так ходила вона з діда-прадіда звичними, второваними шляхами. Вірьовка, що тримала торбу, перетиралася — ремінець вішала. Тільки плечі в неї ніколи не перетиралися, бо виростали на них роговидні шишаки, об які навіть шаблі ворожі щербилися.

Були вже й трактори, і сівалки, і дискові борони, але як тільки починалась сівба *— все одно всі були в тривозі. Куди б ти не пішов, тільки й чути: «Сівба, сівба, сівба!»

Та наприкінці сорокових років сівба стала звичайним, буденним явищем і приходила так само спокійно, як приходила весна.

Злам цей у житті суспільства якось випав із уваги Турбая. Сівби він чекав з тривогою, гадаючи, що вона мусить поглинути всі людські сили.

Не одержавши бульдозера для будівництва траншей, Іван Юхимович гадав, що так само може статися й з тракторами, культиваторами, сівалками.

Заради завбачливості поїхав до МТС. Там тільки посміялися:

— Не бійтеся! Засіємо... План!

Магічне це слово — план. Всі в нього вірили, всі про нього говорили з пошаною, і звучав він у людських вустах з такою святістю, як колись звучало слово «бог». На нього покладали надії, його побоювались, йому мало не молилися.

Коли ж настав час сівби, Іван Юхимович спершу розгубився. Колесо закрутилося так швидко, без будь-яких зусиль з його боку, що він у перші дні відчував себе зайвим. Чиїсь руки висилали машини, скеровували їх роботу, і якби не було ні Турбая, ні навіть Пальміри, а були тільки степи — все одно до останнього гектара вони б були і зорані, й засіяні.

Ганна ж, розуміючи, як важко Турбаєві одразу піймати віжки в шаленій гонитві посівної, переклала цю справу на власні плечі і-чудово з нею справлялася. Вона не сказала йому жодного докірливого слова, бо знала: кожна нова людина, якою б вона здібною не була, спершу мусить набути досвіду.

Вона бігала від бригади до бригади, лаялася з трактористами, їздила з кимось полаятися в МТС, і всі емтеесівці її боялися, мов вогню.

В перші два дні Іванові Юхимовичу здавалося, що все йде шкереберть. Де люди? Ніде не видно людей. Ні в полі, ні на будівництві. Невже всі розбіглися?..

Почав придивлятися: таки ж справді людей у полі дуже мало.

А ще через день зрозумів, що навіть тих людей, які є, для посівної забагато.

На бочку з водою, що виїжджала в поле, чомусь чіплялося по двоє міцних, здорових дівчат. Те ж саме творилося й на возах, які підвозили посівний матеріал.

Сходилися до гурту, точили теревені або ж лягали на мішки з зерном і грілися на сонечку аж до обіду, поки їх не будили стусанами, щоб їхали в село, бо зерно вже кінчається.

Турбай підходив до них, питав:

— Чого ж це ви вилежуєтесь у такий гарячий час?

— А що ж нам робити? — лузаючи насіння, безтурботно відповідали дівчата.

Іван Юхимович, нічого не кажучи, йшов далі, бо він і сам не знав, що їм робити.

Трактори гуділи, ніби велетенські жуки, зерно із дискових сівалок сипалося в розпушений грунт безперервно, і навіть на сівалках, де цілком міг би справитися один чоловік, стояло по двоє.

Турбай перейшов на картопляне поле. Картоплі вони мали посадити п'ятдесят гектарів. Іван Юхимович добре знав, яка це тяжка робота. Певне, всі люди зайняті там.

Як же він був здивований, коли виявилось, що, окрім тракториста, тут працювало тільки три чоловіки!.. Та й то їх роботу не можна було назвати роботою. Вони час від часу переносили довжелезну дротину, що сягала з одного краю поля до другого. На тій дротині, приблизно на відстані півметра одна від одної, були напаяні невеличкі металеві кульки. Трактор разом з картоплесаджалкою ходив побіля дротини, мов смирний цеповий пес,— не відриваючись, не збочуючи. Коли в механізм картоплесаджалки потрапляла чергова металева кулька — він автоматично викидав дві-три картоплини, а важкі металеві лапи загортали гніздо.

Трактор доходив до краю, дротину переносили на півметра вбік — і він тепер рушав назад. З кожних чотирьох гнізд створювався правильний квадрат. Картоплю потім можна буде полоти й підгортати культиваторами...

Що і чим ти думав, коли давав згоду прийняти пост голови? Ти ж нічогісінько не тямиш! На кожному кроці потрапляєш у принизливе становище учня. І дивно, що люди з тебе не сміються.

Ну й дідько з ним! Учень так учень. Май тепер мужність не боятися людських глузувань — ходи, розпитуй, запам'ятовуй! Та так запам'ятовуй, щоб серед ночі тебе розбудили — і ти, не задумуючись, все докладно розповів.

Підійшов до тракториста, спитав:

— Коли розраховуєте закінчити?

Якби той чубатий хлопчина тільки знав, що Іван Юхимович вперше в житті бачить картоплесаджалку! Так ні, він цього, мабуть, не знає, бо відповідає діловито, з повагою:

— Днів за три могорич готуйте.

А тут ще інструктор обкому приїхав. Водить Турбая полями та всякі каверзні запитання сипле. Хотів було переадресувати його до Ганни, а той хитрувато прищулився й питає:

— Хіба не ви голова?..

Голова-то він голова, та поки що порожня... Що ж виходить?

На твоєму полі, крім тебе, господарює ще й держава, і через те тут на кожному кроці ти наштовхуєшся на чудеса середини двадцятого віку. До

кожного гектара колгоспної землі невидимо тягнуться тисячі рук і панькають ту землю, мов у великій сім'ї панькають єдине дитя. То руки металургів, конструкторів, механізаторів. Ти їх не бачиш, але вони тут, біля тебе, теплі, дбайливі руки.

Чому ж тоді, чому так занехаяне пальмірівське господарство? Як же поєднати двадцятий вік на полі з прадідівськими методами господарювання на території колгоспного подвір'я?..

На це запитання Турбай відповіді поки що не знаходив.

Коли ж він підрахував, скільки треба людей на сівбі, щоб усі вони працювали, а не вилежувалися на сонці, нудьгуючи від безділля, то вийшла така незначна цифра, що він аж за голову взявся. Десятка досить!

Не випадково ж Ганна розповідала Турбаєві, що позавчора підійшов до неї Олекса й сказав:

— Я чув колись вашу розмову з Калиною про бичків та Америку. Мені вона видалась тоді маренням. А зараз дивлюсь — і очам своїм не вірю. Можна догнати. Можна!

І знов стукає в скроні надокучливе питання: де ж це люди?..

Іван Юхимович рушає на колгоспне подвір'я.

Закладається фундамент корівника. Там працюють найняті за готівку муляри. Вони навербовані по різних селах.

У будівельних справах Іван Юхимович почував себе значно певніше, і після порад з членами правління була прийнята його пропозиція: до найнятих мулярів у науку приставити своїх. Хай вчаться, щоб через місяць-два будували самі. Цей метод у майбутньому збиралися запровадити й щодо теслярів. Обладнання корівників автопоїлками та підвісною дорогою мусила здійснити МТС.

Підійшов до мулярів. Так, вони працюють чесно, з пошаною до своєї професії, з надією на добрий заробіток. Платити їм доводиться за кожен кубометр кладки згідно з державними розцінками. Щодня заробляють по сорок-п'ятдесят карбованців.

А де ж їхні учні? Чому ж це Калина взявся за носилки? Чому тут Олекса? Поки побудують майстерні, його робоче місце в кузні, біля Ларивона.

Бігають вони **з** Калиною по дощаному настилу то **з** тачками, то з носилками в руках, працюють за чотирьох, аж сорочки до спин поприлипали.

А на протилежному кінці фундаменту розчин і цеглу підносять Катерина, Наталка, Грицько. Це — комсомольці. Комсоргом у них Катерина.

Але ж всі вони прийшли сюди лише тому, що ніхто **з** підсобників не вийшов на роботу.

Де, наприклад, Микита Цвіркун, Дмитро Сокира, Сашко Семидесятий? Вони послані сюди поки що чорноробами, але на них покладається надія, що незабаром зможуть стати поруч мулярів і працювати під їх наглядом. А потім — самостійно.

Турбай підходить до дівчат. Наталка з Катериною опускають носилки.

Іване Юхимовичу,— звертається до нього Наталка,— поясніть оцьому шарманщикові, що таке комсомольська совість. А то він знає тільки на баяні цигикати. Весь час на цукроварню тягне. А я йому кажу: іди — тільки назад не вертайся!..

І так стусонула Грицька кулаком межи плечі, що той мало в землю носом не заорав.

А Катерина мовчить. Тільки дивиться на Турбая такими очима, мовби поцілувати його хоче. І щось**у** неї радісне-радісне на душі,^ з усім світом поділитися хочеться! Біла кофтинка на ній теж спітніла і пилом припала, руки ганчірками позав'язувані,—' видно, мозолі понатирала,— але вся вона зібрана, ПРУДка, не встоїть на місці.

— Чого це ти танцюєш з носилками в руках? питає в неї Турбай.— Чи то ж хіба не важко?..

— Та вона сьогодні наче з неба звалилась,— жартує Наталка.

— Ні! — гукає Катерина, підштовхуючи подругу носилками.— На небо злетіла!..

„ Як же дівчині не радіти, коли вчора відбулась така розмова з тіткою Марією про Анатолія... Така розмова, що коли б знав Турбай... Нічого, ще взнає! Незабаром все село знатиме...

Віддалік високий Чорногуз і низенький, вертлявий Саливон Торохтій обтесують колоду, готуючи її для риштування.

Турбай прямує до них, але спиняється, слухаючи їхню розмову:

—* Обіцянка-цяцянка, та що з того буде?.. Оті пів-мільйона, як обух над головою, висять,— каже Чорногуз.

— Держава ж наша. Хіба не відстрочать? — без певності в голосі, мовби сам себе намагаючись заспокоїти, вставляє Саливон.

— А гадаєш, державі гроші не потрібні?.. У банку закон один: прийшов час — плати! Бо вони вже в інше діло заплановані.

Турбай підходить, частує їх цигарками.

— Якщо так працювати будемо, тоді пиши — пропало. Де ж люди, чому нікого немає на будівництві?..

Теслі переминаються, переморгуються.

— Та хіба ж ви не знаєте?.. Кампанія ж почалася. А кампанія — не застільна кумпанія: всі сили требу є,— зморщивши своє кулачкоподібне обличчя, відповідає Саливон.

Турбай сідає на колоду.

— Кого ж ви обдурити хочете? Самих себе, не інакше. Звикли, за традицією, на посівну посилатись...

Чорногуз несміливо захихикав:

— Ви ж самі казали: скоро посівна, вільних рук не буде...

Турбай аж кипить увесь, але він взяв собі за правило ні в якому разі не підвищувати голосу.

— Гаразд. Не хочете говорити — не треба. Я не слідчий.

Підвівся, попрямував до кузні. Він давно вже не бачився з Ларивоном. Той нічого не затаїть, усе розкаже. Та й душу хотілося відвести, бо тяжко в нього на душі.

Але що це значить? І кузня на замку!..

Іван Юхимович повертів у руках замок, потоптався біля дверей. Ось тобі й одвів душу...

Для нього не секрет, які чутки ходять серед людей. Та як їх приборкати? Жодні запевнення не допомагають. Люди вже так наслухалися тих запевнень, що просто перестали їм вірити. Від нього чекали чогось надзвичайного, чаклунства якогось, а він ні на яке чаклунство не придатний. Всього тільки позику повісив їм на шию.

Що ж діяти? Як жити далі?..

Мовчить Ларивонова кузня, і здається — то серце Пальміри мовчить. Хати ліниво вигрівають проти сонця солом'яні хребти, випаровуючи у весняне небо свій одвічний солонуватий піт — ще, мабуть, дідівський піт і дідівські сльози. І ніби кажуть вони Турбаєві:

«Нова мітла завжди добре мете, та знаємо ж ми, як швидко ті мітли стираються об наш неподатливий грунт. Десять років ти відпочивав, витрачаючи сили хіба що на прогулянки. А ти бачиш, які ми старі і які стомлені? Не чіпай нас, дай погрітися на сонечку. Ото щось мурують на колгоспнім подвір'ї — то й хай собі мурують. Мовчимо ж ми, не докоряємо тобі, що нашим добром і трудом ризикуєш — то й за те скажи спасибі. А ми помаленьку та потихеньку якось проживем. Аби день до вечора...»

І такою сонливістю повіває від тих погорблених хаток, мов у жаркий день від череди на стійлі після водопою. Десь близько-близько вирує ріка, шумить, клекоче, кудись несе свої води. Та череді те байдуже. Дали напитися — то й годі...

Щось гнітюче було в тій сонливості. Тупа, вікова втома. Те, що лишилось од вікової селянської роз'єднаності, від того життя, де власний куток, власне порося дорожче за всі надбання людського розуму.

Але як ще й досі це могло тут лишитися? Як поєднати те, що робилося в полі, з тим, чим дихали йому в обличчя оті старовинні хати? Звідки взявся

оцей островок гіркої минувшини?

В Турбая склалися непогані стосунки з головою райвиконкому Трохимчуком. Якось намагався йому допомогти й другий секретар райкому Мироненко. Коли треба було порадитися з приводу будівництва або ж добути дефіцитні будівельні матеріали, Іван Юхимович, обминаючи Кузя, йшов до них. Зараз в нього теж виникло бажання поїхати до Трохимчука на пораду. Надто кепсько було на душі. Та він спинив себе. Треба спершу самому докладно розібратися у всіх цих болючих питаннях...

Попрямував до першої-ліпшої хати. Тут живе Мотря.

Не встиг відчинити хвіртку, як його хтось смикнув за рукав. То була Катерина.

— Іване Юхимовичу,— весело, неспроможна стримати якоїсь шаленої радості, почала вона.— Це в нас обідня перерва, отож я й побігла вас шукати... Комсомольська організація... Ви не думайте, нас уже п'ятеро!.. Комсомольська організація прийняла рішення просити вас на роль Возного.

П'ятеро світлячків отаких, як вона! Це перша перемога...

її веселий настрій і несподівана пропозиція його розвеселили.

— Від старого цапа пісні захотіли?.. Знайдіть молодшого,— з теплою посмішкою, оглядаючи дівчину, відповів він.

— Та в нього й роль якась цапина,— наполягала дівчина.

Турбай засміявся.

— Спасибі, що так легко погодилася з моїм самовизначенням. Може, я й справді цап, але в таких ділах ні бе ні ме.

Катерина зніяковіла, заборсалася у виправданнях.

— Ой, що я бовкнула!.. Я не те хотіла... Ну зрозумійте, ви ж розповідали, як перші комсомольці... Ну, про синю блузу, про вистави... Значить, думаємо, Іван Юхимович сам колись грав... А що тут дивного?

Та дивного нічого немає,— спинив її Іван Юхимович, відчуваючи, як під впливом оцих милих І чимось рідних дівочих очей розступаються в його душі холодні хмари.-— Тільки я полюбляю героїчні ролі. Ну, наприклад, роль Дон-Кіхота... Це зараз саме для мене.

Дівчина замахала руками:

— Гаразд, ми Лантуха попросимо. То таки справжній цап.

І ображено відвернулась.

— Скажи, Катерино,— серйозно звернувся до неї Турбай,— чому ти опинилась на будівництві? Ти ж тепер на молочній фермі.

— А хто ж цеглу носитиме? Не вийшли ж,— все ще ображено відповіла Катерина.— На фермі дівчата без мене справляться, а я комсомол мобілізувала. Хіба щось не так?..

Так, молодці комсомольці. Передай їм велике спасибі. Та поясни, бо я ніяк не второпаю, чому людей не видко?..

— Пхи! — здивувалась дівчина.-— Це ж так просто! — І почала перелічувати на пальцях.— Корови отелились — раз, кури несуться — два, редиска вродила — три, весна прийшла — чотири. Ні, весна — то до всього стосується. Спільний фактор.

Ну то що? — все ще не розумів Турбай.

— А ви до схід сонця вийдіть на ту дорогу, що веде до Пилипівки, тоді побачите. Зараз і не ходіть по хатах. Там нікого не знайдете.

Крутнулась на каблучках, підстрибнула, мов м'ячик,-- і зникла з очей.

Так ось яка «посівна» зайняла робочі руки!

Наступного ранку Турбай, залишивши на будівництві Калину, сам сів за руль і виїхав за околицю.

Ранкові сутінки поволі розступалися, але сонце було ще десь далеко. Воно з-за пилипівських схилів підсвічувало хмари, що, підрум'янені його променями, мчали над пальмірівськими полями. Який би тяжкий настрій не був у Турбая, природа своєю вічною красою завжди полегшувала тягар на його душі. Може, тому й виробилась колись у нього ота звичка до лісових блукань...

Ось **ї** зараз, намагаючись вгамувати гнів на своїх земляків, спинив машину, окинув поглядом степ. Яка краса, яка велич!..

Мало часу відведено людині для життя на оцій найкращій із планет. Стебельце вівсяниці, загублене край дороги, й оті могутні дерева, що погойдуються на горизонті, жайворонок у небі й червоне, в чорні цяточки «сонечко», що сіло на рукав венгерки,— все це однаково заслуговує пильного людського ока, бо це — життя.

Та небагато людей мають змогу отак спокійно милуватись тим, що з дивовижною щедрістю розкидає природа по всіх земних закутках. Щоб милуватися цим, треба мати хліб, до хліба, спокій і час.

А ті, що ото з клунками вийшли на дорогу, доволі цього мають? Яке ж ти мав право звинувачувати їх в сонливості, в лінощах, в небажанні переступити через лихі традиції минулого?..

Ой, чогось ти не додумав, коли біля кузні оглядав село. Які ж то лінощі, якщо прокидаються вони ще до зорі, беруть на плечі бідони й клунки і стомленими, натрудженими ногами міряють відстань до Пилипівки й назад?.. Це ж тяжчий труд, ніж робота в колгоспі.

Вгамуй свій гнів, бо він несправедливий. Знайди ключ до розмови з людьми, щоб вони душі свої тобі відкрили. Збагни раз і назавжди, що народ ніколи й ні в чому не буває винний. Завжди винні обставини, в яких він перебуває.

Ось ідуть Мотря й Варка Безугла. В кошиках —» кури, в бідонах молоко. Помітивши Івана Юхимовича, вони знітились, але Мотря смикнула Варку:

*— Та нехай собі... Ходімо!

Турбай підійшов до них, привітався:

*— Чого ж пішки?.. В неділю можна й підводою.

єн Свої ніжки,— зухвало відповіла Мотря,— краще повозки. Захотів та й поїхав.

І, не звертаючи жодної уваги на Турбая, пішла далі. Слідом за нею підтюпцем побігла й Варка.

А хто ж то, згорбившись під тяжкою ношею, чвалає по грузькій дорозі?

Ларивон!.. Так ось чому мовчить колгоспна кузня. А поруч, у солдатських черевиках, перев'язаних дротиною, хлюпає рідкою грязюкою Сашко Семидесятий. За ними тягнеться ціла валка пальмірівців.

Сашко, помітивши Турбая, чкурнув у кущі й там засів.

І як не готував себе Іван Юхимович до лагідної розмови, гнів почав брати верх над його волею. Особливо його вразила присутність тут Ларивона.

Де ж причини, а де наслідки? Як вирватися з цього зачарованого кола?..

Всі причини, які досі гальмували розвиток сільського господарства, всі бар'єри й перешкоди були назавжди усунуті з дороги твердою рукою партії. Не можна ж серйозно брати до уваги опір якихось керівних одиниць. Хіба ж здатний обвуглений пень, що стирчить у лузі, стримати весняну повінь?

Значить, винні самі колгоспники? Значить, ти був правий, коли звинувачував їх, стоячи біля кузні?.. Та хіба ж вони не хочуть заможного, світлого життя? Хіба вони вороги собі й своїм дітям?

І він зрозумів: винна інерція. Мало розчистити дорогу. Треба ще й воза з місця зрушити, щоб він по ній покотився. Тоді лише встигай за ним поспівати.

Винна недовіра, що в'їлася в душі пальмірівців протягом багатьох років. Винна звичка покладатися тільки на себе, а не на колгосп.

«Свої ніжки краще повозки...»

Не сказавши нікому ні слова, Турбай поліз в кущі, витягнув звідти клунок Семидесятого, поклав його в кузов. Потім зняв ношу з пліч Ларивона і також відніс до машини. Так він позабирав кошики, клунки, бідони в усіх колгоспників 1 обережно поскладав у кузові. Люди зиркали на нього розгубленими, безтямними очима.

— Лізьте на машину! — наказав він усім, хто тут був. Очі в нього так палали, обличчя з синюватим рубцем на щоці здалося людям таким

сердитим, що вони злякано подерлися до кузова, гадаючи, що Турбай хоче повернути їх на роботу.

Та Іван Юхимович сів за руль і поїхав не в Пальміру, а в Пилипівку. Це не в жарт спантеличило людей.

По дорозі підібрав Мотрю й Варку і поїхав далі.

В кузові зчинилася колотнеча. Люди кричали, лаялися, потім почали гупати об вицвілий верх кабіни. Турбай спинив машину.

— Куди ви нас везете? — зарепетувала Мотря.— Ми не перекупки, щоб у міліцію нас. Не боїмось ми вашої міліції!

— До Пальміри вертайте! — кричали інші. Турбай, трохи заспокоївшись від швидкої їзди та

від перших променів великого, близького сонця, що викотилося на пилипівські горби, поліз у кузов. Діставши цигарку, запалив і спокійно сказав:

— Я везу вас не в міліцію, а на базар. Ви — господарі цієї машини. Незабаром ще дві одержимо. Чого ж пішки ходити маєте?.. А я... Голові нема чого робити, коли люди на роботу не виходять. Якщо ж ви зробили мене слугою своїм, то дозвольте прислужитися вам хоч в ролі шофера. Мені ж трудодні йдуть.

Люди мовчали, занепокоєно перезираючись. В словах Турбая вони вбачали якусь хитру каверзу.

^ Та мені й не треба сьогодні на базар,— сказала Варка.— Це я з кумою Мотрею за кумпанію.

Іще почулися голоси:

«— Мені теж не треба.

— Й мені...

Турбай намацав очима Семидесятого і, прищулившись, запитав:

А ти, козаче, чого в кущі поліз?.. Баби он, бач, не злякалися.

Сашко, ховаючись за жіночі спини, несміливо відповів:

— Та я нічого... То я по нужді.

Зчинився регіт. Сашка виштовхали на середину, і він, мнучи в руках засмальцьованого кашкета, змушений був оглядати свої драні черевики. На його адресу сипалися не зовсім пристойні жарти.

Та ось до Івана Юхимовича проштовхався Ларивон. Його витягнуте, схоже на диню-арбакешу, обличчя налилось кров'ю, дебела ковальська рука потягнулася до оторочених каракулем бортів Іванової венгерки, а вираз очей був такий, що людям здалося — він зараз ударить брата.

— Тебе для чого народ обрав? Щоб ти з людей знущався^?.. А ви чого регіт зняли?.. Принизити людину всякий дурень зуміє. В тебе, Іване, діти не плачуть, а в нього їх шестеро.

Сашко поволі почав розгинати спину, сміливіше глянув односельчанам у вічі.

— І то правда,— хтось зітхнув співчутливо.

— Так погано людину бог устроїв — щодня їсти хочеться. Хоч би вже раз на тиждень.

А Ларивон, пропікаючи брата гнівним поглядом, не відпускав бортів його венгерки.

До тебе голови були — сочувствія до народу не мали. А ти чим кращий?.. Під які капітали ти позику брав? Ти працюєш чи ні, а грошики тобі йдуть. А нам як жити?..

Турбай зрештою відсторонив його руку й сказав: Якщо не побудуємось та не почнемо господарювати по-справжньому — вік нам отак з торбами до Пилипівки ходити.

Хтось похмуро зауважив:

— Ситий голодному не товариш.

І зрозумів Іван Юхимович, що не буде йому довіри від земляків, поки на його рахунок у пальмірів-ську ощадкасу надходитимуть гроші з районного банку,— щомісяця близько трьох тисяч. Яка ж може бути довіра, коли він матеріально не залежить від колгоспу? За його плечима стоїть ота пенсія й мимоволі вказує людям на нього: люди добрі, яке йому діло до вашого трудодня? Він приїхав погратися з вами, мов кіт з мишею. Йому що півмільйона повісити на ваші горби, що мільйон — все одно...

Не випадково Лозовий також почав розмову з запитання про пенсію. Він, видно, передбачав, як важко буде Турбаєві завоювати довіру земляків, доки існуватиме поміж ним і колгоспниками отака разюча матеріальна нерівність.

Щось треба вирішувати. Нині пенсія стала твоїм ворогом, невтомним шептуном, що породжує серед людей підозріння до кожного твого кроку. Перед тобою виникла дилема: або ж ти сядеш за один стіл з земляками як рівний серед рівних, або завжди будеш спотикатися об ту пенсію і земляки завжди ставитимуться до тебе з деякою настороженістю — ти ж не до кінця наш, в тебе ж особливе становище...

Він знову сів за руль і погнав машину в Пилипівку... Під'їхавши до районного банку, порадив людям побазарювати, а сам швидко зійшов по сходах.

Розстебнув венгерку, дістав авторучку й записну книжку. Примостившись на підвіконні, написав заяву про те, що, починаючи з квітня цього року, він, полковник у відставці Іван Юхимович Турбай, на час роботи в колгоспі «Степова Пальміра» відмовляється від пенсії...

І хоч потім Ларивон щиро каявся і лаяв себе за необачність, хоч і Сашко, і навіть Мотря умовляли його забрати ту заяву, Турбай не піддавався на ті умовляння. Він ніскільки не шкодував за свій вчинок, бо так була зорана остання межа поміж ним і земляками.

Та все ж настрій у Турбая був гнітючий. Ну гаразд. Люди повірили, що ти їхній. А далі? І до тебе ж були голови, які не мали тритисячної пенсії і не вимагали собі на сніданок засмажених поросят. Хіба це заслуга—бути чесною людиною? Чесність—це тільки підошва, якою ти ступаєш по землі. Це коріння твоє.

Тяжко було Турбаєві. Не так просто на шостому десятку вростати в нову справу. Та й справа до біса трудна! Громохка надземна ріка з її порогами й водоспадами, з райдужним сяйвом бризок, що захоплює і чарує, ріка з вируванням і тисячами небезпек, всім видима ще здалеку, позначена на всіх картах світу, нездатна зрошувати полів, якщо вона тече по кам'яному днищу і волога її не просочується в грунт,— туди, де течуть підземні ріки, котрих немає на жодній карті... А саме ж вони прикрашають планету цвітінням!

Будні, будні — підземні річки революції... Ось що перетворює світ! Зблиск шаблі в руці, громове «ура» — все це яскраво, романтично. Та це тільки широкий леміш бульдозера, що розрівнює землю для буднів. Потім мусить прийти невтомний Головань, який докоряє собі,—дивак! — ***що*** не був на фронті...

Будні, будні[1]— це ж і є норма людського життя. Будівник Головань — це ж і є норма людини... Господар підземних річок... О, як він їх добре бачить!.. А в очах Турбая —все ще миготіння схрещених шабель... Забувай! Людство вийшло з того віку, коли так приваблює гра у війну... Людство здобуває зрілість. Людство для буднів...

І Турбай зіперся ще раз на гранітне плече цієї кремезної людини. Бо Головань таки приїхав!..

Якось у неділю вранці долинула здалеку розмаїта пісня, замайоріли на грузовиках червоні полотнища, і в село вкотилося дві машини, в яких сиділо десятків зо три хлопців і дівчат. То був самодіяльний колектив будівельного управління. В кабіні поруч шофера Турбай побачив Голованя...

Шефи подарували приймач «Родина» і лампу з пластинчастим абажуром, від якої він живився. Паль-мірівці сиділи на колодах біля майбутніх корівників, захоплено плескали в долоні, а молоді будівельники просто неба давали концерт. Розгладжувалися зморшки на обличчях жінок, забувалися дрібні турботи, в колі яких текло небагате на події життя. З пісні, яку проспівав муляр зі смолистими вусиками і яструбиним з горбинкою носом — видно, грузин — наблизились до них Ленінські гори, і здавалося

колгоспницям, що вони самі туди сходять, щоб окинути поглядом неосяжні простори столиці...

Головань сидів поруч Турбая. Він був у святковому костюмі, груди завішані орденами й медалями. Як видно, начальство вішало на нього не лише догани...

Коли попливла по колу легенька, мов пушинка з тополі, дівчина в напівпрозорому вбранні справдешньої балерини, дід Кирило не стримався. Писарська борідка піднялася над картатими хустками жінок, затремтів у роті самотній зуб:

— Ти диви!.. Та чи воно ж ото від людської матері?

— Штукатур,— штовхнув під бік Івана Юхимовича Головань.— Із десятикласниць... Марійка Чибіс. Мати в неї професорша... Педіатр.

В очах Голованя зблиснула гордість. Коли закінчився концерт, Головань звичними кроками пройшовся по фундаменту корівника.

— Цегляний... Гм-м... Шкода. Бутовий надійніший. « Цеглу ми беремо вільно,— пояснив Турбай.-^

Цегельня тут недалеко, в сусідньому районі. Там секретар райкому... Словом, дають. А з бутом складніше. За тридев'ять земель треба везти.

Головань відколупнув пальцем . застиглий розчин, на якому клалася будівля, розтер його на долоні.

— Десята марка... Скупувато. Я б дав принаймні двадцять п'яту... Особливо на фундамент.

— Цементу мало,— зітхнув Турбай.— На вагу золота. В першу чергу йде на будівництзо силосних траншей.

- А з лісом як? — запитав Павло Остапович.— Ото й усе? — показав він на колоди, біля яких юрмилися колгоспники та самодіяльні актори.

— Так... Поки що все... І за це спасибі Трохимчу-кові. Це голова райвиконкому... Важко! Хочу відрядити бригаду в Карпати. Кажуть, там колгоспи продають ліс на корені. Із власних угідь...

Головань нахмурився.

— Продають. Але подекуди вирубують уже в рахунок сімдесятого року... Я б за таке господарювання... Карпат не пізнати. Облисіли буйні голови гір...— Розгладив вуса, заклав руки в кишені галіфе.— Ось що. Два вагони обіцяю. І вагон цементу... Якось викроїмо. Шефство так шефство... Іще одна порада. Готуй власних мулярів.

— Ми так і вирішили. Поки що працюють найняті, а своїх приставили до них *у* науку.

— Не знаю,— заворушив вусами Головань.— Якщо люди чесні — навчать. А буває так: навіщо вчити, коли мені самому ця робота вигідна... Для певності я тобі прикомандирую свого інструктора. Час від часу на-

їжджатиме. Муляр першої руки.— Склав долоні рупором, гукнув: — Герголадзе!..

Підбіг чорновусий співак. В його постаті відчувалася добра сержантська виправка. Мабуть, нещодавно демобілізований. Звичне до дисципліни тіло мимоволі виструнчувалось перед Голованем.

— Ось що, Герголадзе. Залишишся тут на тиждень. Покажи колгоспним хлопцям, що таке справжній муляр. Потім щотижня наїжджатимеш. Бери мій мотоцикл. Покладаю на тебе обов'язки технагляду. За якість відповідаєш ти. Ясно?..

— Ясно, товаришу начальник! —» виструнчився Герголадзе.

Через місяць-два їхні муляри мусять працювати не згірш за тебе. Ясно?.. Ясно!.,

— І дивись мені тут... Щоб я, не чув про шури-мури. Бо Марійку видам за Мурашка... Ясно?

— Нікак нєт! — випалив грузин. Очі з великими білками іскристо забігали, тонкі губи розтягнулися в хитрувату посмішку.— Сама не піде.

«— О-о, тоді молодець! — басисто зареготав Головань.-^ Можеш іти...

Турбай і Головань прощалися, мов старі друзі. В серці Івана Юхимовича зростала певність — Пальміра збудується!.. Та чи міг він знати, що це була його остання зустріч з Голованем?

3

Рано-рано, ще до схід сонця, біжить дівчина по квітневих росах. Куди й чого вона біжить?

Червоно-мідяне сонце викотилося на зелену гребінку пралісу так швидко, мовби чиїсь руки, прилаштувавши його на пружній дубовій гілці, пригнули ту гілку до самої землі й раптом відпустили. Білопері хмарки поодиноко прогулювалися в неосяжній височині, боячись присмалити лебединий пух своїх розчесаних вітром боків об мідну розпечену кулю.

Терен заховав під білими квітами свої гострі колючки. Правду кажуть, що навіть закоханий лев ховає пазури.

І кожний кущ, кожне деревце має власний колір. Сосни — темно-зелені, молоді явірці й осокори прикрашені такою світлою зеленню, мовби листя їхнє вимите в розчині із небесної бірюзи і сонячних променів. А листя молодих кленів — червоне, ніби захлюпане соком ранкової зорі.

Десь на початку червня палюче сонце, суховії та степова пилюка вирівняють усі відтінки. Тільки сосни та дуби збережуть власний колір, бо вони шорсткі, стійкі, неподатливі, вміють протистояти будь-яким вітрам.

Отак і серед людей буває. В дитинстві й молодості в кожної людини виразно помітно власну індивідуальність. Та на важких життєвих дорогах,

на палючих вітрах не кожна людина її зберігає — зберігають лише стійкі, загартовані, кому не страшні ніякі грози, ніякі вітри...

Розкинувши руки, мовби для плавби, дівчина на світлій лісовій галявині впала горілиць у густі трави, зрідка помережані фіолетовими китичками рясту, прикрашені квітами «братика й сестрички», що в кожній квітці має одразу ж два кольори — білий і яскраво-жовтий.

Під соснами, близько її голови, зеленіло соковите листя дикого винограду. З-під нього пробивалися гострі, мов наконечники стріл, листочки перших конвалій.

Вже давно догадувалась Катерина, що Марія бачить в ній майбутню невістку. А нещодавно зайшла Марія до Катерининої матері, про щось пошепталася з нею, потім узяла дівчину за руку й вивела з хати. І вперше заговорила з нею про весілля.

— А чого ж він сам нічого не сказав? — насторожено запитала дівчина.

— Скаже,— посміхнулась Марія.— Напише. Я була в нього на тому тижні.

Марія справді їздила в місто й відвідала Анатолія. Раніше тільки натякала синові, що вона була б щасливою, якби він одружився з Катериною, а зараз заговорила з ним відверто. Про те, що він буде домагатися призначення в Пальміру, вони умовились ще раніше.

Анатолій довго дивився на матір безтямним, затуманеним поглядом, потім сказав:

Ну що ж... Вона непогана дівчина. Марію налякав тон його,відповіді. А хлопець тим часом думав: «Мати давно мріє про незістку. Тяжко їй самій... Та й Катерина мені не чужа. Щось є в ній хороше, рідне... Іноді, мов за сестрою, скучаю. Росли ж разом...»

Збагнувши, що він засмутив матір, Анатолій поспішив її заспокоїти:

•— Я знаю, ти любиш Катерину. Тобі буде хороше з нею...

— А ти? — пильно заглядаючи синові у вічі, запитала Марія.—Ти хіба не любиш?

Анатолій змовчав.

Марію деякий час непокоїла ця розмова, та материнський егоїзм взяв верх. Вона була певна, що синове серце ще просто не розкрилося для любові. Все це незабаром прийде. З Катерини й Анатолія вийде чудова пара. Що він встиг покохати іншу, їй і на думку не спало. Якби покохав та хотів одружитися, чого б йому не сказати про це відверто? Чи то б вона його не зрозуміла?..

Інколи закрадався страх: а раптом вийде так само, як у неї з Іваном? Але вона гнала від себе ці думки. Тут не вгадаєш наперед: одні спершу так шалено люблять, а потім ненавидять одне одного. Інші ж навпаки:

починають з простої дружби, з поваги, потім, дивись, і кохання розростається, стає великим та надійним...

Марія змусила Катерину повірити в своє щастя.

Отож співайте, солов'ї,— він завтра приїде!..

Ось і лист від нього,— всього кілька слів. Суворе серце в Анатолія. Та яке це має значення для Катерини, коли незабаром замість оцього листа його самого пригорне до грудей?

Якщо навіть холодно в його грудях і порожньо, мов у забутій, нетопленій хаті,— все одно серце своє він віддає їй, Катерині, бо, мабуть, вірить, що ніхто його не зможе так зігріти, як вона, ніхто не здатний заповнити його вщерть палахкотінням своєї чистої любові.

Та чого ж він такий стриманий і суворий?

О, Катерина це добре знає!.. Не тому, що любити не вміє, а тому, що так тяжко склалося в нього життя. І є в нього батько, й немає. Коли б зовсім не було, коли б він з війни не повернувся, носив би хлопець у своїх грудях тихий, гордовитий смуток, і він би йому не заважав, а може, навіть допомагав би жити. Бо смуток і радість — рідні брат і сестра, як оця мудра квітка, і хто не любить їх обох, той не любить і цілої квітки — життя!..

Вона зуміє протоптати стежку від серця сина до серця батька. Цупкими, звиклими до праці руками виполе на ній будяки та колючий чортополох, візьме свого коханого за руку, сама поведе його по тій стежці. Бо хто ж іще може це зробити, як не Катерина? Вони ж обидва їй дорогі, обидва такі хороші!.. Отоді й *серце* Анатолія стане не таким суворим — одразу ж потеплішає.

Закинувши руки за голову, довіривши груди щедрому весняному сонцю, що горнеться своїм теплом до її мережаної блузки, Катерина довго так лежить серед квітів і трав. Трава лоскоче спину і ніби просить дівчину не заступати їй сонця, бо вона також хоче рости, хоче пнутися вгору...

За деревами тихо, ледь чутно зашелестіли в траві чиїсь обережні кроки. Катерина стрепенулась всім своїм пружним тілом — хтось підслуховував її потаємні мрії. Не сонце й не дерева, від яких вона з ними не ховалася, а якась чужа, незнайома людина.

То був чоловік велетенського зросту з худим, обвітреним обличчям. Очі в нього сумні-сумні й дивилися на неї з якоюсь батьківською сердечністю.

Просякнута пилом і потом сіра бавовняна сорочка розстебнута на грудях, сірі штани, незграбно залатані на колінах, були брудні, вкриті масними плямами, а великий, мов колесо, кашкет зсунутий на потилицю. У величезній руці чоловік тримав невеличкий похідний топірець. Або, може, то була звичайна сокира, але вона здавалася невеличкою в порівнянні з його рукою.

Катерина ще не вміла розгадувати людських поглядів, весь вигляд цієї людини її налякав, і вона схопилася на ноги, збираючись негайно ж утекти.

— Не бійся, дівчино,— з трудом вимовляючи слова своїм беззубим ротом, сказав чоловік.— Нічого лихого я тобі не заподію. Просто давно не бачив отакого... Щоб були квіти і серед них отака... Мабуть, заміж збираєшся?

Кілька хвилин простояв Ничипір Басанець під деревом, поки Катерина його не помітила. Він дивився на неї так, мовби то була молода Ганна, чий образ уже втратив у його пам'яті реальні обриси. Ганна вже стала для нього не дівчиною, не жінкою, навіть не людиною, яку можна колись зустріти й упізнати, а лише далеким-далеким сном, давно порваною піснею, від якої лишився в серці болючий своєю чистотою й недоторканістю спомин.

Колись, перед весіллям, якому не судилося збутися, в цьому самому лісі і, може, на цій самій галявині, серед квітів і трав, від яких уже й коріння давно не лишилося, він застав Ганну, що, так само закинувши руки за голову, лежала горілиць і посміхалася не-бові, сонцю, деревам і своєму щастю...

Коли ж то було? І чи було взагалі? Може, то справді звабливий сон, що приснився лише для того, щоб у житті цієї людини був хоч один світлий спомин, який мусив уберегти його серце від цілковитого скам'яніння?..

Юна зрода Катерини, пахощі конвалій і трав викликали в його серці не чоловіче хвилювання, а просто звичайну людську насолоду від прекрасного. І вперше за багато років подумав Ничипір, що, значить, лишилося для нього в цьому світі ще багато такого, від чого душа його мусила воскреснути для нового життя. Значить, є ще в нього попереду те нове життя. Багато його чи мало, простягне воно до нього руки, чи, може, тільки він свої мозолясті до нього простягатиме — то ж все одно життя!..

— Звідки ти, дівчино? — запитав він.— Чи не з Пальміри?..

Вона боязко хитнула головою: -- Авжеж, з Пальміри...

— От бач, а я тепер з Горохівки...— Він знов посміхнувся беззубим ротом, а Катерині знов стало страшно від тієї посмішки,— Оце їхав підводою та зайшов пужално вирізати...— Окинув дівчину вицвіли ми очима такого ж непевного кольору, як **ї** його кашкет, і з якимось внутрішнім зусиллям запитав:*=» Чи ти, бува, не знаєш Ганни Щербини?

Катерину трохи заспокоїло це запитання. Все, що стосувалося цієї жінки, завжди заспокоювало. Дівчина перекинула важкі коси із-за спини на груди, струсила травицю з голови й жвавіше відповіла:

— А певно ж, знаю!.. Хто ж її не знає?

Очі в чоловіка мовби поголубіли, а на обличчя впало сонячне проміння, осявши його, — ніби показувало: поглянь, дівчино, яке воно прекрасне в

своїй мудрій, незломленій мужності! Кожна зморшка на ньому — то слід чогось такого, чого ти й уявити нездатна. Та й не треба тобі, солов'їна сестрице зі співучою душею, ні знати, ні уявляти цього. Все те вже позаду й ніколи не повернеться знов..,

І коли б знала Катерина, як вона мимоволі, тільки молодою вродою своєю, відроджувала душу цієї людини для нового життя, вона б так не спішила, дозволила б надивитись на себе, мов прекрасний твір мистецтва дозволяє людям вбирати в свої груди ту нетлінну енергію, яку він вічно випромінює.

Вона ж не знала цього. їй раптом захотілось напитися. Підбігла до лісового струмка, що тихо дзюркотів поміж дубів, упала над ним, а він, безтурботний, веселий, відбивши її обличчя, так його поламав, покреслив, видовжив, що вона, забувши про свої недавні страхи, засміялася тихо й безтурботно, мов отой струмок.

І, покірний її сміхові, засміявся й Ничипір, бо то сміялося так близько від нього саме життя. Підійшовши до неї, запитав: « А єв Ганни діти?

Лежачи над струмком, дівчина обернула голову, зиркнула на нього знизу:

— Немає...

Ничипір стояв проти сонця, а обличчя ніби **в** тінь потрапило. Спохмурніло одразу, голубизна **в** очах сховалася, як ховається вона **в** озері, коли на нього набігає хмара.

— Немає, кажеш...— Чогось довго дивився на свій топірець, крутив його у велетенських руках, мов дитячу іграшку.— То передай Ганні, що низько кланяється їй Ничипір Басанець. Може, зайду, як обсіємось. А може... Словом, передай.

Обернувся й пішов через галявину, вминаючи в землю весняну траву, що вже губила вранішні роси.

Катерина підвелася, сіла біля струмка, зіпершись на руки. Змочені **в** струмку кінчики її кіс упали на коліна. Вона дивилася вслід незнайомій людині, чия постать була схожа на того дуба, до якого наближався Ничипір.

А Ничипір продирався крізь гущавину туди, де стояла колгоспна підвода. Він так і забув вирізати пужално.

В серці його щось оживало, він придивлявся до того живого, як стомлений чабан після холодного осіннього дощу, що промочив його до кісток, придивляється до першого язичка полум'я в погашеному крижаною зливою вогнищі. Ще невідомо, чи вдасться те вогнище знов розпалити, бо немає жодної сухої тріски. Та перший язичок вогню лизнув змертвіле галуззя — і в людини з'явилась надія на тепло...

Посівна переконала Турбая, що без агронома не можна жити колгоспові жодного дня. Сам він кидався од Вільямса до Юлія Цезаря, що вже в ті давні часи змушував підкорену Британію запроваджувати в себе чорний пар. Та чим більше Турбай читав, тим твердіше переконувався, що цю науку кавалерійськими наскоками не подолаєш.

В Пальмірі агрономи мінялися так само, як і голови. Різниця полягала в тім, що від приїзду одного до приїзду другого минав рік, а то й півтора. Зараз Пальміру, як говорили в МТС, «курірував» їхній агроном з прізвищем Чобіт. Ганна сварилася з ним і віч-на-віч, і по телефону, називаючи його не інакше, як шкарбуном, бо він був старий, неповороткий і досить-таки байдужий.

Турбай дзвонив щодня в райком і в райвиконком, вимагаючи негайно прислати агронома. Йому обіцяли прислати, але минали тижні, а агронома все ще не було.

І ось нарешті подзвонили — їде!.. Голос інструктора райкому чомусь зривався на сміх, і Турбаєві здавалося, що інструктор на протилежному кінці проводу таємниче комусь підморгує. Це його збентежило — мабуть, їде до них якийсь новий Чобіт.

Прочитавши чимало агротехнічної літератури, Іван Юхимович пройнявся неабиякою пошаною до фаху агронома. Він розумів, що агроном мусить стати в центрі всіх важливих колгоспних подій, тому-то Турбаєві хотілося одразу ж знайти з ним спільну мову.

Звелівши Калині підготувати нову машину (вони таки одержали нового вантажного ГАЗу!), Турбай піджидав у конторі, вирішивши особисто виїхати назустріч агрономові.

Калина, вимив машину, ретельно витер її ганчіркою. Йому допомагав Грицько, що став тепер господарем старої торохтійки, бо хлопець колись учився на шоферських курсах і навіть мав права. Восени обіцяли дати ще одну машину, а тим часом хай пригадає все.

що встиг уже забути. Правда, спершу він бурчав: що котові до хвоста відро причепити, що на ній їздити — однаково торохтить... Та поволі почав звикати.

Коли Турбай і Калина виїхали на межу, де кінчалися пальмірівські поля, Калина різко загальмував.

— Спізнилися! — радісно вигукнув він, вилазячи з кабіни.— Агроном уже на полі!

І побіг поміж рядками кукурудзи, яка вже витикалася з грунту гострими стрілками сходів.

Іван Юхимович спершу нічого не зрозумів. Та коли глянув туди, куди біг Калина, йому теж все одразу стало ясно.

Полем зосереджено йшов Анатолій. Віддалік лежав його студентський чемоданчик, покритий пальтом. Хлопець міряв посіви широкими, повільними кроками **і** в такт своїй^ході змахував вказівним пальцем правої руки, рахуючи сходи в рядках.

Вони обнялися й розцілувалися з Калиною.

А Турбай стояв на дорозі, не наважуючись до них наблизитись. І радісно, і якось тривожно було в нього на серці. Це ж син його вийшов на самостійний життєвий шлях! І хоч не він його вивів, хоч і мусить тепер все життя каратися, та радість від того не менша. І тривога: а як-то працюватимуть вони разом? Чи не стане їхня спільна робота пеклом для обох?..

Зрештою підійшов, потиснув синові руку. Тільки хотів був висловити свої привітання, як Анатолій підвів очі, суворо глянув на батька. Брови Анатолія були низько опущені, над переніссям круто спадали вниз дві глибокі складки, а губи стиснуті й трохи бліді. Було помітно, що хлопець тамував гнів.

— Ти б хоч з батьком по-людському привітався,—» якось несміливо зауважив Калина, нервово смикаючи свої житні вуса.

Не змінивши похмурого виразу обличчя, Анатолій обернувся до Калини.

— Я не до батька й не гостем сюди приїхав. Потім підійшов впритул до Турбая, з гнівною

пильністю глянув йому у вічі. Так глянув, що Турбай не стримався,— одвів погляд.

— Чумак сім верст проїхав, поки вогню викресав. І ви так збираєтесь Пальміру до життя заможного виводити?.. Ходімте, покажу!

Турбай повсті зрушив з місця, слухняно пішов за сином. Анатолій носком чобота показував великі прогалини поміж гніздами. На кожну сотню гнізд їх налічувалось до десятка. То не зійшла кукурудза. А деякі сходи були жовті, хирляві й немічні.

— Де ви набрали такого зерна? Воно ж позбавлене будь-якої енергії проростання. Віддали б його поросятам, хоч кілограм сала одержали б... А посіяно як? Де ж ваші квадрати? Сюди ж тепер ніяких машин запустити не можна!

Все це він говорив, ідучи вперед і вперед, а Турбай, зсутулившись і одразу ж якось постарівши, човгав за ним на відстані двох кроків. Калина відстав, щоб не бути свідком цієї неприємної розмови.

-^'МТС нам сіяла. Та й не видно було, поки не посходило...

, Анатолій обернувся.

— Не видно?..— Він спинився і вже спокійніше додав:— Якщо не запровадимо ретельної підсадки, на ста гектарах втратимо понад дванадцять тисяч пудів кукурудзи. Ви уявляєте, що це значить?

Турбай недовірливо знизав плечима. Анатолій швидко дістав із кишені блокнот, показав йому розрахунки. Тут було підраховано кожне гніздо в гектарі і на всіх ста гектарах разом. Це була астрономічна величина, але хлопець з нею справлявся легко: і віднімав, і ділив про себе,— без олівця. Коли ж він ті гнізда, які лишилися порожніми, помножив на вагу кукурудзи, що мали одержати з кожного гнізда, вийшло справді дванадцять тисяч пудів!

— Треба ось що зробити,— підійшов Анатолій до гнізда з кволими сходами.— Перш за все роздобути зерно з високою енергією проростання. Потім отак навкіс проколювати- землю гострою паличкою,— він біля стрілчастих сходів проколов землю олівцем,— і для гарантії підсіяти надійне зерно. Це треба зробити й там, де зійшло по одній стеблині. Два гнізда по одній стеблині дорівнюють одному порожньому. Полічити, чи, може, й так повірите?

Турбай кивнув головою,— він вірив. До села машину вів Турбай. Анатолій сидів збоку, а Калина в кузові.

Анатолієва різкість вже не ображала Турбая: вона

здавалась йому виправданою. Справді ж бо перша чарка колом! Тепер він зрозумів, чому Ганна щодня лаялася з МТС. Не все так просто й гладко робилося, як йому за браком досвіду спершу здалося...

Опівдні примчав на мотоциклі Герголадзе. У величезних окулярах, що, ніби маска, закривали пів-облич-чя, він скидався на героя з детективних фільмів. Розмахуючи руками, кричав усім, хто траплявся на дорозі:

— Кацо, де Турбай!.. Кацо, ліс прийшов! Цемент прийшов! Простій вагонів платить будеш!..

Турбай вибіг із хати й так від радості затряс грузина, що в того ледве не хруснули ребра...

Весілля не було бучним. І час не такий, — посівна, а не осінь з її плодами та певністю в завтрашнім дні,— і сам Анатолій робив усе для того, щоб воно не розросталося до безладної пиятики, як це іноді трапляється на селі.

Гостей частували з пошаною, але скромно. Намагання Турбая передати через Параску гроші на весілля кінчилося невдачею: Марія тільки розсердилась **і** висповідала її.

Кожного, хто входив у хату, зустрічали святковими пампушками, садили за стіл. Турбай не був удостоєний честі посісти за столом батьківське

місце —• сидів поміж гостей.

Жити залишились у Марії. Хоч і кликала його Катерина до себе,— в них просторіша хата, — але Анатолій про це й слухати не хотів. Марія віддала їм крихітну спальню, а своє ліжко винесла у велику кімнату.

Наступного дня Анатолій вже вдосвіта виїхав на поле, і це всіх здивувало й збентежило. Не гріх було, спізнитися в такий день. Воно, звісно, добре діло, що' сам він показує жінкам, як треба підсаджувати куку-і рудзу, але сьогодні його завзятість у роботі сприйма-; лася гірше, ніж чиєсь ледарювання.

Катерину ж Марія не пустила на роботу. Коли[1] Анатолій пішов на поле, підкралася до ліжка, поглянула, чи не спить. Очі в неї розплющені, дивляться в стелю, але з їх виразу нічого не можна зрозуміти.

Сіла на ліжко, пригорнулась до дівчини і чомусь тихенько заплакала. Катерина гладила її волосся, і так заспокійливо впливали на Марію оті любовні, лагідні доторки її долонь!.. Обережно запитала:

— Може, гарячого чогось з'їси?.. Ти ж учора й крихти в рот не брала.

— Ні, не хочу...

А сама пестить Маріїне волосся, перебирає пальцями сиві пасма. Потім промовила:

— Мамо...

І обидві прислухаються, як звучить це тепле, незвичне в їхніх стосунках слово. Хороше звучить, без найменшої фальші!..

— Мамо, чи правда, що людські очі — то ніби віконця в душу?.. Як не світяться, значить, у душі імлисто й незатишно. А як засвітилися...

Очі Катерини зараз не світилися. Вони були глибокі й задумливі. То вже не очі дівчини — то очі жінки, що дослухається до власного тіла і до душі своєї, роздумує про шлюбну долю.

Марія зрозуміла, чим викликане її запитання. Не одразу знайдеш відповідь, яка б могла заспокоїти невістку в її тривожних передчуттях.

— Я так тобі скажу, дочко,— поклавши руку їй на голову, тихо мовила Марія.— Душа людська — мов криниця степова: чим вона глибша — тим важче дно в ній побачити...

— Коли світить сонце, його легше побачити,—- відповіла Катерина.— А в похмурий день і в мілкій криниці дна не видко.— Потім, подумавши, додала:— Я все знала, все наперед знала. І все ж це добре. Це дуже добре, що він мій!.. Тепер тільки від мене залежить,— полюбить чи зненавидить. Ось побачите, якою я буду!.. Терном по серцю битиме, а я співатиму! І ніхто ніколи сльози моєї не помітить. Бо я знаю, що за сльози не можна полюбити...— І вже з певністю, з надією в голосі сказала:— Рік, два отак житиму, а свого доб'юсь! Це добре, дуже добре, що він мій!

На її очах у перших променях першого шлюбного дня зблиснули тихі щасливі сльози. Щасливі певністю перемоги, яку ще належало вибороти.

Марія глянула на ті сльози — і вони її заспокоїли. Поправила ковдру на грудях Катерини, мовби то дитина лежала, а коли вийшла із спальні, подумала:

«Ні, це вже не дитина! В ній прокинулась жінка. **І** жінка сильна, надійна, на плече якої можна сміливо зіпертися».

Про що ж думав і що відчував у той день Анатолій?

Мабуть, недаремно перешіптувалися між собою жінки, наглядаючи здалеку, як він, зосереджений і похмурий, неквапливими кроками міряв кукурудзяне поле. Анатолій помічав ці вкрадливі погляди й розумів, як людям нині хотілося зазирнути до нього в душу. Питав себе: невже це справді він, Анатолій Турбай, одружився без любові? Колись у його селі шлюб з волі батьків був звичним і нікого не дивував. Батьки не питали згоди в дітей, вирішували їхню долю поміж собою. Давно те минулося, і його мати була далека від того, щоб нав'язувати синові власну волю. Чому ж він так легко погодився, з нею? Чому не признався, що кохає іншу, хоч кохання те безнадійне?..

Він думав про це зараз, думав і тоді, коли інші співали весільних пісень, а Катерина, вся в білому, несміливо шукала під столом його руку. Рука та мовчала, як і він сам.

Його згода на цей шлюб була останнім виявом мовчазного відчаю, що виник після розмови **з** Кларою в березневому лісі. Якщо не вона, то тільки Катерина —* миле, наївне дівчисько, яке природніше було б назвати сестрою. І хоч вони були ровесниками, Катерину він вважав майже дитиною. Сам собі здавався значно старшим від неї,— принаймні таким, як Клара.

Нікого він уже не покохає,— про це й думати годі. То навіщо ж змушувати матір жити в тривозі й непевності за його і власну долю? Для неї в Катерині все було звичним, рідним. Хай же хоч мати буде щас-Хива...

А проте вчора, на весіллі, коли Катерина трохи пожвавішала й густо зашарілася, він зненацька глянув на неї — і до серця підкотилося щось несподівано тепле. То був якийсь новий паросток, його важко було пізнати й назвати точним іменем. Та відчаю вже не було, і смуток виявився не таким глибоким, як здавалося. Рука його в ту хвилину мовби ожила, лагідно заговорила: «Ти все ж таки дуже гарна, Катрусю».

Спіймав це в собі — й розгубився. Не знав, чи радіти отому паросткові, чи засудити його.

І те, що він так рано зірвався зі шлюбного ліжка, також було мимовільною боротьбою за втрачену мрію» яка сьогодні відступила,

розтанула, бо він потрапив у вирування нових і незнайомих пристрастей, які не лишали місця для марень. Все було земним, реальним і,— хоч для Анатолія це було несподіванкою,-= прекрасним.

В якусь хвилину він відчув себе віровідступником. Здалося неприродним, що Катерина так легко змусила його забути Клару.

Цільність його натури протестувала проти роздвоєння. Він звик до ясності, а нерозгадане завжди намагався розгадати. Але тут нерозгадане було в ньому самому, в його почуттях. Ніби на шляху виникла якась нежданa гора, на котру слід, було неодмінно піднятися. Ця гора називалася життям, і Анатолій мав про неї поки що надто загальні уявлення.

Він ще не знав, що є два не зовсім схожі досвіди: перший — розумовий, другий — емоційний. І якщо перший передається із покоління в покоління, то другий...

Скільки б старість не намагалась передати свій емоційний досвід молодості — молодість не прийме цю мудрість у готовому вигляді. Вона мусить здобути її сама. І якби молодій людині були наперед відомі всі таємниці кохання, якби вони засвоювались так легко й просто, як таблиця множення,— не було б і самого кохання, і життя неминуче мусило б згаснути...

Нічого цього поки що не знав Анатолій. Він вступав у пору чоловічої зрілості,— вступав непевно, губився перед власними протиріччями й помилками, але намагався відшукати в собі те, що є справжнім і чесним.

4

Тільки радість буває очікуваною, бо людина щодня її для себе виборює, а лихо приходить нежданo. Отак сталося й тепер.

Кінець квітня й початок травня завжди був небезпечним періодом в житті буряководів — на поля виповзає довгоносик, нещадно пожираючи тендітні, солодкі сходи. Вони ще такі беззахисні, що дихни «на них необережно — й зів'януть. А такого стихійного лиха, як цього року, ще ніколи не було. Ніби кожна невеличка грудочка землі народжувала пару довгоносиків. Дороги поміж буряковими плантаціями вкриті не пилом — то ворушилася на них рухлива сіра маса, хрустіла хітином під колесами возів та попід копитами коней.

І це не тільки в Пальмірі — лихо захопило всю область. На поля була кинута авіація, що збризкувала буряковища отрутою, і довгоносики ніби й гинули, але заражена личинками земля виштовхувала на свою поверхню все нові й нові хвилі цих невеличких і майже невагомих жучків.

В хід були пущені кінні й тракторні опилювачі, на поля вивезені всі кури. Люди знали, що різати в ці дні курей — державний злочин:

Як в дні народного лиха, по всіх містах і селах області були розклеєні відозви, а також постанова облвиконкому й обкому партії, якою оголошувалось **в** області надзвичайне становище. Все вільне від роботи на підприємствах населення міст і робітничих селищ вважалось мобілізованим, тимчасово були закриті школи й інститути.

Ні Лозовий, ні обкомівці вже кілька днів не змикали повік. Пантелеймона Гавриловича можна було бачити то серед школярів, що рушали на поля, то він піднімався на борт літака, що розносив над степом отруту для шкідників.

Плантації звідусюди обкопували канавами, в канавах на невеликих відстанях рили колодязі. Робилося це для того, щоб блокувати заражені бурячища, перешкодити міграції, вбивати жуків на тих ділянках, де вони зароджуються. А жуки все повзли й повзли...

Потрапляючи в канави, пересувалися щільними масами до колодязів, провалювалися вглиб. їх звідти вичерпували, кидали у вогнища й спалювали. І вдень і вночі не гасли над полями вогнища. І було в їх палах-котінні щось тривожне й загрозливе.

В Пилипівському районі зібрано й спалено на вогні понад вісімдесят тонн довгоносика. А в Зачепи-лівському районі ще більше. І це тоді, коли одного жучка можна зважити лише на аптечних вагах,— такий він нікчемно малий! Кури так розжиріли, що ледве ходили. Яйця губили просто на полі. Колгоспниці смажили яєчню, частуючи нею і своїх, і міських.

Дмитро Іванович Кузь і днював, і ночував у степу. І як завжди, поруч нього був Бабенко. Федора Петровича не можна впізнати — він постарів, волосся на маківці помітно порідшало, обличчя схудло й потемніло. Певне, на цю людину навалилося все разом — і хвороба дочки, і...

Ганна вже знала про друге «і». Катерина передала їй привіт від Ничипора Басанця. І хоч рвалася вона всім серцем побачитися з Ничипором, та щось її стримувало, були якісь вагання...

А сівба буряків тривала. Вже більшість колгоспів обсіялась, тепер пересівали виїдені довгоносиками гігантські лисини, що в деяких колгоспах сягали кількох сот гектарів.

Пальміра з сівбою буряків затрималась. Анатолій чомусь відтягнув сівбу, яку слід було закінчити наприкінці квітня. Іван Юхимович вимагав пояснень, але агроном лише стомлено посміхався:

— Я ж не стримую. Я поки що лише не підганяю.

— Треба, мабуть, підганяти! — нервував Турбай.—* Щодня зведень вимагають, погрожують... Що ти задумав? Поясни.

Анатолій уникав називати батька батьком, не називав він його і по імені та по батькові, як називали всі. І це якось сковувало їх обох.

*—■ Дайте мені подумати...

Якось на буряковій плантації спинилась машина, з неї вийшли Лозовий, Ладимко й перший секретар За-чепилівського райкому Шевчук.

Безсонні очі Лозового дивилися стомлено, на обох щоках прорізалися глибокі борозни, як буває це в повнолиць людей, що раптом худнуть.

— Ну як тут у вас? — запитав Пантелеймон Гаврилович.— Авіація була?..

— Ніяк черга до нас не дійде,— відповів Турбай.-— Позавчора, правда, один «кукурудзяник» прилетів, але зачепився крилом там, де можна три бомбардувальники посадити. Забрали його в ремонт.

Пантелеймон Гаврилович щось занотував у блокноті, пройшовся полем, побалакав з людьми.

— Живучий, проклятий,— стомлено зітхав він.— Навіть після того, як відірвеш йому голову, він ще здатний викидати яйця. Отак і в душах деяких наших людей живуть личинки гідри, якій ми відірвали голову майже сорок років тому... А вона, клята, навіть після смерті встигла викинути яйця.

В Пальмірі Лозового цікавило все — навіть те, де наріжуть садиби людям, які втратять їх після спорудження електростанції.

Помітив він також, що немає в селі садів.

— Ось до чого доводить голе адміністрування! Вирубали, щоб зайвих податків не платити. Мобілізуйте молодь. Хай садять!.. Просто сором! Українське село — без вишневого садка! Куди ж це годиться?..— Потім окинув пильним оком Івана Юхимовича.— Сподіваюсь, для цього вам не потрібна позика?..

Турбай ждав, що Лозовий зараз відчитає його за недавній промах. Але Пантелеймон Гаврилович більше про це не згадував.

Лозовому сподобалось, як розгорталось будівництво.

На обох берегах Сухого Ташлика колгоспні грабарі возили землю для греблі. Коні після зими пооживали, їх пасли вночі, бо вдень не напасалися, — дошкуляли мухи. Тепер приємно було дивитися, як легко вони котили справні вози, наповнені землею.

Чотирирядний корівник і свиноферма особливо зацікавили Лозового. Тут повним ходом ішла кладка стін. Свої муляри працювали вже досить вправно, хоч найнятих ще не відпускали. Он як легко й проворно орудує кельмою Сашко Семидесятий! Не гірше за нього працюють Дмитро Сокира і Микита Цвіркун. Очевидно, вони швидше оволодіють спеціальністю мулярів, ніж розраховував Іван Юхимович.

Ні, старі сараї тепер не справляли гнітючого враження. Вони вже були в минулому. Поряд з ними виростала нова Пальміра,—виростала швидко, впевнено і назавжди! І коли Турбай бачив перед собою лише те, що

робилося на подвір'ї «Степової Пальміри», то Лозовий мислив про всю Україну.

Пантелеймон Гаврилович дістав олокнот-календар, де він занотовував невідкладні справи на кожний день. Хотів щось записати, потім сховав олівець і замислився.

Підійшов до Турбая, показав йому блокнот. Іван Юхимович не зрозумів, що має на увазі секретар обкому.

— Рік маю на увазі,— пояснив Пантелеймон Гаврилович.— Треба, щоб не випав із нашої пам'яті цей рік. Від початку й до його кінця. І треба, щоб він зберігся в пам'яті таким, яким він був. Без будь-яких окрас. Бо інакше не буде зрозуміла велич народного подвигу.

Гребля електростанції виростала просто на очах. Поки вони ходили по колгоспному подвір'ю, рівень землі, насипаної на берегах річки, помітно підвищився.

Підводи під'їжджали одна за одною, люди втрамбовували землю важкими, короткими колодами, до яких були прикріплені держаки, та буферами від вагонів, що невідомо як сюди потрапили.

*— Закінчите будівництво електростанції — слід за хати братися, — сказав Лозовий.— І Палац культури. Обов'язково! Або хоч пристойний клуб...— Енергійно обернувся до Турбая і, дивлячись йому просто у вічі, запитав:— Як ви гадаєте: чим можна пояснити разючий контраст між «Перемогою» та іншими колгоспами?.. У зачепилівців такого контрасту немає. В них усі підтягуються до рівня передових. Саме це зараз на черзі нашої політики на селі. Не загублені серед степу острови скарбів, а суцільний квітучий материк!.. Такою мусить стати Україна.

Хотів був Турбай розповісти Лозовому все, що він думав про Кузя й Горбатюка, все, що від народу чув, та щось його стримало. Можливо, йому здалось, що він зробив про них надто поспішні висновки. А може, боявся, що Пантелеймон Гаврилович розцінить його слова як особисту неприязнь чи то навіть скаргу. Найбільш за все на світі боявся Турбай будь-коли виступити в ролі скаржника.

Попрощавшись з Іваном Юхимовичем, Лозовий виїхав у Чернянський район, де великі турботи великого року не обіцяли йому жодної години перепочинку.

А жуки повзли й повзли. Люди не розгинали спин. І не було вже найменшої надії врятувати ті п'ятдесят гектарів, які засіяли ще до приїзду Анатолія. Хотілося крикнути сонцю в небі: навіщо кожній живій клітинці ти плодиш свого ворога? Невже в цьому вся мудрість твоя полягає?

Де ж ті літаки? Сам Кузь приїздив, обіцяв. Казав, що незабаром прибудуть. Та хоч би ж один!..

Вже й сонце хилиться до заходу, а в небі тільки хмари пливуть, обіцяючи незабаром дощ. І якось не раді люди близькому дощу. Він не вб'є довгоносиків. Присвітить сонце — ще настирливіше полізуть.

І знов разом з довгоносиками поповзли серед людей чутки. То знов були розмови про позику. Якщо не вродить буряк — чим її сплачувати? Копійки лишаться їм на трудодні.

Час від часу Катерина підводить голову, пильно дивиться в небо, чи не з'явиться на горизонті очікуваний літак?.. Немає. Тільки темні хмарки набігають на сонце. На сонце й на обличчя Катерини. І марніє обличчя її від важких дум і турбот.

Он він ходить самотній — її Анатолій. Ходить, топче зорану землю, і здається, то не борозни, — то глибокі зморшки покреслили темне, згорьоване обличчя матері-землі.

Важко ступає він полем, дивиться собі під ноги, мовби взявся полічити, скільки з кожної борозни довгоносиків вилуплюється. Вітер бавиться його білявим чубом, напинає на спині голубу теніску, заправлену в штани. Чоботи на ньому ті ж самі: кирзові, густо намащені чорною ваксою.

Ходить він віддалік і теж час від часу підіймає голову, оглядає горизонт з-під долоні. А літаків усе нема та й нема.

Дивиться на нього Катерина—і серце її обливається кров'ю. Не лякають її копійки на трудодень — чи то звикати пальмірівцям? Давно навчилися жити з того, що давала ретельно оброблена садиба. Лякає її тяжкий початок його трудової біографії. Розуміє ж вона, що це екзамен для нього. І яким же трудним він виявився!..

Та ось не витримує вона зривається з місця й біжить до чоловіка. І дивно якось, що мусить його називати цим словом — чоловік!.. Він коханий, він любий, він найдорожчий в світі. Ці слова вона готова вигукувати серед людного села,— отам, де гребля будується,— і ніскільки їх не засоромиться. Та коли їй каже хто-небудь «твій чоловік», вона, мов дівчисько, опускає очі, і щоки її спалахують щедрим рум'янцем.

Катерина підбігає до нього, кладе руки йому на плечі. Він спершу здригнувся, мов її доторк його розбудив. І чомусь глянув на неї сердито.

Та в її очах стільки тепла, стільки відданості й любові, що в нього одразу ж теплішає на серці.

— Ну-ну, не пустуй,— лагідно каже він, знімаючи її руки із своїх плечей, але не відпускаючи їх.— Ми ж не в лісі.

І дивиться на її довгі русяві коси, на тоненьку, бджолину талію, і сама вона здається йому трудівни-цею-бджілкою, яка відчуває втому лише тоді, коли в* полях і луках не лишається жодної квітки.

Щоб там не було, а є в його серці щось тепле до неї. В душі він був художником, і вже давно її образ приваблював його чимось весняним, пружним, співучим — коли співає не тільки серце людське, а кожен м'яз, кожна жилка співає. Все це було в Катерині, як було у весняній степовій природі, та раз він бачив це оком і розумом, то чи було це справжнім коханням?..

Це помічала Катерина, як помічає кожна жінка, і хоч це її, звичайно, не веселило, та не позбавило віри, що незабаром все буде інакше.

Анатолій стояв проти Катерини, не відпускаючи її рук. Люди поглядали на них крадькома, не знаючи, що десь тільки зараз поволі зароджується' поміж ними те, що мусило б розквітнути ще раніше, до шлюбу.

А він і справді дивився на неї закохано. Йому було хороше від того, що серед десятків людей, які розбрелися степом, є живе, любляче серце. Воно на кожну його болючу думку відгукнеться теплом і співчуттям. Це добре, що вона підійшла до нього в цю хвилину.

— Я бачу, тобі тяжко, любий,— тихо говорить вона.— І люди це бачать. Ти не бійся, вони не засудять тебе за це лихо. Що ж тут може вдіяти агроном?

— Мусить, Катрусю,— каже Анатолій, а вона сяє йому в обличчя своєю вдячністю й любов'ю, і він вдячний їй за те, що вона так сяє, бо одсвіт і на нього падає, і він сам собі здається яснішим.— Мусить! На те його вчили.

Раптом здалеку в повітрі загуло, заторохтіло. Літаки!..

Он вони вилетіли із-за лісосмуги і вже наближаються до пальмірівських плантацій. їх аж два. Виблискують на сонці зеленавими бортами, неповороткі, але такі надійні, випробувані в боях не тільки з довгоносиками, милі «кукурудзяники»!

Люди біжать їм назустріч, махають руками.

— Оці покроплять!

— Заходять, заходять... Геть з поля!

Колгоспники ховаються в лісосмузі, все ще махаючи пілотам, яких добре видно з землі. І пілоти теж їм відповідають повільними помахами рук, надійно схованих у шкіряні краги.

І раптом помітили люди: літаки, зробивши півколо, не повернули на пальмірівські плантації, не покропили їх з неба життєдайною отрутою — полетіли далі, сховалися за горизонтом!

Ганна виходить із своєї зеленої схованки, дивиться в небо, де знов порожньо і тільки хмарки пливуть. Вона розуміє, що літаків сьогодні також не буде — полетіли вони на плантації «Перемоги», а Пальміру обминули!..

Тепер знає Ганна, що так буде й завтра, й післязавтра...

Жінки підходять до неї, вимагають пояснень. Вона ж їх запевняла, що прилетять, бо сам Дмитро Іванович пообіцяв. Ось бач, тепер вона перед ними винна. Таки ж винна — повірила... Мабуть, приїхав до Кузя Горбатюк, нагримав на нього — і Дмитро Іванович одразу ж забув про всі свої обіцянки. А може, й сам він через свою антипатію до Турбая косо дивиться на Пальміру? Та, певно ж, так і є!..

Мотря підняла над головою відро з довгоносиками, люто вдарила ним об землю.

— Бабоньки, за що ж це глум такий?

—- До Горбатюка! — закричали в натовпі.

Люди збиваються навколо Ганни тісним кільцем. Очі їх палають гнівом, бо ще недавно такі близькі надії стали знов далекими, як оті літаки, що зникли за горизонтом.

Ганна намагається заспокоїти народ, але ніхто її не слухає, ніхто не вірить. Та й сама вона не знаходить переконливих слів.

— Людоньки! — кричить Мотря, зірвавши з голови хустину й розмахуючи нею в піднятій руці.— Ходімо!.. До Горбатюка!

, Відштовхнули Ганну, кинулися за Мотрею.

— До Горбатюка! — лунає в натовпі. [1]

Ганну проймає жах. Ні, не за себе, а за людей,—

за те, що вони можуть вчинити, втративши будь-який контроль над собою. Такими вона ще ніколи не бачила своїх пальмірівців.

Ганна лає себе, що не звернулась по літаки до Лозового. Та навіщо ж було звертатися, коли Кузь пообіцяв надіслати через півтори години?.. Тепер Лозового шукати пізно — треба рятувати людей від напівбожевільного шаленства.

Тільки купка літніх колгоспників лишилася на полі. Вони похмуро перемовляються:

— Еге, Прокопа Микитовича нічим не проймеш.

— Товстошкірий.

<— Ото дурні, побігли... Чого?

— Та вони й самі не знають. Просто людям сала за шкуру залили...

А люди біжать, біжать... Земля стугонить попід їхніми ногами, масне груддя ріллі перетирається на пилюку, хрустять на дорозі розчавлені довгоносики, обвалюються канави, якими були обкопані бурячища.

Ганна кидається навперейми, кричить:

— Люди!.. Стійте!.. Стійте!..

її відштовхують з дороги, і вона падає в канаву, натикаючись обличчям на щось гостре. Брудною долонею розтирає кров по обличчю, підводиться на ноги, простягає руки, благаючи людей:

— Люди добрі!.. Та що ж це ви робите? Стійте!..

Але на неї ніхто навіть не оглянувся. Гупають ноги, похитуються пітні спини. Біжать все далі й далі до плантацій Горбатюка...

Анатолій обережно відсторонив Катерину, що припала до нього, охоплена страхом. Він одразу ж збагнув усю небезпеку того, що скоїлось.

Підбіг до трактора, який спинився, бо тракторист, побачивши, що діється з людьми, також розгубився.

Анатолій наказав йому зійти на землю. Вигляд у цього молодого агронома був такий, що тракторист не посмів перечити.

Зіскочивши на трактор, Анатолій погнав його разом з сівалками напереріз натовпові.

Голуба теніска за його спиною наповнилась вітром, трактор мчався з шаленою швидкістю, з .якою ганяли його лише один раз — на тракторному заводі під час випробувань. Сівалки з піднятими хоботками зернопроводів люто торохтіли, колеса їх високо підстрибували, і здавалося, від них незабаром залишаться лише тріски і покручений металевий брухт. Та чи можна було в ту хвилину зважати на це?..

Люди побачили перед собою незвичайне для степу видовище — трактор, що мчить по ріллі разом з сівалками зі швидкістю грузовика! Як і все незвичайне, це одразу ж прикувало до себе увагу, на якусь мить змусило задуматись, що ж то робить молодий Турбай. Цієї єдиної миті було досить, щоб сповзло з розуму потьмарення. Передні спинилися в десяти кроках від трактора. За ними спинився весь натовп.

Заглушивши мотор, Анатолій підвівся над їх головами, молодий, мужній, з твердим поглядом сірих турбаївських очей і, як ніколи, схожий зараз на батька. Марія, яка також опинилась у натовпі, дивилась на сина захопленим поглядом, не вірячи, що це вона його виняньчила власними руками. В кожному рухові його вчувалася твердість і стримана сила вожака, який знає, що робить і чого хоче.

— Куди ви біжите? — спокійно запитав Анатолій.

Люди переминалися з ноги на ногу. Вони вже не були натовпом. Кожен здобув своє обличчя й відчув відповідальність за свою поведінку. Похнюпивши голови, вони позирали спідлоба на Анатолія, що стояв на тракторі, обмацуючи кожного з них розумними, владними очима.

Перша скорилася тому поглядові Марія. їй було соромно перед сином.

— Та я ж не знаю. Всі біжать — **ї** я біжу.

«Ось вона, психологія хаосу,— подумав Анатолій, докірливо поглядаючи на матір.—«Всі біжать—і я біжу».

— До Горбатюка,— похмуро відповів вайлуватий Микола Гордійчук.— Побалакати хотіли.

— Та доки ж це буде? — знов розпалилася Мотря. Біла блузка на її грудях була розстебнута, ґудзики повідривані, і вона весь час трималася за груди лівою рукою.— Що не дадуть на район — те в Михайлівку йде. А хіба до вересневого Пленуму хлібопоставки не так брали? В Пальмірі під мітлу вигрібали, а ми-хайлівцям — тільки план. Потім писали — Горбатюк перевиконує план хлібопоставок!.. Як же йому не перевиконувати?..

Анатолій розумів, що причиною цього спалаху був не сьогоднішній епізод з літаками, а всі ті несправедливості, яких зазнали пальмірівці протягом багатьох післявоєнних років.

До трактора підійшла Ганна. Обличчя в неї розпухло, праве око запливло важким синцем. Люди відвертали від неї погляди — кожному здавалося, що то він штовхнув її в канаву.

— Ось що, товариші,— сказала Ганна.— До вечора ще можна години дві працювати. А я завтра вранці поїду в райком. Душу з Дмитра Івановича витрясу, а літаки завтра будуть! Треба знищувати довгоносиків, треба сіяти!..

— Сіяти поки що не будем,— спокійно зауважив Анатолій, начебто йшлося про щось само собою зрозуміле.— Я більше не пущу цей трактор на поле. Гадаю, лише через тиждень можна відновити сівбу. І в такий спосіб, щоб закінчити її протягом двох днів.

Серед людей пройшовся шепіт. Адже ж сьогодні третє травня!.. Сіяти буряки ще через тиждень? Такого ще ніколи не було. Та й район не дозволить.

Ганна обернулась до Анатолія, вимагаючи пояснення. Катерина, що вже також була тут, злякано підвела брови, а Марія вибігла наперед, простягнула руки до трактора, наче вона хотіла підхопити Анатолія, що захитався в її очах, **ї** їй здалося, що він ось-ось упаде.

Анатолій пояснив своє рішення. Кілька днів він його виношував, зважив усе.

*— Прогноз погоди на кінець травня і середину червня — дощі. Земля поки що волога, буряки зійдуть непогано. І якщо їх потім надійно поллє дощем, вони поспіють вчасно. Треба тільки не пожаліти рук, дати добре підживлення. І не раз, а принаймні двічі.

Далі він пояснив, що активний період парування у довгоносиків триває до середини травня. В цей час вони найбільш зажерливі. До двадцятого

травня, коли з'являться перші сходи, від довгоносиків на полях не лишиться й сліду.

Ті п'ятдесят гектарів уже загинули, їх треба пересіяти заново. Для Горбатюка, очевидно, першість у сівбі має вирішальне значення,— обласна дошка пошани, вихваляння в газетах. Але Анатолій певен, що й повторна сівба, яку михайлівці зараз провадять, їх не врятує. Все одно доведеться пересівати втретє десь аж наприкінці травня. Портрет на дошці пошани висітиме, та восени його доведеться зняти, бо на полі в нього, окрім розкішної гички, нічого не вродить. Стихійне лихо, яке спіткало цього року бурякові плантації, таке велике, що й літаки не врятують — вони можуть допомогти лише частково. Головне — це руки людські, і на них вся надія.

— Чого ж ви бігли до Горбатюка? — закінчив запитанням Анатолій.

Люди стояли, думали, недовірливо похитуючи головами. Молодий Турбай, либонь, головастий хлопчина, та невже ж Горбатюк дурніший за нього? Ще наприкінці квітня районна газета повідомила, що в нього засіяно п'ятсот гектарів цукрових буряків. Повідомило про це також обласне радіо. Люди знали, що більшість із цих посівів уже знищена довгоносиком і Прокіп Микитович швиденько їх пересіяв, щоб про це ніхто й не балакав. Ой, щось не вірилось, щоб такий зубр, як Горбатюк, дав маху, а оцей безвусий хлопчина перехитрив і його, й довгоносиків!..

Гордійчук сказав:

= А що ви гадаєте, люди добрі?.. У павука — вісім очей, а він теж не все бачить. Особливо коли на муху цілиться. Всі вісім очей тільки туди й дивляться. А для Горбатюка слава, як для павука — муха...

Четвертого травня районна газета виступила з різкою критикою Турбая за зволікання сівби буряків. Кузь, викликавши редактора, мало його не побив: ще вчора Дмитро Іванович повідомив область, що Пили-півський район повністю закінчив сівбу! Він був радий, що цього разу Пилипівський звітував про закінчення посівної раніше, ніж встиг це зробити За-чепилівський, який завжди був першим.

Звичайно, Дмитро Іванович знав, що пальмірівцІ ще не обсіялись. Коли сьогодні прибігла до нього Ганна Щербина й підняла ґвалт, що, мовляв, поїде до Лозового, якщо Кузь не дасть літаків,-^ він добре її висповідав:

— Ви завжди скаржитесь, що вас обходять. А скільки у вас засіяно буряків? Шоста частина!.. А Прокіп Микитович звітував про закінчення сівби за тиждень до Першого травня...

Він попередив: якщо протягом двох днів не надійдуть зведення про закінчення сівби, доведеться їй з Турбаєм поплатитись партійними квитками.

Та загроза поскаржитись Лозовому все ж таки вплинула: літаки прибули по обіді.

Але п'ятого травня з МТС повідомили, що Пальміра взагалі припинила сівбу. Це вже було занадто!..

Якщо раніше в Кузя була надія, що кореспонденцію в районній газеті ніхто з обласних працівників не помітить, то тепер нахабна поведінка Турбая загрожувала неминучим викриттям. Про передчасний звіт стане відомо всій області, і Кузь, людина, яку протягом двадцяти років мали в області за взірець чесності... Ні, це ж ганьба, неминуча ганьба!

Якби в Пальмірі був Гопкало, то інше діло. Шепнув би йому Бабенко,— сам Кузь цього ніколи не робив,— що, мовляв, коли хто спитає, чого так пізно сієте, скажи: то ми вже вдруге або втретє! Кому ж невідомо, що довгоносик стриже сходи начисто?.. А з Турбаєм хіба можна домовитись?..

У Кузя було золоте правило; якщо лихо виникло через те, що ти точно дотримувався інструкції, полетить не твоя голова, а того, хто створював інструкцію. Якщо ж ти відступив від інструкції і сталося не лихо, а тільки півлиха, тобі не вберегти голови! Вже двадцять років він дотримувався цього правила, і ніколи воно його не зраджувало.

Подзвонив у райвиконком. Трубку взяв Трохим-чук. Кузь, почувши його голос, розчаровано зітхнув. З Трохимчуком йому розмовляти не хотілось. Нічого не сказавши, поклав трубку на важіль і звелів секретарці викликати Бабенка. Федір Петрович не забарився — виконком був поруч.

Коли Бабенко увійшов, Дмитро Іванович спинив на ньому пильний погляд. Обличчя Бабенка було землисте, ніс загострився, погляд став тупим і байдужим.

— Та в тебе що — виразка шлунка?

— Нездужається,— потупивши очі, відповів Федір Петрович.— Потім оці кляті довгоносики...

— А як Жанна?

— їй краще. Вже вдома.

— Треба до моря послати...— співчутливо сказав Кузь. Але тут же, тицяючи пальцем в газету, заговорив про інше: — Федоре Петровичу, ти бачив, що влаштував цей йолоп?

— Бачив...

Посиділи, помовчали. Бабенко ніколи не стомлював Кузя. Він безпомилково вгадував, коли Дмитрові Івановичу хотілося балакати, а коли — мовчати. Як і завжди в товаристві Бабенка, до Кузя приходило заспокоєння.

Вода вже тепла? — запитав Кузь.

— Через тиждень-два можна...

— А куди поїдемо?

— Пошукаю... Куди б не приїхали, скрізь наловимо. Ви ж за сто метрів чуєте, де рак сидить.

На обличчі Бабенка промайнуло щось в'їдливе, навіть глузливе, але Дмитро Іванович цього не помітив.

— Без тебе наловиш,— стомлено посміхнувся Кузь.—Дідька лисого...

Бабенкові ж було не до раків. Федір Петрович не боявся, що завтра до нього постукають у двері, візьмуть його за лікті й чемненько спровадять доживати віку туди, звідки повернувся Ничипір. Але так чи інак, а пам'ять людська мимоволі здобувала з глибин минулого імена людей, які в ті часи виявили своє неприваблине обличчя, і якщо ці люди ще були живі,— довіку ходити їм з тяжким, незмивним тавром, хоч ніхто не нагадуватиме їм того, що вони колись вчинили. І від цього мовчазного ОСУДУ було ще страшніше, кожний погляд здавався цим людям запитанням: «Ах, це ти?.. Не смій мені руки подавати!»

І ховав Бабенко свою обпечену руку, ховав від тих, хто приходив до нього в райвиконком, ховав навіть від Лізи, та ще ретельніше ховав її від Жанни.

Донька — світла, чиста душа!.. За батьківську любов вона платила йому своєю напівдитячою самозре-ченою любов'ю. Коли Федір Петрович, стомлений, похмурий, повертався з роботи, вона кидалась йому на шию, цілувала, теплими долонями розгладжувала зморшки навколо очей і весело, неугавно щебетала...

Наступного року Жанні знов доведеться йти в десятий клас. Але це його не бентежить. Аби хвороба минула безслідно!..

І знов калатає до його мозку думка: а раптом Ба-санець почне ходити в Пилипівку й серед знайомих Бабенкові людей поширювати чутки про його зовсім не героїчний вчинок у молодості? І раптом ці чутки дійдуть до Жанни?.. Коли б це був відвертий виступ, можна й поборотися. А що вдієш проти чуток?..

Найкраще було б виїхати кудись далеко, щоб чутки туди не долетіли. І коли б він був не номенклатурним працівником, а, наприклад, агрономом, так би й зробив. Поїхав би на цілину. Цілинна романтика, що так тепер поширена серед молоді, вплинула б на Жан-ну значно краще, ніж морське повітря. Федір Петрович якось про це заговорив з Кузем. Той, віддавши належне його патріотичним почуттям, відповів:

— Ні, дорогий Федоре Петровичу!.. Забудь і думати про це. У нас тут справ зараз не менше, ніж на цілині. Наш район, окрім Горбатюка,— теж

цілина.— Потім, ніби згадавши, з ким він розмовляє, вигукнув:— Та ти що — здурів?..

Немає, немає виходу!..

І відчуваючи, що небезпека насувається з невблаганністю стихійного лиха, підступає до нього все ближче й ближче, змикаючи своє страшне кільце, Бабенко втрачав голову.

Тихо й покірно ступала навколо нього Ліза, ховаючись від його поглядів, сповнених неприязні й мовчазного презирства. Розгладжувала йому шовковистими долонями глибокі зморшки Жанна, вірячи в його непогрішимість і вбачаючи в ньому не тільки батька, але і взірець чесної, самовідданої людини.

Та як тільки донька відривала від його обличчя свої милі руки, зморшки ставали ще глибшими, і Федір Петрович думав:

«Було б для всіх легше, коли б прийшли, забрали й вислали туди, звідки вернувся Ничипір. Кінчилася б оця нестерпна невідомість, чекання неминучого лиха. І якби забрали його туди, може б, у серці Жан-ни знайшлося до нього співчуття, може, подумала б дівчина, що батько став жертвою інтриг, і їй легше було б стерпіти оте стоусте перешіптування, що незабаром покотиться серед людей. А може, уже. й покотилось?..»

Коли ж скінчиться оця жахлива кара?..

І калатає в скроні, свердлить мозок невтішна відповідь: ніколи!.. Ходитимеш ти, чоловіче, по землі святій з вічним каменем на душі, і ніхто до самої смерті не допоможе[4] тобі його зняти. І знатимеш ти, що вдесятеро тяжче покараний, ніж колись був тобою безневинно покараний Ничипір... І думатимеш ти про те, що найтяжча кара для людини — це відсутність будь-якої кари, окрім довічної кари людськими поглядами, в яких сховане холодне презирство...

6

Пройшов крижаний, не травневий дощ. Земля розмокла, дорогу розгрузило. Та поки закінчилось надзвичайне засідання бюро райкому, хмари розвіяло вітром, по небу пливли тільки їх кудлаті пасма. Вони ненадовго затуляли собою сонце. По землі бігли великі, різьблені тіні.

Турбай відпустив Калину: як завжди в тяжкі хвилини, він хотів пройтись пішки.

Анатолій простояв під вікнами райкому від початку засідання бюро й до його закінчення. Періщив холодний дощ, хлопець був у самій тенісці, але він не помічав ні грози, що люто гуркотіла в небі, ні крижаних дробинок граду, що немилосердно сікли його плечі. Стояв він аж доти, поки не почали виходити з райкому. Коли ж вийшов батько, він відступив на якусь мить за

дерево. Через кілька хвилин вийшли Кузь і Горбатюк. З їхньої розмови Анатолій зрозумів, що батькові оголосили сувору догану з попередженням.

І все ж це сталося тільки через нього!..

Коли вони з Ганною прийшли пояснити Турбаєві, чому треба відкласти сівбу буряків, він уважно вислухав їх, потім сказав:

" Ну що ж... Буряки родять на полі, а не на полірованих столах. Заради зведень сіяти — це ганьба!.. Я вам вірю і тому підтримую.

А в райкомі пояснив, що нібито сам прийшов до такого рішення. Мовляв, це його воля — з нього й питати слід.

Знав Анатолій: якби навіть не був він його сином, полковник Турбай все одно переклав би відповідальність на власні плечі. Ще в дитинстві чув хлопець, як він відчитував молодого лейтенанта: «Ніколи не кажіть мені, що боєць спіткнувся і стрій порушив. Такого не буває. Спіткнувся командир. Запам'ятайте це!»

І Анатолій запам'ятав, начебто батько наказував це йому.

Тепер хлопець іде за ним назирці. Важко ступає батько в грузький чорнозем, похитується його кремезна спина. Зодягнений він у солдатську Гімнастьор-ку, що вже встигла вигоріти на сонці і степових вітрах. Голова непокрита, вітер перебирає сиве зріджене волосся.

І розуміє Анатолій, що мусить діятися в душі людини, яка вперше за тридцять два роки свого партійного стажу одержала таке суворе стягнення. Це ж непросто!..

Степом перебігають тіні від дрібних, кудлатих хмар. І коли тінь окутує постать батька, хлопцеві здається, що постать його меншає в розмірах **і** якось ніби вростає в землю. В таку хвилину Анатолієві особливо страшно за нього. Ні, не витримає він цієї боротьби. Для неї потрібні молоді сили...

Чому ж він, Анатолій, винуватець тяжкої батькової поразки, опинився осторонь? Чому він дозволив батькові перекласти відповідальність на власні плечі, а його, Анатолія, мов хлопчиська, відштовхнути собі за спину?.. Хай би викликали його! Він би зумів переконати членів бюро, що гріх розтринькувати колгоспні трудодні на марне сіяння й пересівання. Вони ж мусять зрозуміти, що жодна весна не схожа на іншу, що не можна щороку користуватися раз назавжди виготовленою інструкцією.

Та ось тінь збігає з батькової постаті, він підіймається на положистий схил, звідки вже видно Пальміру. Сонце освітлює його сиву голову, широкі плечі у злинялій гімнастьорці, кавалерійські шаровари кольору хакі, прості солдатські чоботи, обліплені грязюкою. І розуміє Анатолій: батько все ще солдат. Такий все витримає.

Дивиться на нього здалеку, і хочеться йому в цю хвилину, щоб батько оглянувся, помітив його. Тоді підбіг би хлопець до нього, впав би **в** його

залізні обійми й нічого б йому не сказав, окрім одного, найдорожчого слова — тато!..

Та батько не оглядається...

І гірко в Анатолія на душі, і водночас щось важке поволі сповзає з серця, чи то навіть серце зводиться вгору, підважує тягар, що лежав на ньому, скидає його з себе,^ і відразу починає калатати з такою силою, ніби ось-ось вирветься з грудей.

Анатолієві зараз здається, що всі його образи на батька дрібніші за пошану до нього.

Якщо відділити чисто родинне,— те, про що думає тільки він, Анатолій, те, що тільки йому завдавало страждань і болів,— від того по-справжньому людського, що бачать у полковникові Турбаєві усі люди, які його оточують, що вони в ньому люблять і поважають, то образи Анатолія виявляться такими маленькими в порівнянні з його постаттю, мов купа пилюки на дорозі, яку незабаром підхопить вітер і розмете в неосяжних степових просторах.

Довго хлопець блукав по селу, потім знову повертався до батькових воріт. Зайшов навіть у сіни, взявся за клямку дверей. З хати долинали приглушені голоси Ганни й Калини. Ось він зайде зараз і скаже... Та й говорити нічого. Вже сам його прихід в таку тяжку для батька хвилину буде красномовнішим за будь-які слова.

І все ж він не наважився зайти. На дорозі лежала та сама гнітюча пилюка. Вітер ще її не розвіяв. Вона була гаряча й боляче обпікала.

З-за дверей чути тихий, задушевний голос Ганни:

— Зніми гімнастьорку. Жодного ґудзика на ній нема. Куди вони всі подівались?

Тривала пауза. Потім батько, видно, намагаючись посміхнутись, говорить:

— На бюро повідкручував. Під час промови Гор-батюка.

Анатолій подумав: «Чого ж він додому не зайде?.. І гімнастьорка на нім аж сіра від поту. Хіба ж мати не випрала б її?»

Та, подумавши про матір, він згадав, скільки їй довелося зазнати страждань, і одразу ж йому ніби пилом гарячим очі засипало. То ж був той самий пил...

Він вибіг із сіней, пробіг подвір'я — і тут наштовхнувся на матір. Мати стояла біля воріт, дивилася на вікна батькової хати, а в очах її було стільки мовчазної скорботи, що спершу вона й не помітила Анатолія.

Потім схопила його за руки, притягнула до себе й крізь сльози проказала:

— Ти був у нього?.. Толику, ти був?!

Бачив Анатолій, як їй зараз хотілося почути від нього оте коротке слово — «був». Та він не вмів брехати.

— Ні, мамо. Не був. Але все знаю. Сувора з попередженням.

В її очах щось зблиснуло,— чи то гнів, чи страх. Так стиснула синові руку, що він здивувався її силі, а потім злякався за неї, бо помітив, що сила та з відчаю, з душевного болю.

Додому пішли разом.

Зі степу повернулась Катерина. їй нічого не дове« лось питати. Все видно було з того, як сиділи за столом Анатолій і Марія.

Навіть не переодягнувшись ї рук не помивши, вона теж присіла до порожнього столу.

Мовчали. Поволі сутеніло. Але очі одне одного вони виразно бачили.

І в тому мовчанні перебігали якісь іскри поміж ними і так їх ріднили, що Анатолій простягнув руку до Катерининого плеча.

Марія запнулася хустиною і вийшла з хати.

А він розумів, що сьогодні Катерина йому ближча **й** рідніша, ніж будь-коли. Хто, крім неї й матері, міг би отак зрозуміти, що діється зараз у нього на серці?

Клари вже не було й близько. Він не міг уявити її під оцією ребристою стелею. Вона, як здавалось тепер Анатолієві, була створена для іншого світу, а тут господинею і рідною душею могла бути лише Катерина.

Підвів її, пригорнув до грудей. Так затишно стало одразу!..

А Катерина подумала: «Невже ж те, що я збиралась вибороти у впертій і тривалій боротьбі, прийшло до нього так швидко й легко? Невже він справді мене кохає?.. **І** там, у полі, коли ждали літаків, і тут, зараз — то Ж таки справжнє в ньому, справжнє!.. Милий мій, хороший!.. Коли б ти знав, яке щастя ти мені даруєш...»

Вийшли на подвір'я, Анатолій взяв відра на коромисло. Разом пішли вулицею, до колодязя. Повний місяць, і синій вечір, і пахощі акації, що зацвіла по всьому селу,— все те підпливало, горнулося до самого серця. Анатолій схиляв до зрубу скрипучого журавля, а сам дивився на Катерину, бачив її освітлені місяцем коси, ніби вирізьблене з мармуру обличчя, в якому кожна рисочка тепер була йому дорога. І дивно, що є десь жінка з золотим волоссям, яка раніш за Катерину почула від нього заповітне слово юності — «люблю».

А чи сказав він хоч раз це слово Катерині?.. Здається, ні,— жодного разу. Скажи ж їй це сьогодні!

Взявши відро з водою, пішли у садок. Невеличкий він був, той садок, та коли зацвітають дерева, їх ніхто не лічить, як у коханої дівчини не лічать

посагу. Біля них стоять заворожені й сп'янілі, обіймаючи зором тільки те, що зараз перед очима, і в цьому — весь світ, а більше нічого й не треба.

Постояли біля тину, під яблунею, що простягала до них заквітчані віти. На обличчях їхніх буз іще смуток, але крізь той смуток вже проступали почуття, сильніші за нього. Як суховій дерево, що ввійшло в силу, так смуток молодість — в'ялить ненадовго.

Вона соромливо й несміливо стягнула з себе блузку, витягнула руки із бретельок сорочки, і сорочка впала, оголивши її до пояса. А він хлюпав їй на спину холодну воду із відра, вода стікала йому на чоботи. Обличчя Катерини було низько, біля самих його колін, він бачив тільки її спину та бризки води, наскрізь просвічені місяцем. І в ньому знов прокинувся художник, але вона вже для нього не була тільки натурою. Це була жива жінка, з живою плоттю і кров'ю, і вона була Анатолієві дорожча за все прекрасне, що протягом тисячоліть створили різці і пензлі митців.

Катерина відчула, як уміє відчувати тільки жінка, що він зараз милується нею. Розігнула спину і, все ще соромлячись його, схрестила руки на грудях, а з вологих кіс, притиснутих до грудей, покотилися круглі краплини води, що в місячному сяйві нагадували дрібні аметистові бусинки.

Солов'ї шаленіли навколо них, купалися разом зі своїми піснями в пахучій піні травневих дерев, і десь у кінці садиби зблискувало проти місяця криве, пощерблене лезо річки.

Катерина відкинула назад голову, блиснула білими зубами і, відірвавши руки від грудей, закинула за спину коси. Потім, легко відштовхнувшись від землі, побігла вниз, аж до самої' річки. Високий тин, що тягнувся обіч садиби, густо насаджені верби попід тином надійно захищали її від стороннього ока.

На березі річки швидко зняла чобітки і все, що на ній було, й плигнула у воду. Вслід за нею те ж саме зробив Анатолій.

І хоч поплавати тут було ніде, вода доходила тільки до грудей і річка була вузенькою, зате дно — піщане, чисте, а верби й зарослі бузини на обох берегах дозволяли триматися вільно, бо стежити за ними могли хіба що солов'ї.

Він вихопив її із води, підняв на руки й поніс у високі трави, що тихо шуміли на березі, край садиби.

У світі більше нічого не існувало — тільки висока трава, що надійно обступала їх довкола, повний місяць над головою, шлюбне, пісенне перегукування солов'їв, тихий сплеск риби десь там унизу, за верболозами і травами.

Коли він ліг поруч неї, на її півзігнуту руку, вона, стомлено посміхаючись, промовила:

— А я гадала, що його в нас не буде.

Він підвівся на лікоть, поклав руку їй на освітлені груди.

— Кого?./

— Нашого медового місяця.

А сама беззвучно сміється. Кому вона? сміється? Місяцеві в небі, Анатолію чи власному тілу, такому прекрасному серед весняних трав проти місяця? І дослухається вона до нього, і дивується тій радості, що бринить у її кожній жилці. Невже все це — тільки звичайне життя, дароване кожній людині? Ні, навіть не життя, якась його часточка, що досі лишалася для них не пізнаною... А якщо осягнути його все разом — і з любов'ю їхньою, і з трудом, і з оцими солов'ями, і з дітьми, що в них народяться, — яке ж воно має бути прекрасне!.. І які вони незмірно багаті!

— Милий, милий,— шепоче вона.— Я хочу... Я давно хотіла, щоб у нас був син. І щоб на тебе схожий... Я давно цього хотіла, бо люблю тебе давно. Ще тоді, коли ми тільки з піонерів вийшли. Та ні, соромно признатись, але це так. Ще піонеркою була, ще в шостому класі... Я рано стала дівчиною. І з тих пір тебе люблю. Боже, як давно! Ти ще зовсім хлопчиком був... А я... Я вже дивилась на тебе, як на майбутнього чоловіка. То як же мені повірити, що це ти, той самий?.. Толи-ку, рідний мій... Соколе ясний!..

Шумлять верби і трави над їхніми головами. І добре, що не висить над ними ребриста стеля, що в синьо-му-синьому небі пливе місяць, що все так само, як було багато тисячоліть тому, і, певне, місяцеві здається: «Я бачу оцих закоханих вже добрих десять тисяч років, а вони за цей час аж ніскільки не змінилися. І мені дивуються, і зорям, та головне — самим собі. Коли ж вони натішаться одне одним? Мабуть, тільки тоді, коли згасне сонце».

Та яке їм діло до того, що для місяця, для землі, на якій вони зараз лежали, для зір у небі всі радощі їхні і їхнє молоде, щасливе шаленство було чимось безмежно звичним і безконечно буденним?.. Зате для них все це було незнаним, святковим, захоплюючим. Для них це — тільки раз у житті!..

І хочеться Анатолієві сказати, що він її любить, що завжди любитиме. Та раптом у пам'яті спливає Кла-рина фраза: «Тільки тоді й почнеться для вас пізнання законів розвитку матерії в самому собі...» А за фразою спливає перед очима її схилене до руля обличчя, спалах прозорого жіночого лукавства в її карих очах і те, чого тоді захотілось Анатолію: щоб була весна, і квіти, і високі духмяні трави, і вона близько-близько, без найменших відстаней,— як тепер Катерина...

Анатолій заплющує очі, намагається прогнати від себе той образ, але Кларине обличчя йому сміється, мовби дражнить його, мовби говорить: «Ти гадав, що так швидко мене позбудешся? О ні!.. Я не з тих, кого забувають

наступного тижня. Я ще покручу тебе у своєму вихорі, я ще змушу кров твою так закипіти, що ти забудеш, на якому світі живеш!..»

А Катерина шепоче:

— Ну скажи щось хороше, Толику. Я ж так тебе люблю!..

Він знає,— треба сказати. І він, здавалося, сьогодні міг їй сказати найкращі в світі слова. Та звідки ж взялося оте обличчя?

Підводиться, подає їй одяг.

— Катрусю, ходімо. З річки вологою тягне. Боюсь, ще застудишся.

Вона хапає одяг, біжить до кладки, швидко одягається. Коли він теж одягнувся й підійшов до неї,— помітив: сидить на кладці, ноги у воду опущені аж до колін, плечі схилені до води, коси її плавають серед місячних зблисків на дрібненьких хвилях, а обличчя долонями закрите. Вона плаче.

Підійшов, узяв її за плечі, поставив на ноги. Кладка захиталася, вода хлюпнула їй на пальці ніг, Катерина відірвала долоні від очей.

Він узяв її за руки.

— Якби ти знала, який я противний самому собі. А ти хороша. Ти ж така хороша! І я... я тебе...

Вона лагідно, мов хвилька, що тихо розбивається об її босі ноги, пригорнулась до нього, сказала:

— Не кажи цього, не кажи... То нічого, любий мій. Хай я одна тобі це казатиму. Бо слів тих у мене так багато в грудях зібралося! *А* ти не кажи. Мені й так добре. За один такий вечір все можна стерпіти. Яким ти будеш, таким я тебе й любитиму. Тільки завжди самим собою будь. І того, чого немає, не кажи.

А вже коли підходили до хати, вона обернулась до нього, промовила владним голосом:

— Ходімо до батька.

Він вагався. Потім сказав:

— Ні!..

— Тоді я сама піду. Ти ж знаєш, як йому зараз...

Вечерю понесу. *

Коли вона зав'язала в хустинку глечик з борщем, він вивів її за ворота. І вже навздогін тихо гукнув:

— Я люблю тебе. І це правда!..

Слова ті прозвучали так, начебто він не її, а сам себе запевняв у цьому.

Вона спинилася від тих слів, хитнулася. Він кинувся, щоб підхопити її, але вона сказала:

— Ні-ні, мені хороше! Хороше, Толю... Я піду до батька.

І швидко пішла вулицею.

7

Як і передбачав Анатолій, сходи з'явилися вісімнадцятого травня. Плантації були .покреслені рівними зеленими рядками,— скільки око людське сягало. Земля звільнилася від довгоносиків, дихала легко, вільно, мов людина, що, врятувавшись із ворожого полону, змила з себе леп, зчистила нужу. Сонця і вологи було досить, дрібненькі листочки, ніби знаючи, що на них покладені всі людські надії, наливалися соками, захоплювали в крихітні зелені обійми все, що їм дарувало щедре травневе небо.

І хоч гріх цьому радіти, та, як виявилось, Анатолій не помилився й щодо плантацій Горбатюка: добру половину довелося пересівати втретє. Це вже було запізненням не на півтора тижня, а значно більше.

Звісна річ, зведення про цю третю сівбу нікуди не посилалися, пальма першості так-таки й залишилася за михайлівцями, **ї,** як завжди, Горбатюк посідав почесне місце в усіх президіях.

Та коли надійшов час шарувати буряки, повітря над ланами сповнилося передчуттям нової небезпеки.

Сонце пекло так немилосердно, що земля втрачала вологу з кожним днем, з плантацій підіймалися в небо невидимі озера води, і кожному, хто стояв на полі, здавалося, що разом з вологою випаровуються і їхні надії.

У вікна заглядали задушливі світанки, що не приносили ні роси, ні прохолоди. Червень ступав по землі обпеченими ногами, а люди виходили в поле, припадали до його слідів, сподіваючись помітити хоч одну росинку.

Та небо мовчало. Блискавиці й громи поховалися в якихось потаємних закутках розпечених сонцем небес, вся волога, висмоктана з пальмірівських ланів, підхоплювалася гарячими вітрами й котилася кудись до моря: природа втрачала будь-який глузд — забувала, що в морі й без того води повно.

Коли Анатолій проходив селом, люди проводжали його недобрими поглядами, мовби саме він був винуватцем посухи, що страшною примарою нависала над ланами.

Мацали торби з сіллю. Вони були сухі. Питали в дідів та інвалідів, чи не ломить, не викручує кісток. А ті сумно похитували головами — не ломить, не викручує.

Цеглина з печі випала, ластівка у вікно влетіла, півень головою затряс — все те раптом почало сприйматися за старими прикметами. Мовляв, з діда-прадіда відомо — не віщує це добра.

Ще змалку в Кузя була одна пристрасть — печеру-вати раків. Риба його не цікавила: банальний засіб убивати час! Але раки... О, то зовсім інша річ!

Свіжі, просто з річки, вони потрапляли в казан, одразу ж червоніли, як і належить ракам в окропі, а з багажника машини шофер разом з Бабенком

діставали ящик прохолодного жигулівського пива.

Нерви одразу ж заспокоювались, Дмитро Іванович у такі хвилини був особливо сердечний і лагідний, в ньому зароджувалась майже дитяча цікавість до всього, що його оточувало. Його увагу приковував то метелик з яскравими крильцями, то мурашник серед трави, і він міг годинами філософствувати про залізну дисципліну в мурашнику. Тут він був справжнім знавцем, слухати його було цікаво. Особливо коли розповідав про війни мурашів — «амазонок» за захоплення чужих личинок, з яких потім вони вирощували собі рабів, змушуючи їх будувати «амазонкам» і їх «царицям» житло, добувати харч, пильнувати й годувати малечу. Самі ж «амазонки» знали тільки одну професію —. війну...

В такі години він здатний був щиро захоплюватись людьми, помічати в них тільки хороше і не хотів думати про їх вади. Коли в>то бажав з ним зблизитись чи навіть потоваришувати, то кращої нагоди для цього не існувало.

Давно вже районні активісти були невдоволені тим, що Кузь постійно висував і тримав біля себе заступника голови райвиконкому Бабенка. Невдоволений цим був і сам голова виконкому Трохимчук, у якого частенько виникали конфлікти з Кузем.

Нікому й на думку не спадало, що ключик до душі секретаря райкому Бабенкові допомогли підібрати звичайні раки.

Федір Петрович справді володів неабияким талантом відшукувати раків. Тут він не мав суперників. Досить було йому глянути на якесь озерце чи незнайому річку, як він уже міг судити, чи варто тут затримуватись, чи слід їхати далі.

Сьогодні, в неділю, вони виїхали з Пилипівки, як умовились — о десятій райку. Дорога курилася, Бабенко чемно пропустив машину Кузя наперед, щоб начальству не довелося ковтати пилюку з-під його коліс. Інколи Дмитро Іванович мимоволі позирав .на плантації буряків — і одразу ж відводив очі. Треба хоч у вихідний забути про сумні перспективи.

Спинилися на луках, в заплаві Березівки, що, перетинаючи Горохівку, текла поміж положистих схилів і десь нижче Пальміри поповнювалася скупими водами Сухого Ташлика.

Хоч сонце ще не досягло зеніту, але пекло немилосердно. Трави млосно зітхали, і кожній стеблинці хотілося бути якомога ближче до річки. Може, саме тому трави й котили свої хвилі туди, де відбивалися в тихих водах ріки напоєні нею верби, шорсткі, брунатні качалочки шаблевидної осоки, якою заріс не тільки берег попід кручами, а й великий луговий простір за залізничним мостом, де Березівка не мала берегів, текла лугами, перетворюючи їх на неосяжне осокове й очеретяне царство.

Цього року горохівці, скориставшись порадою Ладимка, ще на початку травня вперто стерегли ті очерети й закладали в силосні траншеї. Кажуть, молоде пагіння очеретів дає такий чудовий силос, від якого корів за роги не відтягнеш. Хотів був і Дмитро Іванович підказати своїм колгоспам, щоб спробували, та клятий довгоносик пам'ять йому потьмарив. Тільки пальмірівці, здається, догадались.

Зачепилівський район звітував про закінчення сівби останнім. Чому?.. Може, всі пересівання буряків Шевчук і Ладимко зарахували в сівбу? Чи, відкинувши інструкції, пішли тим небезпечним шляхом, на який став Турбай?.. Ой шановний Ладимку, посуха всіх зрівняє — і тебе, й Кузя! Але в Дмитра Івановича **є** надійний щит — інструкція. А що в тебе є?.. Тільки твоє ризиковане самоправство і жодних гарантій.

Думки ці трохи заспокоїли Дмитра Івановича. Вийшовши з машини, він одразу ж роздягнувся, лишившись у самих трусах.

Приємно було походити по траві босоніж. Це так зріднює тебе з землею! Просто відчуваєш, як пульсує вона під ногами.

Все в цьому світі наснажене електричними струмами — і хмари, і мозок людський. І чим більше людина працює, тим більше збирається в її мозку, в усій нер^ вовій системі електричної енергії. І якщо її своєчасно не віддавати землі, вона пригнічує тебе. Звідси — й рак, і гіпертонія, і все що завгодно.

Треба постійно віддавати зайвину електричних струмів землі, як віддає її хмара. Бо інакше в усьому тілі почне відчуватись така задуха, мов перед грозою.

Ось чому Дмитро Іванович любить ловити не рибу, а раків. Рибу можна ловити, сидячи на березі. За раками ж треба обов'язково лізти у воду.

А вода ж провідник, та ще й який!.. І контакт у тебе з нею виникає найщільніший. Дмитро Іванович

підходить до річки. **її** спокійний плин навіває роздуми про скороминучість усіх земних вболівань і радощів. І річка буде, і раки будуть, та не для тебе...

А Бабенко такий чуйний і тактовний, що ніколи не підійде до Кузя у хвилину його зосередженості. Тільки стоїть біля свого газика та наглядає, що робить Дмитро Іванович.

Ось Дмитро Ізанович зайшов у воду. Вода йому сягає вище колін. Черево, яке тоді, коли він одягнений, Майже непомітне, тепер нависає над трусами, роблячи його незграбним.

Бабенко відійшов трохи далі й теж зайшов у воду. До половини намочив труси.

Та ось Бабенко помітив — Дмитро Іванович, оглянувшись і переконавшись, що поблизу нікого, окрім них, немає, вийшов з річки, стягнув труси й швидко побіг у воду. Раз контакт, значить, мусить бути повним!..

Бабенко розгублений. Позирає на свої намочені труси. Це теж для нього проблема і досить-таки серйозна — як зайти у воду: чи так, як Дмитро Іванович, чи в трусах?.. Зайдеш в трусах — це ніби мимовільний докір Кузеві.

А Дмитро Іванович уже нишпорить попід кореневищем старих верб, шукаючи раків.

Хай пошукає! Якщо одразу полегшити його труд, то це не завдасть Кузеві ніякої насолоди. Те, що легко добувається, втрачає свою цінність і привабливість.

Та ось настає час, коли стомлений Кузь розчаровано зітхає.

— Либонь, ми тут минулого разу всіх виловили. . — Може, й так,— співчутливо погоджується Бабенко.— Пригадуєте?.. Піввідра набрали.

Повільно-повільно йде попід кручею, обмацуючи під водою кожний вербовий корінь. А Кузь уже не пе-. черує — стоїть у річці, з надією позираючи на Бабенка.

— Ну як там? — питає Дмитро Іванович, а голос у нього аж тремтить від нетерпіння.

— Та щось немає, — похмуро й безнадійно відповідає «рачачий бог».

— Треба переїхати до Горохівки ближче. Пригадуєш, минулого року у серпні скільки набрали?.. Це ж там, за отими вербами.

Та ось Дмитро Іванович чує зляканий зойк:

— О-ой!.. Сволота! Як налякав.

Бабенко підіймає над водою волосату ногу. На великому пальці висить, погойдуючись, сірий з важкими, гострими клешнями, більший за Кузеву долоню, справжнісінький рак! Він, видно, добре вхопив Бабенка за палець — той з переляку так струснув ногою, що довгожданий рак відірвався, описав дугу над водою і впав майже біля самого Кузя.

— Та що ж ти зробив, роззява! — голосом, що зривається на верещання, кричить Дмитро Іванович.

І вже немає Кузя — є незряча істота, що нічого навколо себе не бачить. Тільки час від часу вихоплюється з води, трясе мокрою головою.

Бабенко біжить на берег. Волосся в нього довше, ніж у попа, тільки все воно росте на потилиці, а череп голий, і прикрашає його Федір Петрович ріденькими пасмами, зачісуючи наперед.

А Кузь уже натрапив на те місце, де раки чередою ходять. Пірнув у воду — і тільки чути: буль-буль-буль...

Довжелезне волосся Бабенка впало на плечі, лисніє голий череп, обсипаний прозорими краплями. Піп та й годі!

Дмитро Іванович викидає раків на берег, Бабенко ловить їх ще в повітрі. Над рікою, над заплавою, над очеретами лунає схвильований, щасливий голос Кузя:

— Дванадцять!.. Тринадцять!... Чотирнадцять!.. Ах ти, капосний, чого до пальця прилип?.. Зараз ми тебе окропчиком, окропчиком... П'ятнадцять... Шістнадцять...

За спиною в Бабенка зашелестіли кущі. Не встиг він якось осучаснити, — хоч би банальними трусами,— прадавній одяг Адама, як постав перед чоловіком велетенського зросту і, напевне, неабиякої сили.

Чоловік був середнього віку, одягнений по-святковому і трохи старомодно — як ходили парубки в тридцятих роках. Яскраво вишита сорочка із стоячим коміром, шовковий поясок з пухнастими китицями, темно-сині шевйотові штани, заправлені у високі халяви начищених до блиску хромових чобіт. Густий русий

чуб звивався м'якими кільцями. Як кажуть у народі, таке м'яке волосся буває лише у лагідних, добрих людей. Сільські,— видно, горохівські,— хлопчаки, які його супроводжували, відстали й поховалися в кущі. І це теж виказувало його характер: людей,— добрі вони чи злі,— легко визначити по ставленню до дітей. Лиха людина не позбирає чужих дітлахів, не поведе їх бавитися до річки.

Та Бабенкові було не до того, щоб займатися фізіо-номізмом. Він почував себе досить незатишно під спокійним, але трохи глузливим поглядом цієї людини.

Хльоскаючи себе по халявах гілочкою верби, чоловік пильно придивлявся до Бабенка. Побачивши його лисину і мокре, що липло до спини, волосся, він скрушно, навіть якось співчутливо похитав головою.

Гучно промовив:

— Помагай, боже!..

І посміхнувся хорошою білозубою посмішкою.

Ничипір і справді зараз був вродливий. Коли б його тепер зустрів Лозовий, він би не пізнав у ньому тієї кремезної, але передчасно постарілої людини, яку бачив колись у метро. Воля, сонце і степове повітря своє зробили.

Кузь не звертав уваги ні на людину, що стояла на березі, ні на її привітання. Він все ще викидав раків, вигукуючи:

— Двадцять п'ять!.. Двадцять шість!.. Двадцять сім!..

Та Бабенко їх уже не ловив — побіг шукати одяг.

Ничипір відійшов од річки, присів на пень біля Ку-зевої машини, дістав із кишені великий, саморобний складаний ніж,— ще, мабуть, звідти,— і, не звертаючи уваги на Бабенка, що метався в пошуках одягу — він забув, де роздягнувся,— почав вирізати хитромудрі візерунки на корі свіжого вербового прутика.

Коли ж, зблискуючи лисиною, трясучи мокрим попівським волоссям, Бабенко прибіг до машини (одяг був тут), Ничипір, не підводячи на нього очей, привітався.

— Здрастуйте, Федоре Петровичу.

Бабенко нахнюпився, перекинув волосся з потилиці на лоб, відвернувся. На привітання не відповів.

— Здрастуйте, кажу,— повторив Ничипір.— Мені **б** хотілося побалакати з вами. Справа є.

Бабенко через плече невдоволено промовив:

— Бувають же прийомні дні. А сьогодні — неділя. Мокре волосся не трималося на голому черепі,—

все сповзало на потилицю. Це сердило Федора Петровича не менше, ніж присутність оцього Ладимкового двійника. Страх як не любив Федір Петрович здорових і сильних людей! Може, тому, що сам таким не був. А може, тому, що в молодості доля схрестила його шлях з життєвою дорогою отакого велетня...

— Голі люди не мають чинів,— посміхався Ничипір.— Вони просто люди. Солдати, генерали, секретарі обкомів — усі однакові... Мовби в раю. Отож сідай, Федоре, отут біля мене, та побалакаємо віч-на-віч. Чи то, може, не пізнав?..

Ніби обух опустився на лису голову Бабенка. Що це? Звідки?.. Та ні, не може бути!.. Він боявся оглянутись, щоб знов не зустрітися з поглядом Ничипора. А це ж був він, він!.. Той самий голос, та ж сама певність своєї сили і цілковитої правоти. І страшно, що він стоїть під його пильним поглядом голий!.. Як це страшно! А кляте волосся сповзає з черепа. Хоч би скоріше висохло!.. Тоді воно ляже так, як його привчив господар.

Федір Петрович завжди намагався уявити, як він виглядає в очах інших людей. Це допомагало знаходити жести, що підкреслювали в ньому людину-владу. Але, щоб змусити Ничипора глянути на нього такими очима, побачити в ньому риси отієї «людини-влади», треба ж бути принаймні одягненим!.. А що діяти зараз?.. Адже ж Федір Петрович добре знав, як Ничипір його бачить: гладка, без жодного помітного м'яза спина, що давно вже запливла жиром, а довге волосся прилипло до неї, мов у неохайної баби... Ось тобі й зустріч!

Бабенко оглядається — де ж це Кузь? Хоч би він поглядом, жестом, будь-яким словом його підтримав, бо незатишно стояти під Ничипоровими очима на самоті.

А Кузь кричить із річки:

— Аго-ов!.. Та де ти там? Лови!..

Тепер Бабенкові страшно, що сюди може підійти

Дмитро Іванович. Він просить його зачекати — мовляв, зустрів друга юності... Кузь віддалік сідає на березі.

Бабенко чує спокійний, лагідний голос. Такий спокійний, як колись на дірявому горохівському мосту.

— Чого ж стоїш?.. Сідай. Я ж не дівчина, щоб мене соромитись. Хіба не ми з тобою бігали сюди ще хлоп'ятами печерувати раків?..

Федір Петрович побачив білозубу посмішку Ничипора, його спокійні сірі очі з ледь помітною голубизною в глибині, мужнє, засмагле обличчя й подумав:

«О так!.. Тобі було легше. Я ладен пережити те, що пережив ти, аби тільки ти погодився все моє перекласти на свої плечі. Те, що було, і те, що буде. Те, що буде тепер зі мною до кінця днів моїх!»

А Ничипір питає:

— Ну що ж, часто тобі доводиться бачити Ганну?.. Пригадуєш розмову на мосту? То ж з тієї розмови все й почалося. Ти собі руку обсмалив, а в мене...

Він роззявив рота, дістав пальцями сірувату, під колір ясен, пластинку, до якої були майстерно припасовані білі пластмасові зуби.

Його обличчя одразу ж стало іншим — суворим, диким і навіть страшним. Покрутивши ту пластинку в пальцях, Ничипір вставив її в рот, і обличчя знов набрало спокійного, добродушного виразу.

— От бач,— продовжував Ничипір.— Як видно, не дуже ми були розумними в молодості.

А Бабенко уже не міг себе стримати. Що в ньому зараз кричало — страх чи вражена совість?.. А може, те й те одразу? Адже ж він був не до кінця бездушною людиною, і муки совісті йому інколи були знайомі.

Він розумів, що Ничипір все знає, що тільки відверта розмова його здатна врятувати, і через те безглуздо виправдовуватись. Тільки каяття! Щире і слізне каяття!.. Щирість та аж ніскільки не заважала ненавидіти Ничипора, бо вона стосувалася самого Бабенка.

Він шкодував, що на все життя викривив собі пряму й широку дорогу, що завдав собі стільки мук від тяжких і неприємних спогадів, шкодував, що не має права назвати себе чесною людиною. Це справді було щиро...

І те, що чув Ничипір, звучало майже так само, але Бабенко доповнював свої слова запевненнями в повазі й любові до нього, що викликало на обличчі Басанця глузливу посмішку.

— Тепер я бачу, чого ти так облисів,— похмуро сказав він.— Мабуть, таки справді тобі було важче... Сядь. Будь же людиною, Федоре.

Бабенко змовк, сів на траву, похнюпив голову.

— Послухай, що я тобі скажу,— продовжував Ничипір.— За каяття спасибі. Значить, совість у тобі не вмерла... Та непотрібне воно мені, оте каяття. Сам подумай — коли ж те все було?.. Ще ж вітер у голові гуляв, І ти гадаєш, що я б оце все своє життя тільки про те й думав, як тобі помститись? Років двадцять тому, може, й думав. А тепер... Не для того я сюди повернувся. Для життя я повернувся. Для життя!.. Про це я з тобою й хотів побалакати.— Глянув на нього людяно, співчутливо.— Одягнись, бо тремтиш увесь. Тоді й договоримо.

Коли ж Бабенко підійшов до нього вже одягнений і зачесаний так, як завжди, Ничипір аж зрадів.

— О-о, тепер ти — людина!.. І побалакати при-< ємно.

Федір Петрович справді виглядав поважно, осанис-то. Та він розумів: розпочату роль треба виконувати до кінця, але намагався робити це з достоїнством.

— Значить, ти все мені пробачив? — вдячно дивля^ чись на Ничипора, запитав він.

— Та як Тобі сказати... Винен передо мною не ти, а той Бабенко, що жив на світі двадцять два роки тому. Того Бабенка хай розшукує той Ничипір, а нам з тобою про інше подумати треба.

— Ничипоре! — схвильовано вигукнув Федір Петрович*— Якби ти знав, скільки я за тебе переболів душею. Слово комуніста, самому хотілося на твоє місце потрапити. Щоб ти був на волі... Якби я був певен, що ти ще живий, я б написав... їй-бо, все б чисто написав у МДБ...

Ничипір криво посміхнувся.

Даремно. В ті часи там не дуже на такі послання зважали. Тільки й того, що для тебе б теж місце знайшлося. Але мені від того яка користь?.. Отож правильно зробив, що не писав.

Бабенко гаряче потиснув йому руку.

— Спасибі!.. Велике тобі спасибі!.. І ти обіцяєш мовчати? — Після паузи він жалісно додав: — Розумієш, я за доньку боюсь...

— Об чім річ? — відповідаючи на потиск, сказав Ничипір.— Я тобі не ворог. І взагалі ніяких ворогів тепер на своїй землі для себе не бачу. Кого найбільше ненавидів, того вже на світі немає.— Бабенко зрозумів, іцо він має на увазі Берія, і схвально похитав головою.— А ще який трапиться на

нашій спільній дорозі — разом проти нього боротись будемо. От про це й давай балакати...

І раптом Бабенко почув те, що його вкрай приголомшило. Якщо він часто згадував Ничипора, боявся й карався, то про двох інших,— Глущенка і Страшка,— зовсім забув. Федір ніколи з ними не товаришував, до справи Басанця кинув їх, мов довісок, і згодом їхні обличчя стерлися з його пам'яті.

А Басанець, виявляється, пам'ятав. І коли він заговорив про них, обличчя його стало суворим, очі зблискували холодник презирством. Ні, не такий він все-прощенець, як спершу здалося Бабенкові. Басанець нічого не забув...

— Кому ж, як не тобі, Федоре, знати, що хлопці ні в чому не винні. Мені невідомо, де вони зараз. Може, й живих немає. Та це все одно. Не смерть для нас була страшна. Що смерть? Ми заздрили тим, хто мав право вмирати на фронті. Страшною була неслава і ганьба— Там зараз усе переглядають. І, ясно, розберуться. Як ї зі мною... Але ж ми були не разом. Іноді важко розібратись... Якби ти сам подав заяву, це було б набагато простіше. А тобі ж зараз ніщо не загрожує. Молодість, справа давня... Та й тобі стане легше. Сам кажеш — мучився...

Голос Ничипора ставав дедалі тихїшим, наче Ба-» санець віддалявся від Бабенка. І Ничипорове обличчя якось розпливлося, гойдалося перед ним, мов привид, що ось-ось має зникнути. Проте ні,— привид, не зникав.

Все йому готовий був віддати Бабенко, але це... Ні, це занадто! Що ж він напише у тій своїй заяві?

І вся щирість, з якою він кілька хвилин тому стискував руку Басанцеві, одразу ж була приглушена еліпою ненавистю до цієї людини. Ничипір з ним грається, мов кіт з мишею... Але що ж робити, що діяти?

Передусім виграти час, щоб усе докладно обміркувати. Сказав:

— Доведеться тобі зайти до мене іншим разом. Як сам розумієш, мені треба подумати. Та й місце тут не для таких розмов.

Ничипір погодився:

— Авжеж. Тут тільки раків ловити. Аби не нудьгувати від безділля.

Він дивився на Бабенка ясними, усміхненими очима, в яких уже не було ні глузування, ні зла. Потім додав:

— Парубоцтво наше давно минулося. Вже й бур'яном позаростало... — Очі його одразу ж стали сумними.— Давно вже Ганну збираюсь провідати, та все якось боязко. І потім оце...— Він постукав пальцем по надміру білих зубах.— А сьогодні вихідний. Та й...

Глянувши на Бабенка, знітився й замовк.

— Коли хочеш, сідай у машину, підвезу, — зрадів Федір Петрович, що зможе прислужитись чимось легшим, ніж ота заява. Подумавши, додав:

— В саму Пальміру не поїду, а до околиці...

— Розумію,— кивнув Ничипір.

Від річки підійшов до них Кузь. Голова його була пов'язана мокрою носовою хустинкою. Звісно, він не пізнав Ничипора. А Ничипір ковзнув по його постаті байдужим поглядом, з якого важко було зрозуміти, пізнав чи ні...

— Попросіть шофера зварити раків,— сказав Бабенко.— А я тим часом приятеля підкину.

Федір Петрович посадив Ничипора в машину, **і** вони поїхали до Пальміри.

8

Це був останній день їхнього перебування в Неаполі. Теплохід мав відійти на Гавр рівно о дванадцятій ночі. Вечір було надано в розпорядження туристів.

Спершу гуляли втрьох — Цебрик, Аркадій і Вадим. Ходили по віа Корсо Умберто — широкій, людній вулиці, заповненій модницями й елегантними молодими людьми, що розмовляли здебільшого англійською мовою.

Потім Вадим відстав від Цебрика та Аркадія. Спустившись по віа Медіна до самого моря, сів у трамвай. Трамвай дзеленчав і поскрипував розхитаними стінами. Коли в'їхали в напівтемний тунель, у відчинені вікна вдарило ядучим газом із вихлопних труб численних автомашин, що мчали по тунелю з засвіченими фарами. У Вадима виступили сльози. Він заплющив очі.

А коли розплющив їх, трамвай стояв біля розкішного приморського парку. Заспокійливо шелестіли широколисті пальми, десь близько плескалося море, над бензоколонкою світилося крикливе «Ессо», а над трамвайною колією висіла намальована чорною фарбою п'ятинога собака, з пащі якої вихоплювалося полум'я.

Вадим зійшов з трамвая, попрямував парком. Під покрученим стовбуром вічнозеленого дуба стояли дитячі коляски й мотороллери. Веселі дівчата пили воду із штучного джерела, оздобленого рожевим туфом, бризкали в обличчя одна одній і сміялися так, як сміються всі дівчата світу.

Парк був скупувато освітлений, але Вадимові хотілося цілковитої темряви.

Зустріч із земляками аж ніяк не входила в його плани.

Ще вдома Вадим роздумував про те, що народився й виріс не в тому світі, де він зможе по-справжньому виявити свої здібності. Світ той не для

сильних людей. В ньому існують тисячі обмежень в боротьбі окремих індивідуумів за своє існування.

Скажімо, не сьогодні, так завтра він все ж таки стане професором. Ну, й що з того? Хіба життя професора Цебрика чимось особливим відзначається? Пересічне сіре життя, вічне копирсання у формулах і жодних радощів, які б хвилювали й збуджували кров. Була в Цебрика непогано вмебльована чотирикімнатна квартира. Але ж це межа, суспільний максимум. Навіть секретар обкому живе в таких умовах...

Вадим інколи намагався запевнити себе в тім, що соціалізм, який поставив за мету ліквідувати економічну різницю поміж людьми,— явище неприродне, спрямоване проти законів розвитку людської індивідуальності. Вся людська історія — це вічна боротьба, в якій гинуть слабкі й перемагають сильні. Так живе вся природа, починаючи від молюсків й кінчаючи людиною...

На Капрі Вадим помічав чимало американок, які гуляли по вулицях мало не в одязі Єви. Щоб їздити на курорт так далеко, треба мати неабияке багатство. А вони ж просто жінки, тільки жінки, яким властиві всі жіночі слабкості... О, Вадим добре вивчив ті слабкості...

Та він був би наївним шалапутом, якби розраховував лише на своє знання жіночої натури. Була в нього інша нерозмінна асигнація. Навіть собі він боявся признатися в тім, що саме на неї робить основну ставку. Це підкрадалося до його свідомості нишком, обережно й неквапно, як продирається злодій у вікно, де він заздалегідь вийняв шибку...

Якщо Вадим виступить з викладом гіпотези Анатолія Турбая десь в Гарвардському університеті, виступ цей перетвориться на сенсацію, яка одразу ж принесе йому світову славу. Сенсацією він стане з двох причин: по-перше, хоч гіпотеза ця ще й не цілком обгрунтована, але досить смілива й цікава; по-друге, автором її віднині стане Вадим Голосарський — молодий, талановитий астрофізик, що втік від деспотизму у світ справжньої демократії. А там, можливо, ця тема потрапить до плану наукових досліджень геофізичного року на базі американських супутників Землі...

Вадим бачив перед собою такі неосяжні можливості, що в нього аж серце завмирало від захоплення.

Його хтось обережно взяв за рукав. То був худий, кістлявий чоловік, що пропонував купити авторучку. Вадим відмахнувся, та італієць не переставав його переслідувати. Він наздоганяв Вадима, знов смикав за рукав і втискував йому в руку свій копійчаний товар. Вадима це не в жарт розсердило. Обернувся, щоб сказати щось не зовсім чемне, та промовчав, бо побачив на його очах сльози...

І раптом Вадимові здалося, що то не італієць — то він сам, доцент Голосарський, стоїть перед якимось бундючним чужоземцем, простягаючи руку за подачкою. А той «товар» — тільки зачіпка, щоб не забрала поліція за жебрацтво...

Він так яскраво уявив, що йому стало моторошно. Власне, звідки ти взяв, що на твоєму шляху в цьому чужому, незнайомому світі повсюди завбачливо розставлені тріумфальні арки? А може, якраз навпаки? Може, тебе чекає саме отака доля?..

Подав італійцеві тисячу лір,—приблизно півтора долара,— і, хутко обернувшись, пішов геть. В душу почало закрадатися щось похмуре й тривожне, передчуття чогось лихого й непоправного...

Спокійний плескіт хвиль вніс у його тяжкі роздуми деяку розраду. Нерви почали заспокоюватись. Глянув на годинник. Чверть на одинадцяту...

В уяві знов постали очі жебрака-італійця, виповнені слізьми. Тільки очі. Та ще авторучка в руках...

Вадим дивився на власні руки. Невже це можливо, щоб і вони стали отакими, як у того жебрака?.. Не чорними від роботи, а худими й немічними від злиднів та голоду...

Згадалися слова Лозового: «Піщинка нездатна проломити стіну фортеці. Зате сама, відлетівши геть, буде підхоплена палючим вітром пустелі... Шукай тоді її!»

Він знов глянув на годинник. Пів на одинадцяту. В його розпорядженні ще півтори години. Хто ж це нашіптує йому всі оці думки? Вадим навіть оглянувся. Але нікого не було й близько...

Ненависть до Цебрика та бажання помсти знов заговорили в ньому. Ти ж, Вадиме, боягуз!.. Звичайнісінький боягуз — та й тільки. Ти лише перед Кларою хизувався, вдаючи із себе сильну натуру. Брешеш!.. Ти — слимак і пристосованець. Навіть філософію підганяєш під власні наміри... Та будь же мужнім нарешті! Задумав зробити — зроби!.. **І** не ховайся в кущі від себе самого. Помста так помста!..

Проте в душі вже підіймався й наростав інший голос... Помста? Але кому? Чи не самому собі?.. Колись ти на кладовище отак ходив: мусиш піти, бо тобі не хочеться, бо ти боїшся... Продирався вночі серед могил і трусився... А те, на що ти підштовхуєш себе нині, стократ страшніше...

Швидко звернув за ріг і пішов якимось вузеньким, напівтемним провулком. **І** чим далі він заглиблювався в кам'яні нетрі нічного Неаполя, тим нестерпнішим ставав сморід, що на фешенебельних вулицях можна вловити, лише добре принюхавшись.

Високі шестиповерхові будинки і вузенькі, триметрової ширини вулички. Освітлення кволе, приглушене. Через вулиці з балкона на балкон

перекинуті мотузки, на яких сохне білизна. Вікна й двері перших поверхів не зачиняються, ніхто з мешканців цих кварталів не має жодних родинних таємниць. Можна вільно роздивитися і тісні конурки, і їхнє вбоге вмеблювання.

Сьогодні свято якоїсь своєї, місцевої мадонни. В стінах біля дверей — невеличкі ніші, в яких горять лампади, освітлюючи виліплені з воску фігурки святої заступниці. Люди сидять на тротуарах проти вікон і стиха гомонять. їхні бліді, виснажені обличчя здаються майже безкровними.

А на розі кожного будинку лежать купи напівгнилого сміття, змішаного з огризками динь, бананів. На тротуарах утворився глибокий, слизький прошарок розтоптаних нечистот. Незвична людина здатна знепритомніти від цього смороду. Натрапивши на огрядного, метушливого чоловіка, який знає англійську мову, Вадим питає, звідки тут взялася вся оця нечисть. Чоловік пояснює: муніципалітет не має коштів, щоб налагодити регулярну саночистку кам'яних нетрів. А що ж людям лишається робити? Кожного дня не побіжиш з відром аж за місто.. Отож і випорожнюють відра з сміттям просто на тротуар.;

Вадим заглиблюється все далі й далі, уважно придивляючись до людських облич. Костюм з китайської чесучі, незнайома модель фотоапарата, порівняно широкі холоші штанів — все це привертає до нього увагу мешканців.

Йому щось сказала жінка, яка сиділа на низенькому стільці біля своїх дверей. Він відповів англійською мовою. Жінка зблиснула гнівним палючим поглядом. Тоді він мимоволі, щоб захиститись від того погляду, тихо, півшепотом промовив:

— «Побєда».

Вулиця одразу ж закишіла народом, до нього почали збігатися люди, що сиділи біля своїх вікон. Йому принесли стільця, посадили посеред вулиці, а самі товпилися довкола, простягаючи до нього руки, вигукуючи слова, які однаково звучать на всіх мовах світу.

З'явилися люди в червоних майках з короткими рукавами. На їхніх грудях були нашиті великі білі літери — «Уніта». Інші, тицяючи себе пальцями в груди, скандували:

— Ко-му-ніст!.. Ко-му-ніст!..

Ось проштовхався крізь натовп худий, виснажений чоловік. Він постукав себе пальцем у груди, потім підняв ногу, постукав по підошві й по каблуку. Вадим зрозумів, що перед ним — неаполітанський швець. А чоловік розштовхав ліктями натовп, втягнув у коло дружину й дітей. Дітей було п'ятеро — троє хлопчиків і дві дівчинки. Поставив їх по ранжиру й,

торкаючись долонею їх голівок, почав показувати від більшого до найменшого:

— Комуніст, комуніст, комуніст...

Так він повторив п'ять раз. Вадим зрозумів — усі вони виростуть комуністами!..

Італієць притягнув до себе дружину, розгорнув поли старенького хатнього халатика, і Вадим побачив, що жінка вагітна. Любовно, обережно поклавши руку їй на живіт, швець ушосте вимовив слово, що прозвучало урочисто, мов клятва:

— Ко-му-ніст!..

Жінка, ніскільки не соромлячись ні Вадима, ні людей, що в напівтемряві схвально похитували головами, радісно сяяла розумними очима — щаслива мати шести майбутніх комуністів.

І зрозумів Вадим: вона не соромиться його тому, що бачить у ньому не просто людину, а новий світ, якому вона віддає і народжених нею людей, і того, якого з чесною материнською гордістю носить під серцем...

А до нього підводили дітей і стариків, чиї груди й обличчя були висушені тяжкими недугами. Підводили так, мовби він був здатний їх одразу ж ізцілити. І Вадим бачив: живучи в місті, куди багатії всього світу з'їжджаються лікувати туберкульоз, люди вимушені вмирати від цієї хвороби ще замолоду. Живучи під блакитним небом, оспіваним поетами всіх епох, вони його не бачать за сірими хмарами смердючих випарів, що вдень і вночі висять над вулицями, клубочаться попід дахами, роз'їдаючи легені знедолених.

М'ясо вони знають тільки у вигляді тельбухів, що продаються тут же, на тротуарах. Макарони на тарілці — лише на свято...

А жінка дивиться просто в душу, і Вадимові страшно, що вона ось-ось помітить у його душі того, іншого Вадима. Ні, вона цього не бачить; якби бачила, її очі не світилися б такою сестринською любов'ю.

Жінка кладе йому руку на плече й, запитливо дивлячись в обличчя, говорить:

— Комуніст?..

Розмовляючи з цими людьми, Вадим чомусь не подумав, що йому можуть поставити таке запитання. Запитання це здалося йому жорстоким. Воно його карало, краяло серце... Справді, хто він?

І Вадим змовчав...

Та ось спохватився: було дві години на першу!.. Показуючи на годинник, розпачливо вигукнув:

— «Побєда»!

Люди, зрозумівши, що сталося, почали розмовляти руками, як це буває в неаполітанців, коли вони хвилюються.

Схопивши його за лікті, побігли вулицями. І Вадим уже не бачив над своєю головою крикливих реклам, не помічав розкішних лімузинів, що мчалися повз нього. Він чув навколо себе тільки одне слово: «Побєда»!.. «Побєда»!

Так гукали його поводирі,— і вулиця перед ними звільнялася, а натовп за його спиною все зростав і зростав.

Здавалося, весь Неаполь біжить за ним, витіснивши з аристократичних віа пишних модниць, дорогих і дешевих повій та п'яних американських офіцерів. То бігли за ним по вулиці її справжні господарі. Гупання їхніх ніг підбадьорювало Вадима, додавало сил.

Коли вони прибігли на портову площу, було вже пів на першу. Місце на пірсі, де стояла «Побєда», зайняло англійське судно.

І Вадим відчув себе найнещаснішою людиною в світі,— людиною без батьківщини. Вперше в житті з тих пір, як він став мужчиною, з його очей потекли сльози. І ніхто з людей не дивувався тим сльозам. Дехто з них також почав терти вологі очі.

Вони знов заговорили руками, зчинився лемент,— мабуть, лаяли одне одного, вважаючи себе винними за його спізнення.

Раптом підхопили його під руки і, відтіснивши поліцію, яка пробивалася до нього крізь натовп, кудись* повели. В очах Вадима пливли вогні портових реклам, вежі старовинної фортеці, що височіла над портовою площею, п'ятиногі собаки, які викидали з роззявлених пащ рекламний вогонь. Вадим помітив серед облич італійців чорні обличчя неаполітанських негрів, очевидно портових вантажників.

І питав себе Вадим: які ж іще в нього заслуги перед цими людьми, окрім однієї,— народився він у **сбіті** їхньої мрії. Та хіба ж людське народження — то вже й заслуга? О, як цього мало, щоб зазнати отакої високої честі!

Білі руки посадили його в човен, чорні руки налягли на весла. А десятки інших людей теж приступом взяли човни й відштовхнулись від берега.

Він же бачив перед собою тільки спину велетня негра, що, стоячи на дні човна по-італійському, гріб з нелюдською силою. А за спиною Вадима лунало тривожне пересвистування портової поліції. Та ще гучніше над Тірренським морем, над його вічним гомоном котилося велике слово, що долинало з десятків човнів, які вже наздоганяли хисткий човен негра:

— «По-бє-да»!.. «По-бє-да»!..

Коли випливли за мол, Вадим побачив судно, яке стояло на рейді, залите тисячами вогнів. То була «По-бєда», яка вже майже з годину чекала Вадима, мов мати дитину, що відбилася від неї в натовпі великого міста.

Всі туристи, капітан та його помічники, всі матроси й навіть офіціантки,— все, що було живого на кораблі,— стояли на палубах і, затамувавши подих, тривожно, навіть скорботно поглядали на море.

Спустили трап. Дужі руки негра підняли Вадима над човном, старечі руки Цебрика й жилаві руки Аркадія підхопили його й понесли на палубу. І розумів Вадим, що то були рідні руки його Батьківщини.

Відтоді Вадима не можна було впізнати. Коли, наприклад, хтось при ньому почав вихваляти береги Іспанії за їх мальовничість, Вадим спалахнув:

— Хіба можна їх порівняти з чорноморськими берегами Кавказу? Іспанія — суцільна убогість...

Він навіть образився на Цебрика за те, іцо той хотів його застерегти від надто різких суджень.

— В ньому відбувається переоцінка цінностей,— вдоволено посміхаючись, сказав Цебрик Аркадієві.

Вадим і справді багато про що передумав. Він зрозумів найголовніше — ніякого іншого світу йому не треба, бо в тому іншому світі люди заздрять йому, Ва-димові. Погляд матері-неаполітанки весь час переслідував його, питаючи:

— Комуніст?..

І Вадим поволі переконав себе, що він таки комуніст, що його легковажний скептицизм, його сумніви й хитання були чимось випадковим і все те він назавжди залишив на вулицях Неаполя.

В Парижі та в Голландії Вадим тримався скромно, зосереджено. Виявилося, що він чимало знає і цікаво вміє розповідати. А Цебрик та Аркадій розмовляли між собою про те, як може потрясти людину, змінити все її нутро лише сама небезпека втрати Батьківщини. Навіть не втрата, а. короткочасна небезпека втрати...

Та, мабуть, їхні висновки про Вадима були передчасні.

Незабаром те, що він пережив у Неаполі, почало вивітрюватись із його пам'яті, і Вадим поволі знов ставав таким, яким його знали раніше.

В Стокгольмі Аркадій виявився мимовільним свідком сцени, яка назавжди посварила його з Вадимом. В одному з багатих універмагів Голосарський почав прицінюватись до чоловічої сорочки, виготовленої з нейлону. Продавець запросив вісім доларів. Вадим, як і більшість туристів, уже встиг витратити всі свої долари. Він почав довго й нудно торгуватися. Коли всі аргументи були вичерпані, а продавець все ще лишався

невблаганний, Вадим вдався до засобу, який кинув Аркадія, що стояв осторонь, у холодний піт, **і** скульптор не знав, куди подітись від сорому.

Голосарський дістав із кишені свій червоний паспорт і почав тицяти в нього пальцем, мовляв, я ж гість у вашій країні, я ж із Радянського Союзу. Невже ж ти не виявиш до мене пошани **і** не збавиш ціну?..

Продавець розгублено знизав плечима й покликав якогось літнього, випещеного шведа. Той глузливо примружив очі, хитнув головою, і продавець простягнув Вадимові пакунок з нейлоновою сорочкою...

Це була плата за приниження, але Вадим той пакунок узяв і, здається, був цілком задоволений...

Ні, друзі йому цього вчинку не могли пробачити, і він в Ленінграді, вдаючи із себе незаслужено ображеного, замінив залізничний квиток, щоб не потрапити в одне купе з Цебриком та Аркадієм. Так він у гордовитій самотності й повернувся додому.

«Хто ж він? — думав Цебрик.— Адже ж ясно, що перспектива перебігти в капіталістичний світ його не приваблює. А може, вона приваблювала його тоді, коли той світ був десь за морями і здавався здалеку ідилічним, казковим? Та як тільки Голосарський відчув, що з-під ніг вислизнув останній клаптик рідної землі, смертельний жах пойняв його душу. Можливо й так... Ким же його вважати — своїм, чужим?»

Відповідь прийшла сама собою. Ну, ясно ж, ніякої загадковості в ньому немає. Просто кишеньковий на-полеончик, який вважає, що світ існує лише для нього і все в цьому світі — лише для нього. Йому все можна, все дозволено, бо він — надлюдина...

Пошли його за кордон, він буде хизуватися своїм радянським первородством, охоче показуватиме червоний паспорт і, можливо, на деякий час сам повірить у свій патріотизм. Можливо, навіть відчує на якусь мить гордість за народ, за державу. Бо сьогодні не хитра штука відчути цю гордість. Він же не дурень, він розуміє, що до нього не тягнулися б з такою любов'ю сотні трудових рук, коли б не отой червоний паспорт з гербом Радянського Союзу.

Він у всьому звик бути утриманцем народу, про що б то не йшлося: про матеріальні блага чи про всесвітній авторитет. Так, так!.. Він і до нашого авторитету ставиться як утриманець і думає лише про те, щоб той авторитет допоміг йому дешевше виторгувати нейлонову сорочку...

«Оце й уся нехитра філософія цієї новітньої надлюдини»,— подумав про нього Цебрик.

ЧАСТИНА. П'ЯТА

Не місце красить людину, а людина місце.
Народне п рис я і в*я

КАШТАН ЗАЦВІВ У ЖОВТНІ 1

Н іхто так гостро не переживав загрози, що нависла над буряковими плантаціями, як Анатолій. Щоправда, була тільки перша половина червня, в землі ще лишалася волога, і буряки вже пустили надійні корінці, але десь через тиждень...

Батько день і ніч проводив на будівництві, він став ще впертішим,* ще вимогливішим до себе й до будівельників. Схуд, постарішав, але з людьми був лагідний і чуйний, бо помічав, з якою мовчазною терплячістю вони зносили нестатки.

Катерина щодня вмовляла Анатолія забути про свої дитячі образи, помиритися з батьком, бо йому ж зараз важко. Ой, як важко!.. Анатолій ніби й погоджувався, але як тільки наважувався підійти до батька, його мовби хтось за рукав смикав, і він говорив зовсім не те, що хотів,— говорив сухувато, офіціально і тільки про справи.

І чим трудніше було Анатолієві, тим більше ніжності зароджувалося в його душі до Катерини. Вона вміла підбадьорити веселим жартом, зміцнити його віру в самого себе, розвіяти гнітючі думки.

Анатолій був водночас і зрілим, і ще незрілим. У світі лишалося багато законів, давно відкритих, давно забутих і знов відкритих, але все те було зроблено іншими. Він мусив відкривати їх для себе заново, і це було значно трудніше, ніж розібратися в циклічності сонячних плям, бо тут не існувало двохсотлітнього графіка. А коли б навіть існував, то мало чим йому б прислужився.

Час від часу він згадував слова Клари: «Іноді здається, що легше злітати на Марс, ніж збагнути, що тобі завтра треба для щастя».

А справді — що ж йому треба для щастя? Він має вродливу, чуйну і розумну дружину, яка його гаряче кохає. І він до неї також не байдужий. Та іноді, прислухаючись до порухів власного серця, він помічає: щастя це поки що не повне.

Те, що Катерина організувала драмгурток, в якому водночас виконувала обов'язки режисера, суфлера, актриси, було для нього справжнім відкриттям. Коли вона проспівала на репетиції партію Наталки, Анатолій удома, перед сном, запитав:

— Звідки це в тебе, Катю? Ти ж співаєш по-справжньому... Ну, знаєш, просто не чекав.

— Освітлення допомагає,— щасливо посміхнулась Катерина.

— Яке освітлення? — не зрозумів Анатолій.— То ж не клуб, а сарай. Там же навіть удень темно.

— Для мене, любий, тепер ніде не темно,— відповіла вона.— Я тепер сонце з собою ношу. Візьми поло-вину — й тобі стане світло.

— Мені й так світло,— пригорнув він її до грудей.— Від тебе світло.

Хотіла сказати Катерина, що того мало, бо треба, щоб він у власних грудях сонце мав, як вона його має, та зрозуміла, що цього говорити не варто. Жодним словом вона не виказувала, що помічає, як повільно розкривається його серце їй назустріч. Словами не допоможеш ні деревам, ні квітам швидше розкрити свої бруньки, розгорнути пелюстки,— допоможеш тільки теплом, тільки щоденною турботою.

В неділю знову репетиція. Катерина запросила до клубу й Анатолія. Та не встигли вони закінчити першу дію, як ударив грім. Невідомо, звідки в небі й хмар тих набралося. Почався дощ — сильний, обложний, надовго.

Всі члени драмгуртка вибігли на вулицю, стояли під дощем, розтирали теплі, життєдайні струмки по щоках, ловили дощові краплі губами. Крізь дощову сітку дивилися на те, що робилося на колгоспному подвір'ї.

Хоч сьогодні й неділя, але на корівнику теслі лаштували крокви. Дощ не припинив їхньої роботи. Знімали кашкети, блаженно заплющуючи очі, підставляли обличчя під дощ, потім знову бралися за сокири. Монтажники від силосних траншей і по всьому корівнику прокладали підвісну дорогу. Бурова свердловина вже була готова давно, над нею монтували насос, ста-вили вітродвигун, продовжували будівництво водонапірної башти. А в стінах корівника прокладали водогін, закінчували обладнання ясел автопоїлками. В кутку подвір'я, що колись був захаращений понівеченими возами, віялками та іншим реманентом, виростали довгі стіни майбутньої майстерні на три цехи. Там виконробом був Олекса, що нікому не довіряв спорудження цього опорного пункту колгоспної механізації.

Час від часу Попудренко їздив у місто, возив сім'ї борошно, сало, яйця, що, за рішенням правління, виписували йому в рахунок трудоднів. Колгоспники до цього ставилися схвально — Олексу полюбили. Правління навіть пообіцяло після закінчення колгоспного будівництва, десь восени, поставити йому власну хату.

Анатолій схопив Катерину за руку, потягнув за собою.

Біжімо в поле! — радісно вигукнув він, поправ-ляючи мокре волосся, що налипало йому на лоба.

Катерина зрозуміла. Анатолієві хочеться відчути зблизька, як дихає поле, напоєне дощем, з якою полегкістю зітхає пшениця, що вже наливалася, як буряки розгортають зелені листочки, п'ючи теплу небесну вологу; подихати тим самим повітрям, яким дихає степ, порадуватись за нього. І хоч дощ обіцяв не швидко скінчитися, хоч з-під чобіт Анатолія

розліталися сотні бризок, хоч ні на Катерині, ні на ньому не було жодного сухого рубця — яке це має значення?..

Вони йшли степом. Анатолій обіймав Катерину за мокрі плечі, до яких прилипла святкова блузка, і їм було так хороше, як ніколи в житті.

Дерева в лісосмузі пооживали, дощ змив з листя сіру пилюку, вони зеленіли молодо, як весною. Пшениця, що сягала вище грудей, перемовлялася зеленим колосом, і шепіт її був захоплено притишений. Кукурудза підіймала гостре листя, що пообвисало аж на землю, а буряки...

Ось вони! Сміються зелено, плещуться, купаються, кожен листок радіє так, що аж прожилки на ньому світяться. Через кілька днів після дощу вже й проривати можна!..

Не тільки Катерині, але й Анатолієві здається, що вік можна отак простояти під степовою зливою і самим злитись з усією степовою природою, бути її живою часткою, бо ті ж самі стихії породили і їх, і оці дерева, і все, що зеленіє довкола — ті ж самі: земля, сонце, вода...

Ніколи цього раніше так гостро не відчував Анатолій, як зараз. І, мабуть, саме тому він це відчув, що поруч була Катерина. Вона здавалась йому четвертою стихією, без якої життя також стало б неможливим, як без однієї із тих трьох.

Милуючись умитою землею, він думав: «Як би люди не рвалися в космос, а фантазія їхня нічогісінько не варта, якщо не засіяти землю хлібом. Без хліба та фантазія стане коротшою за мишачий писок. І добре, що астрономія в мене не професія, а тільки захоплення. Це ж святе діло — годувати людину хлібом!»

— Ну, знімуть з нього тепер? — запитала Катерина, пригортаючись до Анатолія. Волосся її пахло дощем, пролісками і рястом, хоч була вже не весна, а літо.

Анатолій її не зрозумів. Вона пояснила:

— Я про батька, про його догану. В «Перемозі» ж тільки сходять, а в нас поглянь які!..

Він поклав її коси собі на руки. Вони були налиті водою. Аж ніби прозорі. Яка ж вона гарна була зараз, ота четверта стихія, що так надійно входила в його життя! І яка ж вона рідна!

Чого ж йому ще бракує для повного щастя? Може, третьої людини в хаті із тих, кого він любить?..

Добре, дуже добре, що Катерина відвідує батька. Добре й те, що вона вмовляє Анатолія помиритись. І хоч йому для цього не вистачає рішучості, —чи, може, все ще отой пил на дорозі лежить? — але це добре, і вона від того стає Анатолієві щеріднішою.

Горизонт сірий, запливає туманом, але на серці світло, як світло в Катерининих очах. Хлюпає, хлюпає злива...

А вони біжать по степовій дорозі. Ось уже й поля «Перемоги». Ледь помітні бурякові сходи запливають розмитою землею. Які ж то вродять із них буряки?

Минулого року на цьому полі була пшениця. Он стоїть скирта соломи. Підбігають до скирти. Анатолій висмикує солому, прогортає кубельце —і вони разом залазять у нього. Все глибше, глибше, **ї** вже злива десь далеко, навіть не чути її плескоту, а тут тепло, пахне пшеницею і землею, пахне пролісками і рястом від Катерининих кіс...

Село під літнім дощем, якого всі ждуть, виглядає зовсім інакше, ніж під дощем осіннім. Не горбляться хати, не плачуть віконця, а якщо й течуть по них дощові сльози, то це сльози радості.

Дівчата виставляють ночви під стріхи, щоб натекло в них м'якої шовковистої води. Завтра вони помиють у цій воді коси. І коси їхні будуть теж м'які й шовковисті.

Дітвора з лементом стрибає по калюжах. Хлопчаки повернуться додому мокрі, брудні й -забрьохані. Та вони, мабуть, знають, що сьогодні їх не жде ні батьківський ремінець, ні обачні материнські стусани.

Дід Кирило йде вулицею веселий — видно, вже встиг похмелитися. Помічаючи попід стріхами на призьбах односельчан, що позапиналися старими мішками та ряднами, хвалиться:

— Хе-хе!.. Дощик, бог дав, і без того мокрий, але замочити його не гріх. Всю ніч кісточки ломило, а пішов дощик — як рукою зняло. Отака юриспруденція получається.

Мотря кричить з ґанку:

— Вас би в конторі на стіні причепити!.. Замість барометра.

У діда ніс червоний, мокра борідка злиплася, а з лисячої шапки, яку він і влітку не знімає, мов із стріхи, вода капотить.

— А чого ж... Якщо разом з тобою — я не проти. Тільки нехай там гвіздки поближче забивають. На пів-аршина, не далі.

— Губа не дура! — сміються на ґанках.— Своя десь на печі сидить.

— Де ж це ви бачили, люди добрі,— мудрує лукаво дід Кирило,— щоб путній господар одну й ту ж нивку шістдесят літ зряду тим самим насінням засівав? Земля ж скудне, сівозміни потрібні...

— Ах, старий шкарбуне! — лається Мотря.— Ось я тобі покажу сівозміни...

Відколупавши шмат глини, що почала здуватися на стіні біля вікна, жбурляє її в діда Кирила, але не попадає.

— Де вже тобі! — хихотить дід.— Видать, мушка збита...

І, тихо наспівуючи щось собі під ніс, іде далі.

Біля сільради стоять Турбай і Калина, дивлячись на греблю. Там сьогодні не працюють. То на фермах будівельники відмовились од вихідного — більшість із них одержує готівкою. Хіба ж забороиш людям зайвого карбованця заробити? А раз так, то й свої муляри та теслі повиходили на роботу, щоб не було щербин у бригадах. Іван Юхимович і не стримував їх, і не підганяв. Хочуть працювати — хай працюють. А хто стомився — хай відпочине. На те ж неділя...

Та все ж таки було неприємно, що бригада, яка цілком складалася із своїх мулярів, на будівництво електростанції не вийшла. Правда, дощ, але ж...

— Все-таки жива копійка більше людей приваблює, ніж трудодень, — скаржився він Калині.— Ті майже всі повиходили, а ось наші... А проте це дурниці. Люди мусять відпочити. Мені тільки за трудодень обидно — не має він в очах людських такої ваги, як грошова готівка. А колись же мусить зрівнятися. І треба, щоб цього ж року! Раз і назавжди.

Ззаду підкрадається Ганна. Спідниця на ній підтикана, хустка впала на плечі, і виявляється, в неї теж коси за плечима погойдуються. Звісно, не такі, як у Катерини, але ж сягають майже до пояса. Ноги босі, вона з насолодою бреде по калюжах і сміється, сяє, мов дівчисько.

Ось підійшла ближче, вдарила ногою по калюжі, пославши на Турбая та Калину веселий сніп бризок.

— Ану, чого такі кислі, райдугу б на вашу голову! — з удаваною суворістю в голосі «лаялася» вона.— А щоб вас блискавкою освітило, щоб вам посуха й не приснилась ніколи!.. Щоб вам коржі з маком, а ворогів наших — за ребро гаком!..

Все це вона вигукувала, взявшись під боки, а обличчя в неї було смішно нахмурене, і хмурість та аж ніяк не пасувала її словам і настроєві.-

Калина штовхнув Турбая під бік.

— Погляньте, Іване Юхимовичу, що голова сільради на радощах виробляє.

Турбай сковзнув по її постаті веселим поглядом.

— Заміж треба голові сільради. А ще казала: бабин вік — сорок літ. Стрибає, мов надцятка.

Ганна, закинувши голову, зареготала.

— Оце ж ходжу й сама про це думаю.— Розвела руками, вдарила долонями об стегна. — Жодного жениха, крім тебе! Шли сватів, Іване, бо пізно буде.

— Може б, і послав сватів, так страшно, щоб і вдома отакий комісар над тобою з качалкою нависав.

Ганна запитала вже серйозно:

— А мабуть, мене сварливою і недомовитою вважають, правда?..

Вона опустила спідницю, помила ноги в калюжі й забігла в сільраду. Звідти вийшла в чоботях і в жакеті. І, мовби не було цієї паузи, продовжувала:

— І хочеться, й колеться. Думаю: оце прийду, а там у нього хтось є. Чого прийшла? Витрішки попід хатою збирати?..

І Турбай, і Калина знали, про кого йшла мова.

Коли Ганна знімала з голови хустину, вона ніби молодшала, та й взагалі протягом останнього півроку вона так змінилася, що Турбай, пригадуючи, якою він застав її колись у корівнику, щиро дивувався. Просто розцвіла жінка — не пізнати. Якби їй хоч трохи особистого щастя... Але в Турбая цього добра не позичиш — у самого не вродило.

Ганна добре знала, що переживав зараз Турбай. Не раз вона балакала й з Марією. Пора б їм уже забути все лихе, помиритись та й доживати віку разом. Марія зізналася, що тоді, коли Іванові оголосили сувору догану, вона хотіла була прийти до нього, але не зважилась. Аж до самих вікон підійшла, довго стояла, вагалася... Знала, що прийме, не вижене, та хіба цього досить?.. Спинила її думка: ще не забув він Ларису, ще не час...

Ничипір постукав до Ганниної хати десь по обіді, коли дощ трохи вщух, а хмари ніби потомилися й вирішили трохи перепочити.

Одяг у нього був сухий. Бабенко його висадив на околиці Пальміри, і тут одразу ж почався дощ. Довго вагався Басанець перед тим, як вирушити до Ганни. Сидів на чужому ґанку, розмовляв з дядьками. Час від часу обережно, щоб не насторожити людей, розпитував про неї. Дізнався, що вона тепер голова сільради, ще й колгоспний парторг. Чув про неї хороші слова. Це викликало в його душі і гордість, і побоювання, що даремно він зважився на ці відвідини. Хоч і чистий він душею перед усім світом, та перед Ганною відчував якусь мимовільну провину. Мовби це з його вини лишилась вона без дітей, без чоловіка. А хіба ж він того хотів? Писав же їй, щоб заміж виходила. Правда, був, кажуть, у неї якийсь інвалід перед війною, та недовго вона з ним прожила...

Постукавши, зачекав відповіді, але з хати ніхто не обзивався.

Огледівся, походив біля воріт. Помітив, що до нього звідусюди придивлялися цікаві людські очі: то з ґанку, то з хвіртки, то з відчиненого віконця.

Он якась жінка в темному жакеті, в чоботях, з русими косами, зібраними в тугу корону, як і належить ходити вже немолодим жінкам, спинилася посеред вулиці і, не відриваючи очей, дивиться на нього. Дивить-

ся, придивляється... Обличчя її весь час міняється: то подив на ньому, то ніяковість, то ніби страх, то раптова радість.

Зривається з місця й біжить... Та, пробігши кілька кроків, спинилася, підходить поволі, ніби крадеться.

Ганні дуже хочеться, щоб він її пізнав, бо вона вже його пізнала. Надто примітна постать була в Ничипора, ніякі лихоліття її не зігнули. І хоч обличчя його було так само підвладне рокам, як і кожне людське обличчя, але його волосся, його очі, його постать... Навіть одягнувся так само, як колись, двадцять два роки тому! І все ж... це не він!

Мовби випало два десятиліття. Мовби вирізано їх, як кіномеханік вирізує попсовані кадри, і склеєно те, що було так давно, з тим, що є зараз.

Які контрасти в такому разі виникають у кіно! Дитина одразу ж стає дорослою, молодий — старим.

Та на екрані це сприймається як закономірна умовність. А життя не хоче миритися ні з якими умовностями. Великі часові розриви ставлять людей одне перед одним уже зовсім іншими. З тим образом, який ти довго носив у своїй душі, доводиться одразу ж попрощатись. А образ той не хоче покидати притулку, де. його любили, де на нього мало не молилися. І людина, що була колись живим втіленням цього образу, якась тобі ніби чужа, далека. Вона прийшла тільки для того, щоб виштовхати з твоєї душі той дорогий образ. А що вона принесла з собою, щоб замінити його? Чи душа твоя погодиться на таку заміну? Чи є в цій людині хоч що-небудь з того, що ти колись любив?..

Минає хвилина, дві...

І розрив якось ніби зменшується, згладжується. Око починає звикати до тіней- і півтіней, яких раніше не було, бо то час їх наклав на обличчя. І вже поволі погоджуєшся, що це та ж сама людина. А через півгодини вже дивуєшся, як мало вона змінилася, бо два образи, що кілька хвилин тому жили в тобі окремо, починають зливатися в один. І та людина, яку ти колись знав, ніби освітлює здалеку ту, що стоїть перед тобою. А ще через годину ти вже майже не помічаєш поміж ними різниці, і ніхто в світі не бачить цю людину такою молодою і вродливою, як бачиш ти, бо ні для кого вона не осяяна таким яскравим ореолом спогадів, як для тебе.

Далеке робиться близьким і ще прекраснішим, ніж воно було. І ти тягнешся руками до того далекого, кличеш його в сучасність. Як же ти мусиш радіти, коли помічаєш, що воно підкоряється твоїй волі, що воно само прагне стати твоїм сьогодні і твоїм завтра!.-

Ничипорові ще важче було впізнати в Ганні ту Ганну, яку він проніс через усе своє життя. Ганна, яка стояла перед ним, була мало схожа на ту. Але він хотів її пізнати і тому пізнав. Пізнав її русі коси, викладені в корону,

пізнав брови, що круто вигиналися над очима, кругловиде обличчя, що, як не дивно, зберегло ще рум'янець на щоках. І хоч постать її ховалася за рівними полами жакета без талії, він вгадував, що вона все ще сильна, пружна і не втратила обрисів молодості. В цьому їй, як і Марії, допоміг щоденний труд.

В хаті Ганна зняла жакет — свою строгу сільрадівську форму. Сховавшись у запічку, швидко переодягнулася й вийшла до нього у світло-голубій шовковій блузці з короткими рукавами, у святковій спідниці.

Довго вони дивилися одне на одного, все ще не знаходячи слів, що були б тепліші й значніші, ніж слова звичайного привітання.

Більше б їм світла в хату, більше сонця! Та хмари були такі довгождані й бажані, що скаржитися на них гріх.

Сиділи біля столу, що був присунутий до вікна, як скрізь, де в хаті мало світла. Ничипір підвів голову, помітив руду пляму на стелі. Мокра глина в тій плямі здувалася, виповнювалася водою, мов коров'яче вим'я молоком. І ось уже закапотіло: кап-кап-кап...

— Посидь. Я полізу на горище, ночви підставлю,— сказала Ганна.

— Я теж полізу,— підвівся Ничипір.

Драбина була розхитана, збита з тонких жердинок невмілою жіночою рукою. Все це помічав Ничипір І думав: немає тут чоловічого ока...

Виявилось, що на горищі в Ганни світліше, ніж у хаті. Дощ, який почався знову, без будь-яких перешкод крізь великі дірки гнилої стріхи хлюпав просто на горище. Тут стояли калюжі, мов на дорозі. Рятував Ганну тільки товстий шар глини, якою була завалькована стеля.

Ничипір сумно посміхнувся:

— Тут не тільки ночви — човен заллє... На цей раз підставляй у хаті. Привезу соломи та перекрию.

Ганна підвела на нього очі, мовби питала: а чого ж це ти маєш мені перекривати?..

Помітила його надміру білі зуби. Все зрозуміла, і так їй стало боляче за нього, за його і свою молодість, що мало не заплакала.

— Бабенка не бачив? — закусивши губу, запитала вона.

— Це ж він, спасибі йому, підвіз мене до Пальміри.

І дивно, що очі в Ничипора такі спокійні, що ім'я це не засвітило їх гнівом.

— Він?! — здивовано й навіть обурено вигукнула Ганна.— Та як же ти... Як же це він? Хіба ж...

Ничипір несміливо простягнув до неї руку, поклав їй на плече.

— Не треба про це, Ганно. Тих нас, що колись були, вже давно нема. І зубів на те, щоб старе пережовувати, теж нема. На хліб новий є нові зуби,

на людей нових — нові очі... Ось дивлюсь я на тебе...

Вони стояли біля дірки в стрісі, освітлені сірим дощовим небом. І поволі розуміли: безглуздо латати оцю стріху, все одно з неї толку не буде. Потрібна нова, бо в цій багато дірок. І так само поволі приходило розуміння того, що прив'язувати себе до старого, далекого, яке давно відшуміло разом з їх молодістю, не менш безглуздо, ніж латати діряву стріху.

І все ж Ганна подумала: «На нових людей — нові очі... А чи всі ж ті люди нові?.. Чи всі?..»

Було якось незвично й хороше, що на її плечі лежала чоловіча рука. Ганна намагалася пам'ятати, що це рука Ничипорова, але думалось не про те. Відчувала: рука сильна, надійна, а очі в цієї людини світлі й безмежно добрі. Перед нею стояла хороша людина. І головним було саме це, а не те, що був то Ничипір — її далеке дівоче кохання. Не^ воно в ній оживало, а оживало її серце для чогось нового й великого.

А він також думав про це. Думка та змусила його зняти руку з її плеча, тільки очі в нього радісно зблиснули.

— Ой лишенько,— ніяково засміялась Ганна.— Знайшла, де гостя приймати. На горищі!..

Потягнула його до драбини, підштовхнула в спину, щоб він спускався перший. Сама полізла вслід за ним.

І тут сталося непередбачене: одного Ничипора драбина ще якось витримувала, а коли й Ганна ступила на неї — тріснула, зламалася, й вони обоє опинилися на глиняній долівці невеличких сінець.

Спершу розгубились, особливо господиня, якій соромно було перед гостем за цю пригоду. Потім, сидячи на долівці, глянули в очі одне одному й так зареготали, що аж стіни ходуном заходили.

— Оце тобі перший гостинець! — сміялася Ганна. А він побачив її зовсім іншими очима, ніж кілька

хвилин тому. В ній з'явилося щось молоде-молоде, майже дитяче. І хоч розумом це було важко сприйняти, але Ничипір у цю коротку мить побачив ту саму Ганну, яку він любив, яку в душі беріг.

Ганна мовби збагнула це. Обоє боялися, що коротке повернення в юність зараз скінчиться, що знов постануть вони одне перед одним такими, якими були насправді, і тому сиділи на долівці, як діти.

Штовхнувши ногою двері, Ганна впустила світло. За дверима, косо розсікаючи сірувате, напоєне вологою небо, хлюпотів у калюжах дощ. Одразу ж повіяло в обличчя свіжістю, вічною молодістю землі і ще чимось хорошим, юним, як у ті далекі й незабутні літа.

Ничипір п'янів від радості. Це ж вона, вона!.. Та сама, яку він завжди любив... Взяв її за руки і, не боячись, що та Ганна зникне, поставив її на

ноги.

— Здрастуй, Ганно! — тихим шепотом закоханого сказав він.

— Здрастуй, Ничипоре! — так само тихо, півшепо-том проказала вона і впала головою йому на груди.

Двоє ідуть по степу...

Захлюпаний багном Герголадзе веде за металеві роги мотоцикл Голованя, а Турбай, низько схиливши голову, йде поруч. І хоч їх тільки двоє, а попереду не гойдається труна, це жалібна процесія...

Головань помер на риштуванні. Інфаркт. Схилився грудьми на залізні бильця, сиві вуса ворушились на вітрі, і дівчата, що бігали повз нього з носилками, гадали — начальник з висоти шостого поверху пильно вдивляється вниз, де бульдозер розрівнює землю...

Казав він: «Тільки смерть з роботи звільнить». Але й смерть звільнила не одразу.

Десять хвилин після смерті люди все ще бачили його на посту. І така велика сила була в цій людині, що навіть мертвий він ще протягом десяти хвилин продовжував будувати — для живих. Постаттю своєю, що схилялась над бильцями, рукою, що звисала вниз, ніби щось там показуючи, навіть сивими вусами, що ворушились на вітрі... Тією вірою, якою люди пройнялись до нього.

Так солдат з простреленим серцем ступає ще кілька кроків уперед — туди, куди спрямовувала його народна воля...

і лише хвилин через десять мулярам здалась підозрілою його поза. Обережно підійшли, торкнулись плеча.

— Павле Остаповичу!.. Павле Остаповичу!.. Мертвий.

Внизу шурхотіли авто, снували перехожі: у вікнах нових будинків, зведених управлінням Голованя, тріпотіли на вітрі прозорі фіранки; у школі, по сходах якої його хворе серце сотні раз носило семипудове тіло,— вгору і вниз, вгору і вниз,— дзеленчав дзвоник, тупотіли дитячі ноги, вчителі заходили до класів; а десь на далекому Уралі в його цехах варили метал... Вчені з того металу проектували космічні ракети, щоб спрямувати їх до Місяця...

Двоє ідуть по степу. Турбай проводжає Герголадзе, який привіз оцю сумну звістку.

Мединський, Головань... Це майже Турбаєві ровесники. Покоління шістнадцятилітніх солдатів революції... Смерть почала свій обстріл. Снаряди падають все ближче й ближче. І все частіше в траурній рамці портрет...

Хлюпає теплий, благодатний дощ. Низьке, кошлате небо прошивають блискавиці. Двоє ідуть по степу...

Катерина й Анатолій вилізли зі своєї степової схованки, оглянулись довкола.

Вже сутеніло, надходив теплий червневий вечір, оповитий дощовою вологою. Горизонти були такі близькі, що, здавалося, простягни руку — і одразу ж вхопишся за край землі. Дощ ледь-ледь накрапав.

— Чи не пора нам додому? — запитав Анатолій.

— А мені не хочеться,— посміхнулась Катерина, вибираючи солому із волосся.

Анатолій теж засміявся.

— Може, спробуємо пожити, як жили наші печерні предки? — І одразу ж на його обличчі з'явився вираз мрійливої задуми.— А ми теж, мабуть, чиїсь предки. Правда, Катрусю?.. Предки тих, хто житиме у третьому тисячолітті. Проте у них, мабуть, буде прийнято інший календар — не грегоріанський, а новий, комуністичний. Отже, ми, їхні предки, живемо зараз у якому році?..

Він весело тряс її за плечі, а вона тихо, мрійливо посміхалася. В очах її ожила якась щаслива думка, що, певне, виникла не зараз, але Катерина тільки зараз наважилася її висловити. Притиснувши його руки собі до щік, вона, сміючись, промовила:

— В якому році за новим календарем живемо, те, може, й довго лічити. Але, шановний пращуре, твій перший нащадок з'явиться на світ не пізніше, як у сороковому році майбутньої ери. Оцього не полічити я не могла.— Катерина аж задихалась від щастя, що переповнювало її. — Любий мій! Хороший!.. Я сама собі здаюся тепер такою цінністю, що покладу руку на живіт і думаю: чого ж ти варта, Катерино?..

Слова ті були для нього дивовижним, майже неймовірним відкриттям. Він думав про нащадків як про щось далеке й абстрактне, як про філософську категорію. Все, що відбувалось поміж ним і Катериною, здавалось, було призначене тільки для їхньої втіхи, для їхніх радощів і ніякої іншої мети не мало. Все те його п'янило, було новим і сильним, чого він раніше ніколи не знав і не відчував.

І виявляється, що природа поставила те прекрасне сп'яніння на його шляху для своєї точно врахованої і зваженої мети. Виявляється, квіти пахнуть не лише для того, щоб завдавати комусь насолоду, солов'ї та жайворонки співають не лише для своєї і нашої втіхи...

Як же ти прекрасно влаштований, світе! Як же тебе любити треба!

Потім подумав: перша краплина людського життя зароджується з любові й радощів. Чому ж деякі люди про це забувають? Звідки ж беруться на світі злі, похмурі, підлі?.. Та цур їм!

Він дивився на неї, мов на щасливу загадку. Він усе ще не вірив, що Катерина здатна породити нове життя, що це так просто і доступно. І головне — це вже не буде нащадок взагалі, до якого він часто адресував свої внутрішні монологи про майбутнє, а його власна дитина. Може, навіть син...

— Невже це правда? — вигукнув нарешті Анатолій, обережно пригортаючи її до себе, мовби вона була чимось надхмарним, неземним, до чого й доторкнутись боязко. — Чого ж ти така?..

— Яка? — лукаво запитала вона.

— Ми стільки сьогодні бігали. І під дощем мокли... Та й там, у соломі... Хіба ж можна?

— Толику! — здивовано вигукнула вона, заливаючись дзвінким дівочим сміхом.— Та ти ж зовсім хлопчик!.. Ще ж рано берегтись. Ходімо!..

Вона побігла на дорогу, а він наздогнав її, підхопив на руки й поніс щасливим степом, якому була зрозуміла його турбота, бо й сам він зараз жив такими ж помислами й турботами — родити, родити, вкривати землю живим для живого...

2

З МТС прибув трактор. Він рушив поперед рядків, вигрібаючи лапами культиватора зайві корінці, створюючи букети, які потім треба буде проривати руками.

Та поки Іван Юхимович обійшов будівництво, як це він робив щоранку, і десь о дев'ятій годині виїхав на поле, ні трактора, ні культиватора вже не було й близько. Зате на плантаціях з краю в край біліли жіночі хусточки, мов степові ромашки.

Іван Юхимович запитав, куди ж подівся культиватор. Жінки тільки лукаво посміхалися, але від прямої відповіді ухилялись.

Підійшов до Марії, що, нагнувшись, орудувала сапкою з коротеньким держаком, мовчки постояв біля неї. Вона підняла на нього чорні очі, глянула якось сумно-сумно і знов опустила їх додолу. Тримаючи в одній руці легеньку сапку, другою перебирала бурякові листки, обмацувала кожен корінець, щоб лишити в землі найміцніші.

Який же це тяжкий труд!

Жіноча постать вигинається так, що обличчя нижче тулуба, кров весь час припливає до голови, ноги пів-зігнуті в колінах. Потрібна неабияка сила волі, щоб цілий день працювати в такій незручній позі. А жінок не можна було умовити навіть на короткий перепочинок. Кажуть, тоді ще важче, ще більше спина болітиме...

Він ходив, зітхав і цим тільки сердив колгоспниць.

— Іване Юхимовичу, ішли б ви на будівництво. Ми тут без вас упораємось. Бо ви так зітхаєте, що нам самим себе жалко робиться. А чого нас жаліти?.. Ви краще восени пожалійте, коли на трудодень видаватимете.

— Яка там жалість? — скупо, стомлено посміхнулась Мотря.— Мені тільки тридцять чотири, а я з п'ятнадцяти щоліта отак... Тож полічіть, скільки я за свій вік буряків оцих перемацала.

І подумав Іван Юхимович, що тими буряками можна, мабуть, оперезати земну кулю.

Як же.він лаяв себе за те, що колись запідозрив цих людей у схильності до споконвічної селянської роз'єднаності, якою, на, його думку, вони ще й досі не перехворіли!..

Де ж вона, та роз'єднаність?.. Вони можуть сперечатися, треба чи не треба будуватись, та коли йдеться про найголовніше, про те, для чого існує «Степова Пальміра», зубами вгризатимуться в землю, а обов'язок свій перед державою виконають!..

Сьогодні не треба навіть лічити жінок на полі, **й** так було видно, що вийшла вся Пальміра,

, Через півгодини примчався на виконкомівському газику Бабенко. Він одразу ж попередив, що приїхав за завданням Дмитра Івановича.

— Що тут у вас робиться? — свідомий висоти своїх повноважень, грізно вигукнув він.— Чому не використовуєте механізацію? Ви ці антимеханізаторські вибрики облиште.

Протягом трьох хвилин Бабенко разів десять вжив слово «механізація» в усіх можливих відмінках.

Іван Юхимович його терпляче вислухав, потім сказав:

— Я щойно приїхав на поле, ще не розібрався, що тут сталося. Давайте розбиратись разом.

Крива, глузлива посмішка перекосила рот Бабенка.

— Ви, колишній командир, полковник... Не розібрались... Запевняю вас, що тут не більше, ніж три сосни... І мені в них розбиратись немає жодної потреби. Негайно з'ясуйте, щоб я зміг доповісти секретареві райкому. Поверніть на поле культиватор. Та швидше обертайтесь!.. Час не жде.

Іван Юхимович зблід. Ледве стримуючись, щоб не витрясти дух з Бабенка, крізь зуби промовив:

— Все з'ясую. І про все доповім райкомові особисто. А ви... Геть з поля! Чуєте? — І ще раз повторив, карбуючи кожний склад: — Геть з по-ля!..

Обличчя у Турбая було зараз таким, що Бабенко позадкував до машини і втиснувся в неї спиною. Турбай зачинив за ним дверцята й з полегшенням зітхнув, коли машина від'їхала.

Турбай не помітив, як до нього підійшов Анатолій і, лукаво посміхаючись, продекламував:

— Він зітхнув з полегшенням, коли йому засипало очі густою пилюкою з-під коліс машини вельмишановного начальника, що зрештою від'їхав... Так можна почати цю сатиричну повість.

І хоч Іван Юхимович мусив би відзначити, що Анатолій уперше заговорив з ним дружнім, товариським тоном, але його ще більше розсердили ці слова. Він накинувся на сина:

— Що тут у тебе діється? Де культиватор? Чому люди змушені гнути спини з ранку й до вечора? Адже ж букетування полегшує людську працю, прискорює процес...

Анатолій стояв перед ним, хитрувато посміхався й мовчав. Його радувало, що батько поволі почав оволодівати агропремудростями. І водночас він хвилювався за батька — знов неминучий конфлікт з начальством. І знов через Анатолія. Та хвилювання свого Анатолій не виказував. Воно лише змушувало його спокійніше триматись і, якщо можна, всю цю історію перетворити на жарт.

— Нічого особливого не сталося. Просто наші баби груддям закидали тракториста й вигнали його з поля, як ви Бабенка.

— А ти де був? — ще більше лютуючи, гримав Турбай.

— Он там у кущах лежав,—показав Анатолій на лісосмугу.— Як на гріх, сон хороший приснився, і я нічогісінько не бачив.

— Досить блазня корчити! Поясни толком.

Іван Юхимович розумів, що Анатолій жартує, що є в нього якісь свої міркування. Є вони, мабуть, і в людей, бо звідки ж отака єдність поміж Анатолієм і колгоспницями?..

Тепер розсердився Анатолій.

— Толком?..— Він провів батька туди, де культиватор почав був працювати, доки його не прогнали. Дістави з кишені розкладний метр, зміряв відстань між букетами.— Ви бачите, яке це букетування? Двадцять шість сантиметрів — ось яким мусить бути виріз. А тут майже на десять сантиметрів більше... Це ж винищення посівів, а не букетування!..

Іван Юхимович його перебив.

— Звісно, справа нова, потребує дослідів. Але ж соромно в наш вік сапкою користуватись. їй місце в музеї.

Анатолій замислився.

•— Так, нова... Коли б машини були наші, колгоспні, ми б самі провадили ці досліди. А то за всіх нас думає і вирішує Чобіт. Це ж він зробив оцю неоковирну гребінку і всіх під неї стриже. Ми ще повернемось до букетування. Але не в такий спосіб...

Різко обернувшись, Анатолій пішов від батька. А Турбай дивився йому вслід і, гірко посміхаючись, думав: ось тобі й конфлікт поміж новатором і консер-

ватором. І консерватором на цей раз виявився ти, Іване Юхимовичу, бо обстоюєш техніку, а він — новатор, бо відкидає її...

Казна-що! Все переплуталось і переплелось так складно, як буває тільки в житті. Антимеханізаторські вибрики... Для протоколу звучить переконливо й сильно. А насправді — яка ж це механізація, коли колгоспниці її груддям женуть з поля, бо вона тільки труд їхній псує?..

І знов мимоволі подумав про Кузя. Чув Дмитро Іванович виступ Лозового,— ширше впроваджувати букетування. І ось, бач, уже готова інструкція. Тепер в область почнуть надходити зведення — в Пилипівському районі за допомогою букетування оброблено стільки-то гектарів... І цілком можливо, що першість буде за Пилипівським... А чому б не зібрати на пораду агрономів, бригадирів, ланкових? Чи можна в цій новій справі покладатись тільки на Чобота?..

Стоячи під кленами лісосмуги, Турбай поглядав на білі хусточки, розсипані по плантаціях. Які люди! Які беручкі, самовіддані люди!

Якщо труднощі, котрі доводилось переживати солдатам, були явищем закономірним для війни, то зараз... І то ж таки були чоловіки, а тут... Он же колупаються в землі бабусі, кожна з яких Турбаєві в матері годиться.

Іван Юхимович знов звинувачував себе в сентиментальності. Звідки взялася вона в тобі, сивий рубако? І оте вболівання за людей, оці сльози на очах, сльози любові й гордості — сила твоя чи слабість?..

Йому таки справді нічого тут робити. Зітханням не допоможеш. Та він все ще стояв і стояв, поглядаючи на жіночі хусточки, що припадали до самої землі, мов білі голубині крила.

Он хусточка Марії. Скільки не дивився на неї Турбай, а хусточка жодного разу не підвелася — жодного разу Марія не випростала спини.

І помічає Іван Юхимович, що серце його стискається від болю за неї.

Маріє!.. На кого ти схожа, Маріє?

Хусточка твоя майорить серед десятків інших, вся ти,—- тілом, душею, помислами,— серед десятків інших, як та сосонка, що стоїть у могутнім ряду, не шукаючи для себе сонця більше, ніж сестри її мають. На кого ж тобі ще бути схожою? Чимось ти схожа на Ганну, чимось на Мотрю, чимось на Параску... А на Ларису?

Високі були твої слова, Ларисо. А високі слова можуть народитись лише у високій душі. Надовго ти своїм прощанням сколихнула Іванові душу. Такі хвилі в ній розгойдала, що ось уже три місяці ходить він по землі,

відчуваючи, як хвилі ті його похитують. Жодного разу з тих пір не заходив він до Марії. А на полі з нею зустрічався — очі ховав. Бо вона не могла не помічати, що діється в його серці...

Де ти зараз, Ларисо?.. Чи здійснила клятву, яку давала собі, сонцеві, степам березневим? Чи знайшла ти в собі сили підняти кучеряву крону, випрямити стан, щоб стати поряд зі своїми сестрами? Як вони прийняли тебе? Чи не розчарувалась ти, наштовхнувшись на їхню настороженість? Адже ж ясно, що не розкинули вони тобі назустріч руки для обіймів, не зустріли фанфарами, а спершу, мабуть, придивлялись...

Он ходить Анатолій. О, він уже не хлопчик!

І хочеться батьківському серцю пишатися сином, та не має воно на це права. Не батько вдихнув у нього все те велике, що носить у собі Анатолій. Не він, а Марія. Та ще інститут, та комсомол, та той загальний рівень інтелектуального життя, на який тепер піднялось наше суспільство.

Перед тим рівнем Турбай тільки руки розводить —» йому вже тепер не наздогнати. Він на свою гору зійшов, а та — вже не для його ніг. І все ж він у вільні години гризе, гризе тверду, неподатливу науку. Бо вперті в нього ноги, не хочуть спіткатися там, де інші йдуть вільно й легко.

І знов те ж саме питання: як жити?.. Ось же вони, поруч — найближчі, найрідніші. Не за горами, не за морями. Але як до них підступитись?

Знов постукатись до Маріїного віконця, як тоді?.. Ні, не так. Тепер він має прийти не як підневільний, що змушений вставляти шию в родинне ярмо, а як вільний і гордий за свою любов. Бо хіба ж не відчуває він гордості за Марію?..

Хтось зашелестів за його спиною, розсуваючи кущі. Турбай оглянувся. То був Лантух. Очі його налиті злобою. Та коли він побачив Турбая, одразу ж натягнув на обличчя маску улесливої доброзичливості.

— Доброго здоров'ячка, Іване Юхимовичу. Я вас і не помітив. Листячко, листячко таке густе. Дощик, слава богу, пройшов... А люди, дай їм бог здоров'я, які сознательні. Всі на роботу вийшли. **І** культиватор прогнали. Сознательний народ у Пальмірі... Душа так і возвишається, так і возвишається...

Турбай нічого йому не сказав — обернувся й пішов у село, на будівництво. Йому було неприємно від недоброго погляду Лантуха, той погляд весь час його переслідував. Було в ньому щось чуже, вороже.

Та не можна робити висновків про людину лише з виразу її очей. Крім того, суспільство не викидає за борт жодної людини, якщо вона чесно трудиться на своєму посту. Трудом і вимірюється людська чесність» А на роботі Лантух був таким, що й комар носа не підточить.

Увечері, як і завжди, прибігла Катерина.

— Тату, сідайте вечеряти. Ось я принесла...

Як хороше було чути оце «тату»!.. Він радів за неї і за сина. Щастя в них справжнє, щире.

Повечерявши, провів її аж додому. Прощаючись, вона сказала:

— Приходили б до нас вечеряти. Обід подавати в нас нікому, бо всі на роботі, а увечері всі збираються.

Це вже не вперше вона його умовляє.

— Спасибі, дочко. Знаю, навіщо ти це кажеш... Спасибі, Катрусю.

Коли Катерина зникла в хаті, він, постоявши біля воріт, подивився на Маріїні вікна та й повернув назад.

Проходячи повз Ганнин двір, помітив, що в неї світиться. Мабуть, знову прийшов Ничипір.

І чого ото ходити аж із Горохівки на побачення? Вже ж не молодята. Переїжджав би сюди, справили б весілля...

Потім подумав: «Яке ж воно пізнє, оте весілля!.. Краще вже без нього».

Постоявши трохи на вулиці, пішов до хати, але знов аж до ранку не зімкнув червоних від безсоння; повік.

Як тепер прислужилося колгоспові те, що під ста-, рим дахом кузні поруч Ларивона працював Олекса!

Грека вистачало на все: він наглядав і за будівництвом майстерні, і допомагав Ларивонові.

Вони спорудили таке диво, що навіть із сусідніх колгоспів приїздили на нього глянути.

Десь у Пилипівці серед брухту Калина помітив танкові колеса і якось між іншим сказав Олексі:

— Ще й на дванадцятому році після війни не все залізо в степах позбирали. Що то значить не зерном степи засівати, а залізом!.. Гірка сівба. Оце дивився на танкові колеса... Людські ж руки їх робили...

Олекса аж підскочив.

— Де?..

Виїхали втрьох — Калина, Олекса й Ларивон. Надвечір привезли їх до кузні.

І ось тепер стоїть біля кузні величезна гарба-плат-форма, призначена для перевезення соковитого кукурудзиння до силосних траншей. Цю дивовижну гарбу вже випробували. На неї можна вантажити більше, ніж на півтора десятка звичайних возів. Незабаром для неї роботи було чимало.

Коли в навантажену платформу впрігся потужний трактор і потягнув цілу зелену гору до Пальміри, Ладимко, який разом з Гуслярем приїхав подивитися на Олексин винахід, сміючись, сказав Турбаєві:

— Віддай мені грека. Він же наш, горохівськйй.

— Був,— гордовито посміхнувся Турбай.

— Незабаром ти в мене ще одну хорошу людину забереш. Басанця...

— Ще невідомо,— відповів Турбай.— А може, ти мого парторга в Горохівку переманиш?

Іван Юхимович помітив, що в його серці теж прокидається честолюбство: ага, нарешті й до Пальміри приїхали гості, щоб досвід перейняти!..

Потім подумав: чи не так само народжувався Горбатюк? І де пролягає та межа поміж законною гордістю за людей, за колгосп і тим славолюбством, яким хворіє Прокіп?

Турбай поскаржився Ладимкові:

— На кожному кроці потрапляю в становище учня. Люди вирішують без мене — треба робити так чи не так. Я навіть не знаю, що їм підказати. Ось, наприклад, через кілька днів почнуться жнива. Скрізь тепер балакають про роздільне збирання. А я його в очі не бачив... Казна-що! А тут іще такі стосунки склалися...

— Чув про твої стосунки,— співчутливо промовив Ладимко.— І це не біда, Іване Юхимовичу. Через рік будеш мудрішим і завбачливішим за досвідченого агронома. Добра та наука, що з бою береться...

Оглянувши^ будівництво, Ладимко повеселішав, мовби Пальміра теж належала до Зачепилівського району.

— Так це ж успіх! І який успіх!.. Ну й ну... Я вірив у тебе, але такого не чекав.

— Важко все це дається. Не мені важко — людям. І якимсь я став не таким... Ну як тобі сказати. Себе не пізнаю. Коли побачу, як люди спини гнуть на буряках... Жалко... Баби з поля женуть: ви, кажуть, своєю жалістю тільки заважаєте. Ніби й війни не було, не було отого гарту...

Вони стояли на греблі, що перетинала Сухий Таш-лик. Вже було закінчено акуратний, гладенький, мов крашанка великодня, бетонований водозлив, але вода поки що через нього текла вільно, її ще не збирали для майбутнього водосховища.

Нижче греблі, на правому березі, закінчувалося спорудження будинку, де мала стояти турбіна й генератор. На вулицях копали ями й розвозили до них стовпи. Готували приміщення для майбутнього радіовузла на двісті точок.

Дивлячись на покрівельників, що лаштували на даху шифер, Ладимко сказав:

— Ти гадаєш, що це тільки в тебе?..— І, кивнувши туди, де мало бути водосховище, запитав: — Чом воду не збираєш? Здається, вже можна. '

Турбай поправив шкарубкою долонею рідке волосся, яке за останні місяці ще помітніше посивіло.

— Та хай уже люди городину впорають. Все одно станцію лише восени пустимо.

Ладимко глянув на Турбая тепло, по-дружньому.

— Ось у цьому, полковнику, й твоя сила. Люди ж усе розуміють і помічають. А ти кажеш — сентиментальний... За любов до людини докоряти собі не слід. Що ж до гарту... Оце ж і він!

Турбаєві ця щира, дружня розмова була зараз конче потрібна. Вона допомагала твердіше стояти на землі, відроджувала його віру в себе.

— Поясни мені один секрет,— промовив Ладимко, відкривши крупні білі зуби.— Корівники, свиноферма, електростанція... І все це за ті п'ятсот тисяч? Це ж просто чаклунство.

Турбай несподівано спохмурнів.

— Ми вже витратили вісімсот. А до кінця року ще стільки ж передбачаємо. Та й це ще не все. Як тільки одержимо за буряки...

Повз них проторохтіли ^ві підводи — одна з капустою, друга з огірками та ранніми помідорами.

— Ага, — показав на них Ладимко.— Базарюєте.

— Базарюємо... Потім — молоко. З лихом пополам, а корів ми все ж таки врятували. На кавуни та дині Також розраховуємо. Іще один секрет. Хоч матеріали коштують недешево, але ще дорожче обходиться робоча сила. Хочеш не хочеш, а мулярам щодня півсотні на ніс виклади... Спершу наймали — своїх не було. А тепер здебільшого — свої. І теслі, й муля-ри...— Турбай зітхнув.— Не скажу, що легко було. Грошей в обріз. Вся надія на буряки. Це головна стаття... А з матеріалами ще важче. Якби не Головань...

Далі Іван Юхимович заговорив про те, що його найбільш непокоїло. Звісна річ, такий широкий фронт будівництва майже цілком спустошить колгоспну касу. Розкошувати не доведеться. Трудодень і цього року залишиться небагатим, зате буде закладено надійний фундамент на майбутнє. Люди стомилися від нестатків, давно не бачили свіжої копійки. Іноді спадало на думку, чи не було б краще обрати інший шлях: дати значно більше на трудодень, хай люди залатають власні дірки, а наступного року починати перебудову...

— Це було б тяжкою помилкою,— відповів Ладимко.— Без фундаменту нічого не збудуєш. Завалиться. І люди знов потраплять у нестатки.

На прощання Іван Юхимович сказав Ладимкові:

— Коли був у Пальмірі Лозовий, він запитав мене: чому в Пилипівському районі такий контраст між «Перемогою» та іншими

колгоспами?.. Якось я не наважився пояснити йому цього. А ти ж знаєш ціну і Кузеві, й Горбатюкові... Так чому ж не поясниш Пантелеймонові Гавриловичу?.. Треба ж з цим колись кінчати.

— Треба,— погодився Ладимко.— Але це не так просто...

— Та невже ж Лозовий цього не бачить? — дивується Турбай.

— У Лозового є один істотний недолік, властивий багатьом хорошим і чесним натурам. Його легше переконати в тім, що той чи той працівник має достоїнства, ніж у тому, що в нього більше вад, ніж достоїнств. Поки сам не переконається, не повірить. Я його розумію. Не хочеться бачити в людині погане. Хочеться на людину дивитися з любов'ю, а не з підозріливістю...

— Наївна сторона нашого гуманізму, що іноді обертається проти нас,— похмуро сказав Турбай.— Ми все ще більше романтики, ніж реалісти.

— Я б так не сказав. Хвороблива підозріливість стократ шкідливіша. З цього приводу ми маємо деякий досвід... Головне — це загальна атмосфера. А зараз у країні атмосфера складається так, що погані й хороші люди виявлятимуть себе в ній, мов лакмус. Атмосферу роблять люди, але атмосфера робить людей. Така діалектична закономірність...—Лукаво примруживши розумні очі, Ладимко сказав: — Навіть солов'я байками не годують... Гм-м... Словом, ти б хоч борщем мене почастував.

У Івана Юхимовича аж вуха почервоніли. Нічого, окрім черствого хліба, вдома в нього не було. Довелось признатися в цьому.

Велетень зареготав:

— Отуди к бісовій матері!.. Добре ти гостей приймаєш. А в мене правило таке. Якщо їду з наміром попарити голову колгоспу березовим віником...

— А ти й це вмієш? — перебив його Турбай, аж пітний від ніяковості.

— Спробуй без цього прожити з нашим братом.

Народ товстошкірий, степовими вітрами дублений... В такому разі беру з собою бутерброд. Бо, пообідавши в хаті голови колгоспу, мимоволі добрішаєш. Ну, а в Пальмірі, думаю, хіба ж мені пообідати не дадуть?.. Як же ти живеш?

— Після жнив їдальню відкриємо,— не бажаючи вдаватися до родинних подробиць, про які Ладимкові трохи було відомо, відповів Турбай.

Проходячи повз кузню, Ладимко помітив кілька жниварок, біля яких порався Олекса.

— А казав, не знаєш, що таке роздільне збирання. Он бач, у жниварок навіть колеса змащені.

Люди підказують.

>*- В такому разі за тебе хвилюватись нема підстав,— посміхнувся Ладимко, втискуючись у свою халабуду на колесах.— Поїду обідати до

Гусляра* Він уже, мабуть, вдома. їдьмо разом. Не пошкодуєш,

Іван Юхимович відмовився. Запросивши Турбая у вільну годину завітати до нього в гості, Ладимко поїхав.

А Турбай подумав: «Отакого б нам секретаря замість Кузя!.. Розум, людяність, тепле серце — ось що найголовніше на партійній роботі!.. Як і скрізь, як і в кожному ділі... Жодного разу Дмитро Іванович не приїхав на будівництво. Жодного разу!»

І ніби цей його мовчазний докір подіяв на Кузя, наступного дня він приїхав.

— Що тут у вас за грек об'явився? Як його прізвище?

— Та він горохівський,— трохи здивовано відповів Іван Юхимович.— Папандреу, з колишніх колоністів* А взагалі називає себе Попудренком.

Турбаєві не було відомо, що Ладимко, випадково зустрівшись з Кузем, розповів йому про Олексу та про його гарбу. Дмитро Іванович подумав: «Скаже Лозовому, а той до мене з розпитами... Що я відповім?»

Кузь наблизився до Олекси, що в синьому комбінезоні, з непокритою головою схилився біля жниварки.

— Чув про вашу гарбу... Добре, дуже добре. Цього літа, як ніколи, буде багато перевозок... Треба поширити ваш досвід.

Олекса ніяково закліпав очима.

— Це ж така проста справа. Я не гадав, що...

— Оригінальне завжди просте... Просте і для кожного приступне. Тому й треба рекомендувати іншим колгоспам.— Кузь помовчав, обмацуючи гострим поглядом грека.— Значить, повернулись на батьківщину... Так, так... У вас немає бажання виступити в районній газеті? Розкажіть людям, як ви жили на чужині...

Олекса замислився:

— Я сам хотів зайти до вас з цього приводу. Я привіз передсмертний лист мого батька. Написаний він давно, вісімнадцять років тому. Адресований лікареві Мединському... Але мені здається, що його слід опублікувати. Бо він... Він до" всіх. Окрім того місця, де йдеться про пожежу.

—» Де ж той лист?

Олекса, розстебнувши комбінезон, дістав із кишені на грудях шкіряну торбинку, простягнув її Кузеві.

Сигми, омеги, іпсилони... Папір пожовк, подекуди фрази, написані олівцем, витерлись.

— Ви дозволите ознайомитись уважніше? А у вільну годину зайдіть.

— А чому ж?.. Звичайно...

Кузь пройшов повз Турбая і вже збирався сідати в машину. Потім, ніби щось пригадавши, покликав Івана Юхимовича.

— Хіба ви перейшли на облік до Зачепилівського райкому? Пальміра, здається, в Пилипівському...

Турбай зрозумів його натяк.

— Бачте, товаришу Кузь... В'їзд у нас вільний. Хто хоче, той приїздить.

Через два дні Олекса поїхав до райкому. Кузь був привітний і лагідний. Довго розпитував про батька, про його смерть, особливо про похорони.

А Олекса, довірливо дивлячись в обличчя співбесідника, розповідав — і знов перед його очима поставали похмурі картини минулого.

Ось труна з останками батька опускається в землю. Так мало треба для небіжчика отієї землі, і так дорого вона коштує!.. В Олекси нічим заплатити за місце на кладовищі. В нього є тільки руки, але й вони не допоможуть, коли немає роботи.

Олексі зробили ласку — відстрочили плату на три роки. Цілих три роки ніхто не порушить спокою батька. А потім?..

Гаряче каміння, солоний піт. А земля скупа й чужа. «Ворушись, ворушись»,— підганяє хазяїн. Він добре знає, що хлопцеві треба заробити на батькову могилу, тож наймит мусить не жаліти рук. Ночі задушливі й короткі. А на світанку — ворушись, ворушись...

Лепта до лепти, драхма до драхми. В поясі штанів тужавіє, збільшується дорогий вузлик. Іде рік, іще два...

Та ось надійшов день, коли плата мусить бути внесена. Перелічив Олекса все, що встиг заробити. Мало!.. Але він упросив почекати. Хіба ж немає в них серця? Вони ж таки люди...

Поїхав до Афін і одразу ж пішов на кладовище. Там, де була могила батька, тепер зяяла кам'яна паща глибокої ями, в яку чужі руки опускали іншу труну. Хтось уже заплатив за цей крихітний клаптик землі. Хтось був щасливий, бо мав право на людську смерть.

А кістки батька... Ось вони лежать. Оголений череп дивиться на нього порожнинами очних ямок. Олекса підіймає той череп, і він у його уяві обростає живою шкірою, а в порожнинах з'являються очі — дорогі, батьківські очі. І питають вони: невже ж і мертвому мені немає місця на землі? Не дай їм викинути мої кістки на звалище... Сину, сину... Не дай!

Гаряче каміння, солоний піт. А за плечима торбина. В торбині тій — кістки батька... І не знають, не відають люди, який гіркий тягар несе на своїх плечах цей хлопець, що з краю в край пройшов Грецію в пошуках роботи.

Лише через рік Олекса поховав останки батька на пірейському кладовищі і сповна заплатив за його могилу, сповна, до останньої лепти... А

коли вийшов з кладовища, світ поплив перед його очима, і він упав на розпечений брук. Дистрофія..

Кузь мовчить. Мовчить і Олекса. Очі Дмитра Івановича виповнюються вологою. Здається, ось-ось заплаче. Дмитро Іванович підходить до телефону, викликає райвиконком:

— Товариша Трохимчука... Трохимчук?.. До вас приїдуть із Пальміри. Дайте вказівку райспожив-спілці відпустити один комплект... Для хати... Шифер, столярка, цегла... Словом, усе, що треба. Поза чергою. Заплатить колгосп. Я потім усе поясню... А проте я незабаром зайду сам.

Не зводячи погляду з Олекси, питає:

— Ви задоволені роботою в колгоспі?.. Можемо підшукати кращу. Або переходьте в Михайлівку, до Горбатюка. Йому потрібен досвідчений механік.

— Спасибі,— розгублено відповідає грек.— Цілком задоволений...

І не знає Олекса, що діється в душі Кузя.

Дмитро Іванович пригадав, хто такий Папандреу. Ні, він не знав його особисто. Та як можна забути власну молодість? А в молодості була подія, яку Дмитро Іванович цілком щиро зараховував до активу своєї біографії.

Літа, літа. Він тоді прокинувся від галасу, що зчинився на вулиці. Нашвидку встромив руки в кожанку й вибіг.

— Поже-жа!.. Поже-жа!..

Брязкіт відер, гупання ніг, груба селянська лайка. Багряні одсвіти на обличчях людей. На даху, серед полум'я, постать Бабенка. Бабенко обпеченими руками хапає відра з водою, що передають знизу, хлюпає у вогонь... Потім у канаві напівживий велетень — Ба-санець... Статті Кузя в газетах... Слідство... Троє арештовані.

Все це промайнуло перед очима Кузя, коли він уважно перечитав лист Папандреу. Але як посмів цей недорікуватий грек ставити під сумнів справедливість вироку? Кого ж він вважає палієм?.. Нісенітниця! Значить, і він, Кузь, тоді помилився? Не може цього бути!.. А обпечена рука Бабенка і рана на його нозі? А газетні вирізки й десятки комсомольських зборів, на яких Дмитро Іванович так гаряче розповідав про подвиг Бабенка? І раптом цей емігрант, цей політичний безбатченко насмілюється стверджувати, що палії покарані безневинно... І хоч лист його звучить ніби й патріотично, але ж це чистої води провокація! Звісно, він ***рув*** тоді заодно з паліями...

Роздратовано кинув листа на дно шухляди. Хай прийде синок цього пришелепуватого грека. Дмитро Іванович пояснить, ким був його батько.

І все ж той лист знов і знов змушував думати про себе. Як прочитати оті стерті фрази? Кого ж він вважає справжнім палієм?..

Після деяких вагань Дмитро Іванович передав листа в ту установу, де вміють розгадувати й не такі ребуси. Наступного дня звідти повідомили — старий грек палієм називає Бабенка. Потім поінформували, що лист цей не єдиний доказ. У справі є свідчення професора Мединського — і те, що він писав понад двадцять років тому, і написане ним перед смертю. Збереглася й давня заява конюха Папандреу. Ничипір Басанець уже реабілітований і звільнений, а справи Глущенка і Страшка розшукуються. Є відомості, що цих двЬх уже немає в живих...

Як обух на голову, — оця новина. Бабенко, Бабенко!.. Людину, яку найбільше любив Кузь. Невже це можливо? Та й сам він, Дмитро Іванович, хто після цього? Всі оті панегірики на адресу Бабенка... Двадцять два роки поруч Кузя жив негідник, підла душа. І Кузь вважав його своїм найближчим другом. Що ж скажуть про це комуністи, коли взнають правду? Ганьба, ганьба!.. Дмитро Іванович уявив прищурені очі Трохимчука, його саркастичну посмішку з-під чорних вусів. О, цьому тільки того й треба! Затанцює від радості.. А якщо дійде до Турбая... Або до Ладимка... Ганьба!

Дмитро Іванович почував себе так, наче йому бормашиною підпилювали зуби. Вирвати хворий зуб — і справі кінець!..

Прийшов грек. Дмитро Іванович відчував, що в ньому наростає мимовільна антипатія до цієї людини. Чого б це? Тільки тому, що Олекса був носієм неприємної звістки? Так, саме тому. Кузь не міг уявити, як він житиме без Бабенка. Адже ж Дмитро Іванович, по суті, був самотньою людиною. Є в нього відвідувачі, наради, засідання бюро. І все люди, люди... Та серед тих людей він тільки на службі. А це значить, мусиш стежити за кожним своїм рухом і словом. Йдучи до них, мусиш перевірити кожен ґудзик. А Бабенко... Він до того свій, що з ним можна просидіти цілий день, не перемовившись словом, і мовчання здаватиметься задушевною бесідою.

Кузь умів не виказувати своєї антипатії, якщо вважав це потрібним. Йому навіть здалось, що він теж винен перед Олексою. А може, так воно й було?..

В кожному разі він мусив подбати про Олексу... Отой череп, викинутий із могили! О, він ще не раз присниться Кузеві... На душі моторошно й тяжко...

Хай же тепер начувається Бабенко! Звісно, дружбі їхній кінець...

Викликав його пізно увечері. Бабенко зайшов у доброму настрої. Кашкет поклав на стіл, біля Кузе-вої руки, а сам плюхнувся в крісло.

— Знаєте, Жанна сьогодні співала... Море їй дуже допомогло. Розумієте?.. Співала!

Блаженна посмішка розтягнула його сірі губи. Рот здавався випадковою тріщиною на сірому обличчі.

І Кузеві на якусь мить його стало жалко. За що він більше звинувачував Бабенка в душі? За тих трьох чи, може, за те, що Бабенко його ошукав, пошив у дурні?..

Сухо, грізно сказав:

— Іди за мною!..

Бабенко на мить сторопів. Таким він ніколи не бачив Кузя. Але слухняно пішов...

Сіли в машину, виїхали з Пилипівки. Місяць вповні освітлював дорогу поміж соняшниками та кукурудзою. Коли від'їхали кілометрів за три, Кузь висадив Бабенка з машини й мовчки пішов попереду.

Спинилися. Довго дивився Дмитро Іванович в освітлене місяцем кам'яне обличчя Бабенка. Федір Петрович стояв непорушно. Тільки очі неспокійно мета-**7іися,** ніби шукали в постаті Кузя видимих причин його несподіваного гніву. І страшно було Бабенкові. Дружба з Кузем — це той грунт, на якому він стояв. А грунт раптом захитався, вислизав із-під ніг... Що ж сталося? Невже до нього приходив Басанець. і все розповів? Але ж Ничипір обіцяв мовчати... Чи, може, звідти повідомили? Значить, кінець! Стріла скінчила свій політ, стріла встромилася в землю, а приковане до неї перо кволо тремтіло на степовому вітрі... І його стрілу-долю зламає зараз не хтось інший, а той, кого Бабенко вважав стіною власного спокою.

— Ну розкажи, герою, про свої подвиги... Тільки не так, як писав про тебе йолоп, що стоїть перед тобою.— В голосі Дмитра Івановича звучали металеві ноти, кулаки міцно стиснулися, і він уперше відчув, що в нього є мускули.— Розкажи, гадино!.. Протягом двадцяти двох років ти змушував мене брехати. Ти використовував мої ораторські здібності, щоб я вінчав тебе лаврами. Слизняк нікчемний!.. Як я тобі вірив! Завжди горою стояв. Ти приймав мою дружбу і ласку як належне, а сам, мабуть, у душі насміхався: «Ех, дурень, дурень! Нічого ти не -тямиш...» Хіба ж не так?..

Десь проторохтіла підвода. Війнуло терпкими пахощами молодого соняшника. Об місяць черкнула хмарка, сховавши його на мить,— та й побігла далі, в неосяжні простори вечірнього неба. Клацнув капотом автомашини шофер,— видно, заглядав у мотор. А Бабенко й Кузь стояли один проти одного: Бабенко похнюплений, з похиленою головою, а Кузь гнівний, суворий, з палаючими очима і люто стиснутими кулаками.

— Дмитре Івановичу,— нарешті зважився заговорити Бабенко.— Це ж таке давнє. Дурний був. Ревнощі з глузду звели... Мені й Ничипір простив... То ж він підходив, коли ми раків ловили...

— Мовчи! — гнівно прошипів Кузь.— Ти ж не тільки собі — ти й мені біографію спаскудив. Звісно, судити тебе не будуть... Пізно. Та є інший суд...

. — Жанна, Жанна,— простогнав Бабенко.— Пожалійте її, Дмитре Івановичу. Робіть зі мною що завгодно. Тільки хай вона нічого не знає...

— Ото й тільки... її справді жалко.

— А щоб я над вами насміхався, так повірте...

— А-а...— У Кузя глузливо перекосився рот.— Значить, до цього ще не дійшло... Та я сам себе мушу тепер зневажати. Я, Кузь!.. Ти розумієш це, бовдуре?

І раптом його стиснуті кулаки важко опустилися на голову Бабенка. Потім іще, іще...

— Ось тобі, мерзотнику!.. Ось, ось!..

А Бабенко тільки похитувався під ударами, — то відхиляв свою голову, то знов наближався до Кузя. Кашкет звалився на дорогу, зализане на голий череп волосся впало на плечі, і голова його в цю мить нагадувала боксерську грушу. Він стояв край дороги німий і непорушний, мов кам'яна баба.

Кузь трохи заспокоївся. Треба було обміркувати, що діяти далі. Якщо Басанець мовчатиме, ніхто ні про що не довідається. Органи, звісно, інформували тільки райком. В області цією справою зацікавляться лише в тому разі, якщо туди хтось писатиме... Яка ганьба!

Але ж Трохимчук, Турбай, Ладимко... Та й другий секретар Мироненко теж час від часу подає неприємний голос... І райвоєнком майор Сахнін... Ні, нерозумно кидати їм в руки отакий козир!

Крім того... Ні, Кузь не знає за собою якихось серйозних гріхів. Зведення — то пусте... Не він один грішний... Але ж Бабенко, відчуваючи, що його доля залежить від Кузя, мусить тепер... Казна-що! Приверзеться якась нісенітниця. Ніби Дмитро Іванович має якісь особисті таємниці. А проте, якщо придивитись пильніше, хіба тільки Кузь тримає біля себе надійного супутника, що вічно крутиться навколо нього не відриваючись?.. Та й немає вказівки, щоб переслідувати отаких, як Бабенко...

Гнів поволі вщухає. Дмитро Іванович посміхнувся: «Козацький спосіб. Дати канчуків, потім піднести кварту оковитої». І несподівано йому стало смішно від свідомості своєї сили і влади. Справді, біля тебе живе людина, яку ти щодня можеш отак товкмачити, а вона все стерпить, іще й спасибі скаже. І головне, ти ні перед ким не винен — вказівки не було... І сміх і гріх!

Кузь подумав: а що б сталося з Бабенком, якби він потрапив в отаку залежність до когось іншого? Дмитро Іванович надто вибагливий і благородний, щоб скористатися з подібної ситуації. Та й навіщо? Він чистий перед усім світом...

Все ж таки слід пожаліти цього негідника. Схуд, змарнів. Наче його змушують жорна вертіти. Мабуть, сам глибоко пережив...

Покликав Бабенка в машину, сам сів поруч шофера. До Федора Петровича навіть не оглядався. Розмовляв тільки з шофером.

— Чекай, який сьогодні день?

— Субота,— відповів шофер.

— Гм-м... За метушнею і дні забуваєш.

— А що, може, завтра на раків? — запитав шофер. Кузь промовчав. Бабенко гучно втягнув у груди

повітря й так завмер. Чекав вироку.

— Гаразд, — сказав нарешті Кузь.— Приїзди завтра о десятій ранку.

— А Федір Петрович своєю?..

— Своєю, своєю! — видихнув раптом Бабенко все, що спирало йому груди.

Дмитро Іванович мовчав..*

3

Хоч Іван Юхимович скаржився Ладимкові, що він на кожному кроці потрапляє в становище учня, та під час жнив він уже учнем не був.

Турбай добре засвоїв, чому роздільне збирання зернових,— нова справа, яка щойно впроваджувалась,— особливо було необхідне в умовах «Степової Пальміри». Передусім тому, що в умовах степу зернові починають осипатись на четвертий день після достигання.

Природа велить усьому живому невпинно розмножуватись, і пшеничний колос поспішає витрусити свої достиглі зернята в землю, щоб не потрапили вони в трюми пароплавів, під кам'яні колеса млинів, у газові й електричні печі хлібозаводів. Поспішає, мовби намагається перехитрити людей...

Невже ж розум людський поступиться перед хитрістю сліпої природи?

Ні, він не поступиться й на цей раз, як не поступався ніколи.

І ось рішення: скошувати хліб на тиждень раніше, ніж він цілком достигає. Аж на тиждень!.. Хай полежить у валках кілька днів, бо соки земні в цей період йому вже не потрібні — колосок взяв від землі все, що йому треба. Як щедра серцем людина, він тепер не прагне брати — він прагне лише віддавати. А потім через тиждень треба пустити на поле комбайни з підбирачами — і за другим заходом закінчити жнива.

Крім п'яти пальмірівських жниварок, які вже вважалися безнадійними, дружна трійця,— Олекса,

Калина й Ларивон,— відкопали там же, де й танкові колеса, ще чотири жниварки, полагодили їх. В попередні роки, *ще* до роздільного збирання, жниварками нехтували,— дідівська техніка!

Жнива ускладнювалися іде й тим, що комбайнів чекали на цілині. Кажуть, там такого хліба вродило, що тільки встигай збирати!..

Всі ці турботи нагадували велику битву, де було маневрування технікою в гігантських, державних масштабах, де цінувалася кожна хвилина й секунда, бо найменша втрата часу загрожувала поразкою.

Турбай уже не боявся, що він знов розгубиться, як це трапилося з ним під час посівної. Тепер він почував себе певніше й надійніше. Та й тверда підтримка з'явилася. Парторганізація з трьох чоловік виросла до одинадцяти. Виявився комуністом новий зоотехнік, був прийнятий до партії Марко Цибуля. Повернулося в колгосп кілька комуністів", що працювали на цегельні, цукроварні та на залізниці.

Проте Турбаєві все ще було важко: дратували десятки все нових і нових зведень, які треба було щодня надсилати в район. У Пилипівці любили молитися чорному ебонітовому богові — телефонному апаратові. Тільки зберешся в поле, як уже біжать із контори — викликає Пилипівка!..

Ось і молотарка загуркотіла в степу. Є і для неї робота!..

І підкочуються до самого серця, беруть його в свої гарячі пальці спогади молодості. Як хороше було тоді ночувати в степу біля молотарки! Душа спокійна, спокійно в небі миготять зорі, заглядаючи в твою душу, ніби в чисте, затінене від бур і вітрів могутніми вербами озерце.

І сьогодні будуть зорі, і сьогодні можна повторити ту ночівку, та тільки вже не буде ні молодості, ні спокою.

Тим часом сідає сонце, небо на заході спалахує вечірньою загравою, і такі яскраві в неї розводи, що аж очі в людей п'яніють.

Мотря кидає на молотарку снопи, Марія подає їх у барабан.

Стоїть Марія так, що постать її в білій хустині, в білій блузці з короткими рукавами освітлена вечірньою загравою. Обличчя, осяяне натхненням праці та променями заграви, рожеве, усміхнене й молоде такою здоровою, повнокровною молодістю, що не тільки Турбай, а навіть дядьки на волокушах скоса позирають на неї.

А тут іще скульптор приїхав. Він просто біля молотарки заснував свою майстерню і вже ось другий день ліпить Марію. Зараз він благає сонце, щоб воно не так швидко заходило, і час від часу звертається до ■Турбая, який стоїть поруч, ніби від нього залежить рух сонця:

— Погляньте, яка вона в цьому освітленні!.. Ех, шкода, що скоро стемніє!.. Хоч п'ять хвилин, хоч десять!.. Я ж ніколи більше не піймаю такої натури! Це ж не образ — це тип!..

— Хіба й для вас має значення освітлення? — питає Турбай, щоб тільки не мовчати, бо він, мабуть, краще за Аркадія бачить напоєну щедрою силою вроду Марії.

— О-о!.. Таке освітлення допомагає побачити те, чого в іншу хвилину й не помітиш. Ось, наприклад, оцей поворот. Зверніть увагу на її руки... А обличчя, обличчя!.. Ніколи не бачив такої краси!..

Перед скульптором стоїть глиняна Марія. Вона схожа на ту, що на молотарці, і також підсвічена вечірньою загравою, але Турбаєві до неї байдуже. Він дивиться на живу.

Підійшла Ганна, взяла його за руку, відвела вбік. Кивнувши на Марію, якою сама в ці хвилини милувалася, мовила:

— Ех, Іване!.. Відшмагати б тебе на старості. Він нічого їй не відповів — відвернувся й пішов

геть. •

Скульптор приїхав у Пальміру не випадково. Нещодавно зустрівся з Ларисою і, коротко розповівши їй про подорож навколо Європи, сказав, що збирається поїхати на село.

Заговорили про мистецтво. Аркадій зауважив:

— Війна спотворює людське тіло вогнем і залізом, абстракціоністи роблять це пензлями й фарбами. Печерні люди в своїх малюнках були набагато прогресивніші. А сюрреалісти...

Я теж зараз працюю майже у світі сюрреалізму, —

пожартувала Лариса, коли вони зайшли у сквер і сіли на лавочці.

Вона була одягнена у вільну білу накидку, яка ховала її розповнілий стан. Лариса мала незабаром піти в декретну відпустку. Обличчя було світле і, як здавалося Аркадієві, навіть щасливе.

— Що це значить? — здивувався скульптор.

Лариса попросила його уявити таку картину. Крутяться барабани, біля них немає жодної живої душі. Тільки руки, руки, руки... Сотні, тисячі рук. Вони скульптурно чіткі, виразно видно кожен палець. То руки хірургів. Всі вони в напівпрозорих гумових рукавичках. Здається, зараз яка-небудь з них' ухопить скальпель і почне тобі краяти шкіру.

Руки ті пливуть перед очима, піднімаються вгору, опускаються вниз, а ти стоїш серед них, і тобі здається, що це якийсь нереальний світ — на зразок отого сюрреалізму. Тисячі рук хірургів, і ти серед них одна...

Спершу ті руки їй снилися ночами, і вона кричала уві сні. Попросилася до іншого цеху. І тепер вона цілком задоволена і своєю роботою, і життям.

Живе в гуртожитку серед заводських дівчат. В кімнаті їх троє. Здружилися, мов одна сім'я.. Кажуть, коли народиться маленьке, вони теж її не відпустять. Всі разом няньчитимуть. Такі милі, сердечні дівчата! Власне, дівчина серед них одна, а Друга, як і Лариса,— розведена...

Але ніхто з них про це не згадує. Вечорами ходять до клубу. Там бувають концерти, читацькі конференції, іноді цікаві, іноді нудні лекції. З

нудних дружно втікають — і тоді в гуртожитку влаштовують якісь веселощі.

— Але що ж то за руки? — поцікавився заінтригований Аркадій.— Фантасмагорія якась.

— Руки? — перепитала Лариса, посміхаючись.—-Вони реальні. Раніше їх робили з фарфору. Але це непрактично — час від часу б'ються. Фарфорових на заводі лишилося небагато. Зараз перейшли на алюмінієві. Ми забезпечуємо хірургічними рукавичками майже всі аптекоуправління країни... Модель руки опускається в гумовий клей, потім виймається, клей на моделі підсихає. Кілька раз автомат отак повторює — і рукавички готові. Ні, я вже не боюся тих рук! Це в перші дні було...

Лариса розповідала про свій завод із справжнім, непідробним захопленням. Особливо їй припав до душі цех, де роблять соски. Там вона зараз і (працює.

— Ви подумайте — ніде більше не виробляють сосок — тільки ми!.. На всю країну, на сотні тисяч дітей. Розумієте, яка це відповідальність?.. Треба, щоб соска була ніжна, м'якенька, як материнські груди. Іноді мені здається, що в мене тисячі, сотні тисяч дітей, що я їх усіх власними грудьми годую...

Якась дівчина провезла повз них немовля в колясці. І звичайно, в ротику немовляти соска.

— Моя,— гордовито посміхається Лариса. Аркадій думав про те, що, мабуть, найпопулярні-

ший письменник не має такої творчої радості від свого труда, як оця жінка з червоно-золотим волоссям. Жодна дитина не потягнеться до книжки раніше, ніж досхочу не насмокчеться Ларисиної соски. І хай ніхто не знає імені її творця — яке це має значення? Його знає сама Лариса — і цього досить...

А у виборі професії Лариса пішла за своїм серцем, яке так прагнуло материнства!.. Дурний ти, Вадиме! Не знав ти і, мабуть, довіку не взнаєш, де було твоє справжнє щастя!

Коли він провів її до гуртожитку, Лариса запитала:

— А ви вже обрали собі село?..

— Навіщо обирати.. Я ж не село збираюсь ліпити, а людей. Певен, що скрізь зустріну цікаве.

— Тоді...—Лариса взяла його за руку і глянула на нього тоскним, благальним поглядом.— Тоді поїдьте в Пальміру. Там ви все знайдете. Тільки не кажіть нікому, що це я нарадила. А повернетесь... Зайдіть до мене, якщо не важко. І розкажіть, як там... як там Іван Юхимович.

Голос її тремтів. Вирвала руку й, нашвидку попрощавшись, пішла по сходах на другий поверх, де була її кімната.

Аркадій особисто не знав Турбая, але чимало чув про нього від Клари. І ось він тепер тут.

Скульптор також не знав про те, що Марія була першою дружиною Івана Юхимовича. Просто прийшов на тік — і вразила його постать жінки на молотарці. Ліпив він її з тим натхненням, яке виникає тоді, коли тобі здається, що ти відкриваєш новий світ.

Скульптор поселився в хаті Івана Юхимовича. Ліжко Аркадія стояло навпроти ліжка Турбая. Якось, прокинувшись серед ночі, Аркадій помітив, що в сінях світиться. Його це налякало, **бо** там стояла майже закінчена постать Марії.

Тихо пройшов навшпиньках до постелі Івана Юхимовича, хотів його розбудити, але в ліжку нікого не було. Тоді Аркадій підійшов до сінешніх дверей, обережно їх відхилив, щоб поглянути, що там діється.

Постать Марії стояла на своєму місці, навкіс від неї висіла на гвіздку, вбитому в стіну, лампа під склом. Широка вогка мішковина, якою Аркадій покривав постать, лежала на підлозі. А Іван Юхимович в одній білизні сидів на ослоні і, не відриваючи очей, дивився на скульптуру. Вираз обличчя в Турбая був такий, наче він розмовляв з Марією, наче виливав їй свою душу.

Це здивувало Аркадія — під час його роботи над скульптурою Турбай, здавалося, не виявляв особливого інтересу ні до скульптури, ні до натури. Коли Аркадій починав захоплюватися пластикою рухів, виразом обличчя, якимось енергійним поворотом **го**лови, Іван Юхимович негайно ж відходив і з'являвся хіба що наступного дня. Та ніколи він не задивлявся на його роботу так, як зараз...

Аркадій намагався глянути на скульптуру очима Турбая, щоб зрозуміти, що саме так прикувало до неї увагу цієї, на перший погляд, суворої людини. Та як не старався скульптор проникнути у світ його емоцій, це йому не вдавалося. Він лише помітив: поворот голови, що мав би відтворити енергію і пластику, яка так захоплювала його в Марії, ще не знайдений.

Побачивши Аркадія, що стояв у темній прогалині дверей, Турбай невдоволено нахмурився, мовби скульптор перервав його задушевну бесіду.

— Сідайте,— показав він йому на ослін і трохи відсунувся, звільняючи для нього місце. Аркадій, **що** був у самих трусах, сів поруч Турбая.

— Чого ви не спите? — запитав він господаря хати.

— Ось що,— не відповідаючи на його запитання, сказав Турбай.— Ви більше не смійте підходити до скульптури. Чуєте? Краще не зробите. Тільки зіпсуєте.

Аркадій здивовано підвів брови.

— Так, так,—повторив Турбай.— Не смійте підходити. Це вже належить не вам... Це справжнє мистецтво!

Вони ще довго балакали в сінях перед постаттю Марії, а вона, піднявши над головою сніп, вигнувши талію, повернувши до них голову, поглядала на двох напіводягнених дивакуватих людей, яким чомусь не спиться, і посміхалася їм розумними очима. Кожна риска на обличчі, кожен м'яз на її руках, кожна складка одягу були живими. І хоч вона стояла на фоні облупленої стіни, але стіни тієї не було видно,— за молотаркою зводилася вечірня заграва, її невидимий багрянець падав на Марію.

А Турбаєві здавалося, що він побачив у ній те, чого не помічав протягом усього життя. Ця жінка справді була втіленням найкращого, чим щедра природа нагороджує степовичок. Він зараз думав тільки про неї.

І, мабуть, якби Аркадій признався, за чиєю порадою він сюди приїхав, це б тепер не схвилювало Івана Юхимовича. Він був вдячний скульпторові, що той зумів так натхненно розповісти за допомогою звичайної глини геть-чисто все про її душу, про її велике серце і, як здавалося Турбаєві, навіть про його любов до Марії...

Степ дивиться в зоряне небо. Синє липневе небо тисячами вогнистих очей озирає степ.

Чебрець, плазуючи понад ярами своїми зеленими, дерев'янистими стебельцями, зацвітає крихітними рожевими квіточками і знов одцвітає. Ковила викидає стрілки, що спочатку служать принадою для овець, а десь у жнива вже стають їх загрозою, бо гострі зернівки, потрапляючи в шерсть вівці, впиваються в тіло, підхоплюються кров'ю — і вівця гине. І в кожній грудочці землі точиться вічна боротьба живого з живим і живого з мертвим...

А степ і небо, зачаровані одне одним, перемовллються літніми ночами, і тільки закоханим серцям вдається підслухати ту розмову.

Чумацький Шлях лежить над степом і, мабуть, не знає, що давно вже він перестав бути чумацьким, що не скриплять попід ним лозяні мажі, наповнені сиваш-ською сіллю, не розвіває вітер чуби-осел.едці запорозьких вершників, що одна назва лишилась у нього чумацька. Та йому до цього байдуже. Він мислить не роками, а тисячоліттями, помічає на землі тільки вічне.

, Чи багато ж лишилося в степах від отого вічного?..

Невеликі, відтиснуті до ярів і перелісків білі озерця ковили, що тихо плещуться, згадуючи ті далекі часи, коли вони були не озерцями, а сріблястими, розкішними морями. Та інколи дрофа залетить, щоб висидіти малят, які, вискочивши з яйця, одразу ж стають на міцні ноги і вже в першу годину бігають швидше за матір. Та ще п'янкі чебрецеві пахощі, та терпкі полинові, яких у всі віки не бракує в нічних степах.

А проте лишилася степові й зоряному небові ще одна втіха — прислухатися до тихої розмови закоханих. Ці розмови майже завжди однакові... Крім тієї, що точилася зараз.

Ничипір сьогодні застав Ганну біля молотарки. В Пальміру не пішли — залишилися ночувати в степу.

Ідуть вони тепер шляхом-дорогою, що веде невідомо куди. Ясно тільки одне: приведе їх той шлях просто у світанок. І, можливо, саме він, отой світанок, і є їхньою метою.

Тихо шелестить гострим листям висока кукурудза, що викинула на початках перші зеленкуваті кіски. Незабаром уже й косити треба для силосу, бо коли кіски порудіють, буде пізно. Та не про це думається зараз. Як і отой Чумацький Шлях, що вогнистим коромислом нависає над степом, вони думають зараз про вічне.

Він тримає її за талію — вперше після давно згаслої молодості тримає так жінку. Вперше і ту ж саму...

Ганна відчуває, що молодості ще не було, що вона тільки починається. Розкрутила тугу коронку, кинула на плечі косу — хай буде молодість. Всупереч літам, які над степами, над її життям пропливли пожежами.

прошуміли вітрами, іцо розносили попіл спалених сіл, всупереч усьому лихому, що було і що може бути — здрастуй, молодість!..

Не тоді ти приходиш, коли тебе не помічають, коли про тебе не думають, як море не помічає в собі ні глибини, ні прозорості. Ти тоді приходиш, молодосте, коли тебе кличуть, коли ти дорога, коли жодну твою краплину жаль на вітер виплеснути. Отоді ти з'являєшся до людини, щоб нагадувати їй щодня: ти ще молода, молода! Пам'ятай про це...

І хай справді молоді цього в тобі не бачать, хай для них твоя молодість вже давно минула — так то ж лише для них, не для тебе. Ти ж тільки посміхнешся з мудрою поблажливістю: ану, доживіть до мого, тоді побачимо, що ви про себе скажете...

Шурхоче тирса край дороги, скаржиться Чумацькому Шляхові, що тісно їй стало в степу, бо весь він зораний і засіяний. І волошки промивають росою сонні очі, теж скаржаться зорям, що вироджується їхній аристократичний синьоокий рід. І чому їх люди так ненавидять, чому винищують скрізь, де тільки побачать? Хіба ж не вони є окрасою степу?.. О жорсто[1]-кий, меркантильний вік! Тільки користі дошукуєшся ти у всьому. Навіть до зір простягаєш руки, навіть там сподіваєшся знайти для себе користь. Бережіться, зорі, сучасних людей! Вони скоро й вас почнуть засівати отим ненависним пшеничним зерном — нашим одвічним ворогом...

А ті, що йдуть по шляху, обнявшись, не чують тих скарг. Синя ніч пливе над ними, скрекочуть у травах коники. Степ хлібами і щастям

людським пахне. Хай скаржаться волошки!..

— Дивною буває .людина,— говорить Ничипір.— Коли я почув про те, що судимість з мене знято за відсутністю доказів, я вже й не знав, плакати чи сміятися. Чомусь попросив у начальника табору собачу упряжку, щоб з'їздити за речами. Вісімдесят кілометрів пробивався тундрою, ледве не потрапив у гості до мерзлих мамонтів. Ми працювали на будівництві, що містилося далеко від табору... Виліз на нари, перетрусив речі, склав у торбину — і гірко засміявся. Усе моє майно складалося з бляшаної кварти, старих рукавиць, казанка і складаного ножика...

Ганна підвела на нього очі. Обличчя Ничипора усміхнене, щасливе, і про те, що було з ним, він згадував як про щось давнє-давнє, над чим тепер можна навіть покепкувати.

— Чого ж ти так довго не з'являвся? — питає Ганна.— Ще в лютому звільнений, а прийшов коли...

— Треба було трохи звикнути, привчити себе до думки, що тобі тепер можна все те, що й іншим людям. Це якось не одразу приходить. Я ж і в Горохівку не одразу поїхав. Походив по Вкраїні, на людей подивився.

Розповів Ганні про свою зустріч з Бабенком. Сказав також про обіцянку Федора написати заяву,— щоб скоріше реабілітували Глущенка й Страшка.

— Ничипоре! Ану, поглянь на мене.

Він зайшов наперед і, ставши проти неї, наблизив її до своїх грудей. Очі в неї сердиті, в них був докір і осуд.

— А хіба що?..

— Та чи в тебе гордості ніякої немає?.. Та я б тебе, такого, й близько до себе не підпустила. Якщо свого життя не жалко, то подумав би про те, що він зі мною зробив. Гарне діло!.. Вдарять по лівій щоці, а ти підстав праву.

Він узяв її голову в свої долоні, повернув очима до неба і сам задивився на місяць, що плив низько над обрієм і тому був близький, великий, червоно-мідяний. Якщо дуже захотіти, в обрисах його тіней можна уявити дві людські постаті, що борються не на життя, а на смерть.

— Ото бачиш — брат брата на вила підняв?.. Каїн Авеля. А вони ж були Адамові діти. І, мабуть, через дочку Єви... Отже, споконвіку ревнощі до добра не доводять.

Він тихо і, здавалось, безтурботно сміявся. Ганна зрозуміла, що Ничипір намагається уникнути серйозної розмови про Бабенка.

— Ти мені біблією очі не затуляй. Якби Авель живим лишився, то, мабуть, до Каїна в автомашину б не підсів. І не став би просити Каїна, щоб той написав заяву на себе самого.

Ничипір зареготав ще голосніше.

— Значить, він був добріший за мене. А я, Ганно, не такий уже й добрий, як тобі здається.

Вона запитливо зиркнула на нього.

— А коли серйозно, без біблії?.. Поясни, бо я хоч не твій, а все ж таки парторг.

Обличчя Ничипора справді стало серйозним.

— Слухай, поясню... Ти питала, чому я так довго не з'являвся. А тому, що злість свою на Бабенка хотів по світу білому розтрусити. Боявся, що не витримаю — задушу, як собаку... А погода на землі така, що гріх особисті рахунки зводити. Тільки розпочни ті рахунки — кінця їм не буде... Така каламуть попливе... Словом, не для помсти я повернувся. Але посвітити ліхтариком у душу людську ніколи не гріх. Щоб знати, з ким під одним небом живеш. Отож я й вирішив, що кращого ліхтарика, ніж така заява, немає.

Далі він розповів, як прийшов до Бабенка в райвиконком, який Федір був лагідний та гостинний, як він повів Ничипора в чайну, в кімнату для «начальства». Довго їли, пили, балакали. Скаржився на втому, на хворобу дочки, на те, що люди не знають, як трудно жити на світі заступникові голови райвиконкому. А коли Ничипір нагадав, чого він прийшов, Федір мало не з сльозами на очах почав його запевняти, що ніякої заяви не треба, що це тільки заплутає справу.

— Ти посуди сам, — плакався він, — я ж винен тільки перед тобою... За отой постріл... Так то ж молодість, глупство, ревнощі... Ти ж мені відплатив. Хіба не пригадуєш? Я ж був поранений... Більше ні в чому моєї вини немає... А все, що далі закрутилося, то вже без мене... Такі були часи. Порушення норм законності і таке інше.

— А хто ж підпалив скирту? — похмуро запитав Ничипір.

— Не знаю,— розвів руками Бабенко.— Може, вони й підпалили. А ти мене змушуєш брехати на себе...

— Це ж і є брехня... Я ж і стріляв тому, що бачив... Бабенко зблід, змарнів, губи затряслися. Крикнув

Басанцеві:

— Ти мене не лови на гачок, мов окуня!.. Скажи просто: так і так, сучий сину, ось тобі перо, підписуй собі вирок... А я не підпишу! Чуєш, не підпишу та й годі. Все село бачило, як я гасив пожежу. Сам Дмитро Іванович...

Підвівся Басанець, докірливо головою похитав та й, нічого не сказавши, попрямував до виходу.

А Бабенко його наздогнав, схопив за рукав і потягнув назад. Почав благати, навіть заплакав — мовляв, не губи мою душу...

Сказав йому Басанець: , — Сам ти її загубив, Федоре. Слова свого дотримаю, ніхто нічого не взнає. Та це тепер нікому й не цікаво... А яка моя думка про тебе — то вже моя особиста справа...

Далі Ничипір і Ганна йшли мовчки. Чи варто розмовляти про Бабенка в таку чудову степову ніч? Обом він був ясний до самого дна. І, може, правильно зробив Ничипір, що посвітив йому в душу отим ліхтариком.

Ой, либонь, незатишно зараз у тій душі!.. І хотів би, мабуть, Федір обновити її, тільки щоб сталося це без жертв, без болю. Як гарнітур свого кабінету обновляв: виставив старий, потрісканий, чорнилом заплямований, а натомість поставив новий, дзеркальний, аж очі сліпить...

Ганна побігла, розгортаючи ногами сріблисту ковилу,— все вище та вище, аж на козацьку могилу. Тут лежав великий камінь. Він був відшліфований степовими вітрами, дощами і дотиками долонь закоханих, що приходили сюди ще, мабуть, за скіфських часів.

Вона почала ретельно обмацувати той камінь, придивлятись до нього у тьмяному світлі зір і червоного місяця. Нарешті, щось намацавши, по-дівочому радісно вигукнула:

— Ничипоре!.. Знайшла!.. Мерщій сюди.

Він підбіг до неї і, трохи віддихавшись, запитав:

— Що знайшла?

— Давай свою руку!..

Провела його долонею по гладеньких нерівностях. Пальці Ничипора намацали ледь помітні літери-загли-бини: «Ганна...»

Це було вирубано ним ще тоді, коли він куркульських волів пас. Майже тридцять років тому. Тепер їхні руки лежали на цьому написі, що не зітреться,

мабуть, і через століття. Рука на руці. Хвилина, дві, три...

— Ось ми й розписалися, — тихо сказала вона, нарешті відірвавши руки від каменя.— Хай це буде і замість загсу, і замість весілля. Дітей нам уже не ждати, отже, й цього документа досить.

Повінчані степом, тихими зорями, синім світанком, що підіймався над видноколом, бризкаючи в їх обличчя теплими росами, вони стояли обнявшись над каменем, мов над молодістю своєю.

— Хату не треба крити,— сказала вона.— Нову збудуємо.

— В Пальмірі чи в Горохівці? — посміхнувся Ничипір.

— Авжеж, у Пальмірі, — потягнулася до нього Ганна, щоб поцілувати.

На сході займалася ранкова зоря. То була рання степова зоря їхнього пізнього щастя.

4

Припливе одна зелена гора з поля, її звалять біля силосних траншей — і знов рушає гарба-платформа у степ, щоб знов повернутися у вигляді зеленої гори., А навколо неї, мов бджоли навколо матки, в'ються парокінні гарби, теж наповнені соковитим кукурудз зинням.

Дві силосорізки працюють біля траншей. Великі хоботи-конвейєри, вигнуті, мов шиї лебедині, звисають над траншеями. З них сиплеться й сиплеться,—, з раннього ранку й до пізнього вечора,— дрібно пошаткована зелена маса.

Силосуванням керує молодий зоотехнік, що прибув до Пальміри на місяць пізніше від Анатолія. Він уже заповнив частину траншей силосом із молодого очерету.

Ходить, пояснює людям, що треба як слід натоптувати, витісняючи повітря. Силос тоді хороший, коли добре перебродить, коли виділить кислоти. І пам'ятайте, люди добрі, що найголовніша кислота в силосі —• молочна!..

Молочна кислота — це для людей зрозуміло. Це, значить, та сама, з якої молоко буває.

Підвісна дорога майже готова. В корівнику трамбують стійла. Коров'яче новосілля вирішили обставити урочисто, мов справжнє свято.

Наприкінці серпня Калина повіз буряки з різних ланок у лабораторію цукрозаводу для визначення процента сахарози. Середня вага кореня на плантаціях Пальміри становила півкіло, а вага окремих буряків досягала кілограма. В умовах неполивного степу — та ще в такий рік! — це було значним досягненням. Але вага кореня — це ще не все. Найголовніше — який процент у ньому цукру.

Коли ж Гордієві подали аналіз, у шофера аж пшеничні вуса настовбурчилися від радості. Кількість золи, азоту, клітчатки його не цікавила. Зате вісімнадцять процентів сахарози — це справжня перемога, бо найвища кількість становила двадцять процентів!..

Додому він летїв, наче на крилах. Бурячки в них — перший сорт! Як же було не радіти?.. Два буряки вагою по кілограму він поклав біля себе на сидіння й час від часу закохано позирав на них.

Коли під'їжджав до плантацій колгоспу «Перемога», на обочині дороги, біля лісосмуги, помітив машину Горбатюка.

Проїхавши трохи далі, Гордій поставив машину за деревами, а сам, замаскувавшись у кущах, наглядав за тим, що робить Прокіп.

Кітель на Горбатюкові розстебнутий, обличчя пітне й червоно-синє, мов столовий буряк. Ось він нагинається, вириває з грунту один корінь, другий, уважно їх розглядає. Мабуть, приїхав, щоб вибрати найліпші — на районну виставку.

Та вибирати ні з чого. Що не буряк, то немічний корінець, багатий лише на гичку. Горбатюк уже не йде — він біжить по плантації. Знов нагинається, знов вириває буряки, але вони такі ж самі.

Прокіп накидається на гичку, вихоплює її разом з корінням, кидає на землю —.і топче, топче підборами чобіт...

Дивиться на нього Гордій — і спершу з'являється в його серці жалість до цієї людини. Бути в такій

шані та славі — і раптом звалитися з самісінької вершини! Мабуть, це дуже боляче... Як-не-як, а на війні ж разом були. Під час будапештської операції Горбатюк відтяв шаблею ворожу руку, що підносила автомат на Калину. А хіба не доводилося ординарцеві рятувати життя свого комеска?..

І раптом такою гордістю за себе, за людей, за «Степову Пальміру» сповнюється серце Калини, що вже ніякої жалості до Горбатюка не лишається в ньому. Натомість виникає якась торжествуюча злість: зневажав ти пальмірівців, тепер поглянь, що мають на своїх ланах вони, а що — ти!.. Ось тобі й зведення, ось тобі й першість!..

Калина підбігає до машини, дістає із сидіння два буряки і, сховавши їх за спину, прямує до Прокопа. Прокіп його помітив лише тоді, коли Гордій був уже поруч. Різко підвів голову, глянув на колишнього ординарця кров'янистими очима.

— Доброго здоров'ячка, Прокопе Микитовичу,— шанобливо привітався Калина, не виймаючи рук із-за спини.

Мабуть, нікого не хотів зараз бачити Прокіп, **а** найбільше — Калину. Не відповідаючи на привітання, буркнув:

— Чого тобі?.. Заблудився, Гордію. Ваші он за тією лісосмугою.

Калина облизав губи, поворушив вусами. Треба було якось приховати гордовиту посмішку.

— Та ні, я свої плантації знаю. Щоправда, ми тільки один раз сіяли, не тричі, як декотрі, але то нічого. Я встиг запам'ятати, де наші бурячки ростуть. А ви, мабуть, на виставку вибираєте? Правда?..

— А тобі яке діло? — не розтуляючи губів, крізь зціплені зуби процідив Горбатюк.— Якщо знаєш дорогу, то йди собі з миром. Бо допоможу...

— Даремно сердитесь, Прокопе Микитовичу. Мені допомога не потрібна. Це ж я вам прийшов допомогти. Скільки на виставку треба? Двох вистачить?.. Тоді візьміть. Дарую!..

І на витягнутих руках підніс до самого обличчя Горбатюка два великі, добірні буряки. Якби то були дві дулі під самий ніс, це б так не розлютило Прокопа, як оті буряки, піднесені йому в подарунок з такою чемністю й вишуканою поштивістю.

Обличчя Прокопа тепер уже не червоно-бурякове, а біле, мов полотно. Щоки дрібно трясуться, зуби вишкірені, — здається, ось-ось вгризуться вони в горлянку Гордія. Простягнув розчепірену п'ятірню, вхопив Калину за петельки, так шарпнув, що той ледве на ногах устояв.

— Мовчи, гадино!.. Перебіжчик нікчемний!.. Втік із мого колгоспу. Гадаєш, Турбай тебе щодня калачами годуватиме?.. Подавись ти разом з ним отими буряками!..

А сам водить Гордія за петельки і крутить борти старого бавовняного піджака. В шофера аж очі на лоб полізли.

— Геть руки! — шарпнувся всім тілом Калина і рухом цим відірвав Прокопову руку від своїх грудей.— Ми тепер живемо по іншому статуту, товаришу майор. Можу й здачі дати.

І різко обернувшись, пішов до своєї машини, залишивши розлютованого Прокопа зганяти свою злість на вирваних і втоптаних у землю буряках.

А вже здалеку крикнув:

— Не лютувати, а змагатися треба!.. І викличемо вас на змагання наступного року. Приготуйтесь!..

Пливе над степами бабине літо. Пливе над перелісками й лугами. Городня бригада збирає червоні, мов жар, помідори, Грицько,— вже й він на новій машині! — ледве встигає відвозити їх Мотрі в місто, де колгосп має власний ларьок на базарі. А з Мотрі вийшла така продавщиця овочів, що ніхто й не сподівався. Так уміє зазивати покупців, що вони всі ларки обминають, простуючи до неї. Інші тільки стоять та зітхають, що й сьогодні не продано, а біля неї завжди черга. І вивіска на ларку велика, яскрава — «Колгосп «Степова Пальміра». Чимось веселим, поетичним дихає та назва на людей. її вже знають, пам'ятають, як знають і пам'ятають засмаглу продавщицю. Щодня поповнюється колгоспна каса — буде чим платити будівельникам!..

Пливе над степами бабине літо...

Звідки береться оте павутиння? Мовби з тоненьких, пухнастих пір'їн ковили вітер його пряде. Летить воно над ланами, чисте, прозоре, наскрізь просвічене сонцем,— і кажуть люди, що то на щастя.

В затінку під деревами лісосмуги сидять Анатолій та Катерина. Віддалік пасеться підсідланий кінь з відпущеними підпругами, з вийнятими із рота вудилами. То Катерина приїхала на ньому, щоб теж поглянути на буряки, бо вона ще не бачила. А через тиждень вже й копати можна!

Є вже й у Пальмірі добрі коні,— хоч би оцей, Гнідко. На нього не соромно й Турбаєві сісти. А поглянули б на нього взимку!..

Анатолій так засмаг під степовим сонцем, що коли б його зараз побачив хтось із міських друзів, то, мабуть, і не пізнав би. Волосся вигоріло, стало схоже на ковилу, з якої Катерина складає білий, пухнастий букетик.

Потягнувся до неї, взяв у руки горстку ковили, розгладив на долоні:

— Стіпа ліссінгіана... Звичайна ковила. Ніжна, лагідна, мов шовк.— Потім зірвав кілька стеблинок тирси.— А це стіпа капіллата. Одна сім'я, а які вони різні! І тирсу ж називають ковилою... Як тебе й мене називають Турбаями. Тільки я шорсткий і колючий, мов тирса, а ти ніжна й лагідна, мов ковила...

Обняв її за плечі, приголубив. У карих очах Катерини зблиснула радість. Підняла руку, скуйовдила йому білявого чуба.

-р Ні, неправда!.. Ось вона — справжня ковила.

Повз них дід Кирило везе кавуни. Спинив коней, вибрав найбільший кавун, зліз із воза й урочисто підніс його молодим.

— їжте на здоров'я, голубенята... Бажаю вам, Анатолію Івановичу, і вам, Катерино Митрофанівно, щоб дітки ваші і розумом, і серцем у батька та матір, у діда та бабу пішли.

Анатолій зіскочив на ноги, зворушено подякував дідові.

Тече поміж пальцями рожевий сік, палають червоним жаром кавунові скиби. Летить сріблясте павутиння, вплітається в русі коси Катерини. Форкає кінь, шелестить над головами дубове листя.

Гарно на серці в Анатолія. Щасливо сміється Катерина.

Ось Анатолій потягнувся до дубової гілки, зірвав зелений жолудь. Жолудь той викинув геть, а чашечку, в якій він сидів, заклав поміж пальцями й голосно свиснув.

— Хлопчисько! — весело свариться Катерина.— Скоро татом будеш, а тримаєшся, мов школяр. Ще кажеш — колючий... Я й сама так думала. До всього була готова. Та воно, бач, як вийшло... І не сподівалась...

— Замовляю сина, — регоче Анатолій.— Щоб було кого навчати отакому свистові...

І знов свиснув так пронизливо, що Катерина була змушена затулити долонями вуха.

Раптом Анатолій остовпів. За десять кроків від них спинилася «Побєда» і з неї вийшла Клара!

Він протирав очі, він заплющував їх і знов розплющував, але видиво не зникало. її волосся тріпотіло на вітрі золотистими пасмами, обличчя засмагле, і від того воно стало ще вродливішим.

Клара теж розгублено поглядає то на Анатолія, то на Катерину. Для неї також ця зустріч була несподіванкою.

Тривало це, може, хвилину, а може, дві... Потім Клара вскочила в машину і розтанула серед рухливої хмари степової куряви.

А Анатолій все ще стояв і протирав очі. Невже ж то йому привиділось?..

Та ось він кинувся до коня, напівбожевільними ривками затягнув підпруги і, вскочивши в сідло, погнав Гнідка за сизою хмарою, що вихрилася над дорогою, сліпила йому очі, обсипала і його, й коня густим чорноземним пилом.

Катерина вибігла на дорогу, кричала йому вслід:

— Толю, Толику!.. Та він її вже не чув.

Вдарила Катерина рештками кавуна об стовбур дуба, бризнув сік, обліпило кору вогнисте кавунове м'ясо.

Все розсипалось, пилом дорожнім розвіялось в одну хвилину. І це після справжнього, великого щастя, коли вона вже звикла до думки, що Анатолій її любить, коли відкинула будь-які сумніви в цьому.

Та ще тяжче те, що тепер їй відкрилося, чому Анатолій був з нею напочатку сухуватим і похмурим, чому навіть на весіллі поцілувати її не хотів і люди сміялися, що сама вона поцілувала його перша... А вона ж це зробила тільки через те, що думала: життя в нього суворо склалося. Он, бач, сидить батько не на почесному місці, а серед гостей, мов сусіда... Тому він і такий. Все це незабаром минеться.

О, коли б це вона знала раніше!.. А то ж навіть цілу тактику виробила — теплом прогнати кригу з його серця...

Чому ж він усе-таки не женився на тій розмальованій?.. О боже! Це ж так ясно. Про це ж стільки було і книжок, і кінофільмів. Не захотіла їхати в село!.. Хіба ж така цяцька поїде?.. А він же агроном, що ж йому в місті робити?..

Все тепер було зрозуміло Катерині, все чисто. І ніхто б її зараз не переконав, що вона в чомусь помиляється.

Так, так... Катерина цілих п'ять місяців була тільки іграшкою, лялькою, якою вони бавились. Ні, Анатолій, мабуть, усе робив щиро. Раз та не хоче з ним їхати, женюсь на Катерині... На зло тій...

Ой, як тяжко!..

А маленьке під серцем ніби теж біду почуло — так тріпочеться, так гупає ніжками!..

Катерина, схопившись обома руками за живіт, згинається, корчиться — боляче їй. Течуть сльози по обличчю, припадають пилом. Тим самим пилом, що зняла на дорозі її машина...

Катерина падає в суху ковилу, що котить сріблисті хвилі понад дорогою. Боляче в серці, пече в роті, пече внизу живота... І страшно їй, бо

чула якось, що у хвилини великих душевних потрясінь можуть бути передчасні пологи.

Закликає на допомогу всі сили свої, щоб заспокоїтись, шалене серце стримати. Та хіба ж його стримаєш?.. Стогне Катерина, мов підстрелена чайка при битій дорозі. Вже навіть про Анатолія не думає — тільки б не викидень. Бо чого ж так боляче?..

І все ж інколи знаходить у собі сили, щоб повернути голову в той бік, де за хмарою куряви зник Анатолій. Може, отямиться, може, то порив раптовий, що незабаром пройде?..

Але на шляху нікого немає. Тільки пил осідає на ковилу, на дерева. Тільки пил... Все, що лишилось від Анатолія.

Новий приступ болю змушує її голосно закричати. Заривається обличчям у землю, на зубах теж земля, а в пальцях — покручені стебла ковили, вирваної з корінням.

Хтось бере її за плечі, обертає горілиць, сідає поруч. У першу мить здалося, що то Анатолій — і серце її зайшлось радістю, навіть болі вщухли. Але ні... Якась чужа, незнайома людина.

Людина схиляється над Катериною, обличчя в неї велике — все небо затуляє. Очі лагідні, дивляться тепло й заклопотано.

— Що з вами, дівчино?..

Нарешті Катерина пізнає — то ж Кузь, секретар райкому.

І сама не знає, як це сталося — впала йому головою на коліна, зайшлася гірким плачем. А він сидить на землі, в одну руку взяв її коси, а другою заспокійливо по голові гладить.

— Та що сталося? — ще раз, уже суворіше, перепитав Кузь.

—' Чоловік мене кину-у-в... Потуги в мене... Мабуть, викидень бу-у-де...

— О-о, це справа серйозна!.. Заспокойтесь... Підняв її на руки, поніс у машину. Аж до самої

Пальміри тримав на руках, як власну дочку. А може, вона чимось і нагадала йому дочку? Витер їй обличчя хустинкою.

— Та ти, небого, чи землі наїлася?.. Хоч виплюй добре.— Підніс їй долоню до рота.— Плюй у долоню! Та плюй, чого там?.. Бо хусточку заплюєш, чим тоді сльози твої витирати?..

Вона підняла на нього заплакані очі — і якось повеселішала. Навіть ніякова посмішка з'явилась на її вустах.

— От, бач, не було вам клопоту...—Зібралася з силами, сіла поруч Кузя.— **І** перед вами, й перед людьми сором.

А вони вже їхали вулицями Пальміри.

Як і слід було чекати, вдома нікого не виявилось. Кузь звелів шоферові заїхати у двір. Вивів Катерину з машини, допоміг піднятися на ґанок. Там вона відшукала ключ, встромила його в круглу щілину, вигвинтила довгий гвинт. Замок був Ларивонової конструкції.

Хоч Катерина й відмовлялась, та Кузь примусив її лягти в ліжко. Відшукав рушник, змочив водою, витер їй обличчя. Ще раз добре змочив і поклав на голову.

— Ну як твої потуги?

— Спасибі. Легше,— кволо посміхнулась Катерина.

— Коли ж це сталося? — запитав він.

— Тоді ж таки... Вона на машині прискакала.

— Слушний транспорт для сучасних амазонок,— пожартував Дмитро Іванович, намагаючись її розвеселити.

— А він її,, видно, любив... А мене не люб-би-и-ить.., І знов Катерина зайшлася плачем.

— Ну-ну, не плач. Таку не можна не любити.... Переказиться... Ще прийде і в ніжки вклониться.

— Не прийде! — плакала Катерина.— То, кажуть, у ньому кров батьківська мучиться. Спадкове...

Дмитро Іванович засміявся, взяв її щоки в обидві долоні, повернув голову обличчям до себе.

— Ти ж, здається, розумна дівчина, а баб'ячі теревені правиш. Темперамент спадковий — то ще можна повірити. Природна річ. **Д** долі людські спадковими не бувають. Чий він?

— Турбай... Анатолій.

— Он що! — нахмурився Дмитро Іванович.— Син, значить... Гм!..

Довго ще умовляв і заспокоював її Кузь. І слова його були теплі, хороші. Буває, потрібна якась блискавка, щоб людину по-новому побачити. От звикнеш до людини, ніби все гаразд. А жодного разу в твоїх очах блискавкою її не освітило... Потім як ударить громом, як розпанахає небо блискавицею — і раптом перед тобою постане та ж сама людина в цьому секундному освітленні вже зовсім іншою. Всю велич її збагнеш, всю глибину душі. І такою вона для тебе залишиться на все життя. Тумани облягатимуть, осіння мряка кропитиме, зморшки обличчя покреслять, волосся вкриється сивиною. А ти до самої смерті дивитимешся на неї тими очима, що тобі ота блискавиця вставила. І ніхто не зрозуміє, що ж ти бачиш у тій людині. Тільки тобі одному це відкрито...

Кузь, як і завжди, був красномовний. Та крім того, на цей раз він був людяний і щирий. Його глибоко зворушило горе молодої жінки. Бо хіба ж-він не людина?..

Катерина дивилася йому просто в рот. Нарешті запитала:

— А де ж її взяти — оту блискавку?..

— Шукатимеш — не знайдеш,— посміхнувся Дмитро Іванович.— Вона сама прийде. Тільки жити треба так, щоб ніяких блискавиць не боятись. Бо хто сидить цілий вік у запічку, того вона обминає.

— Та я б днювала й ночувала просто неба на землі, тільки нехай скоріше приходить...

Вона вже промовляла спокійніше. Було помітно, що перший, найтяжчий напад горя минав. Тепер лишиться тупий, тривалий біль, з яким зона впорається лише тоді, коли життя знов увійде в надійні береги.

— Тільки ти того... Не треба довго маніжити, якщо повернеться. Так, для порядку, в міру... Бо я ж бачу, що у вас поки що притирка характерів відбувається. Ви ж молодожони, правда?.. Найнебезпечніший період у шлюбному житті!.. В мене є статистика з районних загсів. Переважна більшість розлучається саме в перші роки... В моєї дочки теж мало таке не сталося. А тепер нічого, живуть.

Підвівши очі, Кузь помітив фото Анатолія, що висіло над невеличким столиком у їхній спальні.

— Що запальний — то правда... Але це не біда. За такого поборотись варто. Я буду щиро опечалений, якщо у вас життя зламається. Так ось вони які — батько й син!.. Ну й ну!.. Турбаї... Ти знаєш, звідки це прізвище походить? Село колись було таке — Турбаї. Проти всього кріпосницького світу повстало. Цариця Катерина потопила те повстання в крові, а селян розкидала по безводних таврійських степах. І колодязі заборонила копати... Звідти й пішли Турбаї. Знаменита бунтарська династія. Голову ні перед ким не вміють схиляти...

В ці хвилини Дмитрові Івановичу здалося, що ніколи в ньому й не було ненависті до Турбая...

Коли Кузь попрощався й виїхав з двору, Катерина подумала: значить, не вона одна побачила в ньому ту силу. І, значить, не одна вона вважає, що за нього боротися треба... Але як? Де ж він зараз?

А, може, ось-ось постукає у двері?.. Ні, вона поки що нічого не скаже Марії. Якщо й сьогодні не прийде, і завтра — теж не скаже. Мовляв, у полі ночує, бо роботи багато.

Та не вийшло так, як вона хотіла. Сама переживши гірку розлуку, Марія одразу ж відчула, що між Катериною і Анатолієм сталося щось дуже тяжке.

З розпитами була обережна. Коли Катерина сказала, що вона трохи занедужала, Марія вдала, що повірила їй. Потім, ніби ненароком, запитала:

— Катрусю, а де ж це наш Анатолій?..

Бачила, як міниться в невістки обличчя, як силкується вона, щоб не заплакати.

— Та він сказав, що не знає, приїде сьогодні ночувати чи, може, й ні. Там же зараз і лущення, й нічна оранка на зяб... Може, в трактористів заночує. Каже, якщо не стежити за ними, так вони беруть не двадцять п'ять сантиметрів, а двадцять або вісімнадцять. І про передплужники забувають.

Замовкла Марія, та ока з невістки не спускала і тяжко каралася: це ж вона винна в усьому.

Так, вона, бо дала волю своєму материнському егоїзмові, використала синівську любов до себе, а він, піклуючись про те, щоб у матері була добра невістка, переступив через свої почуття, скорився її бажанням. А в самого, значить, було справжнє кохання, про яке він змовчав... Ще більше любила його тепер, і тяжким болем сповнялося її серце.

Вночі Катерина вийшла у двір і просиділа мало не до ранку. Все їй вчувався тупіт копит на околиці. Собака загавкає, півень закукурікає чи навіть корова зареве — вона одразу ж до воріт біжить.

Мало не на смерть перелякалася, коли їй у волосся кажан впився. Та ось чиїсь руки обережно його виплутали й відкинули гетв. То були руки Марії. Вона теж не спить. А очі в Марії такі, ніби вона хоче покаятись перед невісткою.

Анатолій не прийшов додому й наступної ночі.

Маячила перед очима Катерини сиза хмара куряви, круп коня і спина Анатолія. Постать його на коні то вгору підіймалася, то Опускалася вниз, а потім і зовсім зникла — поглинула її зловісна хмара... І та, за ким він погнався, теж поволі почала уявлятися Катерині в образі отієї сірої хмари, що час від часу міняє свої обриси — то овечкою прикинеться, то птахом крилатим, а сама ж, мабуть, змія-чарівниця...

Завітав до Катерини старий Турбай — і йому теж усе було відомо. Наплакалась на грудях у нього і вперше призналася, що десь після Нового року матір'ю буде.

Як узнав те Іван Юхимович — місця собі не знаходив. І хмурився, і сміявся, і кулаки стискував:

— Бреше, не сховається! Під землею знайду... І справді знайшов.

Прибився Анатолій аж на другий день до вагончика трактористів. Коня у поводі привів, бо загнаний він і на задні ноги посаджений. А в самого чоботи розбиті, пальці повилазили і сорочка так пошматована, мовби він із вовчою зграєю гризся. Обличчя бліде, щоки позападали, й очі попровалювались. І горять вони божевільним вогнем. Спершу трактористи за коня почали лаяти. Та, помітивши, що з пальмірів-ським агрономом щось

не гаразд, дали йому випити горілки з перцем і поклали на нари. А коня розсідлали, цілу годину розтирали сіном, особливо задні ноги.

— Нічого, кінь оклигає,— сказав Панько, колишній однокашник Анатолія.— А що з Толькою Турбаєм діється, того й сам дідько не розбере. Просто обеленів та й годі...

Тут його й розшукав Іван Юхимович.

Одвів далі, в степ, де тільки коршун у небі їх бачив, посадив на стовпець межовий, а сам стояв проти нього, гнівним поглядом пік.

— Ти що ж це, через півроку вже й жінка немила стала?.. Ти мені ці вибрики облиш. Негайно ж ступай додому! Чуєш?..

Анатолій підвів на батька печальні очі, рот його скривився в гірку посмішку.

З ким маю честь розмовляти?.. З головою колгоспу чи...

— З батьком! — обурено вигукнув Турбай. — Хоч ти мене так і не хочеш називати, але, здається, прізвище носиш моє. І по батькові Івановичем люди тебе величають.

Анатолій поліз до кишені, дістав цигарки, простягнув батькові:

— Куріть. Та, може, познайомимось ближче. Бо досі в мене було тільки прізвище та по батькові...

Турбай зблід. Рубець на щоці став виразно помітний. З-під розстебнутого комірця гімнастьорки було видно вправно підшитий білий підкомірець, але Анатолій звернув увагу, що він уже не першої свіжості-

— Гаразд. Я прав своїх на тебе обстоювати не збираюсь. Це справа твоя. Але подумай про Катерину. Подумай про те, що в тебе через кілька місяців дитина буде. Ти ж батько майже!.. Батько!..

Анатолій підвівся, припалив цигарку, спокійно запитав:

— То що, курити не хочете? — Сховав цигарки у кишеню.— Йшли б ви краще додому. І так голова тріщить.

І повів плечима, наче йому було холодно.

— Без тебе не піду,— похмуро сказав Іван Юхимович і вперто повторив: — Не піду. Раніш треба було вибирати, а тепер пізно. Дитину...

Анатолій опустив брови на самі очі, заскреготів зубами.

— Та що ти мені тут...— Він уперше назвав батька на «ти», але воно зараз прозвучало ще більше відчужено, ніж недавнє «ви».— Дитина, дитина... Де вона, та дитина? Я ще її не бачив, ще в руках не держав. Ще не знаю, що воно таке. Я ще не став батьком... А ти... ти... Ти ж руки оці на голову мені клав, ти ж підіймав мене і заглядав у вічі. Чому ж ти забув, що в тебе є дитина? Скажи мені, чому?..— Пошматована сорочка весь час сповзала з пліч. Анатолій рвонув її, роздер те, що лишилось, стягнув із себе й відкинув геть.— А тепер прийшов повчати сина, як жити йому на світі

білому?.. Добрий учитель! Мов той п'яниця, що читає лекцію про шкоду алкоголю. Авторитет незаперечний, що й казати!..

Він тепер стояв перед батьком у самій майці. Ци-

гарка погасла. Анатолій кинув її на землю й розтер.

Іван Юхимович закликав на допомогу всю свою ви-

тримку, ***і***

— Слухай, сину. Не як батька послухай. То все правда — батька в тебе нема. Послухай мене як людину... Клянусь тобі, я б знов крок за кроком пройшов усе те, що на війні було. Але хай би це тільки для мене було, для одного. Хай би шаблями мене рубали... І хай би я не п'ять ран з війни виніс, а повернувся без рук і без ніг, як інші повертались. Тільки б шлях повоєнний почати знову. Тільки почати б його так, як належало... Щоб не було того, що сталося зі мною... Щоб син був сином.— Іван Юхимович зовсім розстебнув комір гімнастьорки — йому не вистачало повітря.— Щоб ти не мав права сказати мені тих слів, які я від тебе вже не вперше чую. Щоб я мав право взяти тебе за руку й стягнути з невірного шляху... То невже ж ти хочеш піти оцим шляхом ще замолоду? Значить, муки твої будуть удвоє довші...

Турбай поклав руку синові на плече. Анатолій мовчав, потупившись. Зрештою підвів голову, глянув Іванові Юхимовичу просто у вічі. Той крик душі схвилював Анатолія, але схвилював поки що лише за батька,— за те, що йому довелось пережити. Себе ж він батьком ще не зумів відчути — і все, що в батькових словах було повчального, моралістичного, пролітало повз його вуха, не зачіпаючи серця.

А Турбай мовби помітив це. Він подумав: «Як же навчитись не тільки досвід розуму, але й досвід серця свого вам, діти, передавати, щоб ви не відкривали відкритого, не починали все з початку, не повторювали помилок наших?..»

Обережно зняв Анатолій батькову руку зі свого плеча.

— Я стомився. Йдіть додому... А я добре висплюсь. Бо дві ночі не спав. І зараз не встиг заснути, як ви мене розбудили.

— А що ж їй сказати? — тремтячим голосом запитав Іван Юхимович.

— Кому — їй? Матері?

— Катерині...

— А-а,— спроквола мовив Анатолій, ніби тільки в цю мить згадав про її існування.— Ну, скажіть їй, що... А проте нічого не треба казати. Сам скажу.

Обернувся й пішов до вагончика.

Іван Юхимович стягнув із себе гімнастьорку, наздогнав сина, втиснув йому в покірні, стомлені руки.

— Візьми. Ночами холодно...

А сам, лишившись в одній спідній сорочці, взяв за повід Гнідка, тихо повів його степом до Пальміри. Анатолій встиг помітити, як батько змахнув з очей скупу чоловічу сльозу.

5

Анатолій лежав на вузеньких нарах вагончика, дивлячись у дерев'яну стелю. Йому було про що подумати, було що згадати.

Ось він, підганяючи змиленого Гнідка підборами чобіт, скаче за машиною. Пітне обличчя вкривається шаром вогкого пилу, що весь час витовщується, стягує шкіру, засліплює очі.

Він чує здалеку — кличе його Катерина, та якось все те лишилося по той бік межі, а тут була тільки вона, така близька й така недосяжна.

Клара для нього навіть не жінка, а мрія про жінку. Він не знав, навіщо жене коня, навіщо кидає йому під ноги оці прокурені пилюкою кілометри і що буде потім, коли ж все-таки вдасться наздогнати її. Одне тільки бажання в нього має певну ясність: будь-що наздогнати!..

Мерщій, мерщій, Гнідко! Послужи юнацькій мрії так самовіддано, як предки твої служили. Гнідко ніби чує ті мовчазні умовляння. Ось-ось наздожене машину, бо Клара пригальмовує на вибоїнах.

Від кого вона втікає? Від чужого чистого, світлого щастя, що, обплетене сріблистим павутинням бабиного літа, так весело й безтурботно свистить у зелену жолудеву чашечку? Від гострого, пронизливого погляду Катерининих очей?.. О, той погляд! Вдруге в житті обпікає він Клару, але тоді, вперше, він ще не був таким впевненим у своїй правоті, як зараз...

Вона відчуває, що боротися із собою стає все важче. Ну чого ж ти втекла? Хіба ж ти не помітила по виразові його очей, що піде він за тобою куди завгодно?

Та ні, ти просто злякалася його палкого юнацького кохання. Ти закликала на допомогу свій життєвий досвід, і він тобі підказав, що то котиться на тебе велика хвиля, яка спершу підхопить тебе на вершину, понесе на білому, прикрашеному пухнастим мереживом пінистому гребінці, а потім...

Потім хвиля розіб'ється об сірий моноліт буднів, може, ще раз зблисне райдугою та й відкотиться, а ти лишишся на березі одна, як викинута штормом риба...

Це ж неминуче мусить бути. Йому все це нове й незрозуміле, йому здається, що кохання завжди живе так, як ластівка в райдузі. А райдуга буває не завжди, і ластівка теж складає крила, сховавшись від сірої мжички в темному глиняному гніздечку.

Отоді він змушений буде глянути на тебе іншими очима. Він побачить у дзеркалі себе й тебе. Побачить, що його молодість десь попереду, а твоя...

Ні, відшуміло твоє кохання без щастя, без радості. Щось тепле й світле було тільки з Аркадієм. Навіщо ж ти його кинула?

Отут і спробуй розібратись.

Розбита грузовиками дорога змушувала їхати на другій передачі, час від часу пригальмовуючи. Раптом Клара, круто звернувши ліворуч, в'їхала в якусь глибоку яму. Машина, упершись крилом у глинисту стінку ями, стирчала заднім буфером догори.

Клара навіть не розібрала, що то виросло на її дорозі. Вона й зараз, вилізши з машини, все ще була у владі шоферських інстинктів. А шофер, якщо він не вміє з насолодою вилаяти того, кого кілька секунд тому мало не перетворив на криваве місиво, — вжене шофер.

— Опудало горохове! — лаялась вона.— Чи тобі повилазило?..

Та протерши очі й поволі позбувшись професіональних інстинктів, вона побачила, хто їй заступив дорогу. То був Анатолій на змиленому, вкритому пилюкою коні. Сам він теж присипаний пилом, тільки зуби білілі. Тож не дивно, що Клара не одразу його впізнала.

Боязко вилізла з ями, підійшла до нього. Кінь важко дихав, з рота падала кривава піна. Ще важче дихав Анатолій.

Ось він зіскочив з коня, одразу ж його розсідлав, мовби приїхав туди, звідки вже не треба нікуди поспішати, й пустив Гнідка в степ. Розумна тварина поволі ходила навколо ями, ніби розуміла, що спинятися їй зараз не можна.

Анатолій підійшов до Клари. Стояв, надивлявся на неї майже впритул, не кажучи ні слова. А вона теж мовчала.

Схопив її, наблизив до себе... [1]

Клара відчула, що це вже був не той Анатолій, з яким вона півроку тому стояла над кручею в березневому лісі. Це був уже не хлопчик — це був чоловік, пристрасний, полум'яний, що не побереже ні її, ні себе.

Боялась вона його тепер?.. Для того, щоб відповісти на це, треба було думати. А думок нема. Є тільки його очі, його зуби та виліплене з чорнозему обличчя, що нагадувало скульптуру, яка раптом ожила.

Коли ж вони трохи отямились і повірили, що зустріч ця відбулася на землі, що вони живі, а не привиди, коли здобули дар мови, Клара сказала:

— А що ж тепер?.. Що ж далі?

— Дай мені води, — тихо промовив він. — Умиюся. Вона розгублено розвела руками.

— Нема...

Він поліз у яму і, випускаючи гарячу воду з радіатора, неквапливо, з насолодою почав умиватись.

— Та що ж ти робиш? — вжахнулась вона.— Як же я тепер... Це ж степ. Бензину легше добути...

А він виліз, відсвіжений, сповнений нових сил і такий спокійний, як людина, що після важкої роботи повернулась додому.

— Тепер знаю, що не втечеш, — посміхнувся він; І тільки зараз вони спромоглися оглянутись на той

світ, який мав стати на невідомий час їхнім притулком.

Рівнина без меж, без краю. Тільки тирса шелестить та білими хвильками плещеться ковила. І якийсь нічий той степ: ні хати, ні живої душі, ні ораного поля. Наче з вершини двадцятого віку шугнули кудись униз, мов Кларина машина в оту яму,— і вийшли вже в якомусь далекому столітті, де степам отаким справді меж не було, де тільки сторожові вишки стояли на скіфських могилах, щоб козаки могли своєчасно запалити на них змочене дьогтем сіно, якщо десь на обрії з'явиться татарва.

В цій безмежності, в одвічному шепоті ковили і шелесті тирси, в неосяжності безхмарного, синього неба було стільки могутньої краси; як в океані.

І якось одразу відчули вони себе дітьми вічності, що загубилися не лише в степу, але й серед струмків, рік та океанів часу, і байдуже їм у ці хвилини, яке на землі століття. Є вони, є земля під ногами й сонце над головою — хіба цього не досить?..

Довго йшли вони степом. Клара була зодягнена в сірі вузенькі штанці і в таку ж сіру курточку, звужену в талії, з-під якої кокетливо виглядав комірець світло-зеленої блузки. А на голові її постійна окраса — пасма золотого волосся, мовби вона позичила його в сонця, щоб повернути лише після смерті.

Якщо в першу хвилину вони й кинулись одне одному в обійми, то це поза їх волею. Зараз були стри-маніші. Здавалося, цілком досить того, що вони поруч, що можна отак іти й іти, тримаючись за руки.

Клара не розповідала Анатолію, що сталося з нею після їхньої останньої зустрічі. А сталося чимало.

Самотність була нестерпною. І хоч її, як і завжди, супроводжували уважні чоловічі погляди, вона до них була байдужа. Раніше вона не розуміла вчинку Івана Юхимовича, який добровільно зрікся спокою і затишку. Тепер їй усе було цілком ясно. Самотності можна позбутися лише в колективі.

Колись їй такі слова здавалися банальною істиною. Мабуть, лише через те, що надто часто вона їх чула. Тепер Клара зрозуміла, що не завжди недовіра до відомих істин є ознакою оригінального мислення.

Якщо раніше вона відмахувалася від людських суджень, то зараз не могла ставитися до них байдуже. Клара почала шукати свою стежку серед людей. Шукала обережно, навпомацки, боячись наштовхнутися на недовіру. Звісно, нічого героїчного в цьому не було — просто інакше не можна жити...

їй треба було небагато часу, щоб засвоїти обов'язки медсестри. Вона ж таки вчилася колись в мединституті. А довгі місяці, проведені біля ліжка безнадійно хворого Мединського, стали для неї суворою практикою.

Зараз вона закінчувала курси і навіть домовилася про роботу в лікарні.

Як же Клара опинилася в пальмірівських полях?

Не раз вона наближалася до села тією дорогою, яку взнала ще взимку, та щоразу круто розвертала машину й поверталася в місто. Сьогодні ж не стримала свого бажання хоча б проїхатись по тій землі, де господарює Анатолій. Хотілося побачити те, що його постійно оточує — хати, поля, дерева лісосмуг...

Власне життя чомусь здалося їй схожим на скупо освітлену вулицю — від ліхтаря до ліхтаря. І сьогоднішній ліхтарик був найяскравіший...

Анатолій глянув на неї закохано. Така ж як і була. Тільки мрія. А мрія не завжди має точну адресу. Вона живе без прописки...

Не помітили, як і вечір надійшов. Вони вже трохи притомились ходити, посідали під зорями.

Над степом повіяло пахучою нічною прохолодою.

— Як же твій чоловік? — запитав Анатолій. Клара різко повернула голову — вона вже забула,

про якого чоловіка йдеться. Та, пригадавши, якомога серйозніше сказала:

— Працює начальником відділу кадрів. Нічого, роботою задоволений.

Потім сумовито додала:

— Не треба, Толю. Яка різниця?.. Я ж не вперше проїздила через ваші поля. І знала, що ти мусив бути тут. Бо де ж тобі ще бути?.. Догадувалась також про те, що ти одружився. Дружина твоя мені подобається. Хороша... А ти завдав їй тяжкого болю...

Він ухопив її за руки.

їй здалося, що вона вже нездатна була протистояти його волі. Вся сила, яку вона збирала в собі, виявилася неспроможною захистити її від нього. Від нього й від себе самої...

Десь у глибині мозку ще лишалися якісь думки, але вони були плутані. Щось там борсалося, шукало виправдань.

Хай буде так. Хай буде їхньою хоч одна степова ніч. А потім... Яка різниця, що буде потім? Якщо навіть смерть — все одно не страшно. Ні, вона пошле його назад, до тієї, що обпекла її поглядом, сповненим болючої ненависті. Хай тішиться ним усе своє життя. В неї попереду безліч отаких ночей. А що є в Клари? Вузенька, напівтемна вуличка і поодинокі ліхтарики, що погойдуються над нею. То її скупі радощі, без яких немає і не може бути життя. Всі вони лишилися позаду і вже майже не світять їй. Сьогодні засвітився найяскравіший. Він теж лишиться позаду, бо вона піде вперед по своїй вулиці, але ліхтарик той ще довго освітлюватиме їй шлях...

Клара відчуває: іще мить, одна мить — і станеться те, що зробить її зовсім безсилою, непідвладною собі. Його гарячі руки... І вона вся горить, мов на вогні...

Та якась думка, що ніби струмом пронизала все тіло, раптом зробила її такою сильною, якою, буває тільки жінка, коли вона здобуває над собою владу.

Вражений і присоромлений, Анатолій сів, відвернувшись від неї. В ньому ворушився гнів на самого себе, на Клару. Але тривало це недовго. Гнів той розвіяла думка, що він її, мабуть, образив. А хіба ж він хотів образити? Підвівся, наблизився до Клари.

Вона стояла, освітлена зорями та ще, здавалося, власним волоссям, що ніби також світилося. Обличчя спокійне, на ньому не було помітно жодної тіні від образи.

— Не треба так, Толю. Я благаю тебе — не треба!.. Хай це буде хороша товариська зустріч, щоб ні тебе, ні мене потім сором не пік...

— Перед чоловіком?.— нахмурився Анатолій.

— Ні, перед собою. Та ще перед нею... Перед твоєю дружиною. А чоловік — то вигадка моя. Ніякого в мене чоловіка немає. Був та помер.

Анатолій мимоволі стиснув кулаки. Він почав важко дихати, брови впали на самі очі, обличчя його було перекошене від болю й гніву. Наступаючи на неї, напівшепотом запитав:

— Чому ж ти не сказала відверто, що не любиш мене? Чому?.. Хіба це не чесніше,, ніж отака гра?..

Клара сумно посміхнулась:

— А хіба я казала коли-небудь, що люблю тебе?.. Він був приголомшений її словами. Справді ж бо,

ніколи вона цього не казала. Але звідки ж виникла в ньому ота певність, що Клара його любить? Де ж вона взялася?

— Очі твої сказали. І там, у лісі, й тут...

Вона взяла його за плече, відчула сильні, пружні горбики м'язів, що ворушилися під рукавом сорочки.

— Мій чоловік казав колись: учений тільки тоді стає справжнім ученим, коли в зібраних фактах читає лише те, що в них є, а не те, що йому хочеться прочитати... Так само в людських очах. Читати треба те, що є, а не те, що хочеться...

Анатолій вирвав руку й, не глянувши на неї, попростував геть. Клара тихо гукнула йому вслід:

— Отак і залишиш серед степу одну?..

Він спинився, оглянувся. На вустах його з'явилася недобра, сердита посмішка.

Клара підійшла до нього, поклала обидві руки йому на плечі.

— Виявляється, ти й таким можеш бути? А я й не знала.

Помітила, що він тремтить увесь. В очах — зорі, відблиск Чумацького Шляху. І все в них догори дном — весь світ. І в ній так само — все догори дном.

— Милий мій, — тихо каже вона.— Не сердься на мене. Якби я менше тебе любила, може, була б зовсім іншою. Може, й не пожаліла б твого майбутнього. Я знаю, ти розумніший за мене... Я це бачу... Ти багато знаєш. Але ти не знаєш того, що знаю я.

— Не розумію, про що ти кажеш,— пильно дивлячись у її вологі очі, говорить Анатолій.

— Знаю, що не розумієш. Ти потім зрозумієш. І, може, колись мені спасибі скажеш... Сьогодні б нам було хороше. Але... Є ж не тільки сьогодні. Ти бачив, як метелик на вогонь летить?.. В нього є для роздумів лише одна доба. Він не встигає набути досвіду й передати його іншим. А нам природою відведено значно більше. Отож ми мусимо бути розумніші за метелика...

І все ж він нічогісінько не втямив з її слів. Та й важко було йому щось збагнути.

А Клара думала: «Може, це добре, що не хтось інший зустрівся йому на шляху, а саме я?.. Бо я люблю його більше, ніж себе, більше, ніж власне щастя. І я мушу його поберегти для себе самого. Мушу... І хоч це тяжко для мене, але я вбережу його».

Були степи, глибока тиша, та небо над головою, та ще слова... Такі слова, які ніколи не забудуться. То не запевнення й не клятви. То роздуми про життя. І хоч не хотіла того Клара, але вона мимоволі стала його наставницею. Вона казала йому про те, чого він іще не знав і не міг знати. Він, як і раніше, тягнувся до неї, але поволі довелось йому звикнути до

думки, що це тільки побачення щирих друзів. І коли б чула Катерина все те, що казала йому Клара, очі її не палали б такою зненавистю до цієї жінки.

— Як жити далі? — питав Анатолій.

Клара, намагаючись бути веселою, напружено і трохи штучно засміялась:

— Це не остання наша зустріч. Років через три приїду до тебе. Але не раніше. І, може, приїду теж з чоловіком. Не знаю, яким він буде. Тільки знаю — чимось має бути схожий на тебе... І, може, будуть у нас діти. Хай у тебе буде син, а в мене — дочка. Поженимо їх...

— А якщо навпаки? — болісно посміхаючись, запитав він. — Якщо в тебе син, а в мене дочка?..

— Це не гаразд, — уже без посмішки, мабуть, думаючи про щось інше, сказала вона.— Значить, дочка твоя буде старша. І, мабуть... Мабуть, набагато. Може, більше, ніж я від тебе...

Анатолій помітив, що вона бореться із сльозами, намагаючись прогнати їх відчайдушною посмішкою. Він знов обхопив її за плечі, наблизив до себе.

— Та ні за що в світі! Не відпущу... Чуєш? Степ запалю поперед машини твоєї, щоб спинити тебе...

— Не допоможе. В огонь поїду,— вдячно дивлячись йому в очі і посміхаючись уже по-справжньому, сказала вона.

Пригадалося все те, що розповідала їй Лариса про своє прощання з батьком Анатолія. «Ось бач, мимоволі її наслідую,— подумала Клара.— А може, це вона навчила мене прикладом своїм?»

І добре, що вона теж, як і Лариса, мала на прощання слово.

«Степ запалю»... Любить.

Однаково жили вони з Ларисою, однаково прощалися з людьми, яких любили. Однаково потрібно було те прощання, бо починали вони нове життя...

Клара й Анатолій підійшли до машини. Якийсь/шофер, залишивши грузовик на дорозі, заклопотано ходив навколо ями.

Витягнувши своїм грузовиком Кларину машину, шофер узяв її на буксир, бо залити радіатор було нічим.

А вони все ще стояли, тримаючись за руки.

— Прощай!.. І не шукай мене, — тихо, крізь сльози сказала Клара.

І, не оглядаючись на нього, побігла... А вже за хвилину тільки курява лишилась на дорозі. Тільки сірувата хмарка куряви вдалині...

Незабаром і хмарка та розтанула в степу. Лишилось тільки небо над головою та сріблисті хвильки ковили, де нещодавно ступали її ноги. Впав Анатолій у ту ковилу. Скільки він пролежав так — невідомо.

Хтось обережно, лагідно штовхнув його у спину. Обернувши голову, Анатолій зустрівся поглядом з розумними білкуватими очима Гнідка. Підвівся, обхопив його довгасту голову, припав до неї щокою.

Де зараз Клара? Де вона буде завтра, позавтра?..

Підвів Гнідка до ями, накинув на нього сідло, що лежало в траві. А що було потім — не пригадує. Про те, мабуть, значно більше знає Гнідко...

Гасав степом на змиленому коні, грудьми й губами ловлячи вітер. Вскочив у ліс. Було темно. Мабуть, знов настала ніч. По обличчю хльоскало пружне дубове галуззя. Високий глід і терен лишали в його тілі свої колючки, роздираючи вологу від поту сорочку.

Як це сталося, що він її відпустив? Як це могло статися?..

Кінь, тяжко дихаючи, ледь-ледь переступав. Анатолій зіскочив з сідла, відпустив підпруги й повів його світанковим степом. Під ногами було каміння, була рілля й знов каміння...

Вже й сонце зійшло, а він усе йшов та йшов, сам не знаючи куди. Вітер гнав курай, кидав йому під ноги. Анатолій переступав через нього, не помічаючи, і йшов усе далі й далі...

Тільки десь по обіді прибився до степового вагончика трактористів.

Втративши лік годинам і дням, жив Анатолій у тому вагончику. Його ніхто не чіпав, не приставав з розпитами. Трактористи, здавши зміну, заходили у вагончик, тихо роздягалися й, не кажучи ні слова, залазили під масні ковдри.

А перед очима Анатолія все ще стояло то усміхнене, то в сльозах обличчя Клари...

Розмова з батьком забулася одразу, наче її й не було. Лише на другий чи на третій день він пригадав ту розмову. Поновивши в пам'яті все, що сказав йому батько, почав помічати чимало спільного між його словами й словами Клари. І там, і там було щось про досвід, про майбутнє, про ту розплату, що підстерігає людину, котра не зважає на веління тверезого розуму.

Чому вони про це говорять? Що вони знають таке, чого не знає Анатолій?

І якось новими очима глянув він на батька. Через себе самого, через те, що діялося з його душею. І раптом Анатолієві відкрилося все те, чого він не розумів раніше.

Так ось що сталося з батьком! Те ж саме, що мало не сталося з ним. Жінка, яка зустрілася батькові, не була тоді такою далекоглядною, як Клара... І та істота, що б'ється під серцем у Катерини, жила б так само, як жив він, Анатолій, і, мабуть, так само не пробачила б його вчинку, як він не пробачив його батькові. Клара розуміла, що його чекає батькова доля, а

може, ще й тяжча. Ось що намагалась вона пояснити йому, а він був неспроможний того збагнути.

Мила, хороша... Значить, усе те походило від твоєї любові, значить, ти була такою лише через те, що зичила йому добра?..

Все це поволі починав розуміти Анатолій. Г разом, з повагою, що зростала до Клари, зростав і його біль, бажання знов побачити її.

Потім пригадалися ті радісні хвилини, яких він зазнав з Катериною. Адже ж їх останнім часом було все більше й більше. Як же все це поєднати?..

Знов слова батька і слова Клари... І тяжкі роздуми над тими словами.

Всі ці роздуми не тамували болю. Проте біль той ніби якось ділився, і Анатолій не міг як слід збагнути, що було болючіше — чи то думки про Клару, чи про Катерину, чи про ту невідому істоту, що поволі, невидимо починала своє життя і вже змушувала про себе думати...

Не встигла колона тракторів з бурякопїдйомни-ками дійти до плантацій «Степової Пальміри», як вона була перехоплена Горбатюком, що мав особистий дозвіл Дмитра Івановича повернути її на плантації «Перемоги».

Звісна річ, Горбатюк не міг і на цей раз поступитись першістю. Десь у газетах обов'язково промайне: колгосп «Перемога», де головою товариш Горбатюк, закінчив збирання буряків цершим в області. Значить, Горбатюк ще живе, процвітає... Крім того, нестерпною була сама думка, що першість цього року виявиться за Пальмірою, за Турбаєм. А так воно виходило, бо вже не можна було приховати того незаперечного факту, що буряки в Пальмірі — найкращі в районі. То хай же хоч у збиранні будуть пальмірівці останніми. А там, може, й морозцем приб'є. Бо триста гектарів не так легко зібрати...

На головному тракторі поруч тракториста стояв сам Горбатюк. Він перехопив колону тоді, коли вона входила в Пальміру, щоб, пройшовши через село, рушити далі, на поля.

Мимоволі Прокопові довелося хоч здалеку глянути на те, як змінився вигляд «Степової Пальміри». Чотирирядний корівник, водокачка, свиноферма, майстерня... А коли він наближався до греблі, м'язи на його обличчі почали пересмикуватись. І все оце побудоване на позику?.. Та ні, звичайно! Значить, прибутки зростають. Бач, як розмахнулися!.. Він відчув, що висловлена Калиною погроза пальмірівців викликати на змагання «Перемогу» мала під собою надійний грунт.

Турбай затримався в МТС і навіть не підозрівав, яке лихо чекало колгосп. Першими це зрозуміли Катерина й Наталка, помітивши на тракторі Горбатюка. Знісна річ, не заради бажання покататися виліз він на трактор!..

— Поклич комсомольців, а я побіжу навперейми,— незаперечним тоном крикнула Катерина подрузі.

— Та куди ж ти побіжиш? Що ти зробиш?.. Треба Турбаєві в МТС подзвонити.

— Скажи в конторі, хай дзвонять. А ти збирай комсомольців і мерщій за мною... Бач, яку техніку веде на свою гичку! А справжні буряки хоч лопатами копай...

Катерина зірвалася з місця й побігла до греблі. Бігти їй було нелегко — вже обважніла вона. І все ж бігла, забувши про все на світі. І якби земля зараз поперед неї провалювалася, вона б і того, мабуть, не помітила. Бігла, дерлася на крутосхили, щоб спинити Горбатюка саме там, де об'їхати її не можна — на самісінькій греблі..

Боялася, що не встигне. Але встигла!.. Вже будинок електростанції лишився внизу, вже, задихавшись, широко розкинувши руки, йде вона назустріч головному тракторові.

— Стійте!.. Стійте! — лунає її голос, а на обличчі така відчайдушна рішучість, що трактористові ясно: не зійде ця жінка з дороги. Скоріше під колеса трактора впаде, а не зійде.

— Давай, давай! — підганяє Горбатюк тракториста.— Не бійся. Знаємо цих пальмірівських циркачів.

Катерина йде їм назустріч посеред греблі. Руки розкинуті, карі очі налиті гнівом, стан її вже трохи розповнів — помітно, що це молода вагітна жінка, яка, мабуть, уперше збирається стати матір'ю.

— Стій!.. Не руш!..

Тракторист зменшив швидкість, трактор ледве повзе. А Горбатюк підганяє:

— Жми!.. Я відповідаю. Бреше, зійде з дороги.

Та вже лишаються метри, а вона, заплющивши очі, стоїть і тільки похитується. Тракторист різко загальмував, трактор спинився, ледве не торкнувшись її грудей.

А в неї світ поплив перед очима. Ні трактора не бачить, ні рук, що підхопили її під пахви. Вона тільки встигла відчути, що вже не одна.

— Катю! — шепоче їй на саме вухо тривожний голос: — Катерино! Тобі боляче?..

Голос той змусив її розплющити очі. Перед очима трактор, синє від люті обличчя Горбатюка й розгублені очі тракториста. А тримають її дужі, надій-

ні руки... Невже це правда? Невже це Анатолій?

Боїться обернутися, щоб раптом не виявилось, що то Грицько або хтось інший. Та ні, це ж він, він! Це його руки...

Забувши про всі свої образи, проводить долонями по його загрубілих руках і нарешті, набравшись сміливості, обертає голову. Обличчя його нависає над її обличчям, очі дивляться просто в очі, а губи так близько до її губів...

— Тобі боляче, Катрусю? — питає Анатолій, і Катерина помічає в його очах справжню, непідробну тривогу.

— Ні,— шепоче вона. — То я просто злякалася.

І хоче глянути на нього суворо, відчужено, але якось не виходить у неї це. Мимоволі посміхається, мимоволі гладить його руку. Мимоволі опускає ту руку все нижче й нижче, аж поки долоня Анатолія не лягає їй на живіт. І чує він поштовхи нового життя. То ж дитина, його дитина!

Все ще не випускаючи Катерину з рук, пригорнувши її теплу, вогку спину до своїх грудей, він крикнув Горбатюкові:

— Спробуйте зрушити з місця!..

— Та чого ви репетуєте? —обізвався Горбатюк.— Ми впораємось — тоді беріть на здоров'я. Чи, може, до вечора отак простоїте?

— До наступного ранку,— спокійно відповів Анатолій.— А завтра почнемо буряки копати.

В цей час прибігли Наталка, Грицько і ще двоє комсомольців. Горбатюка засипали дошкульними дотепами.

— Та на ваші буряки хіба отака техніка потрібна? — реготала Наталка.— Ви б замовили собі іграшкові комбайники. Як на виставці під склом стоять. Нашому грекові замовте. Він усе вміє...

— Гадаєте, тільки до вас кореспонденти їздять? — підморгуючи Наталці, гукав Грицько.— Он і до нас приїхав аж із «Перцю»!.. Матеріал для фейлетону шукає. Ми йому зараз розкажемо, як ви зібралися з гармат по горобцях стріляти!..— Показавши рукою на постать Аркадія, що стояв віддалік, спостерігаючи цю сцену, Грицько поважно додав: — То ж відомий фейлетоніст...— І назвав прізвище, яке йому в цю мить спало на думку: — Остап Громовержець.

Не гадав Прокіп, що доведеться йому наштовхнутися на таку відсіч. Вже давно всі в районі змирилися з тим, що Горбатюк ні в чому не знав відмови. А тут раптом... Зрозумів він, що без скандалу не обійдеться. Якби були в нього буряки як буряки, не побоявся б він того скандалу, а за таких умов, як зараз, і справді можна фейлетонним героєм стати. Та й постать Аркадія чимось дуже нагадувала кореспондента. Громовержець?.. Зроду не чув такого. І не схожий він ні на Остапа, ні на Громовержця... А все ж таки від цього зілля краще бути якомога далі...

Зійшов з трактора, сердито махнув рукою:

— Та хай вам грець!.. Циркачі...

І пішов дорогою до своїх плантацій, де його піджидала машина.

Бригадир колони теж зійшов на землю.

— Молодці. Втерли йому носа.— Порвавши Кузеву записку, пустив її за вітром.— Гайда, хлопці, на паль-мірівські плантації!.. Там є що збирати. — Підійшовши до Катерини й Анатолія, запитав: — Це твоя, агрономе, жінка?.. Знав я відважних дівчат, а таку вперше бачу.

— А хіба переїхали б? — лукаво посміхнулась Катерина.

— Та звісно ж — ні... І все ж таки страшно. Ти ж ніби ще й того... незабаром з лялькою будеш.

Коли ж Анатолій прийшов з нею додому, Катерина одразу ж посуворішала. Ходила по хаті строга, неприступна. Не раз і не двічі довелось йому перепрошу-ватись.

— Я й сам не знаю, яка сила повела мене за нею,— говорив він, сидячи на ослоні й позираючи на Катерину, що поралась біля печі.— Повір, нічого з нею не було. До тебе весь час посилала... Вона... Ну як тобі сказати?.. Недобрим словом її- не слід згадувати. Коли б ти почула, що вона мені говорила, ти б їй спасибі сказала...

— А чого ж три ночі з трактористами ночував? Дому в тебе немає? — орудуючи рогачем і не дивлячись на чоловіка, запитала Катерина.

— Катю,— підійшов він до неї.— То ж добре, що я зломив себе. Тепер я весь біля тебе. Що й казати, була в серці тріщина. Може, й ти її помічала... Тепер немає... Переплавилось моє серце, мов шмат металу. А коли охолонуло трохи — бачу: ніяких тріщин на ньому. Там, на греблі... Знаєш, якби й зовсім тебе не любив, то, мабуть, все одно в ту мить закохався б. Такою ти була, такою незвичайною... Наче вперше побачив.

Та не діяли на Катерину ні оті умовляння, ні каяття. Зварила обід, показала йому на горщики, а сама вийшла з хати й пішла до своєї матері. Збиралася там заночувати, але пізно увечері хтось постукав у шибку. Відкинула занавіску й побачила Анатолія, що стояв біля вікна, припавши лобом до скла. Обличчя, освітлене лампою, яку Катерина тримала в руках, було бліде, губи ворушилися — він щось шепотів. Зрозуміла Катерина: прийшов по неї. Як він казав?.. Переплавилось його серце... Хотілося й надалі бути суворою та неприступною, але в серці затріпотіло щось тепле й радісне. Поставила лампу й вийшла у двір. Не вміла вона не прощати — простила.

Ті кілька днів були для Анатолія вирішальними. Коли б він стримався, не дав почуттям волі, може, й жив би в його серці черв'ячок сумніву,— мовляв, заради Катерини втратив своє щастя. Цього найбільше боялася

Катерина. Мабуть, немає людини, яка б не засудила Анатолія за його вчинок. Але Катерина його не судила.

Вона вже знала, що є чоловіки, які бувають перебільшено уважні до своїх дружин саме тоді, коли крадькома їх зраджують. Таким ніколи не буде й не може бути її Анатолій. І якщо говорити про цільність його характеру, то, мабуть, вона виявляється саме в цьому. Анатолій не здатний зрадити — він може тільки розлюбити...

Його можна судити за те, що він погодився на шлюб з Катериною. Це був перший і, можливо, останній у його житті компроміс, продиктований розгубленістю. Та судити за це здатні лише сторонні люди, а не вона, Катерина. Вона ладна стерпіти все, аби тільки наблизити той день, коли він скаже: «Люблю». А якщо він зрештою скаже це слово, то йому можна беззастережно вірити.

І ось він його сказав!..

Катерина розуміла, чому це сталося саме сьогодні. Мусили вигоріти в його душі всі залишки любові до Клари. Зустріч з Кларою повинна була або роздмухати вогнище, або згасити його. На відстані ж його почуття тільки б вкоренялися, обростали нездійсненними бажаннями і гіркуватим смутком. Той смуток кидав би свою тінь на все життя Анатолія, а Катерина лишилася б для нього тільки буденною необхідністю, з якою мусиш миритися, бо іншого виходу немає... Якби Анатолій не поскакав тоді за Кларою, може б, і сталося саме так...

Катерина знала, що там, у степовому вагончику, він кипить і клекоче. Вона вірила: в цьому кипінні поволі випаровується все, що заважає його цільності, його любові до неї. Розуміла, Анатолій не повернеться, якщо не відчує, що має на те право. А право на повернення він здобуде лише тоді, коли настане цілковите одужання. Як не дивно, а хворобу лікують тією ж самою хворобою. Нерідко настають ускладнення,— і жар, і гарячкові марення,— та людина зрештою видужує. Якщо ж злякатися прищеплення — хвороба здатна вбити чи перейти в хронічну, вкоренившись в організмі назавжди.

Ось чому Катерина тільки змушувала себе бути суворою, а сама потихеньку раділа: «Тепер він мій, мій!» Це була остаточна перемога, бо інакше б він не повернувся. Не такий Анатолій, щоб хитрувати й лукавити. Раз прийшов, то, значить, видужав назавжди...

Він і справді дивився на Катерину новими очима. Мимоволі порівнював її з Кларою і сам дивувався, що не бачив цього раніше: вона ж вродливіша за Клару! Може б, ці дві жінки могли позмагатися вродою, якби були ровесницями. Але ж Клара казала правду: її молодість почала вже згасати, а в Катерині вона тільки обростала силою. Все це прийшло до Анатолія, як

приходить тверезість після тяжкого сп'яніння. Йому було гірко, що він завдав Катерині стільки страждань. Але те, що він казав їй про свою любов, походило не від жалості до неї — як і завжди, його слова були щирі.

В перший- день після зустрічі з Кларою він здавався собі внутрішньо випаленим, спустошеним. Потім почав помічати: одне вигоріло, а друге приходить і заповнює його душу все надійніше. Те друге не схоже ні на бурю, ні на грозу. Воно нагадує тихий, рівний вогник, що не обпікає і не спалює, а світить, і гріє, і дихає на тебе милим затишком...

Так після спустошливої грози загоряється в небі чиста зірка.

6

Вчора на зборах Турбай сказав, що через кілька днів закінчаться розрахунки з цукрозаводом і люди почнуть одержувати додаткову оплату... Говорячи це, він ніби відчував перед людьми якусь мимовільну провину. Справді ж бо, поки що то були копійки, які рано порівнювати зі щоденною зарплатою робітника. Будівництво забрало дуже багато коштів, і Турбай гадав, що йому за це почнуть докоряти. Він добирав найліпших аргументів, щоб пояснити: коли господар будує хату, всі інші потреби слід звести до мінімуму... Як же він був здивований, почувши не докори, а радісний шепіт! Лише пізніше збагнув: людям, які роками майже нічого не одержували, і це здавалося неймовірним...

Підходячи до Ларивонового двору, Іван Юхимович помітив, що хата оголила свої ребра-крокви, а біля димаря стоїть Ларивон, скидаючи вниз гнилу солому. У дворі під тином лежала акуратно складена черепиця. Брат позичив у Івана Юхимовича півтори тисячі, щоб устигнути перекрити хату ще до морозів. Як тільки Параска одержить додаткову оплату, він віддасть. Турбай натякнув, що хата батьківська і, значить, турбота спільна, але Ларивон руками замахав:

— Ти мені про це не балакай. Бо й грошей не візьму.

Гордий, бісів Ларивон! Як і всі Турбаї...

Параска носила солому на город, складаючи її в стіжок. Згодиться на паливо.

Взявши вила, Іван Юхимович піднявся на стріху, щоб допомогти братові.

— А чи не вийде осічки, Іване? — запитав Дари-* вон.— Щось багато тієї додаткової. Аж боязко... Не звик я позичати навіть у брата рідного. Береш чужі і временно, а віддавати треба свої і назавжди.

Турбай уперше за весь час свого перебування у Пальмірі побачив посмішку на худому й довгастому братовому обличчі.

— Бережись! — весело вигукнув Іван Юхимович, підіймаючи на вилах кілька перетертих, почорнілих снопів соломи.— Звідки оті теревені пішли?..

— Та народ балакає. І вірять, і не вірять... Незабаром Турбай зайшов до буфету, що містився

навпроти сільради. Тут йому довелося почути розмову, яка могла бути взірцем лаконізму.

Дід Кирило показав продавцеві палець. Той кивнув головою і налив сто грамів горілки. Дід іще раз показав Палець. Продавець постукав нігтем об скляну стінку невеликої банки з огірками.

Лише тут дід не витримав і, зрадивши принпицам лаконізму, вигукнув довжелезне слово:

— Чорти батька зна що!.. Огірок мусить пахнути бочкою.

Виливши горілку в рот, дід підійшов до Івана Юхимовича, взяв його за лікоть і повів за собою.

— Даремно так багато наобіцяв. У нас іще зроду такого не було.

— Так буде,— посміхнувся Турбай.

— Ех, Іване... Не знаєш ти наших порядків. Не бачив, як колись Дмитро Іванович пальмірівські комори вимітав... Усе чисто, до зернини. Тепер цього не можна. Та щось хитріше придумають.

— Часи не ті,— спокійно заперечив Іван Юхимович.

— Часи не ті, а Кузь той самий.

Наступного дня Горбатюк і Бабенко, сидячи в- кріслах біля Кузевого столу, умовляли Дмитра Івановича скасувати пальмірівський договір з цукрозаводом, щоб збільшити норми контрактації для пальмірівців, а для михайлівців — зменшити.

— Що ж це виходить? — обурено вигукував Горбатюк.— Хто сумлінно виконував твої вказівки, той **ї** покараний?.. Я не маю права видавати менше, ніж Турбай. Що ж про мене в центрі скажуть?..

— Це так,— скрушно погодився Кузь.— Але постановами ЦК передбачено...

— Дозвольте,— втручається Бабенко,— В постановах йдеться про деякі викривлення під час хлібозаготівель. Це справа минулого. А про контрактацію буряків там жодного слова немає.

— Але ж можна зробити висновки,— нерішуче заперечив Кузь і стомлено посміхнувся:—Якщо сказано — поважай стариків, то це не значить, що не слід поважати бабусь.

Федір Петрович останнім часом був розгублений, ще більше облисів і схуд. Те, що Ничипір вимагав написати заяву (на себе самого!), остаточно

його доконало. А відмова, на яку він зрештою відважився, йому тепер не давала спокійно заснути.

Чи дотримає Ничипір своєї обіцянки мовчати? Час від часу прислухався до людських розмов — чи ще не почалося?..

Дмитро Іванович, надававши йому штурханів, вже наступного дня змінив гнів на милість. Бабенко тепер, як ніколи, піклувався про безпеку й авторитет самого Кузя, бо сподівався, що Дмитро Іванович допоможе приборкати шептунів, які незабаром з'являться. Можливість сварки між Кузем і Горбатюком його лякала. Горбатюк все ще був дуже впливовою людиною, його далеко знали.

— Постанови, висновки,— шаленів Горбатюк.— А на якого ж дідька ми Турбаєві строгача вліпили?.. Газети ж завтра роздзвонять, скільки грошей і цукру одержали в нього за той самий буряк... Де ж логіка?..

Мовчить Дмитро Іванович, бо Горбатюк має рацію.

— Пізно,—говорить «він нарешті.—Незручно. Договір уже укладений. Треба було раніше про це думати.

— Пробачте,— вкрадливо вставляє Бабенко.— І цукрозавод, і Пальміра, як відомо, містяться в нашому районі. Помилку ніколи не пізно виправити...

Все нижче й нижче схиляється Кузева голова. Ну що за життя почалося? Щодня він потрапляє з вогню та в полум'я. І так погано, і так не гаразд...

— Дайте подумати,— похмуро говорить Дмитро Іванович.— Завтра скажу...

Про те, що наближається підвода з Лантухом, люди зрозуміли по галасові, який зчинили хлопчаки на вулиці. Дітвора вбігла на колгоспне подвір'я попереду підводи.

Ганна й Турбай вирішили надати цій події святковості й урочистості. Біля дверей контори поставили стіл, покритий червоною скатертиною, над дверима повісили червоно-лазоревий прапор республіки й портрети керівників партії.

Перед тим, як Лантух розгорнув списки й відкрив залізний ящик з грішми, Турбай звернувся до земляків з короткою промовою:

— Друзі мої! Земляки!.. Ви добре знаєте, як я іноді плутався, як ви брали мене за руки й виводили на правильний шлях. Спасибі вам, люди добрі, за науку...

Хтось перебив:

— Не прибіднюйтесь, Іване Юхимовичу. Якби Вишиваний або Гопкало...

— Я це кажу щиро... Все, що сьогодні має Пальміра, зроблено вашим розумом і вашими руками. І я щасливий, що ви повірили в руки свої і в свій розум...

Біля столу вишикувалась черга. Перший у черзі стоїть Сашко Семидесятий. До його колін горнеться маленька Леся.

— Тату, купиш цукерок?..

Іван Юхимович підійшов до Сашка, підняв дівчинку над головою, заглянув у великі голубі очі. То були очі дорослої людини, і Турбай уперше в житті подумав про те, що очі майже не ростуть, що природа їх дає людям одразу ж зрілими, бо стільки дитині треба побачити й пізнати!..

Дивно, що навіть на шостому десятку доводиться робити для себе отакі відкриття. І дивляться ті очі на Івана Юхимовича якось по-дорослому, ніби питаючи: «Дідусю, а чи правда, що ти сьогодні грошей батькові даси? Чи правда, що він купить собі чоботи?.. Бо поглянь, які в нього черевики. Аж мені соромно за татка».

— Купимо, Лесю! — каже Турбай, і очі в нього знов робляться вологими.— І ляльку тобі купимо. Не

з ганчірок, а велику, справжню!.. Таку, що мамою тебе називатиме.

— Прізвище? — питає Лантух, не підводячи погляду на Семидесятого.

— Та хіба ж ти не знаєш? — дивується Сашко.

— Через те й питаю, що знаю. Тобі нічого не належить,— сердито і якось похмуро, не по-святковому говорить він.

— Як це не належить? — обурюється Сашко.— Хіба моя жінка на буряках не робила?..

— Нехай вона й приходить... Далі!

— Та яка ж різниця? — вступаються за Сашка.— Муж і жона — одна сатана.

Нарешті Сидір Карпович, змилувавшись, подає Сашкові ручку.

В Сашка аж рука затремтіла. То ж був справжній капітал!..

Та не встиг він поставити свого підпису, як до контори під'їхала Кузева машина і з неї вискочив Бабенко. Услід за ним повагом ішов Дмитро Іванович.

— Прошу зачекати з виплатою! — сказав Бабенко. Лантух одразу ж згорнув списки, наче він цього

тільки й ждав.

А Дмитро Іванович, зачекавши, поки Лантух звільнив стіл, зіперся руками на край стола й почав промовляти. Говорив він довго і, як завжди, красномовно. Згадав про круте піднесення сільського господарства.

Скаржився, що весна цього року була несприятлива для буряків. І нарешті перейшов до головного:

— Я апелюю до вашої свідомості, товариші пальмі-рівці. У вас найвищий урожай буряків, це факт. Але чому?.. По-перше, у вас найкращі землі. А по-друге, ви найменше потерпіли від довгоносиків... Як відомо, це стихія, народне лихо. Використовувати його для власної наживи здатні лише люди, в яких немає нічого святого за душею. Той, кому допоміг лише сліпий випадок...

— Не випадок, а труд людський та здоровий глузд! — перебив його Анатолій, зриваючись з місця. Катерина міцно вхопила його за руку.

— Не гарячись...

— Я повторюю — випадок,— спокійно продовжував Дмитро Іванович. — Ви сіяли проти будь-яких

1/г 18 м. Руленко

529

законів агротехніки. В наших широтах починати сівбу після травневих свят — це злочин перед державою. Але не про це тепер мова... Райком партії вирішив збільшити норми контрактації для вашого колгоспу і за рахунок цього зменшити для інших. Кожен свідомий громадянин мусить зрозуміти, що це єдино справедливе рішення.

— Не вмер Данило, так болячка задавила! — обурено вигукнула Мотря. — Це ж те саме, що з хлібом колись було.

— Хитро придумано,— каже Сашко Семидесятий, похмуро поглядаючи на свої драні черевики.— Голки не підсунеш...

А Марія зиркає то на Кузя, то на Турбая. Вона помітила, як зблід Іван Юхимович, як нервово він осмикував на собі гімнастьорку, мабуть, лише для того, щоб заспокоїтись. Страшно Марії за Івана. Знала вона, що не стерпить, вибухне гнівом. Як же його стримати, щоб обачнішим був?.. Наливаються її очі сльозами, бо таки ж обидно: стільки труда вкладено людьми в ті буряки, стільки надій на них покладалось...

До Кузя підходить Ганна. Очі в неї палають, пальці в кулаки стиснуті. Та не встигла вона сказати жодного слова, як Турбай тихенько відтер її плечем.

— Цього разу, Ганно, я скажу...

Дивиться Іван Юхимович на людей, що мовчки посхиляли голови, на маленьку Лесю, якій він пообіцяв сьогодні дорогу ляльку. Розуміє Турбай, що рішення Кузя завдасть такого удару «Степовій Пальмірі», від якого вона

не скоро отямиться. І справа не тільки в грошах. Крім додаткової, є ще загальна виплата на трудодень, що становитиме карбованців по чотири. Поки що мало. Але це ж тільки початок!.. Головна небезпека полягає в тому, що знов буде підірвана людська віра в свій труд. Як потім її воскресити? І чому Дмитро Іванович не викликав його, щоб віч-на-віч про це побалакати? Він же мимоволі поставив Турбая перед необхідністю протестувати отут перед усім народом.

— Товаришу Кузь,— звертається Іван Юхимович до секретаря райкому.— Ми з честю виконали свій обов'язок перед державою. А вашої пропозиції підтримати не можемо. Це проти всіх настанов партії, проти....

— І що це означає, товаришу Турбай? — наливаючись кров'ю, питає Кузь.

Іван Юхимович докладає зусиль, щоб розмовляти якомога спокійніше, але це йому не вдається. Говорить коротко, по-військовому:

— Договору переробляти не будемо. Що заробили люди, те вони й одержать. Землі в нас такі ж самі, як і в Горбатюка. Отже...— Він узяв за руку Лантуха, підвів його до столу.— Починайте виплату. Гадаю, Дмитро Іванович зараз звільнить місце...

Люди дивилися на Турбая з захопленням і страхом. Всі знали, що не належить він до боягузів. Але одна справа на війні, а інша — тут. Не випадково хтось сказав, що громадянська мужність трапляється не так часто, як мужність воїнська...

— Ви розумієте, що робите? — вигукнув Дмитро Іванович.— Ви своїм обурливим анархізмом підриваєте авторитет райкому, авторитет партії.

— Я не вважаю, що партія і ви — це те ж саме. Гадаю, що якраз навпаки...

Кров відпливала від Кузевого обличчя. Він тепер був блідий, мов добре вибілене полотно. Наступаючи на Турбая, люто шепотів:

— Ви... Ви...

— Починайте виплату,— не звертаючи на нього уваги, повторив Турбай, суворо дивлячись на Лантуха.

— Хоч я й безпартійний, але проти волі райкому не піду,— відповів Лантух, шанобливо позираючи на Кузя.

Тоді Турбай відсторонив його від столу, розгорнув списки, відкрив ящик з грішми й звернувся до людей:

— Прошу підходити, товариші. Касиром сьогодні буду я.

— Що ти робиш, Іване? — підбігла до нього Марія.— Чи тобі...

Турбай підвів на неї стомлені очі. Побачивши її сльози, подумав: «Значить, не чужа... Значить, рідна». І вже не було так прикро від тяжкої

сутички з Кузем, яка,— він це добре знав, — добром не скінчиться.

Глянув на Анатолія і Катерину. Вони, тримаючись за руки, стояли осторонь. У синових очах Іван Юхимович прочитав співчуття й підтримку. Це його теж підбадьорило.

Чг

531

А люди чомусь не підходять.

— Не треба, Іване Юхимовичу,— каже Сашко.— Хіба по-нашому коли було?..

— Було!.. І завжди буде! — з гнівною твердістю в голосі вигукнув Турбай.— Ви кревне одержуєте. Ніхто вам не робить ласки. Чия черга?..

Підійшов нарешті дід Кирило.

— Хай буде моя... Правда як олива — завжди наверх випливе.

За ним стали в чергу й інші колгоспники.

— Побачимо, побачимо,— тихо, злісно шепоче Лантух.— Кожен розумний по-своєму: один спершу, а другий потім...

Ніхто й уваги не звернув, коли Кузева машина виїхала з двору.

Аркадій добре розумів, що такі вчинки, на який сьогодні зважився Турбай, даються людині нелегко. Для цього треба усвідомити, що відсуваєш ти не секретаря райкому, не райком, не партію, а тільки Кузя. Для цього треба відчути себе носієм партійної і народної волі.

Аркадій простояв біля контори півтори години, спостерігаючи Турбая. Через десять хвилин після від'їзду Кузя Іван Юхимович був уже цілком спокійний. Незвичними пальцям*, лічив гроші, часто передавав, і люди, перелічивши їх, повертали то зайву десятку, то навіть сотню. Турбай зворушено дякував, жартував, був веселий і, здавалося, навіть щасливий.

Його напівзігнута постать за столом, вкритим червоною скатертиною, під прапором республіки, його бойова сивина і шрам на щоці, його великі руки, що протягом десятиліть не випускали шаблі — все це робило Івана Юхимовича в очах скульптора уособленням тієї мужньої сили, яка тримає світ на своїх плечах. Враження це не здрібнювало навіть усе те, що знав скульптор про повоєнне життя Турбая. Так, було й те... Турбай не був ідеальним героєм. Він просто людина, якій властиві і слабості, й помилки. Та якщо вже скульптор намагався дошукатись великого, то великим Турбай був саме тут — серед народу, його частка і його вожак.

Увечері, коли Турбай повернувся додому, Аркадій сказав:

— Я хочу вас ліпити. Можна?..

Турбай глянув на скульптора веселими очима:

— Зачекайте... Без вас вліплять.

Так Аркадієві і не вдалось умовити його позувати.

— Багато маю гріхів на душі,—жартував Іван Юхимович,— але цей гріх — не мій. Позувати не вмію.

7

Ось вона, твоя шабля. Олекса вже давно привіз її разом з білизною, фотографією Анатолія і парадним мундиром. Не висить вона тепер на килимі — ніяких килимів у тебе тут немає.

Поклав руку на ефес, хотів вийняти з піхов. Виявилось, що це не так просто — либонь, заіржавіла.

Розхитав, вирвав з піхов, зблиснуло гостре лезо в руках, таке звичне, нещадне в бою і таке безпечне в дні миру, що затупи його трохи — і можна віддати хлопчикам для забави.

Уважно оглянув клинок — він же одинадцять років не оглядав його! Біля самого ефеса сліди іржі і по лезу темнувате ряботиння. Вичистив до блиску, пройшовся по кінчику леза спершу наждаком, потім брусом,— аж горить! Кинь волосинку — переріже. • А хіба себе ти не очистив так само, як оту шаблю?..

Вклав шаблю у піхви й задумався. Навіщо всі оці обряди?.. Шабля ж лишилася для тебе тільки символом, не більше.

Так! Але ж це правда, що в найбільш напружений момент рука твоя відчуває в долоні ефес. Це вже не символ, а звичка, вироблена десятиліттями. Дві речі ти проніс через життя, як дві святині,— шаблю в руках і партквиток на серці.

Тож хай вона завжди буде чистою і гострою, а твій партквиток...

Виключили лише на бюро райкому. До розгляду в обкомі Турбай ще має право носити його при собі.

Кузь, Горбатюк, Бабенко — то люди, яких голими руками не візьмеш. Особливо Кузь і Горбатюк. Звинувачення висувалися так тонко, що в нього не знайшлось аргументів, щоб їх спростувати. Та й хто здатний

спростувати оті звинувачення? Тільки народ, тільки його земляки, разом з якими він трудиться. А хто з ними балакав?.. Навіть Ганні не дозволили приїхати на бюро.

— Головна провина Турбая, — говорив Кузь, — полягає в тому, що він, намагаючись здобути дешеву популярність серед своїх земляків, фактично протиставив себе партії. Роздавати людям п'ятачки, як це робить Турбай, і таким чином завоювати їхні симпатії—це не партійний метод!.. Ви б подивилися на цього комуніста, коли він усунув рахівника і сам почав видавати людям гроші. Турбай цього не знає, а я протягом півгодини нагляда дав за ним. На його обличчі було написано: «Беріть, люди добрі, оті гроші та пам'ятайте, що ви їх із рук Турбая одержуєте. Не партія про вас дбає,— то лише пишномовні слова,— а я, Турбай! Власною персоною». Та це ж страшна для партії людина!..

Вся промова Кузя була витримана в такому тоні. Марно, звичайно, доводити, що тоді, коли Турбай видавав гроші, в нього на обличчі було написано зовсім інше.

Промова Горбатюка була зовні доброзичливою, навіть дружньою.

— Не раз одним снарядом нас у бліндажах привалювало, не раз Турбай заглядав у вічі смерті. Він був хорошим командиром. Я також розумію, що привело його до земляків. Прийшла старість, людина хоче залишити по собі добру пам'ять у рідному селі. Ніби й непогані наміри. Та, споруджуючи собі пам'ятник, Турбай хоче, щоб на ньому було золотом написано: «Земляки! Пам'ятайте: все, що ви маєте,— зроблено для вас Турбаєм». Не партією, не Радянською владою, а Тур-баєм і тільки Турбаєм!.. Протиставлення власної особи партії, та ще в дні боротьби проти культу особи,— це найтяжчий злочин для комуніста. І хоч мені дуже прикро, бо ми з Іваном Юхимовичем — фронтові друзі, але партійна совість підказує, що Турбаєві не місце в партійних лавах.

Кінець його промови прозвучав так трагічно, що деякі члени бюро повірили: Горбатюкові справді боляче, але він — комуніст і лишається комуністом навіть тоді, коли партія змушена покарати його фронтового друга.

Іван Юхимович говорив про те, що було б справді злочином, коли 6 він намагався протиставити свою особу партії. Та й хто він такий, щоб це робити? Він тільки маленька частка, одна клітина великого партійного організму.

Хто надав Пальмірі півмільйонну позику? Держава!.. А з тієї позики все й почалося — все, що має, і все, що завтра матиме Пальміра. То була велика підтримка...

Турбай спробував довести, що про власну роль у Пальмірі він дуже невисокої думки, бо прийшов у село з тим досвідом, який мало годився для керівництва колгоспом; що без комуністів і комсомольців, без допомоги колгоспників він неспроможний був зробити жодного кроку; що не боїться це визнати перед ким завгодно; що лише перед жнивами до нього почала приходити певність у своїх вчинках; що він сподівається зробити більше, значно більше і відчуває себе деякою мірою підготовленим для цього. Розповів навіть про те, як розгубився під час посівної, як керівництво посівною взяла на себе комуністка Ганна Щербина.

Щирий і стриманий виступ Турбая справив враження на членів бюро, йому повірили.

Гаряче на захист Турбая виступив голова райвиконкому Трохимчук.

— Чому ви гадаєте, товариші, що колгоспники у вчинках Турбая не вбачають вияву партійного піклування?.. Адже ж вони пам'ятають, що Турбай — син партії, що діє він в інтересах держави й народу. А те, що ви, Дмитре Івановичу, прочитали на його обличчі... Це, пробачте, ще не аргумент. Я давно вже на обличчі одного з відповідальних районних працівників читаю, що він хабарник і підлабузник, а ви читаєте щось зовсім протилежне... Це я кажу для прикладу.

Розгладивши смолисті вуса, він кинув гострий погляд на Бабенка. Всі зрозуміли цей натяк, Дмитро Іванович нервово забарабанив пальцями об стіл.

Та після Трохимчука ще раз виступили Кузь, Горбатюк, Бабенко... Говорили запально, доводили, що вони обстоюють високі принципи партійності, переконували, що Турбай протягом десятилітнього життя поза колективом виродився в егоцентриста, який мрів лише про особисту славу.

Отже — виключили. Один голос переважив. Проти було троє — Трохимчук, другий секретар райкому Мироненко і райвоєнком майор Сахнін.

Аркадій уже виїхав, і Турбай задоволений з цього— йому легше зараз бути наодинці з самим собою. Скульптора відвезли на станцію тільки сьогодні, про виключення Турбая він не знає...

Поставивши лампу на стіл, дістав партквиток, довго його розглядав. Все життя, рік за роком, поставало перед його очима. Жодної плями він не побачив на ньому, окрім... Окрім провини перед родиною.

І дивна річ — Турбай зараз був навіть більш спокійний, ніж тоді, коли одержав суворе партійне стягнення.

Чим же це пояснити? Мабуть, тим, що тоді він був не до кінця певен у своїй правоті. Зараз же йому було ясно, що душа його перед партією чиста.

Іван Юхимович помічав, що колгоспники з ним уважніші і завбачливіші, ніж завжди. Ганна й Калина прийшли його заспокоювати, просиділи біля нього увесь вечір.

— Можна обдурити бюро райкому, та й то ненадовго,— сказала Ганна. — Але партію й народ — ніколи!..

Семидесятий приніс Турбаєві змайстрованого ним стільця. Крім Ганни, про оту біду ніхто не обмовився жодним словом. Просто заходили до хати, сиділи, балакали, поки балачок тих вистачало.

А вранці Івана Юхимовича знов, як і щодня, бачили серед людей, мовби нічого з ним і не сталося. Він сміявся, жартував, і коли помічав чийсь скорботний, скрушний погляд, підходив до людини, розпитував про сім'ю, про дітей, про се, про те,— і людина вірила, що Турбаєві, мабуть, не так уже й боляче.

Але чому ж його обходять ті, кого він найбільш хотів би зараз бачити? Де ж це Марія та Анатолій? Чому навіть Катерина перестала до нього забігати?..

Ну ясно, в Катерини зараз на фермі роботи чимало. Вона тепер не «за старшу, куди пошлють»,—вони з Наталкою справжні доярки. Нещодавно до Гусляра їздили, щоб досвід перейняти... Корови поки що в старому корівнику, але це вже зовсім інші корови. Та чому ж невістка не показується на очі?..

Зайшов до кузні, яка теж доживала останні дні під старим батьківським дахом, запитав про це в Лари-вона.

— Сліз бояться,— відповів коваль, ховаючи від брата очі.

— Чиїх?.. Чи не моїх? — запитав Турбай, похмуро посміхаючись.

— Та своїх, Іване, своїх...— зітхнув Ларивон, а в самого очі червоні, ось-ось потечуть сльози.

— Ларивоне, це що за новина? — гримнув Турбай на брата.— Ось тобі й маєш!..

— За народ обидно. За правду людську.

— Нічого з людською правдою не станеться. Вона не курка, щоб її можна так легко обпатрати.

— Та й за тебе... Все життя в партії,— уточнив Ларивон, що навіть у цьому випадку боявся відверто висловити своє співчуття. В народі, який протягом століть жив од війни до війни, співчуття здебільшого висловлюється поглядом, потиском руки і дуже рідко словами.

Увечері стояв Турбай під Маріїними вікнами, але в хату так і не зайшов. А коли повертався до себе, помітив, що в його вікнах світиться.

Заглянувши у вікно, побачив таку картину: Анатолій, опустившись біля шафи навколішки, старанно порпався в його речах. На підлозі лежали

чоботи, кітель, шабля, білизна. А він викладав із нижньої шухляди все нові й нові речі. Нарешті знайшов те, що йому потрібно,— невеликий трофейний пістолет, подарунок загиблого друга. Сховавши пістолет у кишеню, похапцем склав речі в шафу і, погасивши лампу, вийшов з хати.

Зустрілися вони на ґанку. Вечір був осінній, вже повівало прохолодою, але світив щербатий місяць, і Турбай добре бачив синове обличчя. Воно було винувате і якесь зовсім хлоп'яче, мов у школяра.

Турбай узяв його за лікоть, мовчки повів у хату. Анатолій покірно пішов. Засвітивши лампу, Турбай запросив його сісти, але хлопець мовчки переступав з ноги на ногу, ніби збираючись утекти.

Тоді, сміючись, Турбай потягнувся до його кишені, намацав пістолет, дістав його і, зважуючи на руці, запитав:

— Може, поясниш, **з** чиєї санкції провадиш цей обшук?..

— Мати мене послала,— відповів Анатолій все так само винувато. Мабуть, він пригадав, як колись, іще в далекі довоєнні часи, перепадало йому на горіхи за те, що виявляв інтерес до батькової зброї.

— А навіщо він матері? — ніби й не догадуючись, хитрувато запитав Іван Юхимович.

— Не знаю...— Та ось школярський вираз одразу ж зник з його обличчя, перед Турбаєм стояв дорослий і змужнілий Анатолій. Розкинувши руки, він кинувся до батька: — Тату!..

Кілька хвилин повного, цілковитого мовчання. Стоять, стиснувши одне одного в міцних чоловічих обіймах, мовби вони вперше зустрілися після тривалої розлуки.

Таки ж уперше — як батько й син... Уперше після п'ятнадцяти років, одинадцять з яких були не лише розлукою, а прірвою поміж ними. І хто ж назве ознакою слабості щиру синівську сльозу, що покотилася по щоці Анатолія? Хто засудить Івана Юхимовича за те, що в нього зараз вологі очі? Хто не зрозуміє, чому юнак, який сам незабаром стане батьком, так часто повторює слово, що протягом половини свого життя вважав для себе забороненим:

— Тату! Тату!..

Шумить за вікнами осінній степовий вітер, виє в димарі. У хаті якось вогко й незатишно. Але ніколи в цих людей не було так легко на серці, як зараз.

Турбай посадив сина проти себе і все ще надивлявся на нього.

— Який же ти в мене дорослий!.. Вже й руку до щоки простягнути боязко. Не по-чоловічому якось...

— Давай мені свої руки,— каже Анатолій з ніяковою посмішкою, мовби соромиться своєї ніжності.— За ті чотири роки, за війну...

Так, за ті чотири роки. А за одинадцять — уже спізнився: син став дорослим чоловіком...

— Онук скоро буде,— тихо говорить Іван Юхимович, відчуваючи, що синові вже не потрібні його батьківські пестощі, що він просто терпить їх, бо, мабуть, теж пройнявся батьківськими почуттями і розуміє, що це — людська потреба. Відриває долоні від синових щік — і руки незграбно звисають мало не до підлоги.

Іван Юхимович простягнув пістолет.

— На, передай матері...

— Не треба. То ми про всяк випадок...

Майже до ранку вони отак просиділи. Та ось Анатолій дістав із кишені акуратно складений папірець, подав батькові.

— Тату, поглянь... Чи так я написав?

Турбай швидко перебіг очима. Це була заява про прийом до партії. В такий день, в такий час!.. Анатолій поспішив пояснити:

— Не тільки я... Катерина теж хоче. І Олекса мені казав сьогодні.— Потім, боячись, щоб слова його не були надто пишними, заговорив напівфразами: — То нічого, що в районі так... Я вірю: ти переможеш... І якщо мене приймуть, я буду завжди діяти так само, як ти. Щоб за народ горою... І що б там зі мною не сталося, ніколи не пошкодую. Ти справжній комуніст, тату!..

Якийсь теплий, радісний клубок підкотився до горла Івана Юхимовича. Важко йому було щось відповісти на ці слова. Він тільки вхопив Анатолія за сильні руки,— за руки, які син віддавав партії,—і тихо, пів-шепотом проказав:

— Спасибі... От за це — спасибі, сину!..

Анатолій пильно, закохано дивився у вологі батьківські очі, твердо вірячи, що вже ніщо й ніколи не порушить цієї святої єдності їхніх думок і душ.

На світанку вийшли з хати, спинились на греблі. Одразу ж, як тільки колгоспники упорали городину, водозлив було перекрито, почали збирати воду. І хоч невелика річка Сухий Ташлик, та все ж таки річка. Води вже набралось чимало, вона заливала нешироку заплаву, підкрадалась до Ганниного й Ларивонового городів, затоплюючи їх. Сухе картоплиння й огудина гарбузів підіймалися водою з городів, плавали по широкому плесу озера. Ще нескупе, лагідне сонце теплої осені, відкладаючи довгі ранкові тіні, визирнуло з-за хат — і озеро посеред села одразу ж запалахкотіло багряними спалахами.

А батько й син, вперше в житті пліч-о-пліч зустрічаючи ранок у рідному селі, з радістю дивилися, як стягує з себе Пальміра солом'яні

стріхи,— чорні, просякнуті тисячолітнім потом, мов мамонтові шкури,— як укривається вона рожевою лускою черепиці і хвилястими пластівцями шиферу. Дивилися то на село, то на себе — і не пізнавали ні його, ні себе. Наче стояли вони зараз в іншому світі — його творці і його коріння.

— Хороша, тепла осінь,— сказав старший Турбай.

— Тепла,— відгукнувся молодший.

А проте Іван Юхимович стояв одразу на двох вітрах: на теплому, що віяв з рідної Пальміри, і на холодному, що віяв з Пилипівки.

Ще на бюро райкому стриманість і спокій Турбая вселили неспокій в душу Дмитра Івановича. Кузь був майже певен, що обком не погодиться з рішенням про виключення Турбая з партії. Знав він це ще до того, як поставив на бюро його персональну справу. Але вони з Прокопом міркували так: Турбай не належить до тієї категорії людей, які висиджують цілими днями по приймальнях. Не поїде він і в обком, щоб прискорити розгляд своєї справи. Чекатиме, поки його не викличуть. Справу ж цю можна притримати в районі, потім мине якийсь час, поки винесуть її на бюро обкому. В обкомі теж можна побалакати з інструктором, щоб не поспішав. Так, дивись, деякий час і походить Турбай з тавром виключеного з партії. А там...

Кузь був непоганим психологом, він знав: цілеспрямовані, емоційні натури лякає не сама небезпека, що відчутно висить у них над головою, а невідомість, чекання небезпеки. Невідомість підточує нерви, пригнічує психіку, робить людину безвільною, нездатною до тверезих рішень.

Тим часом можна поставити питання, чи доцільно тримати на посту голови колгоспу людину, виключену з партії?..

Після сутички з Турбаєм на подвір'ї «Степової Пальміри», після своєї поразки,— а він добре розумів, що це була поразка,— Кузь ще більше зненавидів Івана Юхимовича і хотів позбутись його якою завгодно ціною.

Кузь не боявся за те, що обком, не підтвердивши рішення про його виключення, притягне до відповідальності самого секретаря райкому. Не боявся, бо таких випадків ще не було. Не боявся, бо діяв обачно й послідовно: спершу — проста розмова в присутності членів бюро, потім — суворе партійне стягнення, а далі,— цілком логічно, — виключення. Метод надійний, неодноразово перевірений. А не погодяться з рішенням, так що ж тут такого? Звичайна, буденна робота... Серед сотень питань, які розглядаються на бюро обкому, це питання буде незвичайним і принципово значним хіба що для самого Турбая.

Та Бабенко, якого Дмитро Іванович попросив наглядати за Турбаєм, доповідав, що той тримається так, наче з ним нічого й не сталося. Щодня на роботі, ніяких у нього інфарктів, веселий, життєрадісний, і кажуть, що навіть посвіжішав останнім часом. Бабенко, як і завжди, знав, що робив:

треба було підохотити Дмитра Івановича до нових, активніших наскоків на Турбая, бо той і справді виявився досить товстошкірим.

Це не в жарт розсердило Дмитра Івановича. Йому було неприємно, що в районі є людина, нещодавно виключена з партії, яка живе й працює значно впевненіше, ніж він. Заздрість до сильних духом була постійною слабістю Кузя. Крім того, він почав побоюватись Турбая: наближалася звітно-виборча партійна конференція. Дідько його знає, що утне цей норовливий чолов'яга, якщо його своєчасно не усунути...

Дмитро Іванович подумав про те, що було б найкраще змусити Турбая залишити роботу в колгоспі «за власним бажанням». Хай відчитається на звітних зборах перед колгоспниками і скаже: так, мовляв, і так, люди добрі, попрацював я трохи, переконався, що важкувато мені — старість. Тепер вам живеться легше, відпустіть мене з миром...

Тоді можна вирядити його з подяками, з найкращими характеристиками. Та й персональну справу можна переглянути, не доводячи її до обкому...

І ось по обіді в Пальміру примчала Кузева машина, в якій окрім шофера, нікого не було. Шофер привіз усне розпорядження (чи то запрошення — Турбай не зрозумів), щоб Іван Юхимович разом з ним негайно виїхав у Пилипівку.

Повіз він його не в райком, а до Дмитра Івановича додому. Це трохи здивувало Турбая, але довелось підкоритись: може, захворів?..

Кузь жив в особняку, що був уже після війни побудований для секретаря райкому. Особняк добротний, просторий. За парканом чималий садок, вже трохи опалений осінню. Проте Турбая не можна було здивувати добрим будинком — він залишив не гірший, та ще й свій, власний. Турбай подумав тільки про те, що Дмитро Іванович, певне, неабияк цінує всі оті вигоди: і добрий державний будинок, і каналізацію, що була підведена сюди від лікарні, і паркан, і садок. Зробив він про це висновок з того, що посеред садка був побудований басейн для плавання, доріжки, вкриті асфальтом, клумби полум'яніли осінніми квітами, а поміж дерев походжав немолодий садівник, пильно приглядаючись до гілок.

Турбая зустріла пишнолиця господиня й одразу ж завела у їдальню. Стіл був заставлений стравами, і Турбай, який уже давненько харчувався, як випаде, не міг не звернути уваги на вишуканість страв. В домі, очевидно, чекали на гостей. Подумати про те, що він теж запрошений у гості, в Івана Юхимовича не було жодних підстав.

Та як же він здивувався, коли з кабінету вийшли Кузь і Горбатюк, несучи на своїх вустах чарівні посмішки досвідчених конферансьє, і, мовби

нічого й не трапилось, по-дружньому тиснучи руки, потягнули його до столу!..

— З якої це нагоди? — насторожено запитав Турбай, все ще не вірячи, що його збираються пригощати люди, які нещодавно оголосили його мало не відвертим ворогом партії.

— Нагода? — посміхнувся Горбатюк.— Хіба нам, старим друзям, ще й нагоду треба вишукувати?.. Одна справа — на бюро. Повір, Іване, як би суворо я не виступав, але любив тебе і люблю, мов старшого брата. Фронтова дружба — це святе діло...

— Іване Юхимовичу, якщо ви ще не забули, я колись запрошував вас завітати до свого порога. Пригадуєте? — додав Кузь, накладаючи Турбаєві в тарілку маринованих грибів.—Чи, може, я відірвав вас від невідкладних справ?..

— Справи завжди невідкладні,— спроквола проказав Турбай, низько опустивши брови.

Його почала цікавити ця дипломатія. Що за нею ховається? Може, їм стала відома думка обкому про його персональну справу, і думка та склалася не на їх користь?.. Треба набратись терпіння.

Розмову напочатку підтримував Горбатюк, який знов чомусь вдався до спогадів про воєнні подвиги Турбая і відверто, не соромлячись, їх перебільшував. Це розсердило Івана Юхимовича, але він спинив його напівжартом:

— Якби я знав, що мій комеска після війни почне про мене такі байки поширювати, я б його відкомандирував з полку.

— Дивна ти людина, Іване,— спохмурнів Прокіп.— Приємного тобі не кажи, неприємного — теж не кажи. Що ж ти любиш?.,

— Правду,— підкреслено відповів Турбай. Дмитро Іванович, оголивши в посмішці білі зуби,

сказав:

— Ми сидимо за дружнім столом, галстуки можна зняти не тільки з шиї, але й з душі...

Турбай здивовано глянув на господаря.

— Не знаю, це моя перевага чи недолік... Але я ніколи в житті не носив галстуків. Ні на шиї, ні на душі.

— Зрозумійте правильно,— продовжував Кузь.— Я зараз кажу не про класову правду. Тут усе ясно. Але в кожному класі, яким би він не був, психологія як наука вбачає чотири види темпераментів і безліч характерів з найрізноманітнішими відтінками. Отже, мислити про людину тільки

класово — це ще не людинознавство. Це тільки суспільствознавство... Наші літератори іноді змішують ці поняття. Іноді беруть їх лобовою атакою.

Дмитро Іванович і справді зняв галстук, повісив його на спинку стільця. Він любив побалакати за столом. Це було його єдиною втіхою і єдиним відпочинком, окрім усім відомих раків. Бо які ж іще радощі й насолоди дарувало йому життя?..

Сумно й співчутливо глянув на нього Турбай, і погляд той не пройшов повз увагу Дмитра Івановича. А Турбай думав зараз про те, що з Кузя, можливо, вийшов би непоганий педагог або, може, історик, археолог. Адже ж не обділила його природа розумом. Чого ж йому не вистачає?

Та коли він зрештою знайшов відповідь на це запитання, йому довелось прийти до висновку, що зміна професії не зробить Кузя кращим, бо не вистачало йому того, без чого не можна жити на землі, — любові до людей...

Кузь тим часом розвивав свою думку:

— І кожний людський характер у своєму розвитку дошукується, окрім класової, ще й свс«.ї, так би мовити, локальної, периферійної правди. Ось ваша, Іване Юхимовичу, локальна правда: якщо доля не судила продовжити життя в дітях... Ну, так вийшло у вас, не ображайтесь.. То я продовжу його в пам'яті моїх земляків. Ви навіть не помітили, як переступили межі дозволеного... Знов прошу не ображатись. Хіба ж не так?..— Не дочекавшись відповіді, бо Турбай хотів зрештою зрозуміти, куди він гне, Кузь, зиркнувши на Горбатюка, багатозначно додав: — І обрали ви для цього дуже-таки невдячне поле. Якби порадилися з нами раніше, ми б вам підказали місце простіше й надійніше.

— А саме? — нетерпляче запитав Турбай, відсуваючи наповнену Горбатюком чарку.

— Ну, скажімо, кінно-спортивний клуб... Ви уявляєте, як тягнуться юнаки до романтики, до спорту? Ми б вас призначили директором. Організовуйте, Іване Юхимовичу! Вам і карти в руки... Доберемо в колгоспах добрих коней. Ну як? До душі вам така ідея?.. Ви уявляєте, як вам дякуватимуть потім ці юнаки, що на все життя одержали надійний кавалерійський гарт? Та вони батьком рідним вас вважатимуть!..

Турбай посміхнувся:

— Ідея чудова. І я гаряче її підтримую. Кузь запропонував випити.

— За те, щоб не вмирало мистецтво запорожців!.. Турбай теж випив.

— А звідки ж ви візьмете штатну одиницю? — серйозно, діловито запитав Турбай.

— Викроїмо,— підбадьорений розмовою, відповів Кузь.— А відносно персональної справи... Ну, це ми ще подивимось. Ми поки що в обком не

передавали.

Переглянемо... Скличемо збори в Пальмірі, складете звіт, народ вам подякує...

— Та-ак,— перебив Турбай, ледве стримуючись, щоб не наговорити грубощів.— У мене є краща кандидатура на пост директора майбутнього клубу. Майор Горбатюк! Рекомендую як дуже досвідченого кіннотника. А я братиму в цьому ділі посильну участь.

— Це несерйозно,— спалахнув Прокіп.

— А це серйозно? — підвівся за столом Турбай.— Ніякої в мене локальної правди немає, як немає галстука на душі. Для мене протягом усього життя існувала одна правда — народна. І коли я від неї на якийсь час відгородився от таким парканом, як у вас, Дмитре Івановичу, я мало не задихнувся від тієї локальної правди. Те, що ви пропонуєте, річ корисна. Я з охотою за це візьмусь... у вільні від роботи години. От виростимо коней у Пальмірі, тоді позмагаємось, Прокопе, вже не сам на сам, а пальмірівська молодь з михайлівською. Щоб не згинуло мистецтво запорожців...

Горбатюк зірвався з місця, забігав по кімнаті.

— Гаразд! Будьмо відверті. Райком не хоче, щоб ти головував. Хіба цього мало? Ти припустився помилки, прийнявши пост голови проти волі райкому. Ти мусиш її виправити. Чуєш? Інакше...

— Що інакше? — якомога спокійніше перепитав Турбай.

Горбатюк підійшов до Івана Юхимовича майже впритул. Очі його знов нагадали Турбаєві того Прокопа, якого він бачив колись у манежі. Тільки зараз тут не було Ладимка, і Прокіп почував себе значно вільніше. Та й поразка його тепер була дошкульніша, ніж у тому змаганні.

— Інакше тебе не захистить ніяка сила. Пам'ятай, що мене знають не тільки в Києві, але й у Москві! І за Лозового не ховайся. Якщо треба буде...

Турбай зареготав. Сміх його вкрай приголомшив і Горбатюка, й Кузя. Вони дивились на нього перелякано, мов на людину, яка щойно виявила ознаки божевілля.

— А проти армії комуністів, проти народу, проти правди — тебе теж вистачить?..— Обличчя Турбая стало серйозним і гнівним.— Та хто ж вам дав право спекулювати моїм партійним квитком?.. Ви ж ставите питання так: або покинеш Пальміру, бо ти нам заважаєш, або покладеш на стіл партквиток. Навіть посаду вигадали, щоб я забавлявся... Не вірю у вашу всемогутність! І не ховайтесь за вивіску райкому. Вона не прикрасить вашої внутрішньої порожнечі, а тільки відкриє її народові. Народ розумніший за вас. Він споконвіку говорить: не місце красить людину, а людина місце... Отож не оголошуй, Прокопе, війни цілому районові, бо вся твоя спартанська могутність розвіється, як попіл. Мишачого хвоста не буде варта... І народ

тобі за це спасибі не скаже.— Турбай теж підійшов до столу, підняв чарку. — Якщо запросили мене випити, то приймайте мій тост — будьмо друзями. За те, щоб не було в нас ні Михайлівок, ні Пальмір!.. За те, щоб були Зачепилівські райони!.. За справжнє соціалістичне змагання з зачепилівцями!..

Кузь і Горбатюк, скорені й пригнічені його неабиякою волею, теж підняли чарки. Та, почувши про Заче-пилівський район, Кузь одразу ж поставив чарку. За ним поставив чарку й Горбатюк. Неприязнь до всього зачепилівського завадила їм вдуматися в його слова, і Турбай це зрозумів. Він сказав:

— А проте Зачепилівка не ідеал. Там теж тільки початок. Давайте, товариші, вип'ємо за те, щоб нам завжди жити інтересами цілого району. Зрештою —інтересами держави!..

Турбаєві хотілося, відкинувши всі дрібні образи, переступивши через руйнівні самолюбства, знайти спільну мову, змусити їх глянути на все, чим жила країна, новими, світлими очима. Адже ж усі вони тут комуністи, а значить — однодумці. Та він і не помітив, як новим своїм тостом ще більше образив Кузя.

— Ви гадаєте, що, крім вас, нікому піклуватись про район?.. Ще б пак! Нещасна Пилипівка, до появи на її горизонті полковника Турбая вона була зовсім безпритульною. І він твердить, що не протиставляє себе партії!.. Інтереси району! А хіба тоді, коли ви грубо, як справжній анархіст, відтерли від стола секретаря райкому, я з вашими людьми не про інтереси району розмовляв?.. Я ж хотів полегшити іншим...

— Ви приїхали як адвокат Горбатюка, а не як секретар райкому,— скрушно зітхнувши, спокійно, але з тяжким розчаруванням сказав Турбай.— А я гадав, що ви ще спроможні розмовляти й працювати тверезо... На все добре!

Поставивши чарку, Турбай вийшов з кімнати. Ніхто його не пробував затримати, бо й Кузеві, й Гор-батюкові було ясно, що переговори зірвалися.

А коли Іван Юхимович повернувся додому, його тут чекала радісна несподіванка. Зайшовши в хату, він не пізнав її. Спершу йому здалося, що він, замислившись, потрапив не в. той двір, не в ті сіни. Підлога була вимита, стіл покритий скатертиною, вікна завішені білими фіранками. Піч побілена, від дверей до шафи простелена доріжка. Хата раптом стала світлою, веселою, і йому навіть здалося: ніколи він не жив у такому затишку й чистоті. Та найбільше він зрадів хустині, що висіла на гвіздку, вбитому в одвірку. То ж Маріїна хустина!..

В печі потріскував хмиз — варилася вечеря. І піч здалась йому стократ привітнішою й теплішою, ніж камін у його котеджі.

Він не знав, як йому ступати, де покласти газети, які він приніс із собою. Серце билося так шалено, мов у той день, коли він ще молодим командиром на чолі ескадрону входив у рідне село. Знов зазвучала музика їхньої першої ночі,— десь далеко, за порогом його старості, в юності, у молодому садку...

Але де ж це Марія? Чому ж її немає?..

Вибіг із хати, оглянув подвір'я. Теж порожньо. За воротями наштовхнувся на Варку, мало не збив її з ніг. А вона, мабуть, уже знала все, бо **в** селі такої події не приховаєш, — тільки посміхнулася йому навздогін.

Марію він побачив посеред вулиці—несла воду від колодязя. Привітався стримано, намагаючись не виказувати свого хвилювання. Мовчки зняв коромисло з відрами, взяв собі на плечі.

Вона тоскно промовила:

— То неси вже сам, а я повернусь додому.— І, наче виправдовуючись, додала: — Анатолій каже: піди та піди, мамо. Хоч трохи прибери, бо ніби ж таки не чужий...

Він глянув на її непокрите волосся, на смагляві щоки, на вже немолоду жіночу вроду. Значить, помилився. Прийшла тільки хату прибрати. Та й то не зі своєї волі — син прислав... І, ніби намагаючись впіймати мотузок, що вислизав із рук, тихо сказав:

— Там хустка твоя лишилася.

Вона провела долонею по сивому волоссю.

— А-а, правда...

І пішла поруч нього.

Зайшовши в хату, стояли й мовчки, запитливо дивились одне на одного, ніби хотіли вгадати, про що кожен із них зараз думає. Потім Марія запнулася хустиною, взялася за клямку.

— Якщо треба щось випрати — принось... Або краще я Катерину пришлю.

Він потоптався на місці, потім рвучко підійшов до неї, взяв її руку, наблизив до своєї щоки.

— Лишайся, Маріє... Вона сумно посміхнулась.

— Гадаєш, це так легко?.. Після всього того... Після того, що було...

Але руки не вирвала. Пальці її мимоволі ворушилися, намацуючи корінці виголеної щетини, що знов почала пробиватися на бороді й на щоках.

— Знаю, все знаю,— неквапливо проказав він.— Але того, що було, вже нема. Є ти, є син... А незабаром ще й онуки будуть... Цього ніби й досить... Лишайся, Маріє. Назавжди. І за все, що було — пробач... Якщо можеш пробачити...

Очі її раптом виповнилися слізьми. Вона впала головою йому на груди й крізь сльози мовила:

— Іване!.. Що ж це буде з тобою? Якби ти знав, скільки я серцем за тебе переболіла! Як же вони сміють глумитися отак?.. Навіщо він тебе знов кликав?..

Помацала рукою у нього на грудях, де завжди лежав партквиток. Помітивши, що він на своєму місці, трохи заспокоїлась, але сльози все ще текли з її очей.

— Ти теж оплакувати мене прийшла?—перебираючи пальцями пасма її волосся, вдячно запитав він.— От спасибі Кузеві!.. Гадав щось лихе мені заподіяти, а вийшло... То пусте, Маріє. До самої смерті нічого зі мною не станеться.

Вона поклала руку йому на голову.

— Ех, ти... Яке волосся було. Розгубив, мов кращі роки... Ріденьке стало. І все ж таки моє, рідне... Я вірю в тебе. Ти сильний. Ти тільки з нашим братом, з бабами, як віск, танеш. Більше не будеш, правда?..

Чорні очі посміхаються хороше, без осуду. Все простила. А здавалося, що й простити того не можна.

— Куди ж більше? — кволо, винувато посміхнувся він.

— Іване, Іване... Я все ж таки вірила: хоч на старості, а повернешся. І ось, бач, діждалась. Тепер ти мій. Рідний мій, моє весняне й осіннє щастя. А літо пропало. Випало... Нічого! Я його в собі зберегла... Ти чуєш?

Так, він чув. І чув, і відчував, що до нього горнулася не просто Марія, не тільки рідна душа, ^іати його сина — такою вона лишалася для нього навіть у розлуці. А Марія, яка зараз припадала до його грудей,— то невідома, незнана жіноча сила, що з його волі була приречена на згасання, але не згасла. Ні, не згасла,— вона тільки згустилася, зібралася в палючий клубок, мов енергія кулевидної блискавки. І ось той палючий клубок підкотився до його тіла, до його серця... І відчуває Турбай, що під впливом тієї сили він теж стає іншим, незнайомим самому собі,— таким, яким, здається, ніколи й не був...

Вона теж це відчула. Потягнулася рукою до відра в печі.

— Довго вода гріється. Помитись тобі треба...

І засміялася так, як сміються жінки лише весною.

8

Було б перебільшенням гадати, що Пальміра вже цілком змінила свій вигляд. Кажуть, курчат по осені лічать, і осінь та ніби прийшла. Але кури, як відомо, курчат не народжують одразу живими...

Та подекуди вони вже вилупились. їх можна лічити. А подекуди ще тільки прокльовували дзьобиками шкаралупу.

Першим перекрив свою хату Ларивон, бо в нього було де позичити грошей. Услід за Ларивоном перекрили свої хати Мотря, Марко Цибуля, Варка Безуг-ла та ще кілька колгоспників. З шифером і черепицею було так само сутужно, як і з цементом. Це неважко зрозуміти — вся суто українська солом'яна стихія воліла струсити з себе гнилу солому. І майбутній історик, виявивши елементарну пильність, помітить: село перестало бути солом'яним у середині двадцятого віку. Хай цей процес ще не скінчився, але він так широко розгорнувся, що його тепер стримують не сільські не-статки, а неможливість протягом якогось року задовольнити мільйони людей шифером, бляхою, черепицею. Навіть з'явився особливий тип злочинців і спекулянтів — вони спекулюють бляхою та шифером, як колись, на початку двадцятих років, спекулювали сіллю. В судах час від часу виникають «шиферні» та «бляшані» справи. За цими товарами виникли величезні черги. Люди складають довжелезні списки, щотижня їздять у місто відмічатися і, грішним ділом, радіють, коли хтось чужий, незнайомий не приїхав і його можна викреслити.

Пальмірівці теж їздили в місто, писалися в черги. Приходили до Мотрі по допомогу, бо, торгуючи в місті колгоспними овочами, вона не гаяла часу, завела корисні знайомства. Казна-які то були знайомства, але молодиця роздобула шифер і для себе, і для своєї подруги Варки.

З'явилася ще одна стихія — повернення молоді на село. Одна з таких дівчат, Надійка Горох,— вродлива, білолиця,— замінила Катерину в ролі Наталки Полтавки, бо Катерині, що десь після Нового року мала стати матір'ю, виступати в цій ролі вже не годилося.

Повернулися в Пальміру електротехнік Микола Цибуля, син Марка, та радіотехнік Віктор Босий: для них у селі з'явилася робота.

Пальміра обплелася дротяною павутиною. По вулицях, як і в інших селах, крокували соснові стовпи. Розрахунок показав, що, незважаючи на невелику потужність, електростанція цілком задовольнить потреби села. Готувалися освітити не тільки хати, але й вулиці.

Пуск електростанції спершу призначили на Жовтневі свята, але колгоспники запротестували: чого відтягувати до свят? Хай ця подія стане окремим святом. Порадилися з енергетиками й вирішили на правлінні пустити електростанцію після двадцятого жовтня.

Драмгурток провадив останні репетиції вже в костюмах. І хоч вистава мала відбутися в старому клубі, колгоспники її чекали з нетерпінням, — то була перша самодіяльна вистава після війни. Клуб побілили й прикрасили, як тільки могли. Грицько виготовив для сцени бляшану рампу, з міста

привезли й повісили під стелею недорогі електричні люстри. Час від часу поглядали на них — невже ж то справді засвітяться?

А вечорами при світлі каганців і скупих бляшаних ламп мацали електричні лампи, намагаючись уявити, якою стане хата в їх щедрому освітленні.

Дід Кирило тяжко занедужав. Покликавши до себе Турбая, умовляв засвітити хоч для нього одного, бо не доживе, помре. Як не пояснював Іван Юхимович, що можна засвітити тільки всі разом, дід цього не розумів і вередував:

— Забув, як я тобі сопілку робив? Як же, все забув! І батька-матір забув...

Та нарешті прийшов довгожданий день. Роботу закінчили раніше, дівчата вирядилися в своє краще вбрання, драмгурток зайняв приміщення контори, бо біля сцени не було жодних прибудов. Акторам доведеться стояти за декораціями протягом усього спектаклю. Там було тісно, треба влипнути в стіни, але з цим нічого не вдієш...

Хоч пуск електростанції призначений на восьму, коли вже стемніє, люди десь після п'ятої години хмарою посунули на колгоспне подвір'я.

Іван Юхимович, у якого теж був святковий настрій, дозволив собі трохи відпочити.

Вони все ще ніяк не набалакаються з Марією.

— А ти певен, що в обкомі тебе підтримають? — турбуючись про його долю, питає вона вже, мабуть, удесяте.

Він її заспокоює, як може...

Нарешті Іван Юхимович починає одягатись, бо вже чверть на восьму. Свято так свято — він теж з'явиться сьогодні перед народом у святковому вигляді, з Марією під руку. І потай одне від одного думають: так довго не жили вони разом, що це ніби їхнє друге весілля. І пригадують, що є в селі ще одне подружжя, для якого сьогоднішнє свято буде мовчазним, непоміт-ним для інших весіллям. Без гостей, без тостів, зате серед народу. То Ганна й Ничипір...

Давно вже Турбай не зодягався в парадний мундир.

А Марія взагалі ніколи його не бачила в ньому. Коли ж він узувся в хромові чоботи, надягнув мундир, прикрашений галунами й позументами, з золотими полковницькими погонами на плечах, Марія аж в долоні сплес-нула від захоплення. То вже був зовсім інший Іван, і вона в перші хвилини якось перед ним навіть сторопіла. Високий, ставний, з мужнім обличчям, з вольовим поглядом, він був людиною іншої життєвої стихії і, здавалося, під оцю стелю потрапив цілком випадково. І якось у перші хвилини їй подумалось, що Лариса була для нього кращою парою, ніж вона, бо вона ж

тепер тільки звичайна, рядова колгоспниця. Колись, у молодості,— то інша справа... Та це тривало недовго, бо його рідне обличчя, його сірі розумні очі лишалися для неї все такими ж, Івановими.

Та ще більше вразило Марію те, що вона побачила на його грудях. Від погонів і до широкого золотого пояса груди його були прикрашені орденами й медалями.

Вона не спитала в Івана, чому він усі оті нагороди тримав у шафі й нікому не показував. Не для шафи ж видає їх уряд, а для слави людської. Та, незважаючи на тривалу розлуку, вона його надто добре знала, щоб запитувати про це. Навіть найближчим людям ніколи й нічим не хвалився.

Боляче стало Марії, знов сльози навернулися на очі. Взяла його важкі руки, поклала собі на плечі, зворушено зашепотіла:

— Тебе ж і голкою не вколеш. Весь в орденах, мов у кольчузі!.. І це тебе, тебе хочуть вони з партії... А кров твоя, а рани — все те для них нічого не важить? Як же вони сміють?..

— Не з того кінця заходиш,— посміхнувся він.

Як ніколи раніш, хотілося Марії бути сьогодні гарно одягненою. Вона відіслала його на подвір'я, бо якось іще соромилась, не звикла до нього, а коли покликала і він зайшов, навмисне стала ближче до лампи.

І він милувався нею, мабуть, більше, ніж вона ним.

Осінь була на диво тепла. Марія кутатись не любила, зодягнулась у мережану українською вишивкою блузку з довгими рукавами. їй було дуже гарно в білому, і вона це знала.

Підійшла до дзеркала, що було вправлене в дверцята шафи, він узяв її під руку, як належить військовому — лівою під праву. Постояли, погляділи на себе, мов молодята. Обернулись одне до одного, голосно засміялися.

— А чим не пара? — вигукнула Марія. І пожартувала: — Хороші твої ордени, та... холодні й колючі. І пригорнутись не можна. Ти в них — мов пам'ятник...

Вийшли з хати і, як стояли перед дзеркалом, під руку, так і пішли вулицею.

Кузь був здивований. По всій Пальмірі танці, веселощі, пісні. Люди святково одягнені. Чому б це? Подумав, що знов святкують якесь релігійне свято, але, перебираючи в пам'яті всі свята, не міг пригадати, яке саме. Побачивши біля клубу Ганну Щербину, що теж вирядилась по-святковому, запитав:

— Хіба у вас трійця буває не лише весною, але й у жовтні?..

Ганна пояснила, що в них сьогодні свято особливе, пальмірівське: пуск електростанції.

Бабенко, що стояв поруч Кузя, насунув на очі капелюх, застебнув сірий макінтош і сказав:

— В них тут окрема республіка, Дмитре Івановичу. Тут навіть видаються свої укази.— Потім до Ганни: — У вас іще немає власного герба, власного прапора?.. Варти на кордонах іще не виставили?.. Хіба вам невідомо, що право оголошувати той чи той день святковим належить Верховній Раді?..

А Кузь додав:

— Гаразд, до цього питання ми ще повернемось. Скликайте людей у клуб.

Ганна глянула на Бабенка засмучено, з жалістю. Зітхнувши, промовила:

— Ех, Федоре!.. Вгадувала я в тобі все це іще в молодості. Та ніколи не гадала, щоб став ти отаким черствим і... чужим.

Вперше Ганна нагадала йому про молодість — раніше трималася насторожено й офіціально. Це його спантеличило — все ж таки це та сама Ганна, яка довго колючкою в серці сиділа. Хотів нагримати на неї, та десь у глибині його душі, в хаосі темряви й світла, зблиснула ледь помітна самотня зірочка, яку він давно

вже втратив з очей. Це тривало якусь мить, може, хвилину. Він мовчав.

На допомогу прийшов Кузь:

— Ну зрозумій, товаришко Щербина... Хіба ж не можна в райкомі про це порадитись?.. Якщо кожен колгосп, кожен завод почне оголошувати власні свята, як же тоді керувати державою?..

Ці слова здались Ганні переконливими.

— Та ми ж працювали. На дві години раніш закінчили. Але ж такий день...

— Все одно. Треба було порадитись. Є ж організована сила — партія,— сказав Кузь м'яко, людяно.

Але Ганна вже не бачила тієї людяності, бо й людяність та була черствою, як у хлібині, коли вона зачерствіє, стає черствою не тільки скоринка.

— Щодня б радились, так відбили ви, Дмитре Івановичу, охоту. Мимоволі доводиться діяти на свій розсуд.

Людяне сховалося, заснуло. Перед нею знову стояв просто Кузь.

— Ви з Турбаєм завдаєте шкоди державі. Ви не тільки себе протиставляєте партії — ви й народ закликаєте до цього.

Очі його стали олов'яними, і Ганна, дивлячись у них, вже не розуміла, чи вірить він у те, що говорить, чи всі оці слова вилітають з його рота так безтурботно й легко, як лушпиння від насіння,— за звичкою.

Турбай, залишивши Марію на греблі, зайшов у приміщення електростанції. Крім електротехніка, молодого Цибулі, він там застав Віктора Босого, що готувався разом з електростанцією пустити в дію радіо-вузол. За задумом Ганни й Турбая, село мусило о восьмій вечора спалахнути сотнями електровогнів, а голос Москви із гучномовців у ту ж саму хвилину повинен був зазвучати як привітання Батьківщини з перемогою.

Крім Цибулі та Босого, Турбай побачив біля щитів з рубильниками Грицька і Сашка Семидесятого. Всі вони здивовано поглядали на свого голову, мовби не пізнаючи його.

— Ну як тут у вас? — запитав Турбай.

— Все готово, але...— електротехнік затнувся, безпорадно зиркаючи на Грицька й Сашка.

— Що «але»? — перепитав Іван Юхимович.

— Кузь приїхав,— випалив Сашко, не відриваючи жалісного погляду від Івана Юхимовича. В селі догадувались, що приїзд Кузя не випадковий. Щось, видно, задумав Дмитро Іванович...

— А де ж це народ?

— Та всі ж у клубі. Збори там...

Турбай глянув на годинник. Було без п'яти вісім.

— Гаразд. Я теж піду туди. Дивіться ж, не підкачайте.

— Не підкачаємо] — запально відповів електротехнік.

Коли Турбай вийшов, хлопці, зачаровано провівши його поглядами, заторохтіли наперебій:

— Бачив?

— А ти гадав?.. Що ж, у Будьонного служив,— гордовито сказав Сашко.

— Ну як? Гас уже догорів? — запитав Грицько.

— Зачекай. Нехай Іван Юхимович до клубу дійде.

Лампи у клубі одна за одною погасли. Кузь та Бабенко сиділи поруч з Ганною. Кузь чомусь нервував і, коли погасла остання лампа, роздратовано звернувся до Ганни:

— Дайте зрештою людям світло!

— Зараз буде! — спокійно відказала вона, не знаючи, що з вуст її злетіли пророчі слова.

В ту ж мить, мовби Ганна була чарівницею, у залі спалахнули електричні люстри, а з гучномовців, встановлених на колгоспному подвір'ї і в клубі, пролунало: «Говорит Москва! Начинаем концерт по заявкам радиослушателей...»

Люди протирали очі. Вони ніби одразу ж потрапили в казку. Ніхто з них не сподівався, що це станеться сьогодні, в ці хвилини. Але ж сталося! Ганна схопилася з місця і, задихаючись від радості, гукнула:

— Товариші!.. Ви чули?.. Москва!

Зал шаленів, захоплено аплодував. Молодь трясла одне одного, штовхалася, тупотіла від радості. А з гучномовців розливалися чарівні мелодії... По зморшкуватих щоках стариків потекли сльози.

Тому, хто змалку звик до радіо та електрики, чию колиску завішувала мати, щоб світло не так яскраво било в дитячі оченята, мабуть, важко зрозуміти радість пальмірівців. Мабуть, важко буде зрозуміти це й маленькому Турбаєві, що незабаром з'явиться на світ. Він не одразу збагне, що світ, у який він прийшов, і світло — походять від одного кореня, що в цьому виявилось споконвічне прагнення людей прогнати темряву.- Лише тоді, коли змужніє серцем і розумом, поволі прийде до нього розуміння того, що електричне світло в Пальмірі було не завжди, що навіть батько його виростав під кволе пульсування маленького вогника.

Довелось і Кузеві, й Бабенкові хоч про людське око приєднатися до народного тріумфу. Вони стояли за столом, мовчки аплодували, на їхніх спітнілих обличчях блукали розгублені посмішки.

Дмитро Іванович приїхав у Пальміру, щоб підготувати грунт. Він збирався наголошувати на тому, що Турбай виключений з партії. Підказати людям натяками, що говорить, мовляв, не від власного імені, що доля Турбая вже вирішена не в райкомі, а десь вище — може, в області, а може... Рекомендувати головою колгоспу Федора Петровича Бабенка... Партія радить для зміцнення колгоспів посилати досвідчені районні кадри. А Турбая, якщо він погодиться, можна залишити членом правління. Доручити йому розведення коропів у колгоспному водосховищі. Робота приємна й неважка. Якраз під силу відставникові... Але врахувавши обставини, він зрозумів, що зараз не час для такої розмови. Тому й мовчав, вдаючи, що завітав до Пальміри проїздом.

Та ось відчинились двері і, пропустивши поперед себе Марію, увійшов Турбай. Марія одразу ж сіла на вільне місце, а Івана Юхимовича спинили біля дверей. Спинили, бо такий Турбай був для них відкриттям. Як і гадала Марія, враження від його появи було незвичайне. Перед земляками стояв їхній простий і сердечний Іван Юхимович, але він тепер також постав перед

ними в новому освітленні. Люди побачили, що то не просто Іван Юхимович: перед ними стояв ветеран, яким не гріх пишатися.

Турбай вийшов на сцену, підсвічену знизу Грицько-вою рампою. Глянувши в зал, зустрівся поглядом з Анатолієм. Анатолій аж сяяв від радості й гордості за батька.

Привітавшись із Кузем та Бабенком, що сиділи за столом, Іван Юхимович звернувся до залу:

— Товариші! Я радий, що на свято наше прибули керівники району. Отже, дозвольте привітати їх від вашого імені... У нас стільки сьогодні світла й радості, що їм, гадаю, теж буде і весело, й радісно з нами.

Висловивши пишне привітання від райкому та виконкому, Дмитро Іванович, посилаючись на невідкладні справи, поїхав. Бабенко лишився, але сидів мовчки, винувато потупившись, наче боявся, що люди почнуть показувати на нього пальцями.

— Що ж зробиш, — скрушно похитала головою Ганна, коли Кузь вийшов.— Буває в людей хвороба така—' світлобоязнь...

Після вистави колгоспники почали виходити з клубу. І тут очам пальмірівців відкрилася захоплююча картина. Село, осяяне електричними вогнями, відбилося в дзеркалі водосховища. Вулиці, вікна хат, двір колгоспний — геть усе чисто світилося, зблискувало, яскраво пломеніло під чистим осіннім небом.

По озеру перебігали дрібненькі хвильки, схожі на розтоплене золото. А пальмірівцям. не вірилось, що стоять вони у рідному селі, що то не сон, а дійсність.

Тишу порушила Наталка:

— Чи ти ба!.. Тепер же й поцілуватись ніде. Грицько притягнув її до себе й лунко цмокнув дівчину у гарячу щоку.

— Ага! — засміялись у натовпі. — Заспокоїв Наталку.

Раптом усі, мов по команді, зірвалися з місця й побігли вулицею. Кожному хотілося швидше побачити, якою стала його власна хата/

В той вечір помер дід Кирило... Либонь, потягнувся з останніх сил до світла довгожданого, вхопився за шнур і, падаючи, рвонув його до себе разом з лампою.

Так його й знайшли в хаті. Лежав обличчям догори, в руках не свічка горить — сяє на повну потужність стовольтова електролампа.

Ніхто лампу ту не вийняв з рук його, не замінив на свічку, бо всі знали його останнє бажання.

Казали про нього люди:

— Світла смерть випала на його долю...

В обком Ладимко спізнився, бо по дорозі щось сталося з мотором. Після деяких вагань поїхав до Лозоч вого додому.

Ладимко вперше побачив Лозового в піжамі. Пантелеймон Гаврилович здався йому до того домашнім, що було аж дивно — невже ця людина думає про щось інше, окрім своїх онуків?

Онуків двоє — білявий п'ятилітній хлопчик з пухнастим, майже прозорим волоссям, і дівчинка трьох років з великим голубим бантом на чорнявій голівці. Хлопчик сидів верхи на дідусевій спині, завзято лупцював його ніжками в боки й кричав:

— Н-но, коняка... Н-но!..

А дівчинка, піймавши діда за рідке волосся, мабуть, була цілком переконана, що в отакий спосіб можна прискорити черепашачий алюр «коняки», яка самовіддано протирала лікті й коліна на шорсткому килимі.

— Ага,— задихаючись, вимовив Лозовий.— Ось прийшов Карабас Барабас... В нього кишені бездонні, а руки — як лопати...

Діти сміливо підійшли до Ладимка, але як не силкувалися його розгледіти, осягнути оком всю його кремезну постать не могли, тому зосередили увагу на чоботях.

— У-}, чоботища,—захоплено промовив хлопчик.

— Карабас Барабас,— сказала хоробра дівчинка,— я тебе не боюсь. Мене дідусь не віддасть...

— От і молодчина,— посміхнувся Ладимко. Йому кортіло опустити руку на голівку дівчинки,

але якось було боязко торкатися своєю грубезною долонею до цього ніжного, крихітного створіння. До серця підкотилася та застаріла туга, що вже не обпікає, але живе в душі тупим болем, і біль той час від часу посилюється, потім знов ущухає. Так прострелені кістки ниють на погоду. Чи не пора й собі мати отаких маленьких щебетунів? Та як тільки думав про одруження, в уяві знов поставала Олеся, її миле обличчя, то усміхнене, то сумне, то таке, яким воно було в смертну годину... Жодну іншу жінку на її місці,—.; поруч себе,—Ладимко уявити не міг.

Пантелеймон Гаврилович запросив Ладимка на мансарду. На письмовому столі не було ні книг, ні паперів. Лежала тільки шахівниця.

— Ну, Карабас Барабас, погоджуйся на одну партію. Негайно!.. В директивному порядку.

Лозовий грав запально, дуже гарячився й сердився, а Ладимко у грі був спокійний, навіть флегматичний. Може, саме тому він і вигравав.

— Пантелеймоне Гавриловичу, ви вже ознайомилися із персональною справою Турбая? — хитрувато прищулився Ладимко.

— Гм-м... Знов трясеш рясою в чужій парафії... Ну, а сам ти що думаєш з цього приводу? Адже ж Турбай прилюдно виставив Кузя за колгоспні ворота. Випадок безпрецедентний у партійній практиці...

— Пантелеймоне Гавриловичу, ви здатні уявити себе в ролі секретаря райкому, якого колгоспники виставляють за ворота?

Лозовий не одразу відповів на це не дуже делікатне запитання. Довго барабанив пальцями об шахівницю. Підвівся, походив по кімнаті. Зелена піжама з чорними смужками тісно облягала його обважнілу постать. Нарешті рвучко підвів голову, пильно глянув на Ладимка.

— В ролі Кузя уявити себе не можу, а в ролі Турбая — уявляю. Я й сам вчинив би так само, якби глибоко усвідомлював свою правоту. Але не прилюдно... Ми, комуністи, —партія однодумців. Та це ще не значить, що ми можемо прожити без зіткнення думок і характерів. Але ж наші конфлікти, якими б гострими вони не були, не мають антагоністичного забарвлення. Отже, якщо комуніст змушений вступати в боротьбу з іншим комуністом, щоб відстояти свою точку зору, він повинен пам'ятати про гідність товариша, про авторитет партії...

— Як голова колгоспу,— сказав Ладимко,— Турбай тільки почав формуватись. Були в нього й заскоки, й непорозуміння. Не одразу збагнув, що колгосп — це не кавалерійський полк, що тут кожне рішення мусить прийматися колективно. Та й сільськогосподарських знань бракувало. Але люди повірили — їхній він, жива душа. Ніяких інших інтересів — тільки народні. Крім того, життєвий досвід... Для мене Турбай не в тому, що він встиг зробити, а в тому, що він зробить протягом десяти^дванадцяти років... На цей час його вистачить. Одна біда — частіше перед народом папаху знімає, ніж перед Кузем.— Ладимко на хвилину змовк, дивлячись на Лозового, що зосереджено крокував по кімнаті. —Що ж до гідності комуніста, то про неї забув передусім Кузь. Він поставив Турбая перед фактом і сам змусив його протестувати прилюдно. В очах людей носієм партійної волі був Турбай, а не Кузь. Бо на його боці партійна і народна правда.

Лозовий спинився, провів долонею по шорсткому підборіддю.

— Послухаємо, що скажуть інші комуністи. Терпіти відставання Пилипівського району далі не можна.— Лозовий виглянув у вікно. Починав накрапати дощ. Під дахом лементували горобці.— Ходімо обідати. І шофера поклич...

За обідом розмовляли про речі, які були далекі від того, про що кожен з них думав. А Ладимко був певен — думки Лозового зосереджені на конфлікті Турбай — Кузь.

Проте Пантелеймон Гаврилович більше думав про Кузя, ніж про Турбая. Турбай був йому зрозумілий. А Кузь...

Як і коли настає притуплення до інтересів народу? Чи, може, є люди, в котрих ніколи й не виникало відчуття надійного вузлика, що єднає їх з іншими людьми? Такій людині здається, що вона цілком незалежна від інших. Вона схильна забувати, що кожна з речей, які її оточують і без яких немислимо прожити, народилася з людського спілкування... Саме оте спілкування, співдружба людська й зробили людину тим, чим вона стала нині. Так і починала своє існування людина — з тісної співдружби. Тоді це було продиктовано інстинктами. Пізніше розбещеність окремих людей, що прагнули влади й багатства, внесла в життя людства криваві чвари. Тривало це довго, дуже довго. Але це «довго» перед життям всесвіту — лише нетривалий відступ від норми. Двадцятий вік породив державу, яка покликана повернути людство на його природний шлях —■ до тісної співдружби. І не за допомогою доісторичних дикунських інстинктів, які вже давно розгублені людиною, бо давно їй не загрожує жоден звір, окрім тих* що інколи сидять у її нутрі... Ні! Вона його повертає за допомогою найвищого і найсвятішого, що створила жива природа,— за допомогою розуму, великих ідей, які ним оволоділи...

То як же можна терпіти в партійних лавах,— та ще на керівній роботі, — людей, хворих на егоцентризм? Адже ж із цього колись і починалася боротьба за особисту владу.

Проводжаючи Ладимка, Пантелеймон Гаврилович запитав:

— Як здоров'я Шевчука?

— Краще. Вже працює.

— О-о!.. Це нам і треба.

Ладимко не зрозумів, що саме має на меті Лозовий. Це відкрилося йому трохи пізніше...

А незабаром Ладимко зустрівся з Кузем. Дмитро Іванович вибіг із приймальні Лозового, мов ошпарений. Він спершу пройшов повз Ладимка, а потім повернувся й сказав:

— Трохиме Кіндратовичу... Зайдімо сюди. Господаря немає. Побалакаємо.

Кузь у розмові з Ладимком пішов навпрошки, що траплялося з ним не часто. Видно, дійняло до живого:

— Значить, нашіптуєш?.. Ну-ну... Кажуть, люди твоєї комплекції не бувають жовчними. Виявляється, скрізь не без винятків... Якби тебе хтось прилюдно облив помиями, я б, повір, діяв інакше. Хоч я тобі ***іл*** не симпатизую. Кажу відверто...— Він скривився, приклав руку до щоки. Боліли зуби. Нервове.— Крім особистих симпатій, є ще обов'язок. Ти коли-небудь чув, щоб лікар казав людям про іншого лікаря, що той буцімто невірно лікує? Та ніколи!.. Бо якщо між лікарями почнеться гризня, хворі

втратять довіру до медицини... Професіональний обов'язок! Елементарна річ, яку може зрозуміти кожен школяр... У-ух!.. П'ять зубів одразу... Чого ж мовчиш?

Ладимко, прихилившись спиною до стіни, хмурився.

— Що ж я можу сказати на це?.. Ти заговорив про цехову солідарність. А я вважаю, що в партійних працівників її немає і не може бути. Бо це неминуче призвело б до кастовості...

Дмитро Іванович скривився — чи то від Ладимко-вих слів, чи від зубного болю.

— Ну-ну... Пішла-поїхала... Може, стенографістку викликати? Дещо підредагуєш — і пригодиться для обласної газети.

— А ти гадаєш, для газети я один, а для товариської розмови — другий?.. Ні, Дмитре!.. Такими талантами не володію.

Кузь спалахнув.

— Та що зробив твій Турбай? Одержавши позику у держави, побудував корівник і примітивну електростанцію. Оце й усі його подвиги. Але так багатіти,— за державний рахунок,— зуміє кожен дурень. Я бачу—у вас склалися приятельські стосунки. І заради приятелізму ти дозволяєш собі втручатися в справи.

— «Мого району»,— закінчив за нього Ладимко.— Пізнаю школу Горбатюка. Суверенна держава... А тобі відомо, що пальмірівці в своє будівництво вже вклали близько півтора мільйона?.. А ти кажеш — позика... Одначе мені справді незручно підказувати господареві, що робиться у нього в кишені. А подвиг... Подвиг завжди виростає з любові до людей.

Суперечка тривала з півгодини. Ладимко відчував, що він ні в чому не переконав Кузя. Але'Дмитро Іванович,— мабуть, з дипломатичних міркувань,— вдав, що він дещо зрозумів. Мовляв, поживемо — побачимо...

і— Гадаю, наша розмова не набере розголосу? — запитав Кузь на прощання. Ладимко засміявся.

— Цитувати її на бюро обкому не збираюсь. Але під час розгляду справи Турбая виступлю так, як велить совість.

Приїхавши в райком, Дмитро Іванович зачинився в кабінеті й почав писати листа. Лист був адресований в ЦК КПУ. Писав про підсиджування з боку Ладимка, про безпринципність Лозового, про неповагу до партійних кадрів. Дмитро Іванович виявив у тому листі безстрашність і нещадність. Лозовому не поздоровиться. Кузь уявляв його спітніле обличчя і незграбні спроби виправдатись. Аж сяяв від задоволення... Вибрав найкращий конверт, заклеїв, ретельно надписав адресу і... кинув листа в пічку. Це називалося «відправити пошту». Так він робив тоді, коли не міг стримати свого обурення діями та вчинками старших начальників. Засіб надійний, не

раз перевірений — і жовч вихлюпнеш, і наклепником ніхто не назове. А коли відчуваєш свою правоту — тим краще: можеш бути безмежно принциповим без будь-якого риску для себе..,

10

Почалась районна партійна конференція. Звітна доповідь Дмитра Івановича була взірцем красномовства.

— Чи бачили ви, друзі, щоб якийсь коваль викував молот без другого молота? Голими руками навіть деревини не обтешеш. Голими руками можна ліпити лише з воску. Але, як відомо, перший сонячний промінь знищить ті вправи. Ось чому слід назвати нерозумними фантазерами тих, хто вважає, що сільське господарство можна піднести, не піклуючись про розвиток промисловості...

Так він розпочав свою доповідь. Ці слова викликали загальні оплески.

Після доповіді була оголошена перерва. Загальна частина сподобалась комуністам, але кожен виходив з думкою: Кузь не сказав чогось найістотнішого...

Не одразу зрозуміли делегати причину свого невдоволення. Турбай, стоячи поруч Ганни, зауважив:

— Напочатку він говорив добре. Особливо про отой молот. Я теж аплодував від душі.

— Я знаю його давно,— погодилась Ганна. — Він уміє говорити. Правда, інколи залітає надто високо — і тоді люди його не розуміють.

— Але щоб так говорити, треба все переварити в собі... Принаймні треба бути щирим. Незрозуміла він для мене людина,— сказав Іван Юхимович...— Щодо загальних настанов партії — він, очевидно, щирий. І партія, і Радянська влада — все це йому не чуже. А коли починає діяти — виходить навпаки...

Це ж саме питання вирішував для себе й Лозовий. Протягом останніх місяців Пантелеймон Гаврилович пильно вивчав, чому відстає Пилипівський район.

Як і слід було сподіватись, обком не підтвердив рішення про виключення з партії Турбая. Більше того, з Івана Юхимовича було знято партійне стягнення.

Але справа була не тільки в несправедливому ставленні до Турбая. Пантелеймон Гаврилович побачив, ідо все красномовство Кузя — то тільки блискучий театральний щит, яким Дмитро Іванович користувався справді віртуозно. І навіть його звітна доповідь була тільки театральним щитом. Він знов ховався за високі надої молока в колгоспі «Перемога», за окремі непогані показники окремих колгоспів.

На першому плані знов-таки був Горбатюк, високий рівень добробуту михайлівців.

Мислити комплексно, інтересами всього району Кузь не вмів і не хотів. І хоч Пантелеймон Гаврилович високо цінував досвід передовиків, але він був переконаний, що розпорошеного зблискування окремих алмазів, розкиданих по безмежній Україні, сьогодні мало, що настав новий етап, коли те зблискування мусить злитися в суцільне сяйво, як окремі зірки в небі зливаються в могутнє сяйво, що оперізує земну кулю, — в Чумацький Шлях.

Людям з відсталих колгоспів жилось не легше від того, що в районі був один або два передових колгоспи. Це тільки підкреслювало їхню бідність. А коли заради того, щоб передовик не втратив першості, він постійно ставився у винятково сприятливі умови, як траплялося з Горбатюком, то це глибоко ображало й обурювало людей.

Коли Лозовий розчаровувався в людині, він переживав це як особисту трагедію. Пантелеймона Гавриловича приваблювало в Кузеві вміння триматися на трибуні. Ораторські здібності Лозовий вважав достоїнством кожного партійного працівника. В Кузя вони були, і, очевидно, саме ці здібності допомогли йому висунутись на керівну роботу. Вивчаючи Кузя, Лозовий іноді думав про те, що Дмитро Іванович народжений бути пропагандистом і ця якість робить його корисним для партії. Та що ж з ним діяти?

Відповідь на це запитання він шукав у комуністів Пилипівського району.

У Кузя після доповіді настрій був чудовий. Делегати аплодували, Лозовий кидав схвальні репліки.

Правда, коли Дмитро Іванович заговорив про керівництво колгоспами і в міру самокритикувався, лунали й несхвальні репліки, але без цього не обходилась жодна партконференція...

Він був певен — конференція закінчиться так, як і завжди, а в число членів райкому потраплять люди, яких рекомендувало бюро. Списки, укладені за участю Дмитра Івановича, вже одержані з друкарні,— стільки кандидатур, скільки треба обрати. Метод старий, перевірений: скільки б не одержав Дмитро Іванович голосів проти, все одно залишиться на своєму місці. Аби не більше половини...

Дебати відкрилися виступами Горбатюка й Бабенка. Звісна річ, вони критикували райком, але критикували так само в міру, як і Дмитро Іванович у своїй доповіді. Загалом же роботу оцінили цілком задовільно, відзначили досягнення, висловили певність, що недоліки будуть усунені. їхні виступи з точки зору Кузя були непоганим заспівом, вони давали конференції

спрямування, вказували делегатам ті береги, в яких мала текти спокійна, без жодного порогу й водоспаду, ріка обговорення.

Під одним берегом треба створити деяке вирування, на грані пристрастей. Але тільки на грані!.. То берег критики й самокритики. Він був старанно і вміло закріплений, щоб ріка його раптом не підмила. А другий берег,— берег досягнень,— можна було й не закріплювати, хай ріка розливається в той бік цілком вільно, без будь-яких обмежень. Навіть вигідно інколи кинути репліку якомусь товаришеві, що перестарався,— мовляв, тримайся фарватеру!..

Все було зарані розписано. Після Бабенка виступив воєнком, потім — прокурор. Все йшло добре. Праворуч від Кузя в президії сидів Лозовий, ліворуч — Горбатюк. Далі — Ладимко...

Правда, коли Кузь дивився на Ладимка, в нього виникало якесь тривожне й неприємне передчуття. Навіщо його привіз Пантелеймон Гаврилович? Невже... Та ні, не може бути!

Лозовий тримався спокійно, щось занотовував у делегатський блокнот. Раптом Пантелеймон Гаврилович простягнув руку до списку, що лежав перед очима Кузя. Лозовий помітив, що записки, в яких комуністи зголошувались на слово, складалися Дмитром Івановичем у свій блокнот. Проте список виступаючих не поповнювався — він і так був досить довгий.

Нахилившись до Дмитра Івановича, запитав:

— Чому ви не вносите у список тих, хто зголон шується на слово?

— І так багато записалось,— спокійно відповів Кузь.

— Коли ж це вони встигли?.. Я бачив перед вами цей список ще на початку конференції.— Залишивши біля себе записки, Пантелеймон Гаврилович повернув список Кузеві.— Гаразд, хай буде так. Я собі візьму весь так званий самоплив, а ви — «організованих». І хай виступає один мій промовець, один — ваш. Як ви гадаєте, це не буде порушенням партійної демократії?..

— Ми так і за тиждень не впораємось,— почервонівши до корінців волосся, відповів Кузь.

— А навіщо поспішати? — Лозовий подав записку Ганни Щербини.— Якщо не помиляюсь, пальмірів-ський парторг просить слова. Ви так хвалили Пальміру, що, треба сподіватись, товаришка Щербина скаже багато приємного на адресу райкому.

Довелось надати слово Ганні. Кузь тепер не був такий спокійний, як раніше. Щоправда, він поки що вірив — Ганна теж утримається в тому річищі, яке було прокладено попередніми виступами. Не так легко вихопитись із загального потоку. Для цього потрібне велике напруження волі, вміння подолати гіпноз тривалого погойдування на спокійних хвилях.

Ганна почала говорити якось несміливо й непевно. Діяв той самий гіпноз... Та поволі вона запалювалась, а Лозовий час від часу кидав підбадьорливі репліки. Раптом вона, ніби щось пригадавши, Метнулася до високих пшеничних снопів, що стояли в кутку, за столом президії. Висмикнувши зо два десятки колосків, підняла їх у себе над головою.

— Товариші делегати! — звернулась вона до залу.— Хліборобові навіть уві сні пшеничний колос ввижається. Хлібороб розмовляє з ним, звіряє йому свої думки та мрії і навіть мудрості в нього вчиться.— Почувши перешіптування в залі, Ганна зрозуміла, що слова її здались делегатам сумнівними.— Не дивуйтесь, товариші. Людина тому й стала розумнішою за природу, ідо всю її мудрість увібрала в себе. Ось погляньте на ці колоски...

— Та чи ми їх не бачили? — долинуло з середніх рядів.

— Знаю, що бачили,— спокійно відповіла Ганна, мовби вона не з трибуни промовляла, а сиділа з людьми за одним столом. — Та придивіться пильніше. Всі колоски схиляються до вас, до людей, до рядових комуністів. До народу!.. І це добре, якщо колос до людей хилиться, бо нашими руками він виплеканий, з нашого труда виріс. ЯкщО схиляється до хлібороба, значить, певен хлібороб, що колос той повний. А тепер погляньте на оці три...— Ганна показала на колоски, що, відбившись від інших, стирчали догори. Вони були ледь помітні, й на них раніше ніхто не звернув уваги.— Ви бачите?.. Чому вони догори пнуться, чому не хочуть хліборобові вклонитися?..

— Бо вони порожні,— хтось підказав із залу.— Порожній колос завжди догори дереться.

— Це саме, товариші, я й хотіла сказати,— продовжувала Ганна.— Отже, порожній колос відкинути треба, щоб він снопа не псував. А в снопі залишити тільки ті, які до народу хиляться...— Висмикнувши із жмутка три колоски, Ганна кинула їх за куліси.— Бачите?.. Отуди їм дорога!.. Без трьох колосків сніп наш меншим не стане, зате стане чистішим і повнішим...

По залу прокотилися оплески — всі зрозуміли, кого Ганна мала на увазі, хоч вона й не назвала жодного імені.

Горбатюк і Кузь, що сиділи в президії, і Бабенко, який сидів у першому ряду, неспокійно завовтузились на своїх місцях. Усі погляди делегатів були спрямовані на них.

Ганна, поклавши жмут колосся поперед себе на трибуні,— він тепер весь клонився колосом до залу,— продовжувала:

— Давайте побалакаємо про те, як райком керував колгоспами...

І вона своєю промовою підмила той берег, який Кузь із Горбатюком та Бабенком так ретельно закріплювали!.. Критика розлилася широкою

весняною повінню, і її тепер ніщо не.могло стримати. Після Ганни, яка висловила геть-чисто все, що думала про Кузя, Бабенка й Горбатюка, виступали голови колгоспів, бригадири, агрономи й працівники МТС. Всі вони, відчуваючи, що Пантелеймон Гаврилович заохочує їх до чесної, принципової критики, говорили щиро, неогляд-ки. Бабенка характеризували як підлабузника, нагадали й про «пташку-зубочистку» Гопкала.

Перерва була короткою — хвилин сорок. Делегатам хотілося закінчити конференцію протягом одного дня, щоб завтра знов не довелось приїздити в Пилипівку. Після перерви почали висувати кандидатури до складу райкому. Назвали кандидатуру Бабенка — це діяв виготовлений у друкарні список. Горбатюк, який зараз головував, помічав підняті руки тільки тих людей, які повинні були назвати кандидатури, що стояли у списку. Коли список той закінчився, хтось запропонував підвести рису. Але тут зчинився такий лемент, що важко було щось добрати.

Та ось одразу все вщухло,—то підвівся Лозовий.

— Правильно вимагають комуністи. Немає жодної потреби обмежувати список тією кількістю кандидатур, яку слід обрати. В мене є пропозиція додати кандидатуру товариша Ладимка. Потім, я чув, називалися імена Турбая, Щербини.

— Але ж, Пантелеймоне Гавриловичу,— заперечив Горбатюк,— так виникне небезпека, що за когось буде подано однакове число голосів — і тоді .доведеться голосувати й переголосовувати до наступного ранку.

— Не біда! — відповів веселий голос Лозового.— Зате усувається небезпека бюрократичних методів керівництва.

Зал відповів на його слова сміхом і дружними оплесками.

Кузь попросив слова для довідки.

— Категорично заперечую проти кандидатури товариша... Та ні, я не смію його назвати товаришем — проти громадянина Бабенка.

По залу прокотився приглушений шепіт.

— Тут комуністи правильно мене критикували. Я довгий час помилявся в цій людині. І, може, це моя найтяжча помилка. Я глибоко засуджую свою політичну короткозорість. Всі ми знали Бабенка як героя часів колективізації. Коли він простягав з трибуни свою обпечену руку, ми з пошаною дивилися на неї... Але ж, товариші, насправді ніякого подвигу не було!.. Спершу був тяжкий кримінальний злочин. Бабенко, засліплений ревнощами, вирішив убити чесного комсомольця Ничипора Басанця. Коли той ішов, щоб змінити його біля колгоспної комори,— Бабенко вистрілив і тяжко його поранив. Потім сам підпалив скирту, що стояла біля комори...

— А ваші статті? — долинув із залу чийсь голос — Ми ж пам'ятаємо.

— Так, це правда,—погодився Кузь.—В цьому й полягає моя помилка. Бабенкові вдалось ошукати не тільки мене, а й слідчі органи. На совісті цього пройдисвіта три безневинні жертви. Повернувся лише один — Ничипір Басанець. Та це ще не все. Шантажем і погрозами Бабенко змусив емігрувати за кордон чесну людину, свідка цієї ганебної події — колгоспного конюха Папандреу з сином-підлітком. Старий Папандреу помер в страшних злиднях, а син після неймовірних поневірянь на чужині нещодавно повернувся. Він привіз передсмертного листа свого батька... Не можна читати цього листа без сліз на очах. Ми його незабаром опублікуємо в газеті, і ви побачите, що таке вовчі закони капіталізму...— Кузь зробив паузу. Дзенькнула склянка, забулькотіла вода.— Отже, товариші, ваша критика на мою адресу цілком справедлива. Я гадаю, таким людям, як Бабенко, не місце в нашій партії.

Знов тривала пауза... Голос Лозового:

— Це правда, товаришу Бабенко?

— Так, це правда...— глухо відповів Федір Петрович.

Що ж змусило Кузя виступити з викриттям, а Бабенка — визнати його слова правдою? Може, обох їх осяяв раптовий спалах благородства?.. Звісно, ні. Коли Кузь зрозумів, що першим секретарем буде обраний Ладимко, він вирішив відвернути пристрасті кудись убік,— якомога далі від власної особи...

А Бабенко, опинившись перед несподіваною й страшною зрадою, був так приголомшений, що вирішив признатись. Ничипір Басанець в районі, у нього **є** пам'ять і мова.

У Бабенка була надія, що відверте визнання дозволить йому зберегти партійний квиток. А там... Там через деякий час уже в іншому місці він, можливо, знов буде обраний на керівну посаду.

Та й совість, проклята совість!.. Якісь її залишки, що колись його мучили, катували, раптом знов заворушились, і перед поглядом десятків очей він не міг збрехати. Одна справа приховати злочин, а інша —«. заперечувати його, дивлячись у вічі десяткам комуністів... На це не вистачило навіть Бабенка...

Він уже розумів, що про його роботу в районі на будь-якій посаді не може бути й мови. Тільки б приховати все це від Жанни!.. О, змія потайна цей Кузь!

Коли оголосили результати таємного голосування, Федір Петрович уже не печалився, що його заболоту-вали. Хіба могло бути інакше? Зате як він радів, що заболотованими виявилися Горбатюк і Кузь!.. Особливо Кузь. Розкусили його комуністи, не дозволили за-, сліпити себе...

Конференція закінчилась пізно увечері. На пленумі райкому, що відбувся одразу ж після конференції, було обрано бюро, до складу якого увійшов і Турбай. А першим секретарем одноголосно обрали Ладимка...

— Досить тобі в других ходити, — жартував Лозовий, поплескуючи по плечу велетня.— Виріс уже на першого. Тепер позмагайся із Шевчуком!.. Ми йому на твоє місце підберемо надійного товариша. А Пилипів-ський район треба підтягнути.

— Як сніг на голову,— винувато посміхався Ладимко.— Таке відчуття, ніби я Шевчука зрадив. Ми з ним жили душа в душу.

А Турбай по-справжньому був щасливий...

Трудодень цього року в Пальмірі не відзначався ваговитістю. Та й не могло бути інакше — адже у будівництво вкладено близько мільйона. Проте люди не скаржились, вони мріяли про заможність. Турбай вірив: ці мрії незабаром стануть дійсністю. Для цього були всі підстави...

З райкому вони вийшли разом з Ладимком.

Федір Петрович знав, що йому може простити весь світ, тільки не Жанна. Сам він виховав її непримиренною до найменших людських вад і втішався тим, що в її очах він є ідеалом батька й людини. Так йому легше було жити на світі, легше носити тягар, від якого він уже не міг звільнитися до самої смерті.

Тепер вона знає, хто він. А він теж знає, що прощення не буде. В Лізи не треба було вимолювати прощення — піде з ним куди завгодно. Он вона стоїть за його спиною і боїться підійти до дочки, бо зараз він простягає руки до своєї Жанни. Хай спершу він, а вона вже потім...

Чого ж він хоче від Жанни? Хіба ж він не знає, що донька вже не бачить у ньому ні батька, ні людини?..

Жанна дивиться на простерті руки. Обпечена шкіра, що нагадує дубову кору, і розчепірені, скарлючені пальці, на котрі вона все життя мало не молилася...

Бабенко, помітивши, що донька дивиться на його ліву руку, мимоволі ховає її за спину.

— Сховай і праву,— спокійно говорить Жанна.— Вона не краща.

— Донечко!.. Прости. Прости, дитя моє любе... Ти знаєш, що я нікого тпк не люблю...

— Ти нікого й не любив,— строго, відчужено, напружуючи всі сили, відказує вона.— Не торкайся до мене! Якщо мати лишиться з тобою — хай лишається. А я піду сьогодні, зараз... Ось тільки речі складу в рюкзак.

Федір Петрович відступив до стіни: вже не простягав до неї рук, бо добре знав Жанну. І якось обличчя його стало одразу ж спокійним, мовби він

прийняв якесь рішення.

— Ти нікуди не підеш. Піду я, — тихо сказав він. Ліза кинулась до нього.

— Федоре!.. Що ти задумав?.. А як же ми? Як же я?.. Бабенко зайшов у спальню, а Ліза вбігла за ним.

— Не залишай мене, Федоре!.. Не залишай...

— Геть звідси! — півшепотом, але грізно, відчайдушно проказав він, — Я терпів тебе біля себе тільки заради Жанни. Чого ж ти стоїш? Вийди геть. Дай мені скласти речі...

З опущеними руками, що звисали, ніби неживі, з одвислим підборіддям і безтямними очима, вона, задкуючи, вийшла, а Бабенко зачинив за нею двері й почав складати речі.

Куди він виїхав — ніхто не знав, ніби провалився крізь землю...

Перш ніж пройти повз райкомівський ґанок, Дмитро Іванович озирнувся — чи ніхто не наглядає за ним? Кузеві здавалося, що кожна зустрічна людина без будь-яких зусиль прочитає, що діється в його душі, коли він наближається до райкому. А райком містився в такому місці, що куди б ти не йшов, мусиш пройти повз нього...

І справді, як тільки Дмитро Іванович наближався до високого кам'яного ґанку, над яким красувалася велика червона вивіска, до серця підступало щось важке. Він так звик щоранку підійматися по цих кам'яних сходах, що й тепер інколи, задумавшись, мимоволі наближався до ґанку, і ноги механічно несли його вгору. Та раптом, схаменувшись, швидко спускався вниз і злякано озирався.

Вперше він зійшов на цей ґанок ще в тому віці, коли людині здається нудним і нестерпним ступати на кожен східець,— вона збігає вгору, перестрибуючи через дві-три сходини. З роками хода його обважніла, довелося відкинути цю молодечу звичку, але він все ще бадьоро підіймався до себе в кабінет, і на його обличчі ніхто не помічав утоми.

Все в цьому будинку було звичним, своїм: кожна щілина в підлозі, кожне вікно і двері, тихі й скрипучі, і, здавалося, вони можуть так скрипіти тільки для Кузя. А скільки тепла з його долоні увібрала в себе телефонна трубка! І невже вона так само покірно служитиме Ладимкові?..

Ладимко поки що мовчав про будинок, в якому жив Кузь. Але ж Дмитро Іванович розумів, що будинок той тепер йому не належав. І садок, і басейн, і клумби з квітами...

Та головне — люди. Вони йдуть по тих самих сходах, але вже не до Кузя... І Дмитро Іванович не помічав на їхніх обличчях ні смутку, ні обурення. Йдуть просто, діловито, а Кузя минають, відбувшись звичним

кивком голови. Так вітають тільки випадкових знайомих... І хочеться Кузеві крикнути: «Куди ви? Хіба ви забули, що мене вже там немає?»

Та чи може бути, щоб людина протягом чверті століття так-таки й не обросла надійними друзями?

Куди виїхав Бабенко?.. Про це, мабуть, відомо тільки Ладимкові. Мабуть, приходив зніматися з обліку... Даремно Дмитро Іванович так жорстоко з ним повівся. Коли б знаття, що жертва буде марною, Кузь на неї б не зважився. І тепер було б з ким хоч словом перемовитись.

Хіба поїхати в обком до Лозового? Але ж ні!.. Лозовому — нещадна війна. І Ладимкові. У Кузя вже готові два листи до вищих партійних інстанцій. На цей раз пошта не була «відправлена» в пічку. Але потрібний підпис Горбатюка. Це головний козир Дмитра Івановича. Коли підпише — листам у всіх інстанціях буде відкрита зелена вулиця.

Чого ж не заходить Прокіп?.. Учора Дмитро Іванович йому дзвонив. Жіночий голос із контори поцікавився, хто його питає. А коли Кузь назвався, — довго шипіла телефонна трубка, наче там, на другому кінці проводу, була цілковита порожнеча. І нарешті: «Прокопа Микитовича сьогодні не буде». Та Дмитро Іванович знав — Прокіп є, він у себе...

Ось чому Кузь так рано вийшов з дому. Можна попросити машину в Ладимка — не відмовить. Та грець з ним! Це ж приниження...

До Михайлівки кілометрів дев'ять. Давно вже Дмитро Іванович не ходив пішки. Пройшов кілометрів зо три, і почалася задишка. Ноги терпнуть. Хоч би не зірвався проклятий тромб. А то, гляди, потрапить у серце — й кінець...

Полив теплий осінній дощ. Макінтош промок, з ямки на денці фетрового капелюха доводилося час від часу вихлюпувати воду. Кузь не звик до чобіт — не часто бував у полі. А коли й бував, то машиною. Зараз же він відчував, що черевики ось-ось розваляться, їх глибоко засмоктував липкий чорнозем, ногу витягувати так важко, як виривати дерево з корінням. Коли ж нарешті він звільняв ногу, чулося: «чавк»,— і мороз пробігав поза шкірою від самої думки, що її знов треба опускати у важке чорноземне місиво.

Його наздогнав якийсь їздовий. Коні були добрі,— вороний і сірий. Дядько зіскочив з воза, підійшов до Кузя.

— Та що ж це ви так, Дмитре Івановичу?.. Куди вам? Сідайте, підвезу...

На вусатому обличчі їздового Кузь помітив непідробне співчуття. Навіть жалість. І саме ота жалість образила Дмитра Івановича. Він повернувся спиною до їздового. А той позітхав трохи — та й поїхав...

І як же зрадів Кузь, коли попереду з'явилась чорна, захлюпана багнюкою машина. Вона просувалася вперед ніби на хвилях — то виринала,

то знов провалювалась в калюжу, і тоді з-під коліс вихоплювалися важкі чорноземні бризки, розліталися навколо, мов свинцева картеч.

То була машина Горбатюка. На мокрому обличчі Дмитра Івановича з'явилася щаслива посмішка. Така посмішка виникає тоді, коли людина помічає наближення вірного друга, що мусить врятувати від тяжких страждань. А мокрий до кісток, засмоктаний невблаганною багнюкою Дмитро Іванович справді страждав...

Сталося щось неймовірне. Розум Дмитра Івановича відмовлявся це сприймати. Ні, тут якесь непорозуміння. Горбатюк його просто не впізнав... З-під коліс хлюпнуло на Кузя рідке багно — і весь він з ніг до голови був захлюпаний багнюкою. Перед очима промайнула темна глиба автомашини. За склом — дебела потилиця Горбатюка. І здалося Кузеві, що навіть потилиця Прокопова глузливо посміхається...

11

Був початок другої половини віку- Був початок другої половини листопада. Був початок нової бороть-* би за нове життя...

Незважаючи на вихідний, біля колгоспної майстерні під наглядом Олекси вивантажували з автомашини верстати, які щойно прибули. Тут же стояли Турбай і Ладимко.

Турбай розповідав Ладимісові, скільки клопоту завдає МТС. Нагадав, який бій довелося витримати паль-мірівським комсомольцям із Горбатюком, щоб відбити колону бурякопідіймачів.

— До МТС у партії теж незабаром руки дотягнуться,— замислено сказав Ладимко.— Треба шукати простіші й дешевші форми.

І якось по-новому зазвучало для нього оце слово — партія. Не в приглушених, тьмяних зблискуваннях словесних турнірів, де слово це іноді вживається бездумно; не в безбарвній і безкрилій тріскотні начотни-ків, які, згадавши це слово, кожного разу вслід за ним випускають в аудиторію китовий фонтан цитат; не в святенницькій суєті чинуш, які словом цим користуються, мов щитом...

Слово, слово... Для них партія — тільки слово. Яка ж іще недосконала мова людська, коли й таку грандіозну силу, в котру закладено мільйони умів, борінь людських, дум і доль, вона визначає одним-єди-ним словом. А слова, на жаль, мають властивість бліднути від надмірного вжитку...

Чомусь пригадалася недавня поїздка в Ленінград. Ермітаж. Його перший поверх — музей древностей. Особливо довго затримався Ладимко в залах стародавнього Єгипту. Дивився в гранітні обличчя фараонів, і перед очима виникали картини неймовірної давнини.

З ревом і гуркотом вітер здіймає в розпечене небо сипучі піщані гори. Сонце одразу ж темніє, і все, що є живого в цю мить у пустелі, — гине, присипане палючим піском. Тут небо не знає, що таке хмарка. Тут нікому славити сонце, бо воно сіє тільки смерть...

І в центрі несходимих пустель вузенька смужка землі, де люди збирають по три врожаї на рік. То Чорна Земля, долина Нілу, Єгипет...

Сотні тисяч рабів гинуть в каменоломнях, обтісуючи велетенські гранітні брили. А серед пісків виростають піраміди — безсмертя фараонів. І криваве прокляття...

Сотні тисяч рабів охороняються воїнами фараона, озброєними тільки списами та бронзовими мечами. На кожного воїна — сотня рабів. А кожний раб — це також полонений воїн з залізними м'язами і безстрашним серцем.

Такий Єгипет проіснував кілька тисячоліть. Чому ж ті сотні тисяч не закидали камінням мізерне військо фараона і не створили республіку рабів? Адже ж спис **ї** уламок граніту — майже рівноцінна зброя. І кого -міг покликати фараон на допомогу?

Вийшовши з Ермітажу, Ладимко поїхав на Фінляндський вокзал. В центрі великої площі височить чавунна башта броньовика і на ній — постать Леніна. А під ногами — сіра бруківка. Та сама бруківка, з якої колись виламувався булижник — найперша зброя пролетаріату. Проти цієї безхитрісної зброї були спрямовані не списи, а кулемети й гармати. На допомогу буржуазії поспішали війська з усіх континентів. І все ж таки пролетарський булижник переміг!..

Де ж чудо і в чому саме воно? В тому, що протягом тисячоліть каміння, з якого виростали гігантські піраміди, в руках полонених воїнів було безсилим проти нечисленних палиць з бронзовими наконечниками? Чи, може, в тому, що відшліфований тисячами ніг булижник в руках пролетарів, керованих людиною, чия постать височить на башті броньовика, виявився сильнішим за гармати, кулемети й танки всіх армій світу?..

Чуда немає ні в тому, ні в тому. Є залізні закономірності історії. І все ж попри всі закономірності є й чудо. Воно в людському духові. Воно в єдності думок та ідей. Воно в партії! Історичне чудо, чудо-закон, таке зрозуміле нам і недосяжне для розуму тих, чий вік на землі скінчився.

Могутня лев'яча голова Ладимка обрамлена коротко постриженим шорстким волоссям. Широкі волохаті брови нависають над очима, як два бур'янисті огріхи. А з-під брів визирає неспокійна думка...

— Обережніше! — кричить Олекса вантажникам, які по двох колодах спускають з кузова грузовика новий, добре промащений токарний верстат. — Чекайте, ми його мотуззям закріпимо...

Турбай, підійшовши ^о Ладимка, запитав:

— Про що думаєш, Трохиме Кіндратовичу? Ладимко повів плечима, міцніше натягнув кашкет.

— Про партію... Так часто слово це на язик наскакує, що ми іноді забуваємо, яка в ньому сила.

— Це так,— погодився Турбай.— У мене був один комеска. Завжди бінокль на грудях носив. Офіцери кепкували, що він, мовляв, і в лазні його не знімає. Якось виїхали з ним на рекогносцировку. Я показую на горизонт — он до отих дерев вишлеш дозори... А він мені: «Не бачу ніяких дерев». І бінокль на грудях теліпається... Отак і слово це — партія. Дозволяє далеко бачити. І дозори наші далеко вийшли. А дехто, як отой комеска... Вживає його тільки для форми.

— Хто ж той комеска? — хитрувато посміхнувся Ладимко.

Турбай невдоволено махнув рукою. Було зрозуміло, про якого комеска він зараз думав.

Прийшли Анатолій з Катериною і Ганна з Ничипором. Турбай запросив усіх додому.

Біля старої кузні Ладимко звернув увагу на каштан. О, то був незвичайний каштан!..

Кружляло осіннє листя, з неба долинало курликай-ня журавлів, що летіли у вирій, а в Пальмірі зацвів каштан. Перші ознаки його пробудження з'явилися ще в жовтні.

Крона аж до половини прикрасилася свіжим, молодим листям, а з-поміж листя визирали білі свічки, як це буває тільки у травні.

• —- Зроду не чув про таке диво,— щиро признався Ладимко, зачудовано позираючи на норовливого, впертого красеня, що не бажав визнавати ні осені, ні близької зими,— цвів наперекір їм, наперекір усім законам природи.— Поясни, агрономе! — звернувся секретар райкому до Анатолія. —Це ж просто чаклунство.

Анатолі^, тримаючи під руку Катерину, сказав строгим академічним тоном:

— Явище рідкісне. Трапляється лише погожої, теплої осені. Найчастіше з акаціями і каштанами, що з якихось причин не цвіли весною. Наступного року зацвітають разом з іншими.

І кожен з них подумав про каштан, про цвітіння, що рано чи пізно приходить, бо неминуче мусить прийти.

— Так-так,— неголосно, задумливо промовив Ладимко.— Ще з весни збираюсь на могилу, та ніяк не зберусь. А треба з'їздити... На тому тижні.

— До кого? — запитав Турбай.

— До жінки,— схиливши голову і одразу ж спохмурнівши, тоскно відповів він.— У Севастополь. Зі мною була... На моїх очах міною».

— Та чого ж ви? — схопила його за руку Катерина

і, намагаючись заглянути йому у вічі, задерла догори голову. — Чого ж ви так? Треба ж одружитись...

— Любив,— коротко відповів Ладимко і раптом додав: — А знаєш, полковнику... Хочеться щоб твоя шабля справді була остання. Щоб не горіли каштани, а цвіли, як оцей!.. Хай навіть для декого з нас — осіннім цвітом...

Анатолій, дивлячись на людей, які його оточували, пригадав зміст щойно одержаного Цебрикового листа. Лист був короткий. Цебрик писав, що гіпотеза Любима й Анатолія включена до плану досліджень геофізичного року. Дослідження провадитимуться за допомогою ракет, а можливо, й за допомогою штучного супутника Землі. Всіх зацікавила їхня гіпотеза, бо треба, зрештою, знати, звідки беруться плями на Сонці...

І здалось Анатолієві, що не тільки на Сонці, але й на Землі відбувався процес зникнення плям. Та на Сонці вони зникали тимчасово, а тут, у Пальмірі, під оцим каштаном і навколо нього, у всьому степовому просторі, який не осягнути оком,— зникали надійно, назавжди... Через тяжкі випробування, через боротьбу, але ж зникали, сповзали з Землі, звільняючи її для цвітіння.

А каштан цвів, як і раніше.

Здавалося, якби навіть усі люди землі підійшли до нього і кожен зломив для себе по квітці, то й тоді б він не втратив свого розкішного цвітіння — цвів би й цвів, наперекір осені, наперекір зимовим стужам, що вже дихали на нього здалеку, наперекір отруйним радіоактивним хмарам, що десь незримо пливли над землею... ✓

ЕПІЛОГ

Минуло два роки.

За океаном чиясь підступна думка у безсилій тупості, мов розлючений цап у скелю, впиралася у вели-* ке історичне НЕ МОЖНА! Війни ніколи не починалися тоді, коли в агресора не було надії на перемогу. А часи таких надій минули назавжди...

Та на тихоокеанських атолах все ще злітав у стратосферу кораловий пил, повисав у вигляді страхітливого гриба, вибухові хвилі неймовірної сили здіймади урагани, що котилися по всій планеті. Голубі води благодатних лагун ставали отруйними, океанські течії несли в собі смертельні дози радіоактивності. Гинули японські рибалки і добре знали від чого — ця

хвороба відома японцям, як нікому в світі. Кожна рибина викликала підозріння, і господарки довго вагалися, перш ніж кинути її на сковорідку.

Надії треба було перетворити на певність, а перші несміливі припущення — на непорушний закон історії.

Подолавши дві титанічні сили — тяжіння Землі й тяжіння Місяця,— до Сонця полетіла космічна ракета з вимпелом СРСР. Вона стала найближчою сусідкою Землі і Марса і такою ж вічною, як вони.

Земля раптом стала не більшою від глобуса, наче всі на неї дивилися з іншої планети. А може, так воно й було? Адже ж металева планета в холоднечі космосу носила на собі тепло рук людських.

І ніколи людина не дивувалася так сама собі, як нині. Земний екватор одержав додаткове призначення: ним почали користуватися, як раніше ліктем або аршином.

Два екватори шовку. Півтора екватора сукна. Сім екваторів ситцю... Це тепер нікого не дивує,— кожна епоха народжує свої еталони... А чим же іще міряти? Адже ж цифри нашого зростання нині приступні лише астрономам.

І люди, читаючи контрольні цифри великої семилітки, казали:

— Так!.. Неминучість воєн зникла. Через кілька років війни стануть взагалі неможливими... На віки вічні!

Поїзд мчав на північ. їхали делегати на Двадцять перший з'їзд.

Та не тільки делегати. Це був звичайний пасажирський поїзд. В одному з купейних вагонів двоє молодих кандидатів наук грали в шашки. То був Володимир Солодченко,— колишній Волька,— і Любим. Володимир їхав до Ленінської бібліотеки, де він мав працювати над статтею про петербурзький період Шевченка. Любим віз до Москви результати спостережень за штучною кометою, яку створила поміж Землею і Місяцем наша ракета.

А в сусідньому купе того ж таки вагона на нижній полиці лежав Турбай,— делегат Двадцять першого з'їзду.Йому тепер смішно було згадувати, як він уперше побачив картоплесаджалку, як розгубився під час посівної. Три роки поміж двома з'їздами були для нього такою школою, якої він не забуде повік. Особливо рік тисяча дев'ятсот п'ятдесят шостий — від його початку й до його кінця.

Пригадався кишеньковий календарик Лозового і його слова: «Треба, щоб він зберігся в пам'яті таким, яким був. Без будь-яких окрас. Бо інакше не буде зрозуміла велич народного подвигу».

Згасла слава Горбатюка. Михайлівка тепер нічим не краща від інших колгоспів. І Горбатюк став людяніший, скромніший. Мабуть, зрозумів, що він уже не вінок, а тільки квітка у вінку.

Це було не так легко, але зрештою і в Пальмірі перейшли на грошову оплату. Поки що видавали на трудодень по десять карбованців. Що й казати, — мало!.. Та чи можна це порівняти з тими копійками і грамами, які видавались раніше?..

Цього року пальмірівці закінчили будівництво ще однієї споруди — машинного парку. П'ять зернових комбайнів, три кукурудзяні, чотири бурякові, п'ятнадцять тракторів... Та чи все перелічиш? Тепер Пальміра має власну МТС. І навіть її «директора» — Олексу Попудренка. Роботи по саму зав'язку. Тільки встигай Г..

Ганна, як і раніше, голова сільради і колгоспний парторг. Ничипір Басанець працює бригадиром. Живуть вони в новій хаті, яку поставили поруч старої.

Побудували для себе нову хату і Анатолій з Катериною. Маленькому Турбаєві незабаром буде два роки.

А Ларивон з Параскою вирішили доживати віку у батьківській хаті. Дітей у них немає, то навіщо ж завдавати собі клопоту? Правда, хата має тепер інший вигляд — вона під черепицею...

Минулого місяця Іван Юхимович зустрівся з Ларисою. Сталося це в молочному магазині. Турбай зайшов туди просто із цікавості.

Ось до автомата підійшла жінка з дівчинкою. Турбай не бачив її обличчя. Його увагу прикувало крихітне дівчисько, зодягнене в білу цигейкову шубку. Дівчинці, як видно, йшов третій рік. Рожеві від морозу щічки, кирпатий носик, руки в білих рукавичках. Вона була схожа на пушинку. Дівчинка тримається за полу маминого пальта і насторожено зиркає на Турбая голубими, Ларисиними очима. Так, в її очах було щось від Лариси, і саме тому Турбай пильно придивлявся до неї...

Та ось. мати наповнила алюмінієвий бідончик і схилилась до дівчинки. З-під капелюшка впало на щоку пасмо кольору осіннього листя... Це була вона!

Лариса, не розгинаючи спини, зиркнула спершу на Турбаєві чоботи, потім перевела погляд вище... В її очах Іван Юхимович помітив наростання тривоги, навіть страху...

— Твоя? — запитав Турбай, показавши на дівчинку.

— Моя,—тихо відповіла вона.

Лариса була все в тому ж таки пальті, що й тоді, на кладовищі. Бостон вилиняв, а комір подекуди облисів...

«Шубку, мабуть, продала»,—подумав Іван Юхимович.

Мовчки пішли по місту. Іванові Юхимовичу не треба було питати, як вона живе. Зрозуміло без будь-яких запитань: так, як тисячі інших. Сосонка

зуміла підняти крону, випрямити стан, щоб стати поруч з подругами і разом з ними розпушувати твердий грунт життя...

— Як звати доньку?..

В Лариси затремтіли темні вії. Скорботно поглядала на Турбая. Про що вона думала зараз?.. Нарешті сказала:

— Оленка...

Турбай підняв на руки дівчинку й поніс. Пушинка провела рукавичкою вздовж синюватого рубця, що перетинав щоку Івана Юхимовича.

— Дядю, і в мене є отакий олівець. Синій... Мені мама купила... Я собі теж намалюю...

Турбай стомлено посміхнувся.

— Не треба, дочко... Навіки — не треба!..

Щось тепле, рідне було в голубих оченятах дівчинки. І хоч він знав, що це була не його дитина, в ньому прокинулося батьківське Лочуття до неї.

Несподівано для Лариси Турбай сів з Пушинкою на руках у таксі й показав на місце біля себе.

— Сідай...

Лариса з бідончиком у руці розгублено тупцювала біля машини.

— Куди? — несміливо запитала вона.

— Сідай. Потім скажу...

Турбай спинив таксі біля ощадкаси. Це була та сама ощадкаса, куди протягом десяти років Лариса щомісячно вносила четверту частину Турбаєвої пенсії для Анатолія. І її, і Турбая тут добре знали...

Іван Юхимович дістав із кишені ощадну книжку. Ту саму, заповітну... Простягнув її Ларисі.

— Одержуй... Для неї. Для Оленки... Лариса запитливо глянула на Турбая.

— Не розумію...

Іван Юхимович опустив дівчинку на підлогу.

— Це дуже просто. Я радився з Марією. Ти ж відмовилась від своїх прав на будинок. Отже, це твої — законні.

Турбай попросив рахунок і в лівому кутку вписав доручення на ім'я Лариси. Власне, його треба було тільки продовжити...

І, залишивши Ларису з дівчинкою біля віконця ощадкаси, вийшов. Оглянувшись, крізь широкі скляні двері побачив: Лариса розгублено перегортала сторінки ощадної книжки. Очевидно, вона проглядала ту графу, що зліва,— роки й місяці, роки й місяці... Про те ж саме думав і Турбай... Роки й місяці. Десять літ!.. А дівчинка дивилася на матір і не розуміла, чому на її віях тремтять іскристі сльозинки...

Турбай і Ладимко поселилися **в** готелі «Москва» в одному номері. Номер Лозового був поруч. В коридорах звучали всі мови світу,— прибували делегації від братніх компартій. Завтра о десятій відкривається з'їзд...

Коли ж увечері Лозовий, Ладимко і Турбай піднялися на широку терасу дванадцятого поверху, там стояв різномовний клекіт. Та ось люди почали розмахувати руками, показуючи кудись у небо.

І всі — араби, французи, німці — вигукували слово, яке звучить однаково на всіх мовах світу:

— Спутнік!.. Спутнік!..

А рукотворна радянська зоря пливла і пливла над світом, снуючи, ніби ткацький човник, незримі, але такі відчутні нити великої людської єдності...

1956—1959 рр.

1 крб. 10 коп.

ДЕРЖЛІТВИДАВ
УКРАЇНИ

1 крб. 10 коп.

ДЕРЖЛІТВИДАВ
УКРАЇНИ